

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: LXXXI

Sa. 292

Aralık 2017

ANKARA - 2017

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

FİDAN, ERKAN: Madencilğin Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları.....	667
KÖSE, VELİ: Theoretical Approach for the So-Called Mycenaean Migration in Turkey	677
KAPLAN, AYTÜL: Yukarı Seyhan Havzası - Yukarı Ceyhan Havzası Bağlantılarını Sağlayan Antik Yol Güzegahının Merkezi: Almadere (Elmedere) Geçidi.....	703
BAKIR, ABDULHALİK: Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları	715
KAVAS, İSLAM: Trees, Intestines and William The Conqueror.....	767
ORBAY, KAYHAN: Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Üretkenlik Üzerine Tetkikat ve Notlar	787
GÖKTEPE, KAYA: İstanbul'un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.-XIX. Yüzyıllar)	857
GÜNAY, NEJLA: Osmanlı Devleti'nde Kurulan Spor Cemiyetleri ve Jimnastik Derslerinin Milliyetçilik Hareketlerindeki Rolü.....	917
DAĞLAR MACAR, OYA: Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kurumsal Tarihinde Önemli Bir Deneyim: Trablusgarp Savaşı (1911-1912).....	947
KILIÇ, SEZEN: Alman Belgeleri Işığında Osmanlı Ermenilerine Dair Tespitler (1915-1918).....	987
AKCAN, EROL: İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye'de "Gençlik Teşkilatı" Oluşturmaya Dönük Bazı Tasavvur ve Teşebbüsler	1001

Kitap Tanıtma:

ARTUÇ, NEVZAT: Vak'anüvis Halil Nuri Bey, (Yayına Haz.: Seydi Vakkas Toprak), <i>Nür Tarihî</i>	1031
Özetler	1037
İngilizce Özetler.....	1045
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	1053
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	1056

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. REFAİK TURAN

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Refik TURAN
Prof. Dr. Güray KIRPIK
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Prof. Dr. Mahmut AK
Doç. Dr. Erkan GÖKSU
Doç. Dr. Ekrem KALAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAGIL

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Ebru ALTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ARSLAN (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN (Atatürk Araştırma Merkezi)
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK (Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ (Bitlis Eren Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK (Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ (Sinop Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay METİN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İlker Mete MİMİROĞLU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz TOMAR (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur ÜNAL (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf YILDIZ (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA
Tel: 310 23 68 / 277-217 - 310 25 00
Fax: 310 16 98

http://www.ttk.gov.tr
basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.
Aralık 2017 – ANKARA

Bulleten’i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: • Baskı: Kuban Matbaacılık Yayıncılık 0312 395 20 70

BELLE TEN

Cilt: LXXXI

ARALIK 2017

Sayı: 292

MADENCİLİĞİN BEŞİĞİ ANADOLU:
TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERE AİT BAKIR YATAKLARI

ERKAN FİDAN*

Giriş

Bakır madeni, doğada saf olarak bulunabileceği gibi oksitli, karbonatlı, sülfütlü veya arsenikli filizler ile birlikte de yer alabilir¹. Söz konusu bu filizler ise zaman zaman volkanik kayaçlar içinde zaman zaman ise şist, kil ve kumtaşı içinde de olmaktadır². Jeolojik zamanlar boyunca hareketsiz kalan Arap Plakası içindeki Mezopotamya’da maden yatakları çok sınırlıyken, hareket halinde bulunan Anadolu Plakası, bakır kaynakları bakımından oldukça zengindir³. Anadolu’nun birçok yöresinde oksidasyon alanları ve karst boşluklarında bakır yatakları bulunabilmektedir⁴. Söz konusu bakır yatakları özellikle Kuzey Anadolu Dağları boyunca, Orta Karadeniz ve Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu’da Elazığ-Malatya çevresinde, güneyde Toroslar üzerinde ve Kuzeybatı Anadolu’da yoğunlaşmıştır (Şekil 1). Anadolu’daki bakır yatakları MTA tarafından araştırılmış ve bir envanter halinde

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, erkanfidan@gmail.com

¹ Robert James Forbes, *Studies in Ancient Technology* IX, Leiden 1964, s. 37-41.

² Gülseren Budanur, *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri*, MTA Rapor No. 168, Ankara 1977.

³ Halil Tekin, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı’na Kadar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 38-39.

⁴ Önder Bilgi, Hadi Özbal, Ünsal Yalçın, “Bakır-Tunç Döküm Sanatı”, *Anadolu Dökümün Beşiği*, 2004, s. 3-5.

yayınlanmıştır⁵. Tarih öncesi dönemlere ait olabilecek bakır yatakları ise konu ile ilgilenen jeolog ve arkeologların yaptığı yüzey araştırmalarından bilinmektedir.

Anadolu'nun bakır yatakları bakımından zengin olması ve bunların bir kısmının da yüzeye yakın olması, Anadolu'da yoğun madencilik faaliyetlerinin erken dönemlerden itibaren başlamasını sağlamıştır⁶. Anadolu'da henüz insanların mağaralarda yaşayıp, sadece mevsimin elverdiği dönemlerde geçici kamp yerleşimleri kurduğu Epi-Paleolitik Dönem'de (MÖ 12000-9500) Antalya'daki Beldibi ve Belbaşı Mağaralarında bulunan demir oksit parçaları, metalik madenlerin daha o dönemlerden bilindiğini kanıtlamaktadır⁷. Anadolu dışında ise MÖ 11. Binyıl'da Kuzey Irak'taki Shanidar Mağarası'ndaki bir bakır minareli olan malahit buluntusu ile Kuzey Mezopotamya'da Tell Magzhaliyeh'deki MÖ 8. Binyıl'a tarihlenen bakır bız, Yakınoğu'nun en eski tekil metal buluntularıdır⁸. Ancak gerçek anlamda madencilğin başlaması ve üretimin yoğunlaşması, insanoğlunun yerleşik hayata geçip, tarım ve hayvancılık faaliyetlerini ilk kez yaptığı Neolitik Dönem'de (MÖ 9500-5500) Anadolu'da gerçekleşmiştir. Neolitik Dönem'in PPNB olarak tanımlanan safhasında Çayönü, Hallan Çemi ile Orta Anadolu'da MÖ 9. Binyıl'da Aşıklı Höyük gibi merkezlerde boncuk, bız, iğne, kanca ve çeşitli levha parçalarından oluşan çok sayıda bakır eser bulunmuştur⁹. Bu durum dünya üzerinde gerçek anlamda ilk metal eser üretiminin bakır eserler vasıtasıyla Anadolu'da yapıldığını göstermektedir¹⁰.

Bu makalede, Roma, Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde kullanıldıkları kesin olarak belirlenmiş olan ve tarih öncesi dönemlerde işletilme olasılığı bulunan bakır yataklarından söz edilecektir. Ancak unutulmamalıdır ki tarih öncesi dönemler sonrasında kullanılmaya devam eden işletmelerdeki çalışmalar, erken dönemlere ait kullanım izlerine zarar vererek bunların bulunmasını zorlaştırmıştır. Ancak eldeki veriler, konu üzerinde çalışma yapan araştırmacıların, bu işletmelerin daha erken dönemlerde de işletilmiş olabileceği izlenimi edinmelerine yol açmıştır.

⁵ Budanur, *a.g.e.*

⁶ Antonio Sagona, Paul Zimansky, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550*. Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 178

⁷ Enver Bostancı, "Beldibi ve Mağracık'ta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular", *Türk Arkeoloji Dergisi* 16, 1967, s. 51-60.

⁸ Ralph S. Solecki, "A copper mineral pendant from Northern Iraq", *Antiquity* 43, 1969, s. 311-314; Tekin, *a.g.e.*, s. 227-230.

⁹ Jak Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları 1. Cilt Homer Kitabevi*, İstanbul 2014, s. 110

¹⁰ Ünsal Yalçın, "Anfange der Metalwerwendung in Anatolien", *Anatolien Metal I.*, Der Anschnitt 13, 2000, s. 17-30.

Anadolu Bakır Yatakları ve Tarih Öncesi Dönem Bakır İşletmeleri

Bugünkü bilgilerimize göre, Anadolu'da bilinen en eski maden işletmesi, Çorum ilinde yer alan Derekutuğun'dur¹¹ (Şekil 1, No: 30). Prof. Dr. Ünsal Yalçın'ın yapmış olduğu kazı ve araştırmalar sayesinde işletmede, galeriler açılarak bakır çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte işletmede madenci çuraları ile Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na tarihlenen tüm kaplar ve çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Yapılan C14 analizleri buradaki madencilik faaliyetlerinin MÖ 4500'lere kadar uzandığını kanıtlamıştır¹². Bu bağlamda söz konusu bakır yatağı, Anadolu madencilğine ışık tutması bakımından oldukça önemlidir.

Anadolu'da Tarih Öncesi Dönemlere tarihlenen diğer önemli bakır yatakları ise Karadeniz Bölgesi çevresinde yoğunlaşmıştır. Orta Karadeniz Bölgesi'nde, Merzifon ilçesinde, önceleri Geç Frig Dönemi'nde kullanıldığı belirtilen¹³ ancak daha sonra yapılan araştırmalara göre MÖ 2. Binyıl'a tarihlendirilen Bakırçay (Şekil 1, No: 11) bakır madeni ile batısındaki Gümüşhacıköy (Şekil 1, No:10) oldukça önemli maden yataklarıdır¹⁴. Bunun yanında Küre'de (Şekil 1, No: 9) tarih öncesine kadar uzanan maden işletmeciliği günümüzde de devam etmektedir¹⁵. Doğu Karadeniz'de yer alan ve halen Türkiye'nin ikinci büyük bakır yatağı olan Murgul'da (Şekil 1, No: 28) ise yapılan araştırmalarda, eski dönemlere ait cüruf yığınları, eskiye tarihlenen maden galerileri ve bunların içinde maden çıkarma araç-gereçleri ele geçirilmiştir¹⁶. Murgul'un özellikle İlk Tunç Çağı'nda bakır üretimi için önemli bir merkez olduğu anlaşılmıştır¹⁷. Bunların yanında Kozlu Eski Gümüşlük Mevkii'nde (Şekil 1, No: 14) yer alan bakır madeni yatağı, Anadolu'nun kullanılan ilk maden kaynaklarından birisi olmalıdır¹⁸. Buradaki ilk işletme tarihi-

¹¹ Ünsal Yalçın, Önder İpek, "Derekutugun Tarihöncesi Maden İşletmeleri", 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 2012, s. 11-31.

¹² Ünsal Yalçın, Alexander Maass, "Prähistorische Kupfergewinnung in Derekutugun", *Anatolien Metal VI*, 2013, s. 153-194.

¹³ Prentiss de Jesus, "Eski Çağlarda Anadolu'da Yapılmış Olan Metallurjik Faaliyetler", *MTA Dergisi* 87, 1976, s. 67.

¹⁴ Önder Bilgi, "İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", XI. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1990, s. 214.

¹⁵ Ergun Kaptan, "Eski Anadolu Madencilğine ait Buluntular", *Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Yerbilimleri ve Madencilik Kongresi (II. Kitap)*, Ankara 2000, s. 765.

¹⁶ Ergun Kaptan, "Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu", *MTA Dergisi* 89, 1977, s. 90-94.

¹⁷ Günther Wagner, Önder Öztunalı, Clemens Eibner, "Early Copper in Anatolia: Archaeometallurgical Field Evidence", *Old World Archaeometallurgy, Der Anschnitt Beiheft* 7, 1989, s. 299-306,

¹⁸ Kaptan, *a.g.e.*, s. 765.

nin, MÖ 3. Binyıl'dan önce olduğu düşünülmektedir¹⁹. Ezebağı köyünde (Şekil 1, No: 17) ele geçirilen, cevher zenginleştirmek için kullanılan çok çukurlu taş havan, MÖ 3. Binyıl'ın sonuna tarihlendirilmiştir²⁰. Bakımlı köyünde (Şekil 1, No: 15) tespit edilen cüruf deposu da İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmiş; Gevrek köyünde (Şekil 1, No: 16) ise yine aynı dönemde kullanıldığı düşünülen bir döküm kalıbı parçası bulunmuştur²¹. Gümüşhane'deki Karadağ Tepesi'ndeki (Şekil 1, No: 19) bakır maden yatağının çevresinde cüruf yığınları gözlemlenmiştir²². Ayrıca MÖ 2. Binyıl'dan itibaren madencilik faaliyetlerinin yapıldığı bilinen Giresun bölgesinde (Şekil 1, No: 18) antik çağlara tarihlenmiş birkaç bakır madeni işletmesi daha bulunmaktadır²³.

Batı Anadolu'daki erken dönem madencilik araştırmaları Wagner, Eibner, Öztunalı ve özellikle Pernicka'nın yaptığı araştırmalar sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu çalışmalar neticesinde, Çanakkale ilinin Çan ilçesindeki (Şekil 1, No: 3) bakır madeninin erken dönemler için önemli bir bakır potansiyeline sahip olduğu anlaşılmıştır²⁴. Aynı şekilde Yuvalar köyü (Şekil 1, No: 4) bakır maden ocağında da prehistorik faaliyetlerin söz konusu olabileceği bildirilmiştir²⁵. Bursa'daki Tahtaköprü bakır maden ocağının (Şekil 1, No: 7) prehistorik madencilik tarafından kullanıldığı düşünülmektedir²⁶. Keleş ilçesindeki (Şekil 1, No: 6) bakır maden ocağında da eski maden işletmeciliğine dair deliller ele geçirilmiştir²⁷. Balıkesir ilinde Çataldağ'ın güney kesiminde Serçeörenköy (Şekil 1, No: 5) olarak adlandırılan bakır maden ocağında, İlk Tunç Çağı'na ait çanak çömlek parçaları bulunmuştur²⁸. Ayrıca Kütahya Tavşanlı'da yer alan Tepecik Höyüğü'nün kuzey yamacında bol miktarda ele geçirilen bakır cürufu sayesinde, bu höyüğün İlk Tunç

¹⁹ Ergun Kaptan, "Türkiye Madencilik Tarihine ait Tokat Bölgesini Kapsayan Yeni Buluntular", *MTA Dergisi* 93-94, 1982, s. 150-162.

²⁰ Kaptan, *a.g.e.*, s. 150.

²¹ Kaptan, *a.g.e.*, s. 151.

²² C. Thomas Seeliger, Ernst Pernicka, Günther Wagner, Friedrich Begemann, Sigrud Schmitt-Strecker, Clemens Eibner, Önder Öztunalı, Istvan Baranyi, "Archaometalurgische Untersuchungen in Nordund Ostanatolien", *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz 1985, s. 618-619.

²³ Ahmet Kartalkanat, "Anadolu'da madencilik tarihçesi ile ilgili yeni bir yaş bulgusu, 2500 yıllık cevher teknesi", *MTA Dergisi* 134, 2007, s. 35-39; V. Kovenko, *Hasançelebi Mintkası Demir Yatakları*, MTA Raporları, 1940, s. 75-92; Ergun Kaptan, "Espiye-Bulancak Yöresindeki Eski Maden Ocaklarına ait Buluntular", *MTA Dergisi* 91, 1980, s. 117-129.

²⁴ Ernst Pernicka, Clemens Eibner, Önder Öztunalı, Günther Wagner, "Early Bronze Age Metallurgy in the North-East Aegean", *Troia and the Troad*, 2003, s. 156.

²⁵ Pernicka vd., *a.g.e.*, s. 157.

²⁶ Pernicka vd., *a.g.e.*, s. 158.

²⁷ Pernicka vd., *a.g.e.*, s. 157.

²⁸ Pernicka vd., *a.g.e.*, s. 160.

Çağı'nda madencilik amacıyla kurulmuş bir yerleşme olabileceğinden söz edilmektedir²⁹. 2017 yılında bu satırların yazarının başkanlığında başlayan Eskişehir ve Kütahya illeri Tarih Öncesi Dönem Yüzey Araştırması kapsamında da ziyaret edilen yerleşme, madencilik tarihinin aydınlatılması açısından çok önemlidir³⁰. Trakya'da ise Kırklareli ilinde, Dereköy (Şekil 1, No: 1) ve İkiztepe (Şekil 1, No: 2) bakır maden yataklarının tarih öncesi dönemlerde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir³¹.

Orta Anadolu'da Ankara ili Karaali köyünde (Şekil 1, No: 8) bulunan cüruf yığınlarına sayesinde, bu kesimde uzun süreli bir madencilik faaliyetinin olduğu anlaşılmıştır³². Bunun yanında Çankırı Yapraklı'da (Şekil 1, No: 12) en azından MÖ 1. Binyıl'da kullanıldığı bilinen bir bakır madeni bilinmektedir³³. Ayrıca günümüzde önemli bir bakır maden yatağı olan Yozgat Akdağmadeni'nin (Şekil 1, No: 13), tarih öncesi dönemlerde de işletilmiş olduğu varsayılmaktadır³⁴.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ergani maden yatağı (Şekil 1, No: 26) erken dönemlerde kullanılmış bakır maden yataklarının başında gelmektedir³⁵. Bu alandaki çukurların düzensiz ve plansız durumları, tarih öncesi dönem işletmeciliğini hatırlatır niteliktedir³⁶. Kuuç ve Çukur'un Yukarı Fırat Havzası'nda yaptıkları araştırmalarda ise genelde oran olarak düşük olan bazı bakır yatakları ve maden işletme izleri bulunmuş olsa da, bunların erken dönemlere tarihlendirilmesi konusuna kuşku ile yaklaşılmalıdır³⁷. Bunların dışında Elazığ ili Palu ilçesinin 20 km. güneydoğusunda yer alan ve Kedak veya Gedek (Şekil 1, No: 24) olarak bilinen köyün yakınlarında ve açık işletme kalıntıları görülebilmektedir³⁸. Maden ilçesinin 15 km. batısında Haçan'daki (Şekil 1, No: 25) Eski Mağara Tepesi'nde prehistorik

²⁹ Turan Efe, "The Interaction Between Cultural/Political Entities and Metal Working in Western Anatolia During the Chalcolithic and Early Bronze Ages", *Anatolian Metal II*, 2002, s. 53-54.

³⁰ Eskişehir ve Kütahya illeri Tarih Öncesi Dönem Yüzey Araştırması 2017 yılı çalışmalarına verdiği maddi destekten dolayı Türk Tarih Kurumu'na (TTK) teşekkürlerimi sunarım.

³¹ Pernicka vd., *a.g.e.*, s. 159.

³² de Jesus, *a.g.e.*, s. 59-61.

³³ Bilgi vd., *a.g.e.*, s. 30.

³⁴ Kaptan, *a.g.e.*, s. 765.

³⁵ A. Çağatay, "Güneydoğu Anadolu Bakır Yatak ve Zuhurlarının Jeolojik Etüdü Sonunda Elde Edilen Bulgular", *MTA Dergisi* 89, 1977, s. 46-68; Prentiss de Jesus, *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia*, BAR 74, 1980, s. 21.

³⁶ Seeliger vd., *a.g.e.*, s. 618-619.

³⁷ Şeref Kuuç ve Alaaddin Çukur, "Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri", *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 1988, s. 29-31.

³⁸ Budanur, *a.g.e.*,

dönemlerde bakır üretimi yapıldığını gösteren izlere rastlanmıştır³⁹. Aynı ilin Keban (Şekil 1, No: 23) ilçesinde, kurşun ve çinko içeren bir bakır yatağı bulunmaktadır. Bu yörede bulunan cüruf yığınlarının, tarih öncesi dönemlerdeki madencilik kanıtları olduğu düşünülmektedir⁴⁰. Tunceli Ovacık'ta Sorsivenk Mevkii'nde (Şekil 1, No: 21) ele geçen bulular, buradaki maden yataklarının erken dönemlerden itibaren işletildiğini kanıtlamaktadır⁴¹. Ayrıca Hozat (Dersim) ilçesinin Mamlis köyü (Şekil 1, No: 22) civarında büyük bir bakır madeni yatağı olduğu ve bu madenin prehistorik dönemlerde kullanıldığına dair izler taşıdığı anlaşılmıştır⁴². Bunların dışında, Erzincan ilinin Ilıç ilçesine bağlı Çöpler köyü⁴³ (Şekil 1, No: 20) ile Erzurum'a bağlı Pasinler ilçesinin Kobalkamu köyü (Şekil 1, No: 29), prehistorik dönemlerde madencilik faaliyetlerinin sürdürüldüğü düşünülen diğer alanlardır⁴⁴.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Adıyaman'ın Gerger ilçesi Kırmızıtarla köyünde (Şekil 1, No: 27) MTA tarafından saptanan bakır yataklarının tarih öncesi dönemlerde kullanılmış olabileceği belirtilmektedir⁴⁵. Ayrıca Siirt Madenköy'de erken dönemlerde kullanıldığı düşünülen galeriler, ergitme fırınları ve cüruf yığınları tespit edilmiştir⁴⁶.

Sonuç

Kuzey Mezopotamya'dan bilinen birkaç tekil buluntu haricinde, dünya üzerinde bakırın yoğun olarak ilk kullanıldığı coğrafya Anadolu'dur. Bu kullanım günümüzden yaklaşık olarak 10000 yıl öncesine kadar dayanmaktadır. Anadolu'da yaşayan insanların bakır madeni konusundaki başarıları ve erken örneklerle sahip olmaları, söz konusu bu toprakların maden kaynakları bakımından özellikle de bakır kaynakları açısından zengin olması ile doğru orantılıdır. Anadolu'daki bakır yataklarından yüzeye yakın olan pek çoğu, tarih öncesi dönemlerde de kullanılmış olabilir. Ancak bunlar içerisinde sadece Derekutuğun (30), Küre (9), Gümüşhacıköy (10), Bakırçay (11), Gümüşlük Mevkii (14), Bakımlı (15), Gevrek (16), Ezebağı

³⁹ Seeliger vd., *a.g.e.*, s. 631.

⁴⁰ Ahmet Refik, *Osmanlı Döneminde Türkiye Madenleri*, İstanbul 1931, s. 33-34.

⁴¹ Sait Başaran, *M.Ö. 1. Binyılda Doğu Anadolu Maden Bölgeleri*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985, s. 44 vd., Lev. III, Res. 1-2.

⁴² Budanur, *a.g.e.*, A. Helke, *Maden Yatakları Bilgisi Noktasından Tunceli Vilayetinde Yapılan Bir Jeolojik Tetkik Seyahati Hakkında Rapor*, MTA Rapor no: 571, Ankara 1939.

⁴³ Seeliger vd., *a.g.e.*, s. 631.

⁴⁴ Budanur, *a.g.e.*, s. 53; Şeref Kunc ve Şevket Gül, "Türkiye'de Eski Maden yatakları ve Doğal Bakırda Eser Element Analizleri", *TÜBİTAK Arkeometri Üntesi Bilimsel Toplantı Bildirileri* III, 1983, s. 92; de Jesus, *a.g.e.*, har. 8.

⁴⁵ Budanur, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁶ Seeliger vd., *a.g.e.*, s. 597-659.

(17) ve Murgul (28) gibi çok az bakır yatağının kesin olarak Anadolu'da henüz yazının olmadığı MÖ 3. Binyıl'da veya öncesinde kullanıldığı tespit edilebilmiştir. Erken Dönem madenciliği ile ilgili yapılan araştırmaların sayısının artması ve bu araştırmalara Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü'nün destek vermesi, Anadolu madencilik tarihi ile ilgili bilgilerimizi arttıracak ve dolayısıyla Anadolu'nun ilk madencilerinin tanınmasını sağlayacaktır.

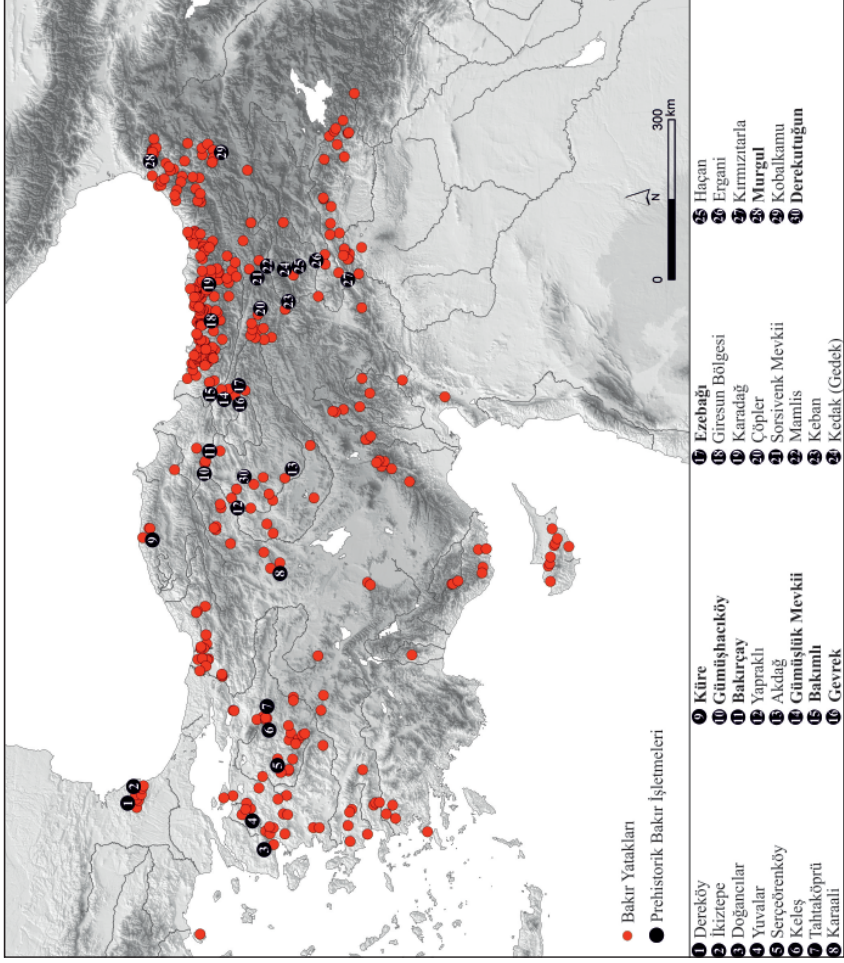
KAYNAKLAR

- Başaran, Sait, *M.Ö. 1. Binyıl'da Doğu Anadolu Maden Bölgeleri*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1985.
- Bilgi, Önder, "İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1990, s. 211-220.
- Bilgi, Önder - Özbal, Hadi - Yalçın, Ünsal, "Bakır-Tunç Döküm Sanatı", *Anadolu Dökümün Beşiği*, İstanbul 2004, s. 1-45.
- Bostancı, Enver, "Beldibi ve Mağracık'ta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular", *Türk Arkeoloji Dergisi* 16, 1967, s. 51-60.
- Budanur, Gülseren, *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsünce Bilinen Türkiye Yeraltı Kaynakları Envanteri*, MTA Rapor No. 168, Ankara 1977.
- Çağatay, A., "Güneydoğu Anadolu Bakır Yatak ve Zuhurlarının Jeolojik Etüdü Sonunda Elde Edilen Bulgular", *MTA Dergisi* 89, 1977, s. 46-68.
- Efe, Turan, "The Interaction Between Cultural/Political Entities and Metal Working in Western Anatolia During the Chalcolithic and Early Bronze Ages", *Anatolian Metal II*, Bochum 2002, s. 49-66.
- Forbes, Robert James, *Studies in Ancient Technology IX*, Leiden 1964.
- Helke, A., *Maden Yatakları Bilgisi Noktasından Tunceli Vilayetinde Yapılan Bir Jeolojik Tetkik Seyahati Hakkında Rapor*, MTA Rapor no: 571, Ankara 1939.
- de Jesus, Prentiss, "Eski Çağlarda Anadolu'da Yapılmış Olan Metallurjik Faaliyetler", *MTA Dergisi* 87, 1976, s. 59-69.
- de Jesus, Prentiss, *The Development of Prehistoric Mining and Metallurgy in Anatolia*, BAR 74, Oxford 1980.
- Kaptan, Ergun, "Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu", *MTA Dergisi* 89, 1977, s. 90-94.

- _____, “Espiye-Bulancak Yöresindeki Eski Maden Ocaklarına ait Buluntular”, *MTA Dergisi* 91, 1980, s. 117-129.
- _____, “Türkiye Madencilik Tarihine ait Tokat Bölgesini Kapsayan Yeni Buluntular”, *MTA Dergisi* 93-94, 1982, s. 150-162.
- _____, “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Buluntular”, *MTA Dergisi* 111, 1990, s. 175-186.
- _____, “Eski Anadolu Madencilğine Ait Yeni Keşfedilen Eski Maden Sahası”, VIII. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 1993, s. 431-439.
- _____, “Eski Anadolu Madencilğine ait Buluntular, Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Yerbilimleri ve Madencilik Kongresi (II. Kitap)”, 2000, s. 763-769, Ankara.
- Kartalkanat, Ahmet, “Anadolu’da madencilğin tarihçesi ile ilgili yeni bir yaş bulgusu, 2500 yıllık cevher teknesi”, *MTA Dergisi* 134, 2007, s. 35-39.
- Kovenko, V., *Hasançelebi Mıntıkası Demir Yatakları*, MTA Raporları, 1940, s. 75-92.
- Kunç, Şeref - Gül, Şevket, “Türkiye’de Eski Maden yatakları ve Doğal Bakırda Eser Element Analizleri”, *TÜBİTAK Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri* III, 1983, s. 85-102.
- Kunç, Şeref - Çukur, Alaaddin, “Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri”, *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 1988, s. 29-38.
- Özbal, Hadi - Adriaens, Annemie - Earl, Bryan - Gedik, Bilge, “Samsun, Amasya, Tokat İlleri Yüzey Araştırmaları”, *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2000, s. 47-54.
- Özbal, Hadi - Pehlivan, Necip - Earl, Bryan, “Durağan ve Bakırçay Arsenik Cevherleşmesinin Jeolojik, Minerolojik ve Kimyasal İncelenmesi”, *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2001, s. 29-40.
- Pernicka, Ernst - Eibner, Clemens - Öztunalı, Önder - Wagner, Günther, “Early Bronze Age Metallurgy in the North-East Aegean”, *Troia and the Troad*, 2003, s. 143-172.
- Refik, Ahmet, *Osmanlı Döneminde Türkiye Madenleri*, İstanbul 1931.
- Ryan, Christopher Winfree, *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, Ankara 1960.
- Sagona, Antonio - Zimansky, Paul, *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550*. Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Seeliger, C. Thomas - Pernicka, Ernst - Wagner, Günther - Begemann, Friedrich - Schmitt-Strecker, Sigrid - Eibner, Clemens - Öztunalı, Önder - Baranyi, Istvan, “Archaometalurgische Untersuchungen in Nordund Ostanatolian”, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz 1985, s. 597-659.

- Solecki, Ralph S., "A copper mineral pendant from Northern Iraq", *Antiquity* 43, 1969, s. 311-314.
- Tekin, Halil, *Eski Anadolu Madenciliği, Arkeolojik Verilerin Işığı Altında Başlangıcından Demir Çağı'na Kadar*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.
- Wagner, Günther - Öztunalı Önder, Eibner Clemens, "Early Copper in Anatolia: Archaeometallurgical Field Evidence", *Old World Archaeometallurg, Der Anschnitt Beiheft 7*, s. 299-306, Bochum 1989: Deutsches Bergbau-Mueums.
- Yakar, Jak, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları 1.Cilt Homer Kitabevi*, İstanbul 2014.
- Yalçın, Ünsal, "Anfange der Metalwerwendung in Anatolien", *Anatolien Metal I. Der Anschnitt 13*, 2000, s. 17-30.
- Yalçın, Ünsal - İpek, Önder, "Derekutuğun Tarihöncesi Maden İşletmeleri", 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 2012, s. 11-31.
- Yalçın, Ünsal - Maass, Alexander, "Prähistorische Kupfergewinnung in Derekutugun", *Anatolien Metal VI*. 2013, s. 153-194.

Şekil 1: Anadolu'daki bakır yatakları ve tarih öncesi dönemlerde kullanılması muhtemel bakır işletmeleri (Harita: Michele Massa ve Ufuk Özdemir).

THEORETICAL APPROACH FOR THE SO-CALLED MYCENAEAN MIGRATION IN TURKEY*

VELİ KÖSE**

The natural and human-made habitat east of the Aegean Sea always captured the attention of the inhabitants of the Greek mainland. As a direct or indirect result, migrations to Asia Minor took place in various periods, movements about which our knowledge is based mainly on written sources. The first migration, which remains the most exotic and highly debated, is assigned to the transition period from the Bronze Age to the Iron Age and was related to the Mycenaean collapse, which was followed by the so-called Dark Age of the Mediterranean region. Advancing theoretical and practical approaches in archaeology have increasingly called into question this concept of a 'Dark Age', gradually and slowly illuminating the previously presumed gloom. It seems that the 'Dark Age' was not as dark as traditionally thought.

The reasons offered by scholars for the collapse of the Mycenaean palatial hegemony in Greece and in the 'middle Mediterranean' vary¹ and remain uncertain today, especially since the theory of a 'Doric Invasion'² is no longer accepted by many scholars. The most exotic and appealing explanation for the Mycenaean collapse is, no doubt, the one involving the 'Sea People'. This hypothesis is connected to some preserved Egyptian and Hittite inscriptions in which 'Sea People'

* This paper is dedicated to Armağan Erkanal, to whom I owe my gratitude for her efforts, which allowed me the privilege of working at Hacettepe University.

** Doç. Dr., Hacettepe University, Department of Archaeology, Ankara / TURKEY, velikose@hacettepe.edu.tr

¹ Bryan Feuer, *Mycenaean Civilization: An Annotated Bibliography through 2002 (Revised Edition)*, McFarland & Company Inc. Publishers, Jefferson 2004, pp. 12-14; Oliver Dickinson, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age*, Routledge, London and New York 2006, pp. 43-57; Jonathan M. Hall, *A History of the Archaic Greek World. ca. 1200-479 BCE*, Blackwell, Oxford 2007, pp. 51-55; Sigrid Deger-Jalkotzy, "Decline, Destruction, Aftermath", in: Cynthia W. Shelmerdine (ed.), *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 390-391.

² Bernhard Schweitzer, *Greek Geometric Art*, Phaidon Press, London 1971, p. 10; Anthony McElrea Snodgrass, *The Dark Ages of Greece*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1971, pp. 311-312; Vincent Robin d'Arba Desborough, *The Greek Dark Ages*, Ernst Benn, London 1972, pp. 22-23, 111.

are mentioned numerous times in the context of battles with Hittite, Egyptian and Levantine kingdoms³. Another theory which has been discussed in relation to the ‘Sea People’ focuses on the introduction of new weaponry, enabling a new type of warfare. According to this theory, this new weaponry was introduced by the ‘Sea People’ to the Late Bronze Age kingdoms⁴. Other theories attribute the ‘system collapse’ to various economic factors, such as increased taxes imposed to cover the high expenses incurred by the palaces or a series of bad harvests which, because of extreme specialization in agricultural production, no longer allowed the palaces to feed the wider population⁵. Recently, Sherratt returned to an economic explanation. In her hypothesis, the palaces depended on the control of specific segments of long-distance trade routes to maintain their position. She explains the collapse of the system as a result of the development of direct routes between areas east and west of the Mediterranean⁶.

Other scholars, however, have observed the situation from different angles and have attempted to end the debate by employing theoretical explanations

³ Nancy Katharine Sandars, “The last Mycenaeans and the European Late Bronze Age”, *Antiquity* 38, 1964, pp. 258-262; Nancy Katharine Sandars, *The sea peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 BC*, London 1985 (2nd ed), pp. 184, 187; Sinclair Hood, “(review) Sandars (N.K.) The sea peoples: warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C. (Ancient peoples and places, 89), Thames and Hudson, London 1978”, *JHS* 99, 1979, p. 201; Klaus Kilian, “Mycenaeans up to date, trends and changes in recent research”, Elizabeth B. French, Ken A. Wardle (eds.) *Problems in the Greek Prehistory*. Bristol Classical Press, Bristol 1988, p. 134; Penelope A. Mountjoy “Mycenaeans Connections on the Near East in LH IIIC: Ships and Sea Peoples”, in: Robert Laffineur/Emanuele Greco (eds.) *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Aegeum 25, Liège/Austin 2005, pp. 423-428; Assaf Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration at the end of the Late Bronze Age*, Cambridge University Press, New York 2010, pp. 335-345.

⁴ Robert Drews, *The Bronze Age: changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B.C.*, Princeton University Press, Princeton 1993, chapter 3; Mervyn R. Popham, “The Collapse of Aegean Civilization at the end of the Late Bronze Age”, in: Barry Cunliffe (ed.) *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, Oxford University Press, Oxford 1994, pp. 277-303.287-288; Oliver Dickinson, “Robert Drews’s Theories about the Nature of Warfare in the Late Bronze Age”, in: Robert Laffineur (ed.) *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l’Âge du Bronze*, Aegeum 19, Liège and Austin 1999, pp. 21-29; Cyhntia W. Shelmerdine, “Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland”, in: Tracey Cullen (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, AJA Suppl. I, Boston 2001, pp. 372-376.

⁵ Cyhntia W. Shelmerdine, “Architectural Change and Economic Decline at Pylos”, in: John Tyrell Killen, José L. Melena, Jean Pierre Olivier (eds.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca 1987, pp. 557-568; Joseph A. Tainter, *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge University Press, Cambridge 1988; Colin Renfrew, *Archaeology and language: The Puzzle of Indo-European Origins*, Cambridge University Press, New York 1987, pp. 133-134, pp. 204-205, pp. 557-568; Muhly, James D., “The Crisis years in the Mediterranean world: transition or cultural disintegration?”, in: William A. Ward, Martha Sharp Joukowsky (eds.), *The crisis years: the 12th century BC from beyond the Danube to the Tigris*. Kendall/Hunt Publishing, Dubuque 1992, pp. 11-12.

⁶ Susan Sherratt, “Potemkin palaces and route-based economies”, in: Sofia Voutsaki, John T. Killen (eds.), *Economy and Politics in the Mycenaean palace states*. Cambridge Philological Society, Cambridge 2001, p. 238.

based on changing internal factors, such as the existence of prolonged periods of major internal unrest. These upheavals may have originated from the increasing stresses being placed upon the economic and social systems of palace societies, but the possibility that they emerged from disputes among the ruling elite over territory or resources, or even as a consequence of civil wars, cannot be ruled out. The latter hypothesis would explain the capture and destruction of some of the citadels⁷. Another analysis has developed from geological sciences, claiming that a contraction of the polar ice caps resulted in a chain reaction that negatively affected the availability of essential resources to Late Bronze Age people⁸. The end of the kingdoms has also been attributed to an earthquake⁹.

It is very difficult to determine the chronology of the age of migration after the Mycenaean collapse, since the evidence is very scanty. The relative chronology is based upon the type and decoration of Mycenaean ceramics and it more or less correlates with the dates gained from dendrochronology and radiocarbon dating, thus providing an absolute chronology. Most scholars date the period of destruction to the early twelfth century, the end of LH IIIB2, and therefore the timespan between the beginning of LH IIIC, ca. 1190 BC, and the end of the LH IIIC period, 1070 BC, is the age of migration after the collapse; in other words, the so-called Dark Age of Aegean civilization¹⁰.

⁷ John T. Hooker, *Mycenaean Greece*, Routledge & Kegan Paul, New York 1976, p. 177.

⁸ Manuel Robbins, *Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt and the Peoples of the Sea*, Author Choice Press, San Jose 2001, pp. 139-145.

⁹ Philip P. Betancourt, "The end of the Greek Bronze Age", *Antiquity* 50, 1976, pp. 40-47; Kilian, op. cit., p. 134; Stathis C. Stiros, "Identification of Earthquakes from Archaeological Data: Methodology, Criteria and Limitation", in: Stathis C. Stiros, Richard E. Jones (eds.), *Archaeoseismology. Fitch Laboratory Occasional Paper 7. Athens: Institute of Geology and Mineral Exploration and the British School at Athens*, Short Run Press, Exeter 1996, pp. 145-146; Amos Nur, "The collapse of ancient societies by Great Earthquakes", in: Benny Joseph Peiser, Trevor Palmer, Mark E. Bailey (eds.), *Natural Catastrophes during Bronze Age Civilisations: Archaeological, Geological, Astronomical and Cultural Perspectives*. BAR International Series 728, Archaeopress, Oxford 1998, pp. 140-147; Amos Nur, Eric H. Cline, "Poseidon's horses: plate tectonics and earthquakes storms in the Late Bronze Age in the Aegean and eastern Mediterranean", *Journal of Archaeological Science* 27, 2000, pp. 43-63.

¹⁰ Desborough, op. cit., p. 55; Penelope A. Mountjoy, "The east Aegean-west Anatolian interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa", *Anatolian Studies* 48, 1988, pp. 35-36; Popham, op. cit., p. 281; Penelope A. Mountjoy, "The destruction of the palace at Pylos reconsidered", *Annual of the British School at Athens* 92, 1997, pp. 109-137; Peter M. Warren, Vronwy Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol Classical Press, Bristol 1989, pp. 159-161; Cynthia W. Shelmerdine, "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland", in: Tracey Cullen (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, AJA Suppl. I, Boston 2001, p. 373, n. 277; Bryan Feuer, *Mycenaean Civilization: An Annotated Bibliography through 2002 (Revised Edition)*, McFarland & Company Inc. Publishers, Jefferson 2004, pp. 5-6; Dickinson, op. cit., pp. 10-23; Deger-Jalkotzy, op. cit., pp. 392-393.

How appropriate is the term ‘Dark Age’ with reference to this period and how does it fit with events in Asia Minor? How might the various current hypotheses for the Mycenaean collapse and the succeeding ‘Dark Age’ relate to the Anatolian context? Did the collapse of Mycenaean palaces and the cause or causes for it really drive migrants from mainland Greece to Asia Minor? Solving the last question is usually — consciously or not — one of the major aims of archaeologists working on the Bronze Age of Asia Minor. Here I will try to respond to the same question by referring to the material cultures of some Late Bronze and Early Iron Age cities in Asia Minor. I will concentrate on the material culture of each city individually, within its own context, in order to develop models which could inform responses to the migration questions. By studying developments in Lycia in the 5th- 4th centuries BC, the aim is to determine whether a model for answering questions related to the so-called migration to Asia Minor can be derived.

The data analysed together with information on the acculturation process in 5th- to 4th-century Lycia, will be questioned in order to derive a common model to be used for explaining all developments, but especially the so-called Mycenaean migration.

Evidence and Interpretations: The Mycenaean Collapse and Western Asia Minor

Previously, scholars have identified a Mycenaean presence at various excavated sites in Anatolia on the basis of the presence of Mycenaean ceramics, as well as testimonies in later literary sources. Recent studies, however, have demonstrated that the pottery which was previously thought to be Mycenaean is not always so and that variations on local productions have been incorrectly considered to be imports. There have been some misleading data and observations published, which might have prompted faulty interpretations by scholars. Many burnt layers have been, for example, linked to a single destruction phase on the basis of the location of Mycenaean pottery in one of these burnt layers. It was sometimes, however, not verified whether these layers were contemporary or not, since parallels for Mycenaean artefacts, such as pottery, architectural remains or small finds like seals, related to the various strata were lacking.

Compared to Mycenaean ceramics, the locally produced, undecorated non-Mycenaean or Mycenaean-imitation ceramics are much less well known and therefore often neglected by scholars. However, the quantitative and qualitative appearance of this type of ceramic in contexts with Mycenaean artefacts is very

relevant, because in many cities examples of it are superior in number to the Mycenaean artefacts themselves. Additionally, the results of ongoing excavations in western and southern Turkey have created a need to review our knowledge of the Late Bronze and Early Iron Ages of Asia Minor as well as the associated migration phenomenon.

The earliest dated evidence for the city of Ephesos was found under the oldest peripteral temple and around the eastern edge of the Temple of Artemis. The context and artefacts are dated from the late 13th and early 12th centuries BC. Amongst the finds, Mycenaean ceramics are visible. Ephesos also offers archaeological evidence from another area, known as Ayasuluk, a hilltop located to the northeast of the Artemision and on a hilltop. The hill is surrounded by a Seljuk citadel. An early city wall and Late Bronze Age to Middle Bronze Age geometric ceramics were uncovered on the southern slope of the hill. The results emphasize that the hill was continuously inhabited from the Early Bronze Age until the sixth century BC. This was probably the oldest settlement of Ephesos¹¹. These circumstances have been related to the texts of Strabo and Pausanias, who both mention that old Ephesos was inhabited by Carians, Lydians, Lelegs and Luwians¹². The city walls have been compared with contemporary Hittite examples from Hattusha and Eflatunpınar. Taken together, the results have led the excavator¹³ to suggest that the site should be identified with Appassas, old Ephesos, the capital of the Arzawa-Mira kingdom. Archaeological evidence shows that Ephesos had contact with the Mycenaean, but was also in contact with the Hittites.

The excavations at Miletos have unearthed much more archaeological evidence for relations with Mycenae — such as Mycenaean pottery, jewellery and tombs as well as terracotta figurines — than has been found at other cities in western Asia Minor. As a result, the city has been considered one of the centres for Mycenaean settlers¹⁴. Early Miletos, considered to be the Millawanda of the

¹¹ Otto Benndorf, *Die Besiedlungen bis auf König Kroisos, Forschungen in Ephesos I*, Vienna 1906, p. 23; Anton Bammer, “Zur Topographie und Städtebaulichen Entwicklung von Ephesos”, *Jahreshefte des Österreichischen Instituts in Wien* 46, 1961-1963, pp. 136-157; Brein, Friedrich, “Zur ephesischen Topographie”, *Jahreshefte des Österreichischen Instituts in Wien* 51, 1976-1977, pp. 65-76; Mustafa Büyükkolancı, “Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) ‘Appassas’ mı? - Is Selçuk Ayasuluk (Old Ephesos) ‘Appassas’?”, in: Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel, Ulaş Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Genç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, pp. 41-55.

¹² Strabo XIV, 641; Pausanias 7.2, 8; Büyükkolancı, op. cit., pp. 47-48.

¹³ Büyükkolancı, op. cit., pp. 47-48.

¹⁴ Niemeier, Wolf-Dietrich, “Milet von den Anfängen menschlicher Besiedlung bis zur ionischen Wanderung”, in: Justus Cobet, Volkmar Von Graeve, Wolf-Dietrich Niemeier, Konrad Zimmermann (eds.),

Hittite texts, was assigned the status of a vassal of the Ahhijawa kingdom, mentioned in the texts, the centre of which is located at Boeotian Thebes. Archaeological evidence — such as Mycenaean pottery, terracotta figurines, weapons, jewellery, tombs and domestic architecture — from some sites to the south of Miletos, including Müskebi and Iasos, seems to suggest the existence of a zone containing Mycenaean settlements extending from Miletos to Halikarnassos in the south and also including nearby islands, from Samos to Rhodes, in the course of the 14th as well as the 13th and 12th centuries BC¹⁵. Many scholars believe that the archaeological remains prove that not only Mycenaean settlers came to Miletos, but in an earlier period people from the island of Crete also came to settle there¹⁶. It should be kept in mind, however, that the situation as it emerges at Miletos may partially be related to the fact that this site has the largest excavated area for the corresponding period amongst the excavated cities of western Asia Minor and has provided, therefore, much more material from which to draw conclusions. As a matter of fact, the recent excavations at Ayasuluk in Ephesos also yielded LH IIIA pottery with Minoan motifs¹⁷. Future excavations may thus lead to a new starting point from which to assess the degree of influence of Crete and to study the possibility of movements from Crete to Ephesos or, rather, the Ionian coast.

Approximately 50 chamber tombs from Müskebi contain mainly inhumation burials and take the form of dromoi, stomia and rock-cut chambers with typical Mycenaean pottery, bronzes and jewellery as grave gifts. The pottery repertoire dates from LH IIIA to LH IIIC and contains imports from Miletos and also probably Rhodes, since ceramics with very specific Rhodian features have been found¹⁸. Among the remains of later buildings at Iasos in Caria some Mycenaean

---

Frühes Ionien. Eine Bestandaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September-1. Oktober 1999, Milesische Forschungen 5, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007, pp. 3-96; Christopher Mee, "Mycenaean Greece, The Aegean and Beyond", in: Cynthia W. Shelmerdine (ed.), *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 372-374.

¹⁵ However a study on burial customs on Rhodes shows that the type and the tradition of burials as well as their grave goods were results of the acculturation process rather than a massive migration: Georgiadis Mercourios, "Migration on Rhodes during the Mycenaean Period, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 4.1, 2004, pp. 61-72

¹⁶ Niemeier, op. cit., pp. 7-13; Jack L. Davis, "Minoan Crete and The Aegean Islands", in: Cynthia W. Shelmerdine (ed.), *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 199; Mee, op. cit., p. 373.

¹⁷ Büyükkolancı, op. cit., pp. 42-43, fig. 4; Mee, op. cit., p. 373.

¹⁸ Coşkun Özgünel, "Selçuk Arkeoloji Müzesinde Saklanan Miken Pyxisi ve Düşündürdükleri", *Belleten* 51, 1987, pp. 535-547; Niemeier, op. cit., pp. 51-60; Mee, op. cit., pp. 372-373.

pottery from LH IIIA-B as well as a few terracottafigurines resembling Mycenaean examples were unearthed¹⁹.

At Liman Tepe near Clazomenae three different architectural strata have been recorded, providing much evidence for the LH IIIA-C period, although the excavated area is limited in size. Mycenaean ceramics were found in all three layers. However, while for the first period, LH IIIA, the number of Mycenaean ceramics was low, it gradually increased. Nevertheless by the third phase, LH IIIC, locally produced imitations of Mycenaean wares were far more numerous than imported Mycenaean examples. One issue to bear in mind, though, is that the latest architectural phase partially destroyed the second phase underneath it. The buildings in this third layer were often monumental and of rectangular shape²⁰.

As yet, very recent excavations in the site, called Çeşme-Bağlararası, have uncovered no architectural or ceramic remains from the LH III C period. However, ceramics and a few remains of a wall from the LH III A2- III B showed that the site had a strong connection not only with the Mycenaean world but especially with the Crete²¹.

Close to Limantepe, located to its north, lies another site called Panaztepe. The rich cemetery at this site has yielded various types of tombs, such as cist graves, built chamber tombs with dromoi, pithos graves, and chamber tombs with

¹⁹ Niemeier, op. cit., pp. 51-60; Mee, op. cit., pp. 372-373.

²⁰ Mee, Christopher, "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millennium B.C.", *Anatolian Studies* 28, 1978, pp. 121-156: 125; Armağan Erkanal, Hayat Erkanal, "Vorbericht über die Grabungen 1979 im prähistorischen Klazomenai/Limantepe", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, 1983, pp. 163-183; Sevinç Günel, "Vorbericht über die mittel- und spätbronzezeitliche Keramik von Limantepe", *Istanbul Mitteilungen* 49, 1999, pp. 60-62; Armağan Erkanal-Öktü, "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe", in: Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel, Ulaş Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayinevi, Ankara 2008, pp. 91-100; Sevinç Günel, "Mycenaean cultural impact on the Çine (Marsyas) plain, southwest Anatolia: the evidence from Çine-Tepecik", *Anatolian Studies* 60, 2010, pp. 25-39; Sila Mangaloğlu-Votruba, "Liman Tepe'de Geç Hellas III C Dönemi", *Anadolu/Anatolia* 37, 2011, pp. 43-73; Ayşegül Aykurt, "An example of Mycenaean Pictorial Pottery: Crater from Liman Tepe", in: Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Ayşegül Aykurt, Neyir Kolankaya-Bostancı, Yiğit Hayati Erbil (eds.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal'a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara 2014, pp. 53-73.

²¹ Ayşegül Aykurt, "Late Bronze Age Pottery from Çeşme Bağlararası", *Olba* 18, 2010, pp. 1-63; Vasif Şahoğlu, "Çeşme-Bağlararası (2002-2005, 2009-)", *Anadolu/Anatolia Ek Dizi*. 3/2, 2012, pp. 83-90; Ayşegül Aykurt, "An example of Mycenaean Pictorial Pottery: Crater from Liman Tepe", in: Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Ayşegül Aykurt, Neyir Kolankaya-Bostancı, Yiğit Hayati Erbil (eds.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal'a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara 2014, p. 58.

stone platforms, as well as grave offerings including seals, bronzes, jewellery and imported and locally produced Mycenaean pottery. The finds derive from widely varying origins, which could be due to the location of the site. It is situated on a hill which formed an island or peninsula in antiquity, a city with a harbour, and was therefore more easily influenced by external commercial ties and political events. Panaztepe is one of the very few sites in Anatolia at which necropoleis have been excavated. It may very well reflect what the necropoleis of Mycenaean Miletos, also a vital harbour city and commercial centre on the coast of the Aegean, looked like. There were also many Mycenaean ceramics and artefacts found during excavations in the ancient city of Panaztepe²².

Another site close to Ephesos is Bademgediği Tepe. It is located in the immediate vicinity of Metropolis and is often identified with the Arzawan city of Puranda²³. It includes a small number of examples of Mycenaean pottery types amongst its assemblage. These belong, however, to LH IIIC and were produced locally. In the layer with the ceramics, three building phases were recorded, the two most important of which reveal the construction of fortifications and their restoration.

²² Armağan Erkanal, Hayat Erkanal, "A New Archaeological Excavation in Western Anatolia: Panaztepe", *Türkisch Review* 1/3, 1986, pp. 67-76; Yaşar Ersoy, "Finds from Menemen-Panaztepe in the Manisa Museum", *British School at Athens* 83, 1998, pp. 56-72, pp. 81-83; Sevinç Günel, "Vorbericht über die mittel- und spätbronzezeitliche Keramik von Limantepe", *Istanbuler Mitteilungen* 49, 1999, pp. 62-64, 170-174; Sevinç Günel, *Panaztepe II. M. Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi/Die Keramik von Panaztepe und ihre Bedeutung für Westkleinasien und Ägäis im 2. Jahrtausend*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Neimeier, op. cit., pp. 56-59; Mee, op. cit., p. 373; Armağan Erkanal-Öktü, "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe", in: Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel, Ulaş Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Genç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınevi, Ankara 2008, pp. 69-90; Nazlı Çınardalı-Karaaslan, "The East Mediterranean Late Bronze Age Glass Trade within the Context of the Panaztepe Finds", *Oxford Journal of Archaeology* 31/2, 2012, pp. 121-141; Ayşegül Aykurt, "An example of Mycenaean Pictorial Pottery: Crater from Liman Tepe", in: Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Ayşegül Aykurt, Neyir Kolankaya-Bostancı, Yiğit Hayati Erbil (eds.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal'a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara 2014, pp. 57-58.

²³ Recep Meriç, Penelope A. Mountjoy, "Mycenaean Pottery from Bademgediği Tepe (Puranda) in Ionia: A preliminary report", *Istanbuler Mitteilungen* 52, 2002, pp. 79-98; Recep Meriç, *Metropolis. City of Mother Goddess*, Metropolisli Sevenler Derneği, İzmir 2004, pp. 31-34; Recep Meriç, "Ein Vorbericht über eine spätbronzezeitliche befestigte Höhensiedlung bei Metropolis in Ionien: Die Arzawa-Stadt Puranda?", in: Justus Cobet, Volkmar Von Graeve, Wolf-Dietrich Neimeier, Konrad Zimmermann (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26.September-1.Oktober 1999*, Milesische Forschungen 5, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007, pp. 27-36; Ayşegül Aykurt, "An example of Mycenaean Pictorial Pottery: Crater from Liman Tepe", in: Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Ayşegül Aykurt, Neyir Kolankaya-Bostancı, Yiğit Hayati Erbil (eds.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal'a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara 2014, p. 58.

The restoration is believed to have been undertaken by newcomers to the site. The ceramics allow the layer to be dated shortly after ca. 1200 BC.

Recent results from excavations at Çine-Tepecik höyük show that Mycenaean artefacts were used not only in the coastal cities but also at inland centres easily accessible via rivers. In an excavated area of approximately 50x50m, a burnt stratum with some burnt Mycenaean pottery testifies to a significant destruction during the LH IIIC period. Amongst the Mycenaean pottery, examples of locally produced Mycenaean imitations predominate over the imported examples. Both types, however, represent a maximum of only 20 per cent of the total quantity of ceramic finds from the excavated areas of Çine-Tepecik. The undecorated productions, the so-called local ceramics, form the bulk of the ceramic repertoire from the site. These are typically executed in one colour, either buff or reddish-buff, and coated²⁴. Together with these local productions, a stamp seal mentioning the name of a king of the Mira, Tarkaschnawa, found in the same level as the Mycenaean ceramics and their local imitations, suggests that the area belonged, at least during the LH IIIC period, to the Mira kings, who formed a satrapy of the Hittite kingdom in Asia Minor. On a second stamp seal from Tepecik another prince's name, Tamipiya, was engraved²⁵. In a burnt level just above the floor of the building, remains of arrowheads and spearheads have been found. Carian geometric ceramic examples so far have been found in only one area, of 10x10m, above the LH IIIC level. Corresponding architectural remains from LH IIIC are lacking (this could be due to recent use of the land for agricultural purposes). The architectural remains, such as a defence wall and towers, are from

²⁴ Sevinç Günel, "A New Early Settlement on the Plain of Çine (Marsyas) in Western Anatolia: Tepecik Höyüğü in the Light of Surface Survey", in: Armağan Erkanal, Engin Özgen, Sevinç Günel, Tuba Ökse, Halime Hüryılmaz, Bora Uysal, Halil Tekin, Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Atilla Engin, Ayşegül Aykurt, Rıza Tuncel, Ulaş Deniz (eds.), Ash Rennie, Reinhild Spiess, (eds.), in: *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması - Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural reflections*, Homer Yayınları, İstanbul 2006, pp. 401-410; Sevinç Günel, "Çine-Tepecik Kazıları ve Bölge Arkeolojisine Katkıları – Excavations at Çine-Tepecik and Its Contributions to the Regional Archaeology", in: Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel, Ulaş Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Genç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, pp. 132-139; Sevinç Günel, "Mycenaean cultural impact on the Çine (Marsyas) plain, southwest Anatolia: the evidence from Çine-Tepecik", *Anatolian Studies* 60, 2010, pp. 25-39; Ayşegül Aykurt, "An example of Mycenaean Pictorial Pottery: Crater from Liman Tepe", in: Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Ayşegül Aykurt, Neyir Kolankaya-Bostancı, Yiğit Hayati Erbil (eds.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal'a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara 2014, p. 59.

²⁵ Sevinç Günel, Suzanne Herboldt, "Mykenische Kraterfragmente mit figürlichen Darstellungen und ein Siegelabdruck eines hethitischen Prinzen aus der spätbronzezeitlichen Siedlung von Çine-Tepecik", *Archäologischer Anzeiger* 2014/1, pp. 1-14.

the Middle Bronze Age and early stages of LH III period. These examples were, however, found together with a new type of grey ceramic which does not resemble the previously known grey ceramics of the second millennium²⁶.

Archaeometrical methods such as Optical Emission Spectral analysis (OES), X-ray fluorescence spectrometer analysis, chemical mineralogical analysis and, most recently, Neutron Activation Analysis (NAA) have been applied to answer questions concerning the origin of the Mycenaean ceramics in Asia Minor²⁷. Results of these studies have confirmed various qualities of Mycenaean imports, but also local products, in Rhodes, Panaztepe and Troy. At Ialysos on Rhodes and probably elsewhere on the island, the imported ceramics of LH IIIA2 and LH IIIB were from Argolis, but from LH IIIC onwards most of the ceramics were produced locally. Amongst the analysed Mycenaean pieces from Panaztepe, two-thirds consist of ceramics from Argolis. Miletos seemed hardly to have imported Mycenaean ceramics at all, instead producing them locally; however, in a recent NAA study of ten Mycenaean ceramic fragments from Ephesos and Miletos the results indicate that the two cities imported Mycenaean ceramics from Argolis in LH IIIB, just like Panaztepe and Troy. The still limited amount of analysed material should, however, invoke caution when utilizing the results. When more material has been analysed in the future, it will be possible to interpret the results more firmly.

²⁶ Sevinç Günel, "Mycenaean cultural impact on the Çine (Marsyas) plain, southwest Anatolia: the evidence from Çine-Tepecik", *Anatolian Studies* 60, 2010, pp. 25-39; Sevinç Günel, Suzanne Herboldt, "Ein hethitischer Siegelabdruck aus Çine-Tepecik", *Archäologischer Anzeiger* 2010/1, pp. 1-11; Sevinç Günel, "Ein Terrakotta-Modell aus Çine-Tepecik", *Istanbuler Mitteilungen* 61, 2011, pp. 7-20.

²⁷ Hans Mommsen, "Naturwissenschaftliche Keramikanalysen durch Neutronenaktivierung (NAA): Methode und Ergebnisse", in: Meral Akurgal, Michael Kerschner, Hans Mommsen, Wolf-Dietrich Niemeier (eds.), *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes 3, Vienna 2002, pp. 11-24; Niemeier, Wolf-Dietrich, "Archäologische Fragestellung und Interpretation der Analysedaten. Problemstellung und Forschungsgeschichte. Die Keramik der mykenischen Epoche", in: Meral Akurgal, Michael Kerschner, Hans Mommsen, Wolf-Dietrich Niemeier (eds.), *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes 3, Vienna 2002, pp. 25-28; Niemeier, Wolf-Dietrich, "Die analysierten mykenischen Keramikfunde aus Milet und Ephesos", in: Meral Akurgal, Michael Kerschner, Hans Mommsen, Wolf-Dietrich Niemeier (eds.), *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes 3, Vienna 2002, pp. 56-62; Penelope A. Mountjoy, Hans Mommsen, "Neutron Activation Analysis of Mycenaean Pottery from Troia (1998-2003 Excavations)", *Studia Troica* 16, 2006, pp. 97-123.

In summary, it is clear that the archaeological evidence and scientific analyses do not provide proof of a large-scale movement of mainland Greek inhabitants to Asia Minor as a result of the collapse of the Mycenaean palaces in the transitional period from the Late Bronze Age into the Iron Age in LH III C. Rather, the analyses show that Mycenaean ceramics were imported into Asia Minor during the earlier periods of the Bronze Age. These imports gradually increased in number while simultaneously imitations were locally produced. In LH III C the locally produced Mycenaean imitations occur much more frequently than the imported examples. Production of local Anatolian ceramic wares continued alongside the manufacture of local imitations of Mycenaean ceramics. The existence of Mycenaean ceramics and artefacts before LH III C may hint at an already existing network of strong cultural and commercial links between Mycenaean centres in mainland Greece and western Anatolian cities. The strongest ties were undoubtedly between Mycenae and Miletos, but political and cultural connections seem to have existed between other cities as well. This is illustrated by Mycenaean imports having been found in the many ‘Prince Kingdoms’ of western Asia Minor, such as Arzawa, Mira, Seha River Land and Lukka²⁸. However, the increasing number of Mycenaean imitations in LC III C is relevant. This development was probably due to the ceramic and trade markets of Mycenae coming to a standstill as a result of Mycenaean collapse. It is very well possible that at least some craftsmen — among them ceramic painters and producers, artists and businessmen — left their homeland in order to work in the lands of the ‘Prince Kingdoms’.²⁹ No doubt the power of the rulers of Millawanda (Miletos) must have been tempting for commercial and political reasons, prompting increased migration. This development

²⁸ Hans Gustav Güterbock, “Notes and Some Hittite Monuments”, *Anatolian Studies* 6, 1956, pp. 53-56; John Garstang, Oliver Robert Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara 5, London 1959, pp. 75-79; Hans Gustav Güterbock, Robert L. Alexander, “The Second Inscription on Mount Sipylus”, *Anatolian Studies* 33, 1983, pp. 29-32; Frank Starke, “Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasiens im 2. Jahrtausend”, *Studia Troica* 7, 1997, pp. 446-487; John David Hawkins, “Tarkasnawa King of Mira. ‘Tarkondemos’, Boğazköy Sealings and Karabel”, *Anatolian Studies* 48, 1998, pp. 14-29; Ahmet Ünal, *Hittiter Devrinde Anadolu*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2003, pp. 4-44; Christopher H. Roosevelt, *The archaeology of Lydia from Gyges to Alexander*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, pp. 13-19; Sevinç Günel, Suzanne Herbordt, “Ein hethitischer Siegelabdruck aus Çine-Tepecik”, *Archäologischer Anzeiger* 2010/1, pp. 7-8.

²⁹ Sicily in 11th century AD represents a similar case. Sicily had always been a cultural contact zone throughout its history. In the 11th century, many artists and businessmen left Muslim and Christian Sicily after a civil war in order to look for new markets, and this put the island into a so-called Dark Age (Alex Metcalfe, “Transkultureller und sozioreligiöser Wandel im muslimischen und frühen normannischen Sizilien”, in: Wolfgang Gruber, Stephan Höhler (eds.), *Siziliens Geschichte. Insel zwischen den Welten*, Mandelbaum Verlag, Wien 2013, pp. 83-85).

must have created a greater challenge for the workshops producing Mycenaean imitation ceramics, as the Mycenaean workshop network had collapsed, but at same time it would have increased the volume of ceramics produced.

The quantities of local undecorated Anatolian ceramic wares are much higher than those of the imitation Mycenaean wares and Mycenaean imports in many cities. Furthermore, architectural remains, such as fortifications, as well as tomb types and grave goods, show mixed cultural effects deriving from both Mycenaean and Hittite origins.

As a result, it looks as if only a limited, rather than a massive, proportion of the population left their homeland just after the Mycenaean palaces collapsed. The developments in western Asia Minor are the result of an acculturation process rather than of a massive Mycenaean migration. In this acculturation process Western Anatolia remained a multicultural contact zone for two major powers, the Hittites and the Mycenaeans, and the inhabitants variously suffered or benefitted depending on the politics of the time. Therefore, over time the changing picture of Mycenaean ceramics in Asia Minor should be associated with the attitudes and reactions of the inhabitants of Western Anatolia within the framework of an acculturation process which developed after the distribution network for the Mycenaean ceramic industry had collapsed.

An answer should therefore be sought for the question of the origin of the burnt layers: are they the result of destructive Mycenaean migration, or of Hittite attacks against the disloyal western cities and vassal kingdoms, supporters of Mycenae?

Alternative Theoretical Approach: Acculturation of Fifth and Fourth Centuries B.C. Lycia as an Explanation?

The answer to this question might be found by using a theoretical approach: attempting to create an explanatory model by observing a comparable development which occurred in another cultural period and material culture. The work of various scholars has concentrated on Lycia and the Lycians, as well as their relations with the Greeks, and Greek influence on Lycian culture. This influence can be traced in various elements of material culture; for example, sculpture, architecture and literary works. In addition to results from excavation projects in Lycia, such as those at Xanthos, Limyra and Patara, results of the extensive and intensive surveys undertaken by the Kyeneai Project and supported by some test

trenches have opened new perspectives on Lycia to scholars³⁰. The Kyaneai Project has identified a site, known today as Avşar Tepesi, located close to Kyaneai. This is, so far, the only known site for which the settlement plan, building forms and other elements of material culture, as reflected in the remains, do not match Greek norms but are of an entirely local type. The site was abandoned after the Classical period and has been identified with the Lycian city of Zagaba, known from historical records³¹. The remains at this site seem to illustrate that widespread Greek influence in Lycia started only after the 5th century BC.

At many Lycian cities, the archaeological remains and the appearance of the sites today reflect the nature of the cities in the Hellenistic and Roman periods. Although archaeological remains on the acropolis of Xanthos date back to the seventh century BC, they do not reflect monumental building activities. Archaeological evidence indicates that buildings remained rather modest until the Persian period. Herodotus recounts (I. 176), however, that after the invasion of the Persians and their crushing victory over the Xanthians the city was reinhabited by some families who had successfully defended the acropolis against the Persian army. Research has shown that in the sixth century BC many cities in Lycia, such as Xanthos, Limyra, Patara and Avşar Tepesi, already had an acropolis with fortifications surrounding some public and other structures, including storage buildings, tower-shaped constructions, residences, pillar-shaped tombs, honorific monuments and theatre-like buildings, which may well have formed the centres of the settlements and the living areas of the aristocracy or local dynasts. The cities continued to be ruled by local dynasts, who seem to have maintained their hold over the area as satraps under the Persian hegemony until the so-called satrapy revolt³².

³⁰ Jürgen Borchhardt, *Die Steine von Zémuri*, Phoibos Verlag, Vienna 1993; Jürgen Borchhardt, Gerhard Dobesch, (eds.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposium, Wien 1990*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna 1993; Thomas Marksteiner, *Die Befestigte Siedlung von Limyra, Forschungen in Limyra*, Forschungen in Limyra 1, Phoibos Verlag, Vienna 1997; Fahri Işık, Havva Işkan, (eds.), *Grabtypen und Totenkult im südwestlichen Kleinasien. Internationales Kolloquium Antalya 1999*, Lykia 6, 2005; Kayhan Dörtlük, Burhan Varkivanç, Tarkan Kahya, Jacques des Courtis, Meltem Doğan Alparslan, Remziye Boyraz, *The 3rd International Symposium on Lycia, Antalya 2005*, Suna ve İnan Kiraç Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Antalya 2006; Frank Kolb, *Burg-Polis-Bischofssitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in der Südwesttürkei*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2008, pp. 2-51.

³¹ Andreas Thomsen, *Die lykische Dynastensiedlung auf dem Avşar Tepesi*, Antiquitas Reihe 3, Bd. 43, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2002; Frank Kolb, *Burg-Polis-Bischofssitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in der Südwesttürkei*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2008, pp. 33-65.

³² Bruno Jacobs, "Die Stellung Lykiens innerhalb der achämenidisch-persischen Reichsverwaltung", in: Jürgen Borchhardt, Gerhard Dobesch (eds.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposium, Wien 1990*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna 1993, pp. 27-29, 63-65; Thomas Marksteiner, *Die Befestigte Siedlung von Limyra, Forschungen in Limyra*, Forschungen in Limyra 1, Phoibos Verlag,

In the first quarter of the fourth century BC, a ruler who styled himself King of Lycia, Perikles, made Limyra the capital of his kingdom and aimed to rule the Lycian lands from Phaselis in the east to Telmessos in the west³³. Although he did not succeed in his plan, his dream must have triggered the satrapy revolt of around 360 BC and the Persian political move of inserting Lycia into the Carian administrative zone under the hegemony of the Hecatomnid Mausolos, satrap of the Persians. Mausolos was probably the ruler who introduced the Greek polis system towards the middle of the fourth century³⁴.

Vienna 1997, pp. 177-182; Frank Kolb, "Hanedanlık Yerleşiminden Otonom Kentte Gelişme: Klasik Çağ'da Likya'da Akültürasyon", *Adalya* 3, 1998, pp. 37-62; Marc Domingo Gygax, *Untersuchungen zu den lykischen Gemeinwesen in klassischer und hellenistischer Zeit*, *Antiquitas* 49, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2001, pp. 92-122; Thomas Marksteiner, "Untersuchungen an den westlichen Stadtmauern von Xanthos", *Anatolia Antiqua* 10, 2002, pp. 197-216; Ingrid Mader, "Die Frühe Keramik von Limyra", in: Birgit Rückert, Frank Kolb, (eds.), *Probleme Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasien in geometrischer und archaischer Zeit. Internationales Kolloquium, Tübingen 1998*, *Antiquitas Reihe* 3, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2003, pp. 31-36; Thomas Marksteiner, "Das achämenidenzeitliche Lykien", in: pierre Briant, Rémy Bouchalat (eds.), *L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches. Actes du colloque organisé au Collège de France par le "Réseau international d'études et de recherches achéménides"*, Paris 2003. Éditions de Boccard, Paris 2005, pp. 27-48; Fahri Işık, "Patara in 2004", *News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas* 3, 2005, pp. 61-62; Jacques Des Courtils, "Excavations and Research at Xanthos and Letoon", *News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas* 3, 2005, pp. 43-45; Des Courtils, Jacques, "Nouvelles découvertes à Xanthos", in: Kayhan Dörtlük, / Burhan Varkıvanç, Tarkan Kahya, Jacques des Courtis, Meltem Doğan Alparslan, Remziye Boyraz (eds.), *The 3rd International Symposium on Lycia, Antalya 2005*, Suna ve İnan Kıraç Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Antalya 2006, pp. 145-152; Şükrü Özüdoğru, "Ptara and the Dynast Wakhshpeddimi (Wekhessere II)", *Adalya* 10, 2007, pp. 31-42; Frank Kolb, *Burg-Polis-Bischofssitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in der Südwesttürkei*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2008, pp. 33-45; Gül Işın, "The building complex on the Tepecik acropolis at Patara", *Anatolian Studies* 60, 2010, pp. 93-104.

³³ Jürgen Borchhardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra. Das Grabmal des lykischen Königs Perikles*, *Istanbuler Forschungen* 32, Gebr. Mann Verlag, Tübingen 1976, pp. 99-143; Jürgen Borchhardt, *Die Steine von Zémuri*, Phoibos Verlag, Vienna 1993, pp. 49-50; Jürgen Borchhardt, "Zum Ostfries des Heroons von Zémuri/Limyra", *Istanbuler Mitteilungen* 43, 1993, pp. 351-359; Frank Kolb, Barbara Kupke, *Lykien: Geschichte Lykiens im Altertum*, Philipp von Zabern, Mainz 1989, p. 15; Jürgen Borchhardt, "Zum Kult der Heroen, Herrscher und Gefolgsleute in Lykien zur Zeit der Klassik", in: Fahri Işık, Havva Işkan (eds.), *Grabtypen und Totenkult im südwestlichen Kleinasien. Internationales Kolloquium Antalya 1999*, Lykia 6, 2005, pp. 29-48.

³⁴ Simon Hornblower, *Mausolos*, Clarendon Press, Oxford 1982, pp. 170-182, 308; Bruno Jacobs, *Griechische und persische Elemente in der Grabkunst Lykiens zur Zeit der Achämenidenherrschaft*, *Studies in Mediterranean Archaeology* 68, Åström, Jonsered 1987, pp. 65-67; Frank Kolb, Barbara Kupke, *Lykien: Geschichte Lykiens im Altertum*, Philipp von Zabern, Mainz 1989, pp. 15-16; Bruno Jacobs, "Die Stellung Lykiens innerhalb der achämenidisch-persischen Reichsverwaltung", in: Jürgen Borchhardt, Gerhard Döbesch (eds.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums, Wien 1990*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna 1993, pp. 63-69; Thomas Marksteiner, *Die Befestigte Siedlung von Limyra, Forschungen in Limyra*, Forschungen in Limyra 1, Phoibos Verlag, Vienna 1997, p. 184; Marc Domingo Gygax, *Untersuchungen zu den lykischen Gemeinwesen in klassischer und hellenistischer Zeit*, *Antiquitas* 49, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2001, pp. 92-122; Frank Kolb, *Burg-Polis-Bischofssitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in der Südwesttürkei*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2008, pp. 158-159, 430.

The transition to Greek culture, however, did not begin suddenly with Mausolos; Greek material culture, as well as Greek thinking, was already known to the Lycians and had probably already begun to affect their way of thinking and living. In the fifth century, Greek political spies as well as members of a small Greek community consisting of businessmen, artists, educators/philosophers, religious personnel and others may have functioned as agitators against the system of Lycian dynastic rulers and especially Persian satrapies in the area. They were opposed to, for example, heavy taxation and they promoted the Greek way of organization, illustrating the economic and cultural benefits it brought with it. Promotion of the ‘Greek way of life’, better to say ‘Greek standardization’, was a tool they used to demonstrate power and independence to other cities and to opponents. It possibly even reached the palatial environment. Local rulers such as Perikles of Limyra and Mausolos of Halikarnassos voluntarily accepted Greek norms and standards and blended them with local Lycian traditions and characteristics in order to control and balance their positions in the area³⁵.

The case of dynastic Lycia and the changes initiated by Mausolos might lead us to seek answers to questions concerning earlier phases, such as the period of the Mycenaean collapse or of Ionian migration in general, adjusting the model by replacing local rulers of the Mycenaean world with Lycian dynasts.

³⁵ William A.P. Childs, “Lycian Relations with Persian and Greeks in the Fifth and Fourth Centuries Re-examined”, *Anatolian Studies* 31, 1981, pp. 55-93; Frank Kolb, Barbara Kupke, *Lykien: Geschichte Lykiens im Altertum*, Philipp von Zabern, Mainz 1989, pp. 9-20; Martin Zimmermann, *Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens*, Antiquitas Reihe 1, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1992, pp. 49-50; Michael Wörrle, “Perikles von Limyra – endlich etwas mehr Griechisches”, in: Jürgen Borchhardt, Gerhard Dobesch (eds.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposium, Wien 1990*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna 1993, pp. 187-190; Thomas Marksteiner, *Die Befestigte Siedlung von Limyra, Forschungen in Limyra*, Forschungen in Limyra 1, Phoibos Verlag, Vienna 1997, pp. 184-185; Frank Kolb, “Hanedanlık Yerleşiminden Otonom Kentte Gelişme: Klasik Çağda Likya’da Akültürasyon”, *Adalya* 3, 1998, p. 46; Thomas Marksteiner, “Das achämenidenzeitliche Lykien”, in: pierre Briant, Rémy Bourchalat (eds.), *L’archéologie de l’empire achéménide: nouvelles recherches. Actes du colloque organisé au Collège de France par le “Réseau international d’études et de recherches achéménides”*, Paris 2003. Éditions de Boccard, Paris 2005, pp. 27-48; Gül İşın, “An Achaemenid Stamp Seal from Patara, in: Delemen, İnci (ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia. Papers presented at the International Workshop, Istanbul 2005*, Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, Istanbul 2007, pp. 75-81; Novella Vismara, “Some Reflections on Iconographic Motifs in Lycian Coinage: The Central Achaemenid Empire’s Powerful Political Presence in a Border Region”, in: İnci Delemen (ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia. Papers presented at the International Workshop, Istanbul 2005*, Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, Istanbul 2007, pp. 59-67; Frank Kolb, *Burg-Polis-Bischofssitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in der Südwesttürkei*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2008, pp. 154-159, 164-167; Gül İşın, “The building complex on the Tepecik acropolis at Patara”, *Anatolian Studies* 60, 2010, pp. 93-104.

Just as the ‘Prince Kingdoms’, such as Arzawa, Mira and Seha River Land, and the cities under their hegemonies, did in the earlier period against the great Hittite Kingdom, Lycian local dynasts apparently accepted and aimed to use ‘Greek standardization’ as a kind of tool against the great Persian Empire under extreme circumstances, adapting their policies and political activities to suit the circumstances of the times and assert their power and independence.

In various cities of western Asia Minor, the large quantity of locally produced, undecorated ceramics by contrast with the rather small number of Mycenaean and Mycenaean-imitation ceramics (except in Miletos), as well as building remains such as fortifications, tomb types and grave goods showing mixed cultural influence deriving from both Mycenaean and Hittite origins can be explained as manifestations of an acculturation process resulting from interaction with the two great powers, Hittite and Mycenaean. The similarities between foreign features within the local material cultures discussed here may therefore not necessarily reflect the immigration of a foreign population but rather the way that acculturation occurred in the cities of Western Asia Minor under the rule of ‘Prince Kingdoms’ in the contact zone of two great powers.

BIBLIOGRAPHY

- Akurgal, Meral - Kerschner, Michael - Mommsen, Hans - Niemeier, Wolf-Dietrich (eds.), *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes 3, Vienna 2002.
- Aykurt, Ayşegül, “Late Bronze Age Pottery from Çeşme Bağlararası”, *Olba* 18 2010, pp. 1-63.
- _____, “An example of Mycenaean Pictorial Pottery: Crater from Liman Tepe”, in: Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Ayşegül Aykurt, Neyir Kolankaya-Bostancı, Yiğit Hayati Erbil (eds.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal’a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara 2014, pp. 53-73.
- Bammer, Anton, “Zur Topographie und Städte bauchlichen Entwicklung von Ephesos”, *Jahreshefte des Österreichischen Instituts in Wien* 46, 1961-1963, pp. 136-157.

- Benndorf, Otto, *Die Besiedlungen bis auf König Kroisos*, „Forschungen in Ephesos I, Vienna 1906.
- Betancourt, Philip P., “The end of the Greek Bronze Age”, *Antiquity* 50, 1976, pp. 40-47.
- Borchhardt, Jürgen, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra. Das Grabmal des lykischen Königs Perikles*, *Istanbuler Forschungen* 32, Gebr. Mann Verlag, Tübingen 1976.
- _____, *Die Steine von Zémuri*, Phoibos Verlag, Vienna 1993.
- _____, “Zum Ostfries des Heroons von Zémuri/Limyra”, *Istanbuler Mitteilungen* 43, 1993, pp. 351-359.
- _____, “Zum Kult der Heroen, Herrscher und Gefolgsleute in Lykien zur Zeit der Klassik”, in: Fahri Işık, Havva Işkan (eds.), *Grabtypen und Totenkult im südwestlichen Kleinasien. Internationales Kolloquium Antalya 1999*, *Lykia* 6, 2005, pp. 29-48.
- Borchhardt, Jürgen - Dobesch, Gerhard (eds.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums, Wien 1990*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna 1993.
- Brein, Friedrich, “Zur ephesischen Topographie”, *Jahreshefte des Österreichischen Instituts in Wien* 51, 1976-1977, pp. 65-76.
- Briant, Pierre - Bourchalat, Rémy (eds.), *L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches. Actes du colloque organisé au Collège de France par le “Réseau international d'études et de recherches achéménides”*, Paris 2003. Éditions de Boccard, Paris 2005.
- Büyükkolancı, Mustafa, “Selçuk Ayasuluk Tepesi (Eski Efes) “Appasas” mı?. Is Selçuk Ayasuluk (Old Ephesos) “Appasas”?”, in: Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel, Ulaş Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Genç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, pp. 41-55.
- Childs, William A.P., “Lycian Relations with Persian and Greeks in the Fifth and Fourth Centuries Re-examined”, *Anatolian Studies* 31, 1981, pp. 55-93.
- Cobet, Justus, “Das alte Ionien in der Geschichtsschreibung”, in: Justus Cobet, Volkmar Von Graeve, Wolf-Dietrich Neimeier, Konrad Zimmermann (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September-1. Oktober 1999*, *Milesische Forschungen* 5, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007, pp. 729-743.
- Cobet, Justus - Von Graeve, Volkmar - Neimeier, Wolf-Dietrich - Zimmermann, Konrad (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September-1. Oktober 1999*, *Milesische Forschungen* 5, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007.

- Cullen, Tracey (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, AJA Suppl. I, Boston 2001.
- Cunliffe, Barry (ed.) *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, Oxford University Press, Oxford 1994.
- Çınardalı-Karaaslan, Nazlı, “The East Mediterranean Late Bronze Age Glass Trade within the Context of the Panaztepe Finds”, *Oxford Journal of Archaeology* 31/2, 2012, pp. 121-141.
- Çınardalı-Karaaslan, Nazlı - Aykurt, Ayşegül - Kolankaya-Bostancı, Neyir - Erbil, Yiğit Hayati (eds.), *Anadolu Kültürlerine Bir Bakış/Some Observations on Anatolian Cultures. Armağan Erkanal'a Armağan/Compiled in Honor of Armağan Erkanal*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara 2014.
- Davis, Jack L., “Minoan Crete and The Aegean Islands”, in: Cynthia W. Shelmerdine (ed.), *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 186-208.
- Deger-Jalkotzy Sigrid, “Decline, Destruction, Aftermath”, in: Cynthia W. Shelmerdine (ed.) *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 387-415.
- Desborough Vincent Robin d'Arba, *The Greek Dark Ages*, Ernest Benn, London 1972.
- Delemen, İnci (ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia. Papers presented at the International Workshop, Istanbul 2005*, Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2007.
- Des Courtils, Jacques “Excavations and Research at Xanthos and Letoon”, *News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas* 3, 2005, pp. 41-45.
- _____, “Nouvelles découvertes à Xanthos”, in: Kayhan Dörtlük, / Burhan Varkıvanç, Tarkan Kahya, Jacques des Courtis, Meltem Doğan Alparslan, Remziye Boyraz (eds.), *The 3rd International Symposium on Lycia, Antalya 2005*, Suna ve İnan Kıraç Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Antalya 2006, pp. 145-152.
- Dickinson Oliver, “Robert Drews's Theories about the Nature of Warfare in the Late Bronze Age”, in: Robert Laffineur (ed.) *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze*, Aegaeum 19, Liège and Austin 1999, pp. 21-29.
- _____, *The Aegean from Bronze Age to Iron Age*, Routledge, London and New York, 2006.
- Domingo Gygas, Marc, *Untersuchungen zu den lykischen Gemeinwesen in klassischer und hellenistischer Zeit*, Antiquitas 49, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2001.

- Dörtlük, Kayhan - Varkıvaç, Burhan - Kahya, Tarkan - des Courtis, Jacques des - Doğan Alparslan, Meltem - Boyraz, Remziye (eds.), *The 3rd International Symposium on Lycia, Antalya 2005*, Suna ve İnan_Kıraç Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Antalya 2006.
- Drews Robert, *The Bronze Age: changes in warfare and the catastrophe ca. 1200 B.C.* Princeton University Press, Princeton 1993.
- Erkanal, Armağan - Özgen, Engin - Günel, Sevinç - Ökse, Tuba - Hüryılmaz, Halime - Uysal, Bora - Tekin, Halil - Çınardalı-Karaaslan, Nazlı - Engin, Atilla - Aykurt, Ayşegül - Tuncel, Rıza - Deniz, Ulaş - Rennie, Ash - Spiess, Reinhild (eds.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural reflections*, Homer Yayınları, İstanbul 2006.
- Erkanal-Öktü, Armağan - Günel, Sevinç - Deniz, Ulaş (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Genç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınevi, Ankara 2008.
- Erkanal-Öktü, Armağan, "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe", in: Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel, Ulaş Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Genç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınevi, Ankara 2008, pp. 69-90.
- Erkanal, Armağan - Erkanal, Hayat, "Vorbericht über die Grabungen 1979 im prähistorischen Klazomenai/Limantepe", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, 1983, pp. 163-183.
- Erkanal, Armağan - Erkanal, Hayat "A New Archaeological Excavation in Western Anatolia, panaztepe", *Turkish Review* 1/3, 1986, pp. 67-76.
- Ersoy, Yaşar, "Finds from Menemen-Panaztepe in the Manisa Museum", *British School at Athens* 83, 1998, pp. 55-82.
- Feuer, Bryan, *Mycenaean Civilization: An Annotated Bibliography through 2002 (Revised Edition)*, McFarland & Company Inc. Publishers, Jefferson 2004.
- French Elizabeth B. & Wardle Ken A. (eds.) *Problems in the Greek Prehistory*. Bristol Classical Press, Bristol 1988.
- Garstang, John - Gurney, Oliver Robert, *The Geography of the Hittite Empire*. Occasional Publications of the British Institute of Archæology in Ankara 5, London 1959.
- Georgiadis, Mercourios, "Migration on Rhodes during the Mycenaean Period, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 4, 2004, p. 61-72.

- Gruber, Wolfgang - Höhler, Stephan (eds.), *Siziliens Geschichte. Insel zwischen den Welten*, Mandelbaum Verlag, Wien 2013.
- Günel, Sevinç, “Vorbericht über die mittelund spätbronzezeitliche Keramik von Limantepe”, *Istanbuler Mitteilungen* 49, 1999, pp. 41-82.
- Günel, Sevinç, *Panaztepe II. M. Ö. 2. Bine Tarihendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi/Die Keramik von Panaztepe und ihre Bedeutung für Westkleinasien und Ägäis im 2. Jahrtausend*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- _____, “A New Early Settlement on the Plain of Çine (Marsyas) in Western Anatolia: Tepecik Höyüğü in the Light of Surface Survey”, in: Armağan Erkanal, Engin Özgen, Sevinç Günel, Tuba Ökse, Halime Hüryılmaz, Bora Uysal, Halil Tekin, Nazlı Çınardalı-Karaaslan, Atilla Engin, Ayşegül Aykurt, Rıza Tuncel, Ulaş Deniz, Ash Rennie, Reinhild Spiess (eds.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural reflections*, Homer Yayınları, İstanbul 2006, pp. 401-410.
- _____, “Çine-Tepecik Kazıları ve Bölge Arkeolojisine Katkıları – Excavations at Çine-Tepecik and Its Contributions to the Regional Archaeology”, in: Armağan Erkanal-Öktü, Sevinç Günel, Ulaş Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Genç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, pp. 129-139.
- _____, “Mycenaean cultural impact on the Çine (Marsyas) plain, southwest Anatolia: the evidence from Çine-Tepecik”, *Anatolian Studies* 60, 2010, pp. 25-39.
- _____, “Ein Terrakotta-Modell aus Çine-Tepecik”, *Istanbuler Mitteilungen* 61, 2011, pp. 7-20.
- Günel, Sevinç - Herboldt, Suzanne, “Ein hethitischer Siegelabdruck aus Çine-Tepecik”, *Archäologischer Anzeiger* 2010/1, pp. 1-11.
- _____, “Mykenische Kraterfragmente mit figürlichen Darstellungen und ein Siegelabdruck eines hethitischen Prinzen aus der spätbronzezeitlichen Siedlung von Çine-Tepecik”, *Archäologischer Anzeiger* 2014/1, pp. 1-14.
- Güterbock, Hans Gustav “Notes and Some Hittite Monuments”, *Anatolian Studies* 6, 1956, pp. 53-56.
- Güterbock, Hans Gustav - Alexander, Robert L., “The Second Inscription on Mount Sipylus”, *Anatolian Studies* 33, 1983, pp. 29-32.
- Hall Jonathan M., *A History of the Archaic Greek World. ca. 1200-479 BCE*. Blackwell, Oxford 2007.

- Hawkins, John David, "Tarkasnawa King of Mira. ›Tarkondemos‹, Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies* 48, 1998, pp. 1-31.
- Hood Sinclair, "(review) Sandars (N.K.) The sea peoples: warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 B.C. (Ancient peoples and places, 89), Thames and Hudson, London 1978", *JHS* 99, 1979, pp. 200-201.
- Hooker, John T., *Mycenaean Greece*, Routledge & Kegan Paul, New York 1976.
- Hornblower, Simon, *Mausolus*, Clarendon Press, Oxford 1982.
- Işık, Fahri, "Patara in 2004", *News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Areas* 3, 2005, pp. 57-65.
- Işık, Fahri - İşkan, Havva (eds.), *Grabtypen und Totenkult im südwestlichen Kleinasien. Internationales Kolloquium Antalya 1999*, Lykia 6, 2005.
- Işın, Gül, "An Achaemenid Stamp Seal from Patara, in: Delemen, İnci (ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia. Papers presented at the International Workshop, Istanbul 2005*, Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, Istanbul 2007, pp. 75-81.
- _____, "The building complex on the Tepecik acropolis at Patara", *Anatolian Studies* 60, 2010, pp. 93-104.
- Jacobs, Bruno, *Griechische und persische Elemente in der Grabkunst Lykiens zur Zeit der Achämenidenherrschaft*, Studies in Mediterranean Archaeology 68, Åström, Jonsered 1987.
- _____, "Die Stellung Lykiens innerhalb der achämenidisch-persischen Reichsverwaltung", in: Jürgen Borchhardt, Gerhard Dobesch (eds.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposium, Wien 1990*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna 1993, pp. 63-69.
- Kilian, Klaus, "Mycenaeans up to date, trends and changes in recent research", in: Elizabeth B. French, Ken A. Wardle (eds.) *Problems in the Greek Prehistory*. Bristol Classical Press, Bristol 1988, pp. 115-152.
- Killen, John Tyrel - Melena, José L. - Olivier, Jean Pierre (eds.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca 1987.
- Kolb, Frank, "Hanedanlık Yerleşiminden Otonom Kentte Gelişme: Klasik Çağda Likya'da Akültürasyon", *Adalya* 3, 1998, pp. 37-62.
- _____, *Burg-Polis-Bischofssitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in der Südwesttürkei*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2008.

- Kolb, Frank - Kupke, Barbara, *Lykien: Geschichte Lykiens im Altertum*, Phillip von Zabern, Mainz 1989.
- Laffineur Robert (ed.), *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze*, Aegaeum 19, Liège and Austin 1999.
- Laffineur, Robert - Greco, Emanuele, *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, Aegaeum 25, Liège and Austin 2005.
- Lemos, I.S., "The Migrations to the west coast of Asia Minor: Tradition and Archaeology", in: Justus Cobet, Volkmar Von Graeve, Wolf-Dietrich Neimeier, Konrad Zimmermann (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26.September-1.Oktober 1999*, Milesische Forschungen 5, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007, pp. 713-727.
- Mader, Ingrid, "Die Frühe Keramik von Limyra", in: Birgit Rückert, Frank Kolb, (eds.), *Probleme Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasien in geometrischer und archaischer Zeit. Internationales Kolloquium, Tübingen 1998*, Antiquitas Reihe 3, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2003, pp. 31-36.
- Mangaloğlu-Votruba, Sıla, "Liman Tepe'de Geç Hellas III C Dönemi", *Anadolu/Anatolia* 37, 2011, pp. 43-73..
- Marksteiner, Thomas, *Die Befestigte Siedlung von Limyra, Forschungen in Limyra*, Forschungen in Limyra 1, Phoibos Verlag, Vienna 1997.
- _____, "Untersuchungen an den westlichen Stadtmauern von Xanthos", *Anatolia Antiqua* 10, 2002, pp. 197-216.
- _____, "Das achämenidenzeitliche Lykien", in: pierre Briant, Rémy Bouchalat (eds.), *L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches. Actes du colloque organisé au Collège de France par le "Réseau international d'études et de recherches achéménides"*, Paris 2003. Éditions de Boccard, Paris 2005, pp. 27-48.
- Mee, Christopher, "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millennium B.C.", *Anatolian Studies* 28, 1978, pp. 121-156.
- _____, "Mycenaean Greece, The Aegean and Beyond", in: Cynthia W. Shelmerdine (ed.), *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, pp. 362-386.
- Meriç, Recep, *Metropolis. City of Mother Goddess*, Metropolis Sevenler Derneği, İzmir 2004.
- _____, "Ein Vorbericht über eine spätbronzezeitliche befestigte Höhensiedlung bei Metropolis in Ionien: Die Arzawa-Stadt Puranda?", in: Justus Cobet, Volkmar

- Von Graeve, Wolf-Dietrich Neimeier, Konrad Zimmermann (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandaufnahme. Panionion-Symposion Güzelçamlı 26.September-1.Oktober 1999*, Milesische Forschungen 5, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007, pp. 27-36.
- Meriç, Recep - Mountjoy, Penelope A., "Mycenaean Pottery from Bademgediği Tepe (Puranda) in Ionia: A preliminary report", *Istanbuler Mitteilungen* 52, 2002, pp. 79-98.
- Metcalfe, Alex "Transkultureller und sozioreligiöser Wandel im muslimischen und frühen normannischen Sizilien", in: Wolfgang Gruber, Stephan Höhler (eds.), *Siziliens Geschichte. Insel zwischen den Welten*, Mandelbaum Verlag, Wien 2013, pp. 68-98.
- Mommsen, Hans "Naturwissenschaftliche Keramikanalysen durch Neutronenaktivierung (NAA): Methode und Ergebnisse", in: Meral Akurgal, Michael Kerschner, Hans Mommsen, Wolf-Dietrich Niemeier (eds.), *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes 3, Vienna 2002, pp. 11-24.
- Mountjoy, Penelope A., "The east Aegean-west Anatolian interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa", *Anatolian Studies* 48, 1988, pp. 35-36.
- _____, "The destruction of the palace at Pylos reconsidered", *Annual of the British School at Athens* 92, 1997, pp. 109-137.
- _____, "Mycenaean Connections on the Near East in LH IIIc: Ships and Sea Peoples", in: Robert Laffineur, Emanuele Greco (eds.) *Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean*, *Aegeum* 25, Liège/Austin 2005, pp. 423-428.
- Mountjoy, Penelope A. - Mommsen, Hans, "Neutron Activation Analysis of Mycenaean Pottery from Troia (1998-2003 Excavations)", *Studia Troica* 16, 2006, pp. 97-123.
- Muhly, James D., "The Crisis years in the Mediterranean world: transition or cultural disintegration?", in: William A. Ward, Martha Sharp Joukowsky (eds.), *The crisis years: the 12th century BC from beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt Publishing, Dubuque 1992, pp.10-26.
- Niemeier, Wolf-Dietrich, "Archäologische Fragestellung und Interpretation der Analysedaten. Problemstellung und Forschungsgeschichte. Die Keramik der myke-

- nischen Epoche”, in: Meral Akurgal, Michael Kerschner, Hans Mommsen, Wolf-Dietrich Niemeier (eds.), *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes 3, Vienna 2002, pp. 25-28.
- _____, “Die analysierten mykenischen Keramikfunde aus Milet und Ephesos”, in: Meral Akurgal, Michael Kerschner, Hans Mommsen, Wolf-Dietrich Niemeier (eds.), *Töpferzentren der Ostägäis. Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes 3, Vienna 2002, pp. 56-62.
- _____, “Milet von den Anfängen menschlicher Besiedlung bis zur ionischen Wanderung”, in: Justus Cobet, Volkmar Von Graeve, Wolf-Dietrich Niemeier, Konrad Zimmermann (eds.), *Frühes Ionien. Eine Bestandaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26.September-1.Oktober 1999*, Milesische Forschungen 5, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2007, pp. 37-96.
- Nur, Amos, “The collapse of ancient societies by Great Earthquakes”, in: Benny Joseph Peiser/Trevor Palmer/ Mark E. Bailey (eds.), *Natural Catastrophes during Bronze Age Civilisations: Archaeological, Geological, Astronomical and Cultural Perspectives*, BAR International Series 728, Archaeopress, Oxford 1998, pp. 140-147.
- Nur, Amos - Cline, Eric H., “Poseidon’s horses: plate tectonics and earthquakes storms in the Late Bronze Age in the Aegean and eastern Mediterranean”, *Journal of Archaeological Science* 27, 2000, pp. 43-63.
- Özgül, Coşkun, “Selçuk Arkeoloji Müzesinde Saklanan Miken Pyxisi ve Düşündürükleri”, *Belleten* 51, 1987, pp. 535-547.
- Özüdoğru, Şükrü, “Pttara and the Dynast Wakhseppdimi (Wekhessere II)”, *Adalya* 10, 2007, pp. 31-42.
- Peiser, Benny Joseph - Palmer, Trevor - Bailey, Mark E. (eds.), *Natural Catastrophes during Bronze Age Civilisations: Archaeological, Geological, Astronomical and Cultural Perspectives*, BAR International Series 728, Archaeopress, Oxford 1998.
- Popham, Mervyn R., “The Collapse of Aegean Civilization at the end of the Late Bronze Age”, in: Barry Cunliffe (ed.) *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*, Oxford University Press, Oxford 1994, pp. 277-303.
- Renfrew, Colin, *Archaeology and language: The Puzzle of Indo-European Origins*. Cambridge University Press, New York 1987.

- Robbins, Manuel, *Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt and the Peoples of the Sea*, Author Choice Press, San Jose 2001.
- Roosevelt, Christopher H., *The Archaeology of Lydia from Gyges to Alexander*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Rückert, Birgit - Kolb, Frank (eds.), *Probleme Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasien in geometrischer und archaischer Zeit. Internationales Kolloquium, Tübingen 1998*, Antiquitas Reihe 3, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2003.
- Sandars, Nancy Katharine, "The last Mycenaeans and the European Late Bronze Age", *Antiquity* 38, 1964, pp. 258-262.
- _____, *The sea peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250-1150 BC*, London 1985 (2nd ed).
- Schweitzer, Bernhard, *Greek Geometric Art*, Phaidon Press, London 1971.
- Shelmerdine, Cyhntia W., "Architectural Change and Economic Decline at Pylos", in: John Tyrel Killen, José L. Melena, Jean Pierre Olivier (eds.), *Studies in Mycenaean and Classical Greek Presented to John Chadwick*, Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca 1987, pp. 557-568.
- _____, "Review of Aegean Prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland", in: Tracey Cullen (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, AJA Suppl. I, Boston 2001, pp. 372-376.
- _____, (ed.), *The Aegean Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Sherratt, Susan, "Potemkin palaces and route-based economies", in: Sofia Voutsaki, John T. Killen (eds.), *Economy and Politics in the Mycenaean palace states*. Cambridge Philological Society, Cambridge 2001, pp. 214-238.
- Snodgrass, Anthony McElrea, *The Dark Ages of Greece*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1971.
- Starke, Frank, "Troia im Kontext des historisch-politischen und sprachlichen Umfeldes Kleinasien im 2. Jahrtausend", *Studia Troica* 7, 1997, pp. 446-487.
- Stiros, Stathis C., "Identification of Earthquakes from Archaeological Data: Methodology, Criteria and Limitation", in: Stathis C. Stiros, Richard E. Jones (eds.), *Archaeoseismology. Fitch Laboratory Occasional Paper 7. Athens: Institute of Geology and Mineral Exploration and the British School at Athens*, Short Run Press, Exeter 1996, pp. 129-152.

- Stiros, Stathis C. - Jones, Richard E. (eds.), *Archaeoseismology. Fitch Laboratory Occasional Paper 7. Athens: Institute of Geology and Mineral Exploration and the British School at Athens*. Short Run Press, Exeter 1996.
- Şahoğlu, Vasıf, “Çeşme-Bağlararası (2002-2005, 2009-)”, *Anadolu/Anatolia Ek Dizi*. 3, 2, 2012, pp. 83-90.
- Tainter, Joseph A., *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Thomsen, Andreas, *Die lykische Dynastensiedlung auf dem Avşar Tepesi*, Antiquitas Reihe 3, Bd. 43, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 2002.
- Ünal, Ahmet, *Hittitler Devrinde Anadolu*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2003.
- Vismara, Novella “Some Reflections on Iconographic Motifs in Lycian Coinage: The Central Achaemenid Empire’s Powerful Political Presence in a Border Region”, in: İnci Delemen (ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia. Papers presented at the International Workshop, Istanbul 2005*, Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2007, pp. 59-67.
- Voutsaki, Sofia - Killen, John T. (eds.), *Economy and Politics in the Mycenaean palace states*, Cambridge Philological Society, Cambridge 2001.
- Ward, William A. - Joukowsky, Martha Sharp (eds.), *The crisis years: the 12th century BC from beyond the Danube to the Tigris*, Kendall/Hunt Publishing, Dubuque 1992.
- Warren, Peter M. - Hankey, Vronwy, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol Classical Press, Bristol 1989.
- Wörle, Michael, “Perikles von Limyra – endlich etwas mehr Griechisches”, in: Jürgen Borchhardt, Gerhard Dobesch (eds.), *Akten des II. Internationalen Lykien-Symposium, Wien 1990*, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften Vienna 1993, pp. 187-190.
- Yasur-Landau, Assaf, *The Philistines and Aegean migration at the end of the late Bronze Age*, Cambridge University Press, New York 2010.
- Zimmermann, Martin, *Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens*, Antiquitas Reihe 1, Rubelt Habelt Verlag, Bonn 1992.

YUKARI SEYHAN HAVZASI - YUKARI CEYHAN HAVZASI
BAĞLANTILARINI SAĞLAYAN ANTİK YOL GÜZERGAHININ
MERKEZİ: ALMADERE (ELMEDERE) GEÇİDİ

AYTÜL KAPLAN*

Giriş

Kilikya, kuzeyden ve doğudan Toroslar ve Amanoslar ile çevrili Seyhan (Saron), Ceyhan (Pyramos), Berdan (Kydnos) ve Göksu (Kalykadnos) Nehirleri'nin

Toros Dağları'nın yamaçlarından getirdikleri alüviyal topraklarla doldurarak şekillendirdiği, güneşi bol, çok bereketli bir ovadır. Ayrıca Kilikya, Kapadokya'nın ve Amanoslar üzerinden Kuzey Suriye'nin denize açılan kapısıdır. Bu günkü adı Çukurova'dır. Antik kaynaklara göre Kilikya dağlık (taşlık) ve ovalık olmak üzere ikiye ayrılır. Herodotos¹, Ptolemaeos² ve Strabon³ gibi antik dönem yazarları, bölgenin dağlık yani batı bölümüne, Kilikya Tracheia (Κιλικία τραχεία) ya da Oreine Kilikya⁴ (Grekçe ορεινή Κιλικία) ya da Latince Cilicia Aspera, doğudaki Ovalık bölüme ise, Pedias (Κιλικία πεδία) veya Idios Cilicia ya da Cilicia Compestris isimlerini vermişlerdir. M. Ö. 1. yüzyıl'da yaşamış olan antik coğrafyacı Strabon'a göre Kilikya Tracheia (Dağlık Kilikya), batı sınırı olan Alanya (Korakesion)'dan Soloi/Pompeipolis (Viranşehir)'e kadar olan kısımdır. Genel kanaate göre, Dağlık ve Ovalık Kilikya'yı birbirinden Limonlu (Lamas) çayı ayırmaktadır. Kilikya'nın Mersin ilinde kalan bölümünde Mersin ilinin en doğu kısmında kalan Mezitli, Kazanlı ve Tarsus bölgesi Ovalık Kilikya içindedir. Pedias (Ovalık kesim) Sol(o)ji ve Tarsus'tan en doğuda İssos'a ve kuzeyde Toroslar'ın, Kapadokyalılar'ın yerleşmiş olduğu kuzey yanındaki, kısımlara kadar uzanır. Bölgede genellikle, geniş ve verimli ovalar bulunur⁵.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Adana / TÜRKİYE, aytulkaplan_01@hotmail.com

¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1983. I.72;VII.91

² Ptolemaeos, *Geographia*, ed. Nobbe, Lipsiae, 1845. V.7.4; V.14.1

³ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, çeviren Adnan Pekman, İstanbul, 1993, XIV.5.1

⁴ Afif Erzen, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1940, s. 14-16

⁵ Mustafa Hamdi Sayar, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri, XII/I*, 193-

Kilikya konumundan dolayı (Harita 1), Kapadokya ve Kuzey Mezopotamya'yı birbirine veya denize bağlayan yolların ve geçitlerin merkezinde olan bir bölgedir. Ticaretin ortaya çıktığı ve iletişim aracı olarak kullanılmaya başlandığı Asur Ticaret Kolonileri Çağı (M.Ö.1950-1750)'ndan itibaren Kilikya, hinterlandındaki bölgelerin kendi üzerinden denize bağlandığı, üretimin bol olduğu ve bu yüzden de büyük kralların istila isteğini arttırdığı bir yer olmuştur. Aynı zamanda tarihin bilinen ilk ve en önemli kara ticaret yolu olan, Herodotos'un belirttiği üzere, Anadolu'nun batısından başlayarak Susa ve Persopolis'e kadar uzanan Kral Yolu'nun Doğu Akdeniz'e açıldığı yolları barındıran bir bölgedir. Tarihi Kral Yolu'nun Doğu Akdeniz'de denizle bağlantısı Kapadokya-Kilikya arasındaki geçitler ve yollar sayesinde olmaktadır⁶.

Tarih içinde, bölgedeki en büyük hakim güç olan Roma İmparatorluğu döneminde, Kilikya Pedias'ın en işlek yolları üzerinde, çevresinde pazar yerleri, gelen tüccar ve yolcuların konaklayabileceği mekanlar ve burada meskun halkın bulunduğu, menzil konumundaki kaleler inşa edilmiştir. Bölgelerin jeolojik özellikleri doğrultusunda bu menziller, 70 veya 75km.de bir kurulduğu gibi, dağlar ve zorlayıcı yollar üzerinde 30 veya 35 km. de bir yapılmıştır. Roma Kültür yapısına göre, bölge halkı, anıt mezar veya nekropollerini yol kenarlarına yapmaktadır. Bu yüzden nekropoller ve anıt mezarlar yol güzergahları konusunda birinci derecede ipuçları vermektedir. Bundan başka yol güzergahları üzerinde villa rusticalar, tapınım merkezleri ve kalelerden oluşan menzillerin de bulunduğu görülmektedir⁷.

Araştırmanın ana hedefi, Antik Dönem'de kullanılan ancak bir sebepten dolayı tarihin bir devrinde kapanan yol güzergahları ve buralardaki yerleşmeler, kaleler, nekropoller, tapınak ve şapeller, gözetleme kulelerini bularak tanıtmak ve Kilikya üzerinden Kapadokya ve Kuzey Mezopotamya'nın denize çıkan yolları üzerinde çok önemli bir geçit ve kavşak olan, Elmedere (Almadere) Geçidi'ni ve buradan geçen güzergahların (Harita 2) gittikleri yönlerde bulunan yerleşim ve kalelerin tanıtılmasına çalışmaktır.

1. Kilikya'nın Yolları Üzerine Yapılan Bazı Çalışmalar

Kilikya'nın Eskiçağ Tarihi'ni aydınlatmak için bölgedeki ilk araştırmalar gez-

216, 1999, s.196; Ahmet Ünal, Kasım Serdar Girginer, *KİLİKYA - ÇUKUROVA İlkçağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul 2007, s. 48

⁶ Herodotos V. 52; Serra Durugönül, "Development of Ancient Settlements in Cilicia" *Adalya V*, (2001-2002), 2002, s.107-118. 107; Ahmet Ünal-K.Serdar Girginer, *a.g.e.*, s. 502, 520.

⁷ Mustafa Kobaner - İpek Kobaner, "Çukurova'nın Antik Çağ Yolları" *Efsanede Tarihe, Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, İstanbul 2000, 169-177/, s. 174

ginler tarafından başlatılmıştır. Eskiçağlardan bu yana kullanılan önemli yolların ve geçitlerin tespitini yapan çok sayıda gezgin bölgeyi ziyaret etmiştir. U. B. Alkım'a göre 19.yüzyılda Çukurova'ya gelip araştırma yapan Avrupalı bilim adamı ve gezginlerin sayısı 40 civarındadır⁸. Öncelikle, 1836 yılında bölgeye gelen H. F. Murpy⁹, 1876 yılında E. J. Davis¹⁰, 1882'de F.Schaffer¹¹ Kilikya'yı Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'ya bağlayan yollar üzerinde araştırma gezileri yapmışlar, haritalar çizmişlerdir. M. Darga ve H. Anstock 1948 yılında "Akyol"un kuzeyini tespit etmişlerdir¹². 1903 yılında bölgeye gelen C. Wilson¹³, Küçük Asya Rehberi'nde U. B. Alkım'ın bahsettiği-Göksun'dan Meryemçil Beli'ni (kendi tabiri ile Mariançil) aşarak Kadirli (Kars Bazar)'ye geldiğini belirtir. Aynı yol, İngiliz Bahriye İstihbarat Dairesi'nin Küçük - Asya'ya dair hazırladığı rehberde de; Göksun'u Doğu Kilikya'ya bağlayan en kısa yol olarak geçer¹⁴. Bu yol üzerindeki kalelerden ikisinin P. Leonce Alishan¹⁵ ve Charles Texier¹⁶ tarafından yazıldığını görmekteyiz. Ayrıca V. Langlois, 1852'den 1860'a kadar bölgeye ziyaretlerini sürdüren ve en kapsamlı çalışmayı yapan gezginlerden biridir¹⁷, W. B. Barker¹⁸, G. Bell¹⁹ Seton-Williams²⁰, M. Gough²¹, U. Bahadır Alkım²², T. S. R. Boase²³, S. Hogasian ve M. Kilbourne²⁴, Ramsay²⁵, Ramazan Özgan²⁶,

⁸ U. Bahadır Alkım, "Güney-batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi", *Bellelen XXIII/89*, 59-73/, 1959, s. 64-65.

⁹ U. Bahadır Alkım, a.g.m., s. 65

¹⁰ J.E. Davis, *Life in Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachea), Isauria, and Parts of Lycao? and Cappadocia*, London, 1879

¹¹ F.X. , Schaffer, Cilicia, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsband 30, Gotha: Justus Perthes, 1903.

¹² U. Bahadır Alkım, a.g.m., s. 65.

¹³ Mustafa Hamdi Sayar, "Kilikya Yüzey Araştırmaları 2009", *Araştırma Toplantısı*, 28/2, 247-250, 2010, s. 250-251.

¹⁴ U. Bahadır Alkım, a.g.m., s. 65.

¹⁵ Alishan, P. L. M., *Sissouan ou l'Armeno - Cilicie. Description Geographique et Historique*, Venise-S. Lazare, 1899.

¹⁶ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (cev: A. Suut, Latin Harflerine Aktaran: K.Y. Koprıman; Sadelestiren: M. Yıldız), 3 Cilt, Ankara, 2002, s. 548.

¹⁷ Victor Langlois, *Eski Kilikya*, (cev: M.R. Balaban), Mersin, 1947.

¹⁸ William Burckhardt Barker, *Lares and Penates: Cilicia And Its Governors*, London 1853.

¹⁹ www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album. ; diaries.

²⁰ M. V. Seton-Williams, "Cilician Survey", *Anatolian Studies IV*, 1954, s. 121-174.

²¹ Mary Gough, *Travel into Yesterday*, New York, 1954.

²² U. Bahadır Alkım, a.g.m., 1959.

²³ T.S.R., Boase, *The Cilician Kingdom of Armenia*, Edinburg 1978.

²⁴ S. Hogasian- M. Kilbourne, *Armenian Village Life Before 1914*, Detroit 1982.

²⁵ William Mitchel Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası.*, çeviren Mihri Pektaş, İstanbul 1960.

²⁶ Ramazan Özgan, "Ein Herrscherbildnis aus Kilikien", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 103, 1988, s. 369-380.

R. W. Edwards²⁷, F. Hild- H. G. Hellenkemper²⁸, K. Molin²⁹ gibi ve daha başka gezgin ve bilim insanının bölgede araştırmalar ve geziler yaptıklarını biliyoruz. Bunlardan başka; 1988 yılında Doğu Kilikya’da, 1990 yılından itibaren de tüm Kilikya Bölgesi’nde (Alanya’dan Antakya’ya kadar olan alanda) M. H. Sayar başkanlığındaki bir ekip tarafından, “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları” projesi kapsamında gerçekleştirilmekte olan yüzey araştırmalarıyla birlikte arkeolojik yerleşim envanteri çıkarılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların bir alt dalı olan ve K. S. Girginer tarafından yürütülen “Adana ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Projesi ve Adana’nın Arkeolojik Dokusunun Belirlenmesi” çalışmaları kapsamında, bölgenin yerleşim envanteri çıkarılmıştır. 2002 yılından itibaren K. S. Girginer tarafından “Kizzuwatna Araştırmaları Projesi” yürütülmektedir. Yine Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından başlatılan ve Avrupa Konseyi ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen Adana İli ve İlçeleri Kültür Envanteri projesi dâhilinde, 2004 yılından itibaren, Adana İli ve İlçelerindeki Arkeolojik yerleşimler ve sit alanları belirlenerek tescillenip, kayıt altına alma çalışmaları yapılmıştır.

2. Elmedere (Almadere) Geçidi

Yukarı Ceyhan Havzası’nın en önemli geçitleri olan doğudan batıya doğru; Meryemçil Beli- Mazgaç Beli- Bağdaş Geçidi, Kuzey Mezopotamya’nın ve Kapadokya’nın Kilikya’ya bağlandığı, ana yol güzergahlarını belirleyen geçitleridir. Buradan güneye inildiğinde Kozan (Sizzū=Sision) – Anazarbos – Kastabala - İskenderun Körfezi veya Kozan- Adaniya yol güzergâhları doğrultusunda, Kilikya Pedias’ın en önemli kentlerine ulaşılır. Kuzeye çıktığında da Orta Anadolu’ya-Kültepe’ye ve daha ilerisine gidilir³⁰. Buralar antik ana yol güzergâhlarıdır (Harita 2).

Muhtemelen antik dönemdeki ana yol güzergahlarından olan ve Yukarı Ceyhan Havzası- Yukarı Seyhan Havzası yollarını birleştiren Elmedere (Almadere) Geçidi’nin bağladığı yollar, Bağdaş Beli ve Mazgaç Beli’ne daha doğuda Meryemçil Beli’ne gider. Elmedere (Almadere) Geçidi’ni; Bağdaş Beli- Akyol (Ağyol)’a, Mazgaç Beli- kuzeye, Orta Anadolu’ya, Meryemçil Beli doğuya, Kuzey Mezopotamya’ya bağlar. En doğudan itibaren bu güzergahlardan ilerlersek; Bağdaş

²⁷ R. W. Edwards, *The Fortifications Of Armenian Cilicia*, 1987.

²⁸ F. Hild,- H., Hellenkemper, “Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini 5”, *Denkschriften der österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-hist. Kl. (Vienne, Autr.)*, Wien, 1990, s. 215.

²⁹ Kristian Molin, *Unknown Crusader Castles*, New York, 2001.

³⁰ U. Bahadır Alkım, a.g.m.. s. 69, 61-64; Ünal-Girginer, a.g.e., s. 41.

Beli- Almadere (Elmedere) Geçidi (günümüzde Akçaluşağı Köyü Göller Yaylası civarındadır)- Akçaluşağı Köyü Esebeleni Mevki (Roma yerleşimi ve nekropolü vardır)³¹- Tokmanaklı Köyü - Tapan Paşalı Köyü (Roma yerleşimi vardır), buradan yol ikiye ayrılır; kuzeye giden yol Tapan Köyü'nün diğer mahallelerine oradan da daha kuzeye Saimbeyli (Badimon) ve doğuya yönelerek Kahramanmaraş tarafına çıkar. Bu yol: U. Bahadır Alkım'ın 1959'da yayımladığı makalesindeki ikinci haritasında belirtilen güzergah olduğunu zannettiği, ancak, esasen haritadaki çizilen bu yola paralel olan daha doğudaki bir güzergahdır. Zira Alkım'ın haritasındaki güzergah doğrudan "Badimon= Saimbeyli"ye çıkmaktadır. Badimon'a çıkan güzergah, bahsi geçen daha doğudaki Akçaluşağı Köyü'nden geçen yol güzergahı olmalıdır. Ancak bu güzergahdan Feke'ye çıkan ikinci bir yol daha vardır³² ki o da, batıya dönen ikinci yol; Tenkerli³³ - Uğurlubağ (Hefkereyebakan) - Kayadarlığı Geçidi'nden şimdiki Pınargözü Köyünün yukarisından geçerek, Üsküyen Geçidi'nin kuzeyine çıkar. Bir başka yol da Cevzlidere'den Çulluşağı Köyü'ne ve Üsküyen Geçidi'ne³⁴ gider. Uğurlubağ Köyü'nde çok stratejik bir mekide, her yönden gelen yollara hakim bir de kale bulunmaktadır, Kale, güneyden Karasis Kalesi - Kozan yolunu, kuzeyden Feke yolunu, doğudan da Kuzey Mezopotamya'dan gelen güzergahı kontrol etmektedir. Kuzeybatıdaki Kayadarlığı Geçidi'nden de Üsküyen Geçidi yoluna hakimdir. Tenkerli yol ayrımında, batıya giden yol Uğurlubağ güzergahını takip eder. Burada Çukurova Elektrik A.Ş.'nin "Feke Havzası Dağıtım İstasyonu"nun hemen sol (kuzeydoğu) tarafında kayaların içine oyulmuş bir anıt mezara rastlanmıştır. Burası henüz tescil edilmemiştir. Tenkerli'nin güneybatı yönünden girişinde de iki anıt mezar vardır. Bunlar Geç Roma dönemine ait mezarlardır. Kuzeye Tenkerli Köyü'ne dönen yol; köyün içinden geçerek, daha kuzeye yönelir, Tekeç'ten geçip, Abdüşağı'nı soluna (batı) alarak devam eder - buradaki yamaçlarda şimdi kaybolan bir Kiske (yerel ağızda harabe) kalıntısı bulunmaktaydı - buradan Feke'nin Köleli Köyü'ne ulaşır³⁵. Köleli'de de yıkık bir Ortaçağ kalesi bulunmaktadır³⁶. Tenkerli Köyü'nün kuzeyinde de anıtsal

³¹ Mustafa Hamdi Sayar, "Kilikya Yüzey Araştırmaları 2009", s. 249.

³² U. Bahadır Alkım, a.g.m., s. 72.

³³ İsmail Salman, *Adana Valiliği, Adana İlçeleri Kültür Envanteri I*, Ulusoy Ofset, Adana 2007, s. 144.

³⁴ Mustafa Hamdi Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2001", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 20/2*, 2003, s. 59-70. s. 63; Mustafa Hamdi Sayar, "Çukurova'nın Gizemli Kalesi Karasis ve Çevresindeki Kültür Varlıkları Bilim Dünyasına Tanıtılıyor", *Haberler 18*, 1-5.2004, s. 7; İsmail Salman a.g.e., s. 140-141.

³⁵ Aytül Kaplan, "Çukurova'ya Yerleşen Oğuz Boy Ve Obaları'nın Kullandıkları Yayla Yolları Üzerindeki Antik Yerleşimler", *Asos Journal*, 2016b, 34/311-321, s. 317.

³⁶ İsmail Salman a.g.e., s. 144.

kaya mezarları kalıntılarına rastlanmıştır³⁷. Bu yol henüz tescil edilmemiştir³⁸. Fekeden batıya yolalandığında Marankeçili ve Mansurlu üzerinden, güzergah doğruca Kültepe'ye çıkmaktadır. Esasen Mezopotamya'yı Kültepe'ye bağlayan güzergahlardan birisi de burasıdır ve bu güzergahın merkezi de Almadere (Elmedere) Geçidi'dir.

Bu güzergahlar üzerindeki yerleşmelerin durumları şöyledir:

a. Akçaluşağı Köyü

Kozan'ın 35 km. kuzeydoğusundadır. Kahramanmaraş il sınırına yakındır. Elmedere (Almadere) geçidi ile Kahramanmaraş yoluna bağlanır. Antik çağda Bağdaş Beli, Mazgaç Beli, Kiraz Bel ve Elmedere (Almadere) Geçidi ile Kuzey Mezopotamya, Kilikya, Orta Anadolu yol ağlarının üzerindedir. Elmedere (Almadere) Geçidi civarında da yerleşim olması muhtemel kalıntılar mevcuttur.

Elmedere (Almadere) Geçidi, Akçaluşağı Köyü'nün doğusundaki Göller yaylası civarındadır.

Akçaluşağı Köyü'nün batısında Esebeleni mevkiinde 2009 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında, çok geniş bir yerleşim yeri tespit edilmiştir. Esebeleni'nde bir de nekropol mevcuttur. Köyün Çamlık Mevkiinde de Geç Antik Devre tarihlenen tek nefli bir sakral yapının, kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olduğu anlaşılan, mozaikli zemini incelenmiştir³⁹. Akçaluşağı Köyü'nün kuzeyinde bir kaya mezarına ait yazıttan arta kalan tek bir satır incelenebilmiştir. Bu tek satırlık yazıtta kullanılan yıl sayısından, Akçaluşağı Bölgesi'nin Eskiçağda Anarbos Antik Kenti hakimiyet alanında bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

Akçaluşağı'nın kuzey tarafına giden yollar üzerindeki yerleşimler, Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından başlatılan ve Avrupa Konseyi ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından yürütülen, Adana İli ve İlçeleri Kültür Envanteri projesi dâhilinde ziyaret edilerek Arkeolojik ve sit alanı şeklinde tescil edilmişlerdir.

³⁷ Antik Roma Yollarının hemen yanıbaşında nekropoller bulunur. Roma İmparatorluğu'nun ilk yolu olarak kabul edilen, İtalya kıyılarını takip eden Via Appia'nın da kenarlarında nekropoller kurulmuştur. (Mustafa Kobaner-İpek .Kobaner, *a.g.e.*, s. 173-174.

³⁸ Tenkerli Köyü'nden 1968 doğumlu, Sosyoloji Bölümü mezunu Mehmet Arık ile Uğurlubağ Köyü'nden 1978 doğumlu lise mezunu Reşit Bedir vasıtasıyla bu yollar, anıt mezarlar ve kiske kalıntısı görülmüştür ve haberdar olunmuştur. 24 Ağustos 2012, Uğurlubağ Köyü.

³⁹ Sayar, "Kilikya Yüzey Araştırmaları 2009", s. 249.

⁴⁰ Sayar, "Kilikya Yüzey Araştırmaları 2009", s. 249.

b. Kuyubeli Kalesi

Burası Uğurlubağ-Tapan yolunun güvenliği için güzergahın kuzey yönüne yapılmış bir kaledir. Ortaçağa tarihlenir. Günümüzde neredeyse kaybolmaya yakın bir durumdadır⁴¹.

c. Uğurlubağ Köyü ve Kalesi

Adana'nın Feke İlçesi'ne bağlı, Feke'nin güneydoğusunda yer alan, jeopolitik açıdan çok önemli bir köy ve yerleşim merkezidir. 1012m rakımlı, yoldan yüksekte, sarp ve dik uçurumlar ile çevrili bir kaledir. Kuzeyinde ve doğusunda yüksek uçurumlar bulunur. Nispeten güneyden çıkmak daha iyidir. Kapısı da güneydedir. Taş işçiliği Kozan Kalesi işçiliğine benzer⁴² (Resim 1). Kale ana kaya üzerine inşa edilmiştir. Horasan harçlı, kesme ve moloz taş örgülü, küçük iç hacimli bir kaledir. Batı yönünde üzeri kemerli 6 adet, bir üst kademede ise 3 adet mazgal açıklığı bulunmaktadır. Kalenin uçurumlu doğu kısmında da duvar izi kalıntıları mevcuttur. Kuzey-güney uzunluğu 25 m., doğu-batı uzunluğu 27m. dir⁴³ (Resim 2). Ortaçağa tarihlenir, ancak yerin önemi ve yüzey araştırmalarından elde edilen seramik parçaları ile çevresindeki kaya mezarları buranın çok daha önceden kullanılmaya başlandığını düşündürmektedir⁴⁴.

Yüzey araştırmalarında rastlanılan seramikler, Geç Roma- Erken Bizans dönemine tarihlenmektedir. Antik yerleşim alanı, kalenin batısına doğru yayılmıştır. Yerleşim alanında bulunan seramikler de, Roma Dönemi'ni çağrıştırmaktadır. Kalıntılardan, bir tapınak olması mümkün alanlara, değirmen taşları ve sunaklara rastlanmıştır. Günümüzde de Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Köyü, kalenin batısında yer alır. Uğurlubağ (Hefkereyebakan) ve Tenkerli Köyleri anıtsal kaya mezarlarının bulunduğu bölgeler olmasından dolayı, muhtemelen Roma Dönemi'nde oldukça rağbet edilen yerleşimlerdir.

d. Paşalı Köyü Çorcular Mahallesi Anıt Mezarları

Yapının yakınlarındaki kalıntılardan burada yoğun bir yerleşimin olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde de burası önemli bir yerleşimdir. Yapı, Roma Dönemine tarihlenir. Güneyden oval girişli, kesme blok taş örgülü, ancak çok tahrip edilmiş bir şekildedir. Aynı şekildeki bir anıt mezar yapısının Kistel mevkiinde de

⁴¹ Sayar, "Kilikya Yüzey Araştırmaları 2009" s. 249.

⁴² Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2001", s. 69-70.

⁴³ Salman, *a.g.e.*, s.148-149.

⁴⁴ Kaplan *a.g.m.*, s. 317-318.

olduğu tespit edilmiştir⁴⁵. Buradan kuzeye doğru gidildiğinde Kiraz Bel'den geçilir ve "Badimon= Saimbeyli"ye ulaşılır. Alkım'ın ikinci haritasında çizdiği güzergah burasıdır⁴⁶ ama, asıl yeri haritadaki belirtilen yerden daha doğuda olmalıdır⁴⁷.

3. Marankeçili – Mansurlu Güzergahı (Batı)

Doğudan gelen güzergahların birbirleri ile bağlantılarının yanısıra batıdan gelip, Kayseri - Sivas tarafına giden yollar da Feke(Vahka)"de birleşir. Kayseri - Yahyalı'dan gelen yol Marankeçili - Mansurlu Güzergahı'nın doğusuna döner, Maran (Yerebakan) Köyü'nden Feke'ye ulaşır. Maran Köyü'nde de Ortaçağ'dan kalma yıkık bir kale bulunmaktadır⁴⁸. Ayrıca yol boyunca Bizans dilli yazıtlara rastlanır⁴⁹.

4. Kozan'ın Doğusundan Saimbeyli'ye Giden Yol

Bir de ovada, Kozan'ın hemen doğusunda, Bucak Kervan Yolu üzerinden, Kozan'a uğramadan kuzeye yönelen bir yol daha vardır. Bu yol üzerinde Kozan'ın doğusunda Eskikabasakal Köyü'ndeki Arkeolojik yerleşim içinde olan Peri Kalesi bulunmaktadır. Yolun devamında Ferhatlı⁵⁰, Poşatlı ve Himmetli'den geçerek, Feke'ye uğramadan Saimbeyli'ye varmayı sağlamaktadır⁵¹.

Sonuç

Antik dönemdeki ana yol güzergahlarından olan ve Yukarı Ceyhan Havzası - Yukarı Seyhan Havzası yollarını birleştiren Elmedere (Almadere) Geçidi'nin bağladığı yollar, Bağdaş Beli ve Mazgaç Beli'ne daha doğuda Meryemçil Beli'ne gider. Elmedere (Almadere) Geçidi'ni; Bağdaş Beli- Akyol (Ağyol)'a, Mazgaç Beli- kuzeye, Orta Anadolu'ya, Meryemçil Beli doğuya, Kuzey Mezopotamya'ya bağlar. En doğudan itibaren bu güzergahlardan ilerlersek; Bağdaş Beli- Almadere (Elmedere) Geçidi (günümüzde Akçaluşağı Köyü Göller Yaylası civarındadır)- Akçaluşağı

⁴⁵ Salman, *a.g.e.*, 2007, s.146-147.

⁴⁶ U. Bahadır Alkım, a.g.m., s. 72.

⁴⁷ Kaplan a.g.m., s. 317-318.

⁴⁸ Hasan Buyruk, "Çukurova Toros Dağları'nda bir Ortaçağ Yapısı: Maran Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, Erzurum. 45- 63/,2013, 45-59; Orhan Ürgenç, Çukurova'nın Kaleleri, Adana 2014, s. 129.

⁴⁹ Mustafa Kobaner-İpek Kobaner, a.g.m., s. 174; Ahmet Ünal-K. Serdar Girginer, *a.g.e.*, s. 488; Salman, *a.g.e.*, 2007, s. 150.

⁵⁰ Mustafa Hamdi Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, 1994", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII/1*, 55-75, 1996, s. 55-56; Ahmet Ünal-K. Serdar Girginer, *a.g.e.*, s. 464; M. Hamdi Sayar, 2010, s. 25.

⁵¹ Ahmet Ünal-K. Serdar Girginer, *a.g.e.*, s. 504-505; İsmail Salman, *a.g.e.*, 2007, s.130-132; İsmail Salman, *Adana Valiliği, Adana İlçeleri Kültür Envanteri II*, Ulusoy Ofset, Adana, 2008, s.437.

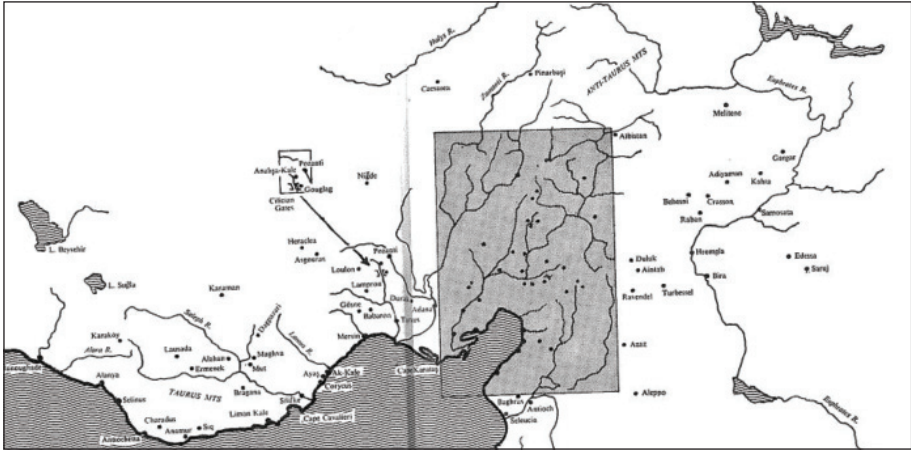
Köyü Esebeleni Mevki (Roma yerleşimi ve nekropolü vardır) - Tokmanaklı Köyü - Tapan Paşalı Köyü (Roma yerleşimi vardır), buradan yol ikiye ayrılır; kuzeye giden yol Tapan Köyü'nün diğer mahallelerine oradan da daha kuzeye Saimbeyli (Badimon) ve doğuya yönelerek Kahramanmaraş tarafına çıkar. Batıya dönen yol; Tenkerli - Uğurlubağ (Hefkereyebakan) - Kayadarlığı Geçidi'nden şimdiki Pınargözü Köyünün yukarısından geçerek, Üsküyen Geçidi'nin kuzeyine çıkar. Bir başka yol da Cevzlidere'den Çulluşağı Köyü'ne ve Üsküyen Geçidi'ne gider. Uğurlubağ Köyü'nde çok stratejik bir mevkide, her yönden gelen yollara hakim bir de kale bulunmaktadır Kale, güneyden Karasis Kalesi - Kozan yolunu, kuzeyden Feke yolunu, doğudan da Kuzey Mezopotamya'dan gelen güzergahı kontrol etmektedir. Kuzeybatıdaki Kayadarlığı Geçidi'nden de Üsküyen Geçidi yoluna hakimdir. En önemlisi de batıda Cevzlidere Mevkii'nden Üsküyen Geçidi'ne çıkar. Aslında Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Kalesi, Üsküyen Geçidi'nin kuzey ve güneyine bağlanan yolların merkezindedir. Neticede Yukarı Ceyhan Havzası - Yukarı Seyhan Havzası yollarını birleştiren Elmedere (Almadere) Geçidi'ni Kayseri-Sivas yollarına bağlayan bölge Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Kalesi ve Cevzlidere Mevkii'dir. Esasen Aslanlı Bel'den, Bağdaş Beli ve Elmedere (Almadere) Geçidi, buradan Uğurlubağ (Hefkereyebakan) Kalesi, Cevzlidere Yolu ve Feke (Vahka) üzerinden batıya Marankeçili ve Mansurlu doğrultusunda direkt Kayseri - Kültepe'ye varan yol, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan itibaren kullanılan önemli bir güzergahtır. Muhtemelen tarihin bir döneminde kapanan Cevzlidere yolundan dolayı, Üsküyen Geçidi'nin devamında güzergah güneye yön almış ve günümüzde bilinen güzergah kullanılmaya başlanmıştır. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılda bölgeye gelen ve araştırma yapan bizden ve Avrupalı bilim insanları, günümüzdeki bilinen yol güzergahı üzerindeki yerleşmeler, kaleler, kentler ve köyleri inceleme fırsatı bulmuşlardır.

KAYNAKLAR

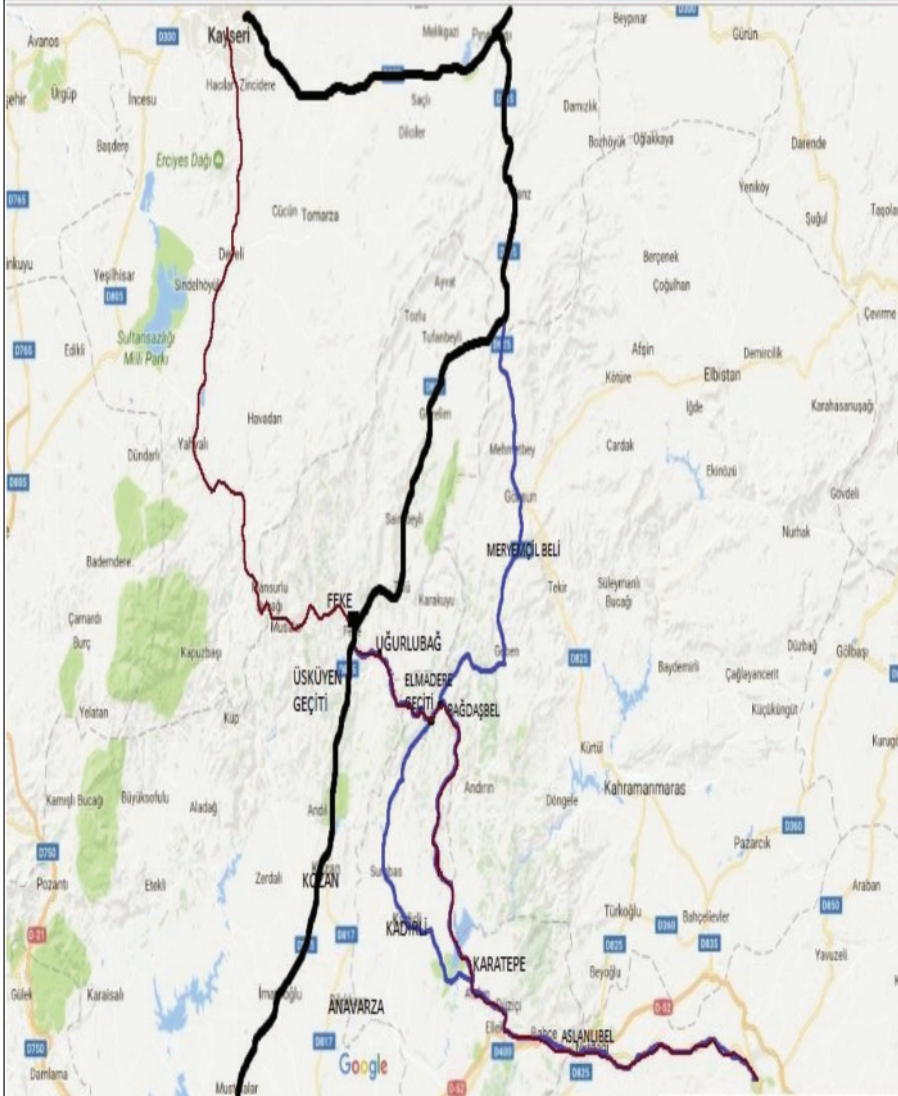
- Alishan, P. L. M., *Sissouan ou l'Armeno - Cilicie. Description Geographique et Historique*, Venise-S. Lazare, 1899.
- Alkim, U. Bahadır, "Güney-batı Antitoros Bölgesinde Eski Bir Yol Şebekesi", *Belleten* XXIII/89, 1959, s. 59-73.
- Barker, W. B., *Lares and Penates: Cilicia And Its Governors*, London, 1853.
- Boase, T.S.R., *The Cilician Kingdom of Armenia*, Edinburg, 1978.
- Buyruk, Hasan, "Çukurova Toros Dağları'nda bir Ortaçağ Yapısı: Maran Kalesi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi*, Erzurum 2013, s. 45- 63.
- Davis, J.E., *Life in Asiatic Turkey. A Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachea), Isauria, and Parts of Lycia and Cappadocia*, London 1879.
- Durugönül, Serra, "Development of Ancient Settlements in Cilicia" *Adalya V*, (2001-2002), 2002, s. 107-118.
- Edwards, R. W., *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Dumbarton Oaks Pub Service, 1987.
- Erzen, Afif, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig 1940.
- The Gertrude Bell Project - Newcastle University- gertrudebell.ncl.ac.uk/ 11- Gough, Mary, *Travel into Yesterday*, New York, 1954.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Istanbul 1983.
- Hild, F.-Hellenkemper, H., "Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini 5", *Denkschriften der österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-hist. Kl. (Vienne, Autr.)* 215, Wien 1990.
- Hoogasian, S. - Kilbourne, M., *Armenian Village Life Before 1914*, Detroit 1982.
- Langlois, Victor *Eski Kilikya*, (çev: M.R. Balaban), Mersin 1947.
- Kaplan, Aytül, *Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Kilikya Pedia (Çukurova) Yerleşimleri*, Saarbrücken, 2016a.
- Kaplan, Aytül (2016b). "Çukurova'ya Yerleşen Oğuz Boy Ve Obaları'nın Kullandıkları Yayla Yolları Üzerindeki Antik Yerleşimler, *Asos Journal*, 34/311- 321.
- Kobaner, Mustafa - Kobaner, İpek, "Çukurova'nın Antik Çağ Yolları" *Efsanede Tarihe, Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, İstanbul 2000, s. 169-177.
- Molin, K., *Unknown Crusader Castles*, New York 2001.
- Özgan, Ramazan, "Ein Herrscherbildnis aus Kilikien", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 103, 1988, s. 369-380.

- Ptolemaeos, *Geographia*, ed. Nobbe, Lipsiae 1845.
- Ramsay, William Mitchel, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. çeviren Mihri Pektaş, İstanbul 1960.
- Salman, İsmail, *Adana Valiliği, Adana İlçeleri Kültür Envanteri I*, Ulusoy Ofset, Adana 2007.
- _____, *Adana Valiliği, Adana İlçeleri Kültür Envanteri II*, Ulusoy Ofset, Adana 2008.
- Sayar, Mustafa Hamdi - Siewert, P., "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi- Coğrafya Araştırmaları, 1991", *Araştırma Sonuçları Toplantısı X*, 1993, s.175-192.
- Sayar, Mustafa Hamdi, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları, 1994", *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIII/1*, 1996, s. 55-75.
- _____, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri, XII/I*, 1999, s. 193-216.
- _____, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 2001", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 20/2*, 2003, s. 59-70.
- _____, "Çukurova'nın Gizemli Kalesi Karasis ve Çevresindeki Kültür Varlıkları Bilim Dünyasına Tanıtılıyor", *Haberler 18*, 2004, s. 1-5.
- _____, "Kilikya Yüzey Araştırmaları 2003", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 22/2*, 2005, s. 219-228.
- _____, "Mersin, Adana, Osmaniye ve Hatay İlleri 2006 Yılı Yerleşim Arkeolojisi ve Tarihi-Coğrafya Çalışmaları", *ANMED-7*, 2007.
- _____, "Karasis Kalesi'nin (Kozan, Adana) Tarihlenmesi ve İşlevi Üzerine Düşünceler". *Euergetes. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı*, 1097 – 1104, Antalya, 2008.
- _____, "Kilikya Yüzey Araştırmaları 2009", *Araştırma Toplantısı, 28/2*, 2010, s. 247-250.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 1993.
- Schaffer, F.X., *Cilicia, Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsband 30*, Gotha: Justus Perthes, 1903.
- Seton-Williams, M. V., "Cilician Survey", *Anatolian Studies IV*, 1954, s.121-174,
- Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev: A. Suut, Latin Harflerine Aktaran: K.Y. Koprıman; Sadelestiren: M. Yıldız), 3 Cilt, Ankara 2002.
- Ünal, Ahmet - Girginer, Kasım Serdar, *KİLİKYA-ÇUKUROVA İlkçağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, İstanbul 2007.
- Ürgenç, Orhan, *Çukurova'nın Kaleleri*, Adana 2014.

Harita 1: (Boase, 1978)

Ölçek : 1/20000

: Mezopotamya-Kültepe (KAYSERİ) (Aslanlıbel, Bağdaşbeli, Elmadere Geçiti, Uğurlubağ, Üskiyen, Feke, Mansurlu, Yahyalı, Develi, Kayseri)

: Ayrıntı için bakınız; Alkım 1959: Map 3

Harita - 2

Resim 1: (Uğurlubağ Kalesi)

Resim 2: (Uğurlubağ Kalesi)

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA KÖLE FİYATLARI

ABDULHALİK BAKIR*

Giriş

Kölelik, İslam'dan çok önce İlkçağlardan başlayarak Ortaçağa, dolayısıyla da İslam dönemine intikal eden sosyo-ekonomik ve kültürel kurallar dizisi çerçevesinde işlerliğini sağlayan bir kurumdur¹. Bu itibarla da kölelik insanlık tarihi kadar eskidir ve neredeyse (yirminci yüzyılı dışında tutarsak) insanlık tarihi boyunca da devam etmiştir². Bilindiği gibi, savaş, korsanlık, haydutluk, yoksulluk, mahkeme

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

¹ Bkz. Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara, 1989, s. 82-84, 186-187, 202-203, 205-207, 211, 246; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. Suat Kemal Anı), Ankara 2003, s. 204-206; Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, İstanbul 2002, s. 81-82. Abdussellâm Hârûn, İbn Butlân'ın, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle" adlı eserine yazmış olduğu mukaddimede kölelikle ilgili kavramlar konusunda şunları yazmaktadır: er-Rakik (köleler) sözcüğü, er-Rıkk (kölelik) sözcüğünden türetilmiş olup, başkasının mülkü haline gelmek, kulluk, itaat etmek anlamını taşır. Arapçada denilir ki, "rakke'l-abde ve arakkahu ve istarakkahu" yani o, köleyi köle yaptı, köle edindi ve köleye mâlik oldu. "fehuve markukun ve marakkun ve rakikun" yani o, artık köleştirilmiş, köle haline getirilmiş ve köledir. Bu ise, bu maddedeki ortak manevî kader anlamına gelmektedir, o da zayıflık ve hafiflik demektir. Boyun eğmek ve itaat etmek anlamını taşıyan "abd" sözcüğünün, Arapça "ubûdiyye" (kölelik) sözcüğünden alındığı gibi, "er-Rakik" sözcüğü de hem bir köle için, hem de birden fazla olan köleler için kullanılan kavramlardır. "Abd", (köle) sözcüğü, "rakik" (köle) sözcüğü yerine kullanıldığı gibi, "Abid" (köleler) sözcüğü de "rakik" (köleler) sözcüğü yerine kullanılabilir. Bkz. İbn Butlân, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Muhakkikin Mukaddimesi, Ankara 2008, s. 543.

² İnsanlık çok uzun bir mücadele safhasından sonra birçok sebepten dolayı ancak yirminci asrın başlarında köleliği kaldırmayı başarabilmiştir. Avrupa'da sanayi devrimi sonucunda üretimin büyük bir kısmı icat edilen makinelerin marifetiyle sağlanmaya başladı; bu da büyük bir sosyal kitleyi teşkil eden kölelere bakmanın masraflı bir iş hale gelmesi sonucunu doğurdu. Böylece özellikle Avrupa'da bu insan yığınlarından kurtulmak için köleliğin kaldırılmasına yönelik önce fikirler sonra da girişimler başlatıldı. Osmanlı devletinin hantal yapısı ve tarım ve endüstri hayatının teknolojik imkânlar dışındaki geleneksel yöntemlerle yürütülmesi nedeniyle Türkiye'de köleliğin kaldırılması ancak 1922'de Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Bugünkü Suudi Arabistan'da ise 1960'lara kral Faysal dönemine rastlamaktadır. Bu sosyal problem, dünyanın çeşitli geri kalmış bölgelerinde hâlâ geleneksel yapısıyla devam etmektedir. Bkz. Ahmet Şefik Bey, *er-Rıkku fi'l-İslâm*, (Arap. Çev. Ahmed Zeki), Mısır, 1892, s. 101; Abdussellâm et-Tirmâni, *er-Rıkku Mâzihi ve Hâdrihi*, el-Kuveyt 1979, s. 167-194.

kararı, borçlanma, sahipsiz kalma veya küçük yaşta kaçırılma, köle olarak doğma ve çocukken satılma gibi bir kısmı doğuşla varolan, diğeri de zaruretten doğan onur kırıcı ve insan haklarına aykırı durumlardan dolayı bazı insanlar, kendilerinden daha güçlü diğeri insanlar veya devletler tarafından fertler veya kitleler halinde alıkonulmak sonra da pazarlanmak suretiyle hürriyetlerini kaybediyorlardı³. Daha sonra köle statüsüne tabi tutulan bu insanlar, şehirlerde kurulan köle pazarlarında satışa sunuluyordu⁴. İslam'ın gelişiyle birlikte, Orta Doğu'da kölelik tamamen ortadan kaldırılmadı, ancak insan hakları boyutu çerçevesinde kölelerin sosyal, kültürel ve insani durumlarını iyileştirmeye yönelik bazı düzenlemeler uygulamaya konuldu. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de⁵ ve Hz. Peygamber'in hadislerinde⁶ konu ile ilgili bazı öğüt ve tavsiyelere rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'in, kendi azatlı kölesi Zeyd b. Sâbit'e karşı gerçek babalık derecesindeki müşfik tavır, yaklaşım ve davranışları ve onun oğlu olan Üşâme b. Zeyd'i çok genç yaşta Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer gibi İslam büyüklerinin de yer aldığı bir orduya kumandan tayin etmesi, vefatıyla sonuçlanan hastalığı esnasında da anılan ordunun ısrarla cepheye gönderilmesini istemesi ise az önce vurguladığımız öğüt ve tavsiyelerin

³ Bkz. Birgıt Brandau- Hartmut Schickert, *Hittitler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, (Çev. Nazife Mertoğlu), Ankara 2003, s. 145; B. N. Grakov, *İskitler*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2006, s. 109; Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, (Çev. Sinem Gül), Ankara 2004, s. 130; Horst Klengel, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), İstanbul 2001, s. 104-106; Hilary J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, (Çev. Hande Kökten Ersoy), İstanbul 2000, s. 6; Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik*, Ankara 1990, s. 19-45; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, İstanbul (trçz.), s. 26-30.

⁴ Örneğin Yunan ve Romalılarda kölelerin satışı önceden duyurulmak suretiyle şehir meydanlarında (agora) gerçekleştirilirdi. Roma'daki köle pazarı Castor tapınağının yanı başında kuruluyordu. Bkz. Hasan Malay, s. 47.

⁵ Bkz. Nur, 32-33; Beled, 11-13; Bakara, 177; Nisâ, 34, Mâ'ide, 89; Nisâ', 92.

⁶ Ebu Yusuf, *Kütâbul-Harâc*, (Trç. Müderriszâde Muhammed Ataullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982, s. 55-56. İbn Butlân'ın, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle" adlı eserinin muhakkiki Abdussellâm Muhammed Hârûn, el-Buhârî'nin, "Sahîh"inde şöyle denildiğini bildirmektedir: "*Biriniz kölem ve cariye demesin, aksine oğlum, kazım ve çocuğum desin.*". Yine aynı yazar, el-Ma'rur'dan gelen bir haberde, el-Buhârî'nin şunları naklettiğini ifade etmektedir: er-Rebze'de Ebu Zerr el-Gifârî ile karşılaştım. Bu esnada, üzerinde bir hulle (takım elbise), kölesi üzerinde de başka bir hulle vardı. Bu konuyu (aynı giysileri giymelerini) ona sordum, bunun üzerine, oda şöyle dedi: "*Ben bir adama küfrederek onu cariyesi konusunda ayıpladım, bunun üzerine Hz. Peygamber (s. a. v.), bana, 'Ey Ebâ Zerr, onu cariyesi konusunda mı ayıpladın! Sen cahiliye âdeti taşıyan bir adamsın, (köleleriniz kardeşlerinizdir) Allah, onları ellerinizin altına vermiş (size teslim etmiş), kim ki, kardeşi, elinin altında ise, ona yediğinden yedirsün, giydiğinizden giydirdi, güçlerinin üstünde onlara yük yüklemeyiniz, şayet onlara yük yüklerseniz, o zaman kendilerine yardım ediniz.*" dedi. Bkz. İbn Butlân, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle", Muhakkikin Mukaddimesi, s. 550-551.

birer uygulamasını teşkil etse gerektir⁷. Bu arada Hz. Ömer'in, "Ebu Huzeyfe⁸'nin azatlısı Sâlim⁹, sağ olsaydı, onu veliaht tayin ederdim"¹⁰ şeklindeki sözü de İslam kültüründe köle ve azatlılara ne denli değer verildiğinin bir göstergesidir. Bütün bu iyi muamelelere rağmen, Ortaçağ İslam dünyasında olumlu ve olumsuz yönleriyle köleliğin ve köleliğe dair hukuk ve müessesenin canlılığını koruduğunu görüyoruz. Hatta köleliğin en önemli ekonomik boyutunu oluşturan köle ticareti de bütün olumsuz yönleriyle işlerliğini devam ettirdi¹¹.

Biz bu çalışmamızda, Ortaçağ İslam dünyasında da bütün canlılığı ile devam eden köleliğin önemli bir yönünü oluşturan köle ticaretinin bir kolunu meydana getiren köle fiyatlarını bütün boyutlarıyla ele alıp değerlendirmeye çalışacağız. Makalemizin iç başlıklarını şöyle sıralamak mümkündür: Giriş, Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıflı Köle Fiyatları, Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıfsız Köle Fiyatları, Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıflı Cariye Fiyatları, Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıfsız Cariye Fiyatları, Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatlarını Etkileyen Faktörler, Sonuç, Bibliyografya.

1. Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıflı Köle Fiyatları

İslam Ortaçağı'nda köle de, satışa sunulan diğer mal ve ürünler gibi, kalitesine göre işlem görür ve ona göre fiyatlandırılırdı. Köle satışlarından bu kalitenin daha çok kölenin icra ettiği işler veya ortaya koyduğu yetenek ve marifetlerle alakalı ol-

⁷ İbn Sa'd, Muhammed b. Mani' ez-Zührî, *Kıtabu't-Tabakât el-Kebîr*, (Thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire, 2001, c. II, s. 309-312; Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 128; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 563-564.

⁸ Tam adı Ebu Huzeyfe b. Utbe b. Rabi'a b. Abdışems b. Abdimenâf el-Kureşî el-Abşemî'dir. Adının Müheşşim, Heşim, Hâşim ve Kays olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. İlk Müslüman olanlardan biridir, iki defa hicret etmiş (Habeşistan ve Medine'ye) ve iki kibleye (Beytü'l-Makdis ve Kâbe'ye) yüzünü döndürerek namaz kılmıştır. İbn İshak'a dayanan bir habere göre kırk üç insandan sonra Müslüman olmuştur. Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarına katılan ve Hudeybiye musalahasında hazır bulunan Ebu Huzeyfe, uzun boylu, güzel yüzlü bir insandı, elli altı yaşındayken el-Yemâme savaşında şehit düşmüştür. Bkz. İbn Abdilberr, *el-İsti'âb fi Ma'rîfeti Esmâ'il-Ashâb*, Beyrut, (Trz.), c. IV, s. 39-40; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, c. IV, s. 43.

⁹ Ebu Huzeyfe'nin azatlı kölesi olup, ilk Müslümanlardan biridir. Aslında o Ebu Huzeyfe'nin eşi Leyla veya diğer adıyla Büseyne bint Ya'âr'ın azatlısıydı. Ebu Huzeyfe ona manevi oğlu olarak muamele ederdi, bu yakınlıktan dolayı da onu kardeşinin kızı Fatma bint el-Velid b. Utbe ile evlendirdi. Sâlim, Kubâ mescidinde içlerinde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu ilk muhacirlere imam olarak namaz kıldırırdı. Bir Hadis'de şöyle denilir: "Kur'an'ı şu dört kişiden öğeniniz: İbn Mes'ud, Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim, Übey b. Ka'b ve Mu'âz b. Cebel.". Bir diğer hadis de ise Hz. Peygamber'in Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'in gece vaktinde Kur'an okuduğunu duyar ve şöyle buyurur: "Ümmetim içinde senin gibi birisinin olduğu için Allah'a hamd ederim.". Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, c. II, s. 6-7.

¹⁰ Ebu Yusuf, *Kitâbul-Harâc*, Mütercimim Mukaddimesi, s. 55.

¹¹ Abdulhalik Bakır, İbnü'l-Mücâvir'in Bakışıyla Eyyübîler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı, *Ege Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. XXV, Sayı: 2, Aralık 2010, Bornova-İzmir, s. 399.

duğu görülmektedir. Örneğin on parmağında on marifeti olan bir kölenin değeri, bu özelliğe sahip olmayan köleden çok yüksekti. Kaynakların sunmuş olduğu bilgilerden, Emevî döneminin başlarında iyi bir kölenin 1400 dirhem¹²e (140 dinar) satıldığı anlaşılmaktadır¹³. Ancak anılan dönemin ortalarında, bir kölenin değeri, edinmiş olduğu sanatına göre değişkenlik gösterirdi. Buna göre herhangi bir sanatı olmayan bir köle 100 dinar¹⁴a (1.000 dirhem) satılırdı. Eğer bir köle çobanlık deneyimine sahip bulunuyorsa, onun fiyatı 200 dinara (2.000 dirhem) yükselirdi. Aynı köle ok ve yay yapma becerisine sahipse, o zaman da 400 dinara (4.000 dirhem) satılırdı. Anılan dönemde güzel şiir söyleme yeteneğine sahip bir köle için

¹² Cahiliye çağında, Heraklios altını olan dinarları ve Farslar'ın gümüş olan Bağliyye dirhemleri Mekke halkına geliyordu. Şehir halkı, altını "ayn", gümüşü ise "varik" olarak adlandırıyorlardı. Onların habbe ve dânik olarak adlandırdıkları bakırdan paraları da vardı. Ancak bütün bu paralar ağırlık sistemine tabii idi. Zira onların para sisteminde dinar denildiğinde, ağırlığı bir miskal olan üzerinde de onu darbeden hükümdarın simgesi bulunan bir parça altın, dirhem denildiğinde ise, bir dirhem ağırlığındaki gümüş kastedilmekteydi. Bu sonuncuya ise yani dirheme "el-Vâfi" deniliyordu. Ancak Mekkeliler, bu paraların külçe olanlarını kabul edip, bunlarla alış-veriş yapmayı tercih ediyorlardı. Mekkeliler nazarında, miskal'ın ölçüsü belli idi; bu da çok az bir kesri hariç yirmi iki kîrat; on tane dirhem yedi miskal ağırlığında idi. Bir rîtl, on iki ukiyye; her ukiyye ise kırk dirhem idi. Onlar (Mekkeliler) "es-Sevâdü'l-Vâfiyye" denilen "el-Bağliyye" ve "et-Taberiyetü'l-Utuk adındaki paraların yanında "el-Cevârikiyye" ve "es-Sümmeriyye" olarak adlandırdıkları dirhemleri de kullanıyorlardı. "ed-Derâhim es-Sümmeriyye es-Sikâl" (Ağır Sümmeriyye dirhemleri) olarak adlandırılan dirhemlerin bir tanesi 6 miskal, "ed-Derâhim es-Sümmeriyye el-Hifâf" (Hafif Sümmeriyye dirhemleri) denilen dirhemlerin bir tanesi ise 5 miskal ağırlığında idi. Bu sonuncu dirhemlerin tümü Sâsânî paralarıydı. Anılan dönemde Mekke'de 1 dinar 10 dirhem değerinde idi. Ancak bu rakam ekonomik şartlara göre değişkenlik göstererek bir dinarın 13 veya 15 dirheme yükseldiği de olurdu. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2001, s. 204-206. Dirhem'in bütün yönleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. el-Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Gamme av Târihu'l-Mecâ'ât fi Mısır*, Hıms (Suriye), (Trz.), s. 47-62; Bkz. es-Seyyid Hüseyin b. es-Seyyid Ahmed el-Berâkî en-Necefi, *Târihu'l-Kufe*, Beyrut, 1987, s. 257-258; Abbas el-Azzâvî, *Târihu'n-Nukûd el-İrâkiyye lîmâ Ba'de'l-Uhûdî'l-Abbâsiyye*, Bağdad, 1958, s. 15-19; Abdurrahman Abdülvâhid eş-Şucâ', *en-Nuzumu'l-İslâmiyye fi'l-Yemen Milâden ve Neş'eten*, Beyrut, 1989, s. 117-123; Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s. 1-9.

¹³ Ahmed Salih el-Âlî, *et-Tanzîmatü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karnî'l-Evvel el-Hicrî*, Bağdat, 1953, s. 156.

¹⁴ Ağırlığı bir miskal olarak darbedildiğinden bu adla da anılan dinar, aslında bir Bizans para birimiydi. Constantin tarafından solidus adıyla basılan nizamî olarak 4. 5479 gr. Ağırlığındaki bu altın sikke daha sonra nomisma, besante, denarion xriseon veya denarius aureus adlarıyla anılmış. Câhiliye devrinde Suriye ile ticarî münasebetlerde bulunan Mekkeliler tarafından kullanılmıştır. Bizans dinarı İslâm'ın doğuşu ve yayılış sırasında bir süre daha tedavülde kaldı. Orijinal İslâmî sikke olarak ilk dinar Halife Abdülmelik b. Mervan tarafından 77 (696) yılında gerçekleştirildiği bildirilmektedir. Bkz. Halil Sahillioğlu, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Dinar Maddesi, İstanbul 1994, c. IX, s. 352. Dinarın diğer yönleriyle ilgili bilgi için bkz. Oğuz Tekin, Eski Yunan, Roma ve Bizans Altın Sikkeleri, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 65-67; Jere L. Bacharach, Mısır ve Suriye İslami Sikkelerini "Okumak" (Osmanlı Dönemine Kadar), *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 71-77; Ahmet Tabakoğlu, Ortadoğu'da ve Osmanlılarda Altın Para, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 79-87.

600 dinar (6.000 dirhem) ödendiği de bildirilmektedir¹⁵. Bu arada Emevî dönemi Mısır valilerinden Abdulaziz b. Mervan b. el-Hakem¹⁶'in huzurunda satışı yapılan Nubeli siyah bir köle ve aynı zamanda iyi bir şair olan Nusayb¹⁷ için 1000 dinar (10.000 dirhem) fiyat biçilmiştir¹⁸. Yine bu dönemde İbn Abbas'ın (Hz. Peygamberin amcası oğlu Abdullah b. el-Abbas) azatlı kölesi İkrime¹⁹ 4000 dinara (40.000 dirhem)²⁰, Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Talib²¹'in bir kölesi ise 10.000 dirheme (yani 1000 dinara) satılmıştır²².

Yukarıdaki bilgilerden, Emevîler döneminde meslek sahibi ve askerî özelliği kölelerle sanat ve edebiyat ile iç içe olan vasıflı kölelerin fiyatlarında belirgin bir yükselme olduğu görülmektedir. Ancak bu kategoriler arasında şarkıcılıkla şairli-

¹⁵ Corci Zeydan, *Tarihü't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut (Trz.), c. II, s. 328.

¹⁶ Bu zat, dindarlığı ve adaletiyle ün salan Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz'in babasıdır.

¹⁷ Tam adı Nusayb b. Rebâh Ebu Mihcen'dir (öl. H. 108/M. 726). Cahiliye döneminde Râşid b. Abduluzza'nın siyahî kölesi, daha sonra da Mısır valisi Abdulaziz b. Mervan'ın azatlı kölesi olan bu kişi soy sop ve övgü alanında güçlü bir şair olarak tanınır. Kinâne kabilesinden Ümmü Bekr Zeyneb bint Safvân hakkında aşk şiirleri söylemekle şöhret kazanmıştır. Onun Abdulaziz b. Mervan, Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik ve Emevî dönemi şairlerinden el-Ferazdak ile ilgili haberleri meşhurdur. Kendisi gibi siyahî olan kızlarını azatlı kölelerle evlendirmedeği gibi, onların Araplarla da evlenmelerine karşı çıktı. Nusayb, bunu şöyle dile getirir: "*Evelinde yoksulluktan kalakaldılar. Benim siyahlığım onların evde kalışlarını artırdı.*". Bu şair, ömrünün son günlerinde kendini züht hayatına adadı. Zübeyr b. Bekkâr'ın, "Abhâru Nusayb" ve Dr. Davud Sellûm'un "Şi'ru Nusayb b. Rebâh" adlarında eserleri bulunmaktadır. Bkz. Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmus ve Terâcim li Eşhri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*, c. VIII, Beyrut 2002, s. 31-32.

¹⁸ Ahmed Salih el-Ali, s. 156.

¹⁹ Tam adı Ebu Adillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî'dir. 21 (642) yılında doğduğu bildirilmektedir. Mağrip kökenli olan bu zat Kureşî ve Hâşimî nisbeleriyle de anılmaktadır. Husayn b. Ebu'l-Hur el-Anberî tarafından Hz. Ali döneminde Basra valisi olan Abdullah b. Abbas'a köle olarak hediye edilmiştir. İbn Abbas'ın ölümünden sonra, İkrime, Hâlid b. Yezid b. Muaviye'ye 4000 dinar bedelle satıldı. Ancak daha sonra onu satan Ali b. Abdullah b. Abbas tarafından alış veriş feshedilerek âzat edildi. Kırk yıl boyunca İbn Abbas'dan ilim tahsil eden İkrime, Başta Abdullah b. Abbas olmak üzere Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Aişe, Ebu Hüreyre, Ebu Sa'îd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Câbir b. Abdullah'dan hadis nakletti. Bkz. Tayyar Altukulaç, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, İkrime el-Berberî Maddesi, İstanbul 2000, c. XXII, s. 40-42.

²⁰ Muhtemelen İbn Abbas'ın kölesi İkrime'nin bu kadar yüksek bir fiyata satılması ilmi yeteneğe ve kültürlü bir kişiliğe sahip olmasıyla alakalıydı.

²¹ Sahabeden olup, Habeşistan'da doğdu. Hz. Ali'nin abisi olan Ca'fer b. Ebî Talib'in oğludur. Babası ile birlikte Habeşistan'dan Medine'ye dönmüştür. Cömertliğinden dolayı "cömertliğin denizi" olarak lakaplandırılmıştır. Hz. Ali ile birlikte Sıffin savaşına katılan Abdullah H. 80/M. 700 yılında Medine'de vefat etmiştir. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut, 1976, s. 451. el-Câhız, "Çengi Câriyeler" adlı eserinde Abdullah b. Ca'fer ile ilgili şu satırlara yer verir: "*Abdullah b. Ca'ferü't-Tayyâr'ın da şarkı söyleyen cariyeleleri ve "Bedî"' adında şarkı söyleyen bir kölesi vardı. el-Hakem b. Mervan, onu bu davranışından dolayı ayıpladı, bunun üzerine Abdullah şöyle dedi: "Arapların şiirlerinden iyisini alıp cariyelelere vererek, onu nağme haline getirip gutlaklarıyla söylemelerinden başka ne suçum var ki?"*". Bkz. el-Câhız, "Çengi Câriyeler", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetinde Dair Çeviriler II*, Ankara 2008, s. 134.

²² Ahmed Salih el-Ali, s. 156-157.

ği bir arada toplayan kölelerin fiyatının bir hayli yüksek olduğu da bir gerçektir. Bu da Hz. Peygamber ve İlk dört halife dönemlerinden sonra Emevî ve Abbasi dönemlerinde maddî uygarlığın manevî uygarlığın önüne geçtiğini ve Arap toplumunun zenginlik ve refah seviyesinin yükselmesi sonucunda büyük bir değişimin yaşandığını ortaya koymaktadır. İslam fetihleri sonucunda ele geçirilen çeşitli etnik özelliklere sahip binlerce kölenin ekonomik, sosyal ve kültürel hayata katılması ile birlikte o eski sade Arap gelenek ve göreneklere değişime uğramış ve yeni homojen bir toplum manzarası ortaya çıkmıştır. Bu kaçınılmaz değişim, ister istemez sanat ve edebiyatın gelişmesine ve bu iki olgunun ilk sıralarda yer almasına sebep olmuştur.

Ahmed Salih el-Ali'nin ifadelerine göre, İslâm fetihlerinin savaş esiri olarak kölelerin sayısını artırmasına rağmen, fiyatlarında herhangi bir düşüş meydana getirmemiştir. Aksine fetihler sonucunda ekonomik bir refah sağlanarak evlerde veya tarım, ticaret ve endüstri hayatında kullanmak maksadıyla kölelere olan talebi artırmıştır. Bu arada kölelerin maharet ve çalışkanlıkları sonucunda efendilerine kazandırdıkları kârlar, onların büyük oranda fiyatlarının yükselmesine de sebep olmuştur. Bunu ise hürriyetlerini elde etmek için ödedikleri büyük meblağlardan da anlamak mümkündür²³. Kûfe şehrinde, hürriyetlerini elde etmek için üç kişi, kişi başına 70.000 dirhem (7.000 dinar), üç kişi, 50.000 dirhem (5.000 dinar), altı kişi, 40.000 dirhem (4.000 dinar), iki kişi, 30.000 dirhem (3.000 dinar), beş kişi de 20.000 dirhem (2.000 dinar), Basra'da ise aynı amaç uğruna iki kişi, kişi başına 100.000 dirhem (10.000 dinar), iki kişi, 50.000 dirhem (5.000 dinar), üç kişi de 40.000 dirhem (4.000 dinar) ödemişlerdir. Ayrıca serbest kalmak için 30.000 dirhem (3.000 dinar) ödeyen başka bir köle hakkında da bilgi verilmektedir. Hicaz bölgesinde ise Ebu Sa'îd el-Makberî ve Eflah adındaki kişilerden her biri de 40.000 dirhem (4.000 dinar) karşılığında hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Burada İbn Sirîn²⁴ olarak tanınan âlim de, ancak 20.000 dirhem (2.000 dinar) ödeyerek

²³ Hasan Tahsin Fendoğlu, "İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme" adlı eserinde, kitâbet sözleşmesiyle kölelerin azat edilmesi konusunda şunları yazmaktadır: "*Kitâbet, köle ile efendisi arasında yapılan ve belirli bir bedeli ödemek şartıyla azallık veren sözleşme olup, esaslı bir fazilet sayılmaktadır...*". Kölenin belli bir bedele bağlanarak azad edilmesi, bizzat Kur'an tarafından ön görülmüştür. Nur Suresi 40. âyete göre, efendi ile köle kendi aralarında bir azaldık sözleşmesi yapacaklar, belirtilen miktar parayı Hasan Tahsin Fendoğlu'na göre köle efendiye borçlanınca, köle hürriyetine kavuşacaktır. İslam hukukçuları bu akdi, "icâre akdi" ne benzetirler. Bkz. Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, İstanbul (Trz.), s. 208-209.

²⁴ Tam adı Ebu Bekr Muhammed b. Sirîn el-Basrî'dir. 24 (654) yılında Basra'da doğdu (H. 31/M. 651 veya H. 33/M. 653 yılında doğduğu da söylenmektedir), 9 şevval 110 (15 Ocak 729) tarihinde vefat etti.

kölelikten kurtulmuştur²⁵.

Erken İslam döneminde özellikle de Hicrî Birinci Yüzyılda devletin her türlü mal ve ürün fiyatlarına müdahalesi söz konusu olmadığından²⁶, yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, kölelerin özgürlüklerine kavuşmak için büyük meblağlar ödedikleri anlaşılmaktadır. Doğaldır ki bu fırsat her köle için geçerli değildi. Zira onların büyük bir kısmı o dönemde bu denli büyük paraları kazanma şansına sahip bulunmuyordu. Kaldı ki bazen bir köle hürriyetine kavuşmak için istenilen yüksek meblağı toplamak uğruna insanlardan dilenmeye bile tenezzül edebiliyordu²⁷. Ama bütün eksikliklerine rağmen İslam hukukunun insan hürriyetine büyük önem verdiği aşikârdır. Zira günahların bir kefareti olarak veya herhangi bir hastalıktan kurtulma veyahut ölüm olayı sebebiyle eskiden olduğu gibi birçok köle ve cariye efendileri tarafından azat edilmekteydi. Hatta köle azat etme olayı bazen öyle boyutlara ulaşıyordu ki, serbest bırakılan kölelerin sayısı yüzleri veya binleri bulmaktaydı²⁸.

İran'ın Cererâya kasabasından olan babası Sîrîn, Halid b. el-Velîd'in Aynu't-Temr'i fethi esnasında esir olarak Medine'ye getirilmiştir. Ancak daha sonra efendisi Enes b. Mâlik tarafından mükâtebe yöntemiyle azat edildi. Annesi Safiye de Hz. Ebu Bekir'in âzâtıdır. "İmâm, Hâfiz" gibi unvanlar taşıyan İbn Sîrîn tefsir, şiir ve hesap bilgisiyle meşhur olmakla onun muhaddisliği ve fakihliği daha da ağır basmaktadır. Rivayetleri ise Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Bu İslam âlimi rüya yorumculuğu ile de tanınmaktadır. İbn Sîrîn'e nisbet edilen rüyâ yorumları, İda Zilio Grandi tarafından İtalyanca'ya, Muhammed M. el-Akili ve Âişe Bewley tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Muhammed Bâkir Kundil ise anılan âlimin yorumlarındaki rüyâ, dil ve bilinç altı ilişkisi konusunda inceleme yapmıştır. Bkz. Ahmet Yücel, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İbn Sîrîn Maddesi, İstanbul 1999, c. XX, s. 358-359.

²⁵ Ahmed Salih el-Ali, s. 157-158.

²⁶ Narh veya diğer adıyla tes'ir (fiyatlandırma) konusunda özellikle gıda maddeleri ile ilgili fahiş kazanç dışında İslam'ın herhangi bir hüküm getirdiğine dair bir kanıt rastlanmadığı gibi, Hz. peygamber'in de, konu hakkında herhangi bir buyruk veya tavsiyesi bulunmamaktadır. Aslında Hz. Peygamber zamanında Mekke'de meydana gelen bir kıtlık sonucunda ürün fiyatları artmış ve şehir halkından bazı kişiler bu durumu şikâyet konusu yapmışlardır. Ancak Hz. Peygamber bu geçici fiyat artışının Allah'ın iradesine bağlı bir durum olduğunu ifade ederek müdahale edemeyeceğini bildirmiştir. İlk dört halife dönemlerinde de tes'ir veya narh ile ilgili fazla bilgiye rastlanmamaktadır, sadece halifelerden bazıları bir kronik tüccar hastalığı olan fahiş kazançla ilgili görüş ve uygulamalarda bulunmuşlardır. Örneğin, Hz. Ali'nin zaman zaman vali ve görevlilerden anılan konuyla ilgili bilgi almak suretiyle önlem almaya çalıştığı görülmektedir. Bkz. İbn Teymiye, *el-Hisbetü fi'l-İslâm*, (Yrç.), (Trç.), s. 14-17; İbn Kayyum el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti's-Şar'iyye*, (Thk. Muhammed Cemil Gâzi), Kahire (Trç.), s. 355-356; Muhibbuddin et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadira fî Menâkibi'l-Aşara*, Kahire 1356, c. II, s. 237; İbnu'l-Uhuvve, *Me'alimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, Cambridge 1937-38, s. 64-65.

²⁷ Ahmed Salih el-Ali, s. 158.

²⁸ Bir rivayete göre, M. 843 yılında Abbasî halifesi el-Mu'tasım Billâh vefatından önce gümüş karşılığında satın alınan 8. 000 köleyi azat etmiştir. Bu hükümdar öldükten sonra Süvariler için 40.000 at, yük taşımak için 20.000 katır, ahırlara bakmak için de 30. 000 köle bırakmıştır. Bkz. Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, c. I, s. 230.

Abbasiler döneminde köle fiyatları, onların kökenleri, cinsiyetleri, yaşları, eğitimleri ve onlara olan arz-talep boyutuna göre de değişiyordu. H. 190 yılında Abbasi halifesi Hârûnu'r-Reşid'in, Humeyd b. Ma'yûf'u, Şam ve Mısır'ın sahil bölgelerine vali tayin etmesinden sonra, bir ayaklanma sebebiyle Kıbrıs anılan komutan tarafından ele geçirilmiş, buranın halkından 16000 kişi esir olarak er-Râfika²⁹'ya getirilmiştir. Ebu'l-Bahterî³⁰ tarafından gerçekleştirilen kölelerin satışı esnasında esirler arasında bulunan Kıbrıs piskoposu 2000 dinara (30.000 dirhem) satılmıştır³¹.

²⁹ Rakka şehriyle bitişik durumda olan ve aralarındaki mesafenin sadece 300 arşın olduğu bu şehrin, iki suru bulunuyordu. Burası yapı itibarıyla da Bağdat şehrine benzemektedir. Bu şehirle Rakka şehri arasındaki meydanca çarşılar bulunmaktaydı. Şehir H. 155 yılında Abbasi halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr tarafından inşa edilerek Horasanlı askerlerle iskân edildi. Daha sonra Abbasi halifesi Hârûnu'r-Reşid buraya saraylar yaptırdı. Burası aynı zamanda el-Cezire bölgesinin bol nimeti bulunan bir şehridir. Rakka ile er-Râfika arasında boş araziler ve tarlalar bulunuyordu. Ali b. Süleyman b. Ali el-Cezire bölgesine vali tayin edilince, Rakka'nın çarşılarını anılan boş arazilere nakletti. Eskiden Rakka'nın büyük çarşısı, Eski Hişam çarşısı olarak adlandırılmaktaydı. er-Reşid, Rakka'ya gelince, anılan çarşıların sayısını artırdı. Bu hükümdar zaman zaman bu çarşılar uğrar ve oralarda otururdu. Anılan çarşılar uzun süre onarım görmüşlerdir. Bkz. Yakut el-Hamavi, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferid Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.), c. III, s. 17.

³⁰ Tam adı Ebu'l-Bahterî Vehb b. Vehb b. Kesir el-Kâdi el-Kureşî'dir. Medine'de doğup yetişen Ebu'l-Bahterî baba tarafından soyu Hz. Peygamber ile Kusay'da birleşir. Annesi Abde bint Ali, Akil b. Ebi Tâlib 'in torunu olup sonraları Ca'fer es-Sâdik'la evlenmiştir. Bu zat Medine'de Hâi b. Urve, Ubeydullah b. Ömer b. Hafs ve İbn Cüreyc gibi âlimlerden hadis ve fıkıh öğrendi. Abbasi halifesi Hârûnu'r-Reşid döneminde Bağdat'a yerleşen Ebu'l-Bahterî, burada halife tarafından şehrin doğusunda yer alan Askerulmehdi'ye kadı tayin edildi. Daha sonra yine bu şehirde Kadılar kadısı olarak görev yaptı. Arkasından Medine kadılığına atandı. Bu görevden azledildikten sonra tekrar Bağdat'a döndü ve burada yetmiş yaşını geçmiş olduğu halde 200 (815-16) yılında vefat etti. Hadis nakletme konusunda Şii âlimleri de dâhil hiçbir âlim tarafından güvenilir bir ravi olarak kabul edilmemektedir. İbnu'n-Nedimi şu eserlerin ona ait olduğunu bildirmektedir: *Kitâbu Sıfatu'n-Nebî*, *Kitâbu Fezâ'ilü'l-Ensâr*, *Kitâbu'l-Fezâ'ilü'l-Kebîr*, *Kitâbu Nesebi Vüldi İsmâ'il*, *Kitâbu Tasm ve Cedis*, *Kitâbu'r-Râyât*. Bkz. M. Yaşar Kandemir, *T. D. V. Ansiklopedisi*, Ebu'l-Bahterî Maddesi, İstanbul 1994, c. X, s. 297.

³¹ Bkz. et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Kahire, 1939, c. VI, s. 510; İbnu'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Müntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, (Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ), Beyrut, 1992, c. IX, s. 182-183. Ayrıca bkz. Abdulaziz Sâlim-Ahmed Muhtar el-İbâdi, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1991, s. 38. Hz. Peygamber zamanından başlayarak Abbasilerin sonuna kadar, hatta Selçuklu ve Osmanlı dönemleri de dahil Bizans-İslam ilişkileri savaş-barış ikilemi çerçevesinde devam etmiştir, bu uzun zaman dilimi içerisinde onlarca defa Müslümanlarla Bizanslılar karşı karşıya gelecek savaşmışlar ve bu savaşlar sonucunda da her iki taraf binlerce esiri köle statüsüne tabi tutarak bazen iş gücü olarak kullanmışlar bazen de ya değiş-tokuş yapmışlar ya da köle pazarlarında satmışlardır. Bkz. Casım Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 23-203; Costas P. Kyrris, *Yedinci Yüzyılın Ortasından Onuncu Yüzyılın Ortasına Kadar Kıbrıs'ta Arap-Bizans İlişkilerinin Durumu*, (Çev. Abdulhalik Bakır-Seyhun Şahin), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara 2008, s. 336, 338; Seyhun Şahin, *Araplar İstanbul'u Neden Feth Edemedi, İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul* (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul 2010, s. 119. Müslüman esirlerin Bizans imparatorları tarafından görmüş oldukları muameleler ve Bizans sarayındaki haphanelerdeki durumları hakkında bilgi

On beşinci yüzyıl tarihçilerinden el-Makrizî'nin ifadelerinden, Abbasi halifesi Abdullah el-Me'mun'un çok sayıda askerî özelliklere sahip Türk asıllı memlûk satın aldığı, anılan köleleri satın almak için de çok yüksek miktarda paralar harcadığını, hatta onlardan bir memlûkü 200.000 dirheme satın aldığı öğrenmekteyiz³².

Abbasiler zamanında (399/912) daha önceleri kaba olarak "hasî" (hadım edilmiş olan kişi) şeklindeki bir adla adlandırılan, halk tarafından ise "Hayırsız oğlan", "Su ve un dökülmüş" veya: "Uzun bacaklı hayırsız" şeklinde ağır hakaretlere maruz kalan hadım edilmiş kölelere acıklı durumlarından dolayı hâdim (hizmetkâr) veya muallim (öğretmen), üstaz (hoca), şeyh gibi adlarla hitap edilmeye başlanmıştır. Bu zavallı insanlar belli merkezlerde çok ağır ve bir o kadar da riskli olan hadımleştirme operasyonuna tabi tutuluyorlardı³³. Bu nedenle de anılan kölelerin fiyatı bir hayli yüksekti. Örneğin, Bizans'ta bir hadımın fiyatı, normal bir kölenin fiyatının dört misli kadardı³⁴.

İbn Havkal'in bildirdiklerine göre, Ortaçağ'da en iyi köleler Türk memleketlerinde bulunurdu. Bu yazara göre bütün dünya köleleri arasında Türk kökenli kölelerin eşine rastlanmaz, güzellik ve değer yönünden de hiçbir köle onlarla karşılaştırılmaz. Horasan'da görmüş olduğu normal bir kölenin bile 3000 dinara satıldığını anlatan coğrafyacı, burada Türk kökenli bir cariyenin ise yine 3000 dinara alıcı bulunduğunu bildirir ve bu konudaki görüşlerini şöyle tamamlar:

"Musiki aleti çalanlar ve güzel şarkı söyleyenler dışında dünyanın hiçbir yerinde ister Medine doğumlu olsun isterse de Rum asıllı olsun, bir köle ve bir

çin bkz. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul* (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul 2010, s. 149-174.

³² el-Makrizî, "Ümeye ve Haşim Oğulları Arasındaki Çekişme ve Anlaşmazlıklar", (Çev. İrfan Aycan-Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 390. el-Me'mun'un bir Türk köle için harcadığı meblağı eğer abartılı değilse, çok büyük bir rakam olarak değerlendirmek gerekir, zira bu miktar o dönemde neredeyse bir servete eş değerdir. Ayrıca o dönemde satın alınan askerî yeteneğe sahip on binlerce Türk hesaba katıldığında, Abbasi devletinin maddi açıdan dev bir ekonomik güce sahip olduğunu gösterir.

³³ Hadımlar Ortaçağ İslam dünyasında köleler arasında önemli bir tutmaktaydı. IX. Yüzyılda hadımlara "hasî" daha sonraları da eğiten anlamına gelen "üstaz" denirdi. Bu tür köleler zengin ailelerde harem ve çocukların koruyuculuğunu üstlenirdi. Büyük konaklarda ise daha çok uşaklık, kâhyalık vb. işlerde çalışırlardı. İslam dini içdiş etmeyi yasakladığından hiçbir Müslüman çocuk bu operasyona tabi tutulmazdı. Bizanslılar, karıları tehlikesizce kiliseye gidebilsinler diye papazlarını hadımlaştırmayı âdet haline getirmişlerdi. Ancak Müslümanlar savaş sırasında Bizans manastırlarına akınlar düzenlemek suretiyle bedavadan hadımlar elde ederlerdi. Bkz. Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972, s. 74-75.

³⁴ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 405. Ayrıca bkz. Ali Mazaheri, s. 75.

cariyenin bu kadar yüksek bir fiyata satıldığını ne gördüm ne de eşittim”³⁵.

Ancak geç Ortaçağlarda vasıflı köleler listesinde yer alan ve daha ziyade askerlik hizmetlerinde istihdam edilen Türk asıllı kölelerin (Memlûk) fiyatları İbn Havkal’ın hayretle belirttiği kadar yüksek değildi. Hatta bu dönemde Slav kökenli kölelerin fiyatları diğer milletlere mensup kölelerin fiyatlarından daha yüksekti. Örneğin, bir köle Slav ırkından ise 1000 dinara satılıyordu. Türk kölenin fiyatı ise 600 dinardı. Aynı dönemde Afrikalı siyahî bir köle daha da ucuza alıcı bulmaktaydı³⁶. Yine de bazı önemli özelliklerinden dolayı bir memlûkün fiyatı 1000 dinarı bulmaktaydı³⁷. Örneğin Kıpçak Türk’ü olan Memlûkluk Sultanı Kalavun³⁸ “el-Elfî” (binlik) olarak tanınıyordu, çünkü el-Meliku’s-Sâlih³⁹ onu 1000 altın dinara satın almıştı⁴⁰. Ancak 1000 dinara satılan her memlûk için “el-Elfî” (binlik) adı kullanılmıyordu. Fârisuddin Oktay⁴¹ da bin dinara satın alınmıştı. Ama “el-Elfî” (binlik) olarak adlandırılmamıştı. Fakat yine de, aynı biçimde açıklanmayan “el-Elfî” (binlik) lakabıyla tanınan başka memlûklar da vardı. Onları da

³⁵ İbn Havkal, *Suretü’l-Arz*, Leiden 1967, s. 452. Ayrıca bkz. İsmail Parlatur, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara 1992, s. 5.

³⁶ Ömer Ferrûh, *el-Arab fi Hadâretihim ve Sakâfetihihim ilâ Ahiri’l-Asri’l-Ümevî*, Beyrut 1981, s. 176.

³⁷ Corci Zeydan, *Tarihu’l-Temeddüni’l-İslami*, c. II, s. 543.

³⁸ Tam adı Seyfüddin b. Abdullah et-Türkî el-Elfî el-Alâî es-Sâlihî en-Necmî’dir. Mısır merkezli Memlûk sultanlarının en meşhurlarından olup el-Meliku’l-Mansûr lakabıyla tanınmaktaydı. el-Meliku’s-Sâlihî onu köle olarak satın aldı, sonra da azat etti. 1273 yılında Ermenilere karşı yapılan başarılı hamle sonucunda büyük şöhret kazandı ve Selâmiş’in azlından sonra da sultan ilan edildi. Moğol, Ermeni ve Haçlı ordularını yendikten sonra el-Markab, Trablûs ve el-Betrûn şehirlerini ele geçirdi. Bu hükümdar, Kahire’de el-Mansûrî olarak adlandırılan bir hastane inşa etmiştir. Bkz. Muhammed Hamza İsmail el-Haddâd, *es-Sultanu’l-Mansûr Kalavun*, Kahire, 1998, s. 13-105; Üsâme Hasan, *en-Nâsir Muhammed b. Kalavun*, Kahire 1997, s. 11-12; Lewis Ma’lûf, s. 555.

³⁹ Tam adı Ebu’l-Fütûh el-Meliku’s-Sâlihî Necmüddin Eyyûb b. Muhammed’dir. 24 Cemaziyelâhir 603’te (26 Ocak 1207) Kahire’de doğmuş, 15 Şaban 647’de (23 Kasım 1249) Mansûre’de vefat etmiştir. O sırada Hasankeyf’te (Hısn Keyfâ) bulunan oğlu el-Meliku’l-Mu’azzam Turan Şah’ın gelmesinden sonra Kahire’de kendi yaptırdığı el-Medresetü’s-Sâlihîyye’ye defnedilmiştir. Bu hükümdarın, gayet heybetli, vakarlı, iffetli, cömert ve tedbirli bir insan olduğu bildirilmektedir. İskenderiyye ve Dimyat kaleleri onarmış ve korunaklı bir duruma getirmiştir. Ayrıca Ravza adasını bir köprüyle karaya bağlamış ve buraya Türk memlûkları için kışlalar yaptırmıştır. Onun Sâlihîyye semtinde ve diğer bazı av ve sayfiye yerlerinde çeşitli saraylar yaptırdığı da söylenmektedir. el-Medresetü’s-Sâlihîyye adındaki dört sünnî mezhebin okutulduğu okul ise bırakmış olduğu en önemli mimari eser olarak tanınmaktadır. Bkz. Bahattin Kök, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, el-Meliku’s-Sâlihî Maddesi, Ankara 2004, c. XXIX, s. 80-82.

⁴⁰ İbn Batuta, *Rihletü İbn Batuta*, Mısır 1938, s. I, s. 23.

⁴¹ Tam adı Fârisuddin Oktay b. Abdullah es-Sâlihî el-Müstârîb’dir. Hocası el-Meliku’s-Sâlihî onu emir tayin etti. Sonra el-Muzaffer Kutuz zamanında saltanat naipliği görevinde bulundu. Anılan hükümdar öldürülünce el-Meliku’z-Zâhir ile birlikte hareket etti. Cüzam hastalığına yakalandıktan sonra evine kapandı ve 672 yılının Cümâda’l-Ülâ ayında Mısır’da vefat etti. Öldüğünde yetmiş yaşında idi. Bkz. İbn İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, (Thk. Abdulkâdir el-Arnâvût-Mahmud el-Arnâvût), Dimaşk, Beyrut 1991, c. VII, s. 586.

şöyle sıralamak mümkündür: Suncur el-Elfi⁴², Sencer el-Elfi⁴³ ve Kansû el-Elfi⁴⁴. Muhtemelen Kansû Hamsümi'a⁴⁵ (Beşyüzlük) Canem Hamsümi'a⁴⁶ (Beşyüzlük) ve "Sittümi'a" (Altıyüzlük) lakabı ile tanınan hadım Mercan el-Camâli adındaki memlûkların da bu lakapları satın alındıkları fiyatlarıyla alakalıydı. David Ayalon, anılan lakapları taşıyan memlûklarla, "İsney 'Aşar" (On ikilik) olarak tanınan Birdibeg ez-Zâhirî⁴⁷'nin bu lakaplarının ucuza satın alındıkları ile ilgili olabilece-

⁴² Memlûklar döneminde Şam naibi Emir İzzeddin Aydemir'in memlûklarından idi. Aydemir görevinden azledilince, el-Meliku'l-Mansûr Kalavun birkaç memlûkle birlikte Sungur'u da satın alarak onu Üstadar olarak tayin etti; sonra da 683 yılında onu Dimaşk'a göndererek divanlar üzerine görevlendirdi. Kalavun vefat edene kadar burada iyi bir çevre edindi ve itibarı arttı. el-Meliku'l-Eşref hükümdar olunca Şemseddin es-Sa'lûs'u vezir yaptı; bu kişi Sungur'u Kahire'ye çağırarak cezalandırdı ve mallarına el koydu. Ancak o, anılan vezirle arasını düzeltti ve bin beş yüz dinar mihir karşılığında onun kızıyla evlendi. Bu olaydan sonra Şemseddin es-Sa'lûs, onu eski görevine iade etti. el-Meliku'l-Adil Ketbuğa hükümdar olana kadar da bu görevinde kaldı. Es-Sâhib Fahreddin Halil vezir tayin edilince, Sungur'u yakalatarak Kahire'ye getirtti ve ondan beş yüz bin dirhem para cezasına çarptırdı. Ancak Emir Hüsameddin Lâçin Hükümdar olunca Sungur'u vezir olarak tayin etti. Görevini kötüye kullanınca da onu bu görevinden azletti. Lâçin öldürülüp el-Meliku'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun ikinci defa sultan olunca Sungur'u hapisten çıkarttı ve onu vezir yaptı. Rükneddin Beybers el-Caşnegirî sultan olunca onu vezirlik makamından azletti ve onu Şam kalelerindeki orduların kumandanı olarak tayin etti. Sungur 709 yılında uzun bir hastalık döneminden sonra Kahire'de vefat etti. Bu emirin arif ve heybetli bir insan olduğu, birçok iyiliklerde bulunduğu ve memlûklerinin ise kendisinden sonra görevler üstlendikleri bildirilmektedir. Bkz. Takıyyuddin Ahmed el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, (Thk. Muhammed Zeynuhum, Mediha e-Şerkâvî), Kahire 1997, c. II, s. 551-553.

⁴³ Tam adı Sencer eş-Şucâ'î el-Cerkesî'dir. Memlûklü sultanı Halil 693 yılında öldürüldükten sonra yerine kardeşi en-Nâsir dokuz yaşında tahta oturunca, bu esnada vezirlik makamında bulunan Sencer, saltanat naibi emir Ketbuğa et-Tatarî ile ihtilafa düştü. Bunun üzerine Sencer Bahri memlûkları para karşılığında Ketbuğa'ya karşı kışkırttı. Ketbuğa adamlarını öncü kuvvetleri emirlerini, tatar ve Şehirzör Kürtlerini yanına istetti; ancak çok azı dışında kimse bu talebi yerine getirmedi. Sonra Sencer'in öldürülmesi üzerine kargaşa son buldu. Bkz. es-Seyyid el-Bâzu'l-Arinî, *el-Memâlik*, Beyrut, (Trz.), s. 64.

⁴⁴ Tam adı el-Meliku'l-Eşref Kansu el-Gurî'dir. 1501-1516 yılları arasında Çerkez Memlûk sultanı olarak Mısır'da hükümdarlık yaptı. Daha önceleri Halep'te Hâcibu'l-Huccâb (Hacibler hacibi) görevinde bulundu. Hükümdar olunca yeni vergiler uyguladı ve ordu mensuplarının maaşlarını ödemek için paranın değerine müdahale etti. Osmanlı Sultanı I Selim'e karşı çıkan Safavî hükümdarı Şah İsmail'e yardım etmek istedi, ancak Halep yakınında meydana gelen Mercü Dâbık Savaşında öldürüldü. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 543. Bu memlûklü hükümdarı Kahire'de bir cami, Cidde şehrine bir sur, Mekke'de ise birçok hayır kurumlarını yaptırmasıdır. Bkz. Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Ankara 1996, c. V, s. 3581.

⁴⁵ Tam adı el-Meliku'z-Zâhir Kansû'dur. Çerkez Memlûkların on dokuzuncu sultanı olup Melik Nâsir Ebu's-Sa'âdât Muhammed b. Kaytabay'dan sonra 904 yılında hükümdar olduysa da Çerkezistan'dan yeni gelmesi hasebiyle devletin genel durumu ve siyasî gidişatı hakkında fazlaca bilgi sahibi olmadığından ancak 905 yılının sonlarına kadar iktidarda kalabilmiştir. Bkz. Şemseddin Samî, c. V, s. 3581.

⁴⁶ Tam adı Seyfüddin Canem b. Abdullah el-Müeyyedî'dir. Onbaşı rütbesindeki emirlerden biri olup el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh'in memlûklarından idi. Hocası el-Müeyyed öldükten sonra sakiler başı görevine getirildi. Arkasından el-Meliku'l-Eşref İnal döneminde onbaşı rütbesine yükseltildi. Daha sonra da muhafız ordusu başı kumandanı olarak görevlendirildi. H. 861 yılının Muharrem ayının dördü olan Perşembe günü vefat ettiği güne kadar da bu görevinde kaldı. Yumuşak huylu ve olgun bir insan olduğu söylenir. Bkz. Cemaleddin Ebî'l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdî el-Atabekî, *en-Nüctümü'z-Zâhire fi Müllük Mısır ve'l-Kâhire*, c. XVI, s. 156.

⁴⁷ Tam adı emir Seyfeddin Birdibeg es-Seyfi Yeşbük b. Özdemir'dir. Mısır memleketinde binbaşı

ğini ileri sürmektedir⁴⁸. Aynı yazara göre, gözünde bir leke bulunan Sultan Baybars⁴⁹'in fiyatı 40 dinardı ve bir başka memlûk 750 veya 1000 dirheme satılmıştı. Bu da o devirde 37 veya 40 dinarın karşılığı idi. Memlûklü Sultanı Tatar⁵⁰, Yeşbük

rütbesinde bir memlûklü kumandanıdır. Hocası Yeşbük b. Özdemir'in ölümünden sonra emir Tatar için Emir âhür olarak görev yaptı. Tatar sultan olunca onu emir âhür ve Tablahâne emiri olarak görevlendirdi. Bu görevini yıllarca sürdürdükten sonra el-Meliku'l-Eşref onu önce yüzbaşı sonra da binbaşı rütbesine yükseltti. H. 833 yılının Cümâda'l-Âhire ayının on biri olan Pazar günü veba salgınında öldüğü güne kadar da bu görevini ifa etti. Onun orta boylu, yakışıklı, akıllı, sâkin tabiatlı, mütevazi ve vakur birisi olduğu söylenmektedir. Mısır memleketinde haciplerden birisi olan ez-Zeyni Ferec'in babası idi. Bkz. Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdi el-Atabekî, *en-Nüctümü'z-Zâhire fi Mülük Mısır ve'l-Kâhire*, Beyrut 1992, c. XIV, s. 328.

⁴⁸ David Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (Çev. Samira Kortantamer), *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. IV, İzmir 1989, s. 218-219.

⁴⁹ Tam adı el-Meliku'z-Zâhir Rüknu'ddin es-Sâlihi el-Bundukdârî'dir. Borçoğlu veya Borlu kabilesine mensup olan bu Memlûklü sultanı 620'de (1223) Kıpçak ülkesinde doğmuş ve 20 Haziran 1277'de Dimaşk'ta vefat etmiştir. Memlûklü devletin gerçek kurucusu olarak tanıtılan Baybars'ın samimi bir Müslüman olduğu, ancak bunun yanında Cengiz yasası ve töresini de uyguladığı söylenmektedir. Düzenli ve çalışkan bir devlet adamı olarak ülkenin idaresini sıkı kontrolü altında tutar, adaletle, hak ve hukuka büyük önem verir. Ülkeyi düzenli bir yol şebekesiyle Kahire'ye bağlar. Mükemmel bir posta teşkilâtı kurdu, Suriye'nin çeşitli yerlerine Türkmenleri yerleştirdi. Ayrıca onun Türk Memlûkleri çoğalttığı, Türk-Moğol geleneklerine değer verdiği, Berke Han'ın kızı ile evlendiği ve veliht olarak ilan ettiği oğluna Türk adı verdiği de söylenmektedir. Bu Memlûklü hükümdarı uzun boylu, esmer tenli, mavi gözlü olarak tanıtılmaktadır. Çevgân oyununa çok düşkün olan Baybars'ın üçü erkek on çocuğu dünyaya gelmiştir. Baybars'ın fethettiği kale ve şehirleri şöyle sıralamak mümkündür: Banyas kalesi, Yafa, eş-Şakif, Antakya, el-Bire Kalesi, el-Kerek, eş-Şûbek, Kaysâriyye (Filistin), Kal'tü'l-Hevâ, Safed, İslâliyye kaleleri, Hüsnü'l-Ekrâd, Akka kalesi, Kenbul veya Keynük (Anadolu), Ezene (adana), el-Masîsa. Bayındırlık işlerine büyük önem verirdi. Haremü's-Şerif'i ve Kudüs şehrindeki Kubetü's-Sahre'yi onardı, Hülagü'nün tahrip ettiği kanalları, surları, şehirleri ve kaleleri tamir etti. Ayrıca Dimaşk kalesi ile el-Kasrû'l-Ablak'ı da onardı. Hükümdarlık süresi on yedi yıl iki ay sürmüştür. Hakkında şu üç eser kaleme alınmıştır: *er-Ravzu'z-Zâhir fi Sireti'l-Meliki'z-Zâhir*, *Sireti'l-Meliki'z-Zâhir Baybars*, *Hüsnü'l-Menâkabi's-Sırrıyyeti'l-Müntez'a mine's-Sireti'z-Zâhiriyye*. Bkz. Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdi el-Atabekî, *en-Nüctümü'z-Zâhire fi Mülük Mısır ve'l-Kâhir*, c. VII, s. 124-155, 167-168; Ahmed b. Yusuf el-Karamânî, *Ahbârü'd-Düvel ve Âsârü'l-Üvel fi't-Tarih*, (Thk. Ahmed Hatîf-Fehmî Sa'd), Beyrut 1992, c. II, s. 270-272; Kâzım Yaşar Koprıman, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Baybars I Maddesi, İstanbul 1992, c. V, s. 221-223.

⁵⁰ Tam adı Ebu'l-Feth Tatar b. Abdullah ez-Zâhiri'dir. Memlûklü Sultanı ez-Zâhir Berkük'un memlûklarından idi. Mısır memleketinde devlet idaresinde bin kişiyi yöneten yüzbaşı mertebesine kadar yükseldi. el-Meliku'l-Mü'yyed vefat edince emir Tatar, sultan, halife, kadılar ve ordularla Bilâdü's-Şam bölgesine gitti ve orada görevden alma ve tayin etme işleriyle uğraştı. Sonra Halep şehrine gitti; sonra da Dimaşk'a döndü ve burada insanları kazanmaya ve kendini emirlere sevdirmeye çalıştı. Sonra yaşının küçüklüğü nedeniyle el-Meliku'l-Muzaffer'i azletmeye çalıştı ve onu 824 yılının Şaban ayının dokuzunda tahttan indirdi. Bu olaydan sonra da kendini sultan ilan etti ve el-Meliku'z-Zâhir Ebi'l-Feth olarak lakaplandırdı. Aynı yılın Ramazan ayının dördü olan Perşembe günü Dimaşk'tan Mısır memleketine geldi. Ancak burada hastalandı ve Zilhicce ayının dördü olan Pazar günü elli yaşındayken vefat etti. Saltanat süresi doksan dört gün sürmüştür. Bilgili, zeki bir hükümdar olduğu söylenmektedir. Fıkıhla uğraşır ve ilmî araştırma yapan biriydi. Türkçe şiir ezberlemede çok yetenekliydi ve söylediği şiirlerin anlamlarını yorumlayan bir yapıya sahipti. Ayrıca cesur, atılgan, aşırı cömert bir insandı. Kısa boylu, siyah ve sık sakallı, güzel yüzlü, duygusunun doruğunda konuşan ve sesinde kısıklık bulunan bir hükümdardı. Hanefî mezhebine aşırı derecede bağlı ve elinden gelse anılan mezhep dışında mezhep bırakmayacak kadar ileri giden bir yapıya sahip olduğu bildirilmektedir. Bkz. İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, c. IX, s. 241-242.

es-Sûdüni⁵¹'yi 100 dinara satın almıştı. Sultan Muayyed Şeyh⁵², Trablus valisi olduğu sıralarda Yeşbük el-Muşidd⁵³ için 2.000 dinar ödemişti. Biraz önce adı geçen Tatar, 801 hicri senesinde 12. 000 dirheme satın alınmıştı, bu da 30-35 dinarın karşılığı idi. el-Muayyed Şeyh ise küçük bir memlûk için 2000 dirhem ödemişti⁵⁴.

David Ayalon, “Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi” adını taşıyan makalesinde, Mısır’daki memlûk fiyatlarını karşılaştırmalı bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Yazarın anılan bilgi ve değerlendirmelerini aynen aktarıyoruz:

“Emir olup imparatorlukta gözde durumları olan ve birinci satın alınmaları yasal olmadığından yeniden satılan memlûklara ödenen fiyatlar hakkında çok bilgi var. Ama bunların fiyatları, genç tanınmamış ilk defa satılan bir memlûkünki hakkında hiçbir fikir vermez; bu konuya daha sonra geleceğiz. Şimdi başkalarından daha fazla memlûk satın alan bir sultanın devrinde duralım ve buna tanıklık eden kaynakları inceleyelim. Bahsettiğimiz kişi en-Nâsir Muhammed b. Kalâvûn’dur. Makrizî’nin eseri olan “Hitat” a göre, en-Nâsir’ın memlûklar için ödediği fiyatlar o kadar yüksekti ki bir baba, bu durumlarda oğlunu Mısır’a kişi başına 100.000 dirheme kadar ödeyen sultana götüren köle tacirine satma arzusuna karşı koyamazdı. “Sülûk” adlı kitabında aynı tarihçi daha fazla ayrıntılar verir. Ve bize öğrettiğine göre Sul-

⁵¹ Tam adı Yeşbük b. Abdullah el-Yusufi el-Müeyyedî dir. el-Makrizî’ye göre, sireti kötü, zalim ve kibir ve ceberut içeren şiddete eğimli biriydi. Halep nâibi olan bu emir, H. 824 yılının Muharrem ayının yirmi üçü olan Salı günü Halep dışında emir el-Tunbuğa el-Karmezî ile meydana gelen bir çarpışmada öldürüldü. Bkz. Cemaleddin Ebi’l-Mehâsin Yusuf b. Tağriberdî el-Atabekî, *en-Nücûmu’z-Zâhire fi Müllûk Mısır ve’l-Kâhire*, c. XIV, s. 72.

⁵² Tam adı Ebu’n-Nasr Seyfüddin el-Meliku’l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî ez-Zâhiri’dir. Kafkasya’daki kabilelerden Kermük kabilesine mensup olan bu Memlûklü hükümdarı 770 (1368-69) yılında doğmuş ve on iki yaşlarında esir tüccarı Hoca Mahmud Şah tarafından Mısır’a getirilmiştir. Hoca Mahmud Şah’a nisbetle Mahmudî, el-Meliku’z-Zâhir Berkuk’a nisbetle Zâhiri diye anılır. Sekiz yıl beş ay hüküm süren Şeyh el-Mahmûdî uzun süren bir hastalığın ardından 8 Muharrem 824 (13 Ocak 1421) tarihinde vefat etmiş ve kendi yaptırdığı medresedeki türbesine defnedilmiştir. Zeki, ileri görüşlü âdil, cömert ve harp sanatında mâhir olduğu bildirilmektedir. Ancak onun oyun ve eğlenceye düşkün olduğu, kan dökmeye israfa kaçtığı ve sık sık müsadereye başvurduğu söylenmektedir. İlimle iştiğal ettiği, âlimlere değer verdiği, hatta Buhârî icâzetine sahip bulunduğu da anlatılmaktadır. Hakkında şu eserler alınmıştır: *el-Cevheretü’s-Senîyye fi Târîhi’d-Devleti’l-Müeyyedîyye, es-Siretü’l-Mü’eyyedîyye, Nazmü Sireti’l-Mü’eyyed, es-Siretü’l-Şeyhiyye*. Bkz. İsmail Yiğit, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Şeyh el-Mahmûdî Maddesi, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 58-60.

⁵³ Tam adı Yeşbük b. Abdullah el-Atabekî’dir; lakabı ise el-Muşidî’dir. Halep nâibi Emir Sudûn el-Bicâsî’nin memlûku idi. Sudûn vefat edince, o dönemde Halep kalesi naibi olan emir Yeşbük el-Ârec es-Sâkî hukuk dışı onu memlûku yaptı, bir süre sonra da onu daha sultan olmayan ez-Zâhir Tatar’a sattı. Ancak Sultan Ferec b. Berkuk’un oğullarının hocası emir Aytemuş el-Hudari bu satış akdini kabul etmedi. Bunun üzerine Tatar, konuşma ve şer’î vasiyet yoluyla onu 100 dinara satın aldı ve azat etti. Böylece Yabeg, ordu teşkilâtında yükselerek Tabilhâne (ahir emiri) emiri oldu. Barsbay hükümdarlığı zamanında bu haberi duydu, onu bin dinara satın alarak azat etti ve orduya yüzbaşı öncü kuvvetlere de binbaşı yaptı. Bkz. es-Seyyid el-Bâzu’l-Arini, s. 78.

⁵⁴ David Ayalon, s. 218-219.

tan en-Nâsır'ın zamanında köle tacirleri bir memlûku 20.000, 30.000 veya 40.000 dirheme (yani 1000, 1.500 veya 2.000 dinara) satın alırlardı. Halbuki sultan kişi başına 100.000 dirheme, yani 5.000 dinara, kadar öderdi. Bu veriler, en-Nâsır'ın belirli durumlarda ödediği meblağlarla ilgili açık ve kesin bilgiler tarafından doğrulanıyorlar mı? Bütün tarihçilerinde ancak iki yerde en-Nâsır'ın, el-Makrizî'nin bahsettiği meblağlara yaklaşan bir fiyat ödediğini bulduk. Ona göre Sırgatmış en-Nâsır⁵⁵ 80.000 dirheme, yani 4.000 dinara, ve Meliktimur el-Hicâzî en-Nâsır⁵⁶ 100.000 dirheme, yani 5.000 dinara, satın alınmışlardı. Bu ikisinin her biri için ayrıca yüksek bir meblağın olağanüstü güzelliği için ödendiği anlatılır. İbn Hacer el-Askalanî'nin, bununla ilgili tanıklığının özellikle dikkate alınması gerekiyor: "en-Nâsır, memlûkları satın alırdı ve aşağı yukarı 4.000 dinara kadar ve belki hatta daha yüksek bir fiyatla tek bir tanesi için öderdi". Eserin bir başka el yazmasında şu okunabilir: "Bu da Sırgatmış'tır. Bundan şu sonuç çıkıyor ki: Bu tarihçi, Muhammed b. Kalâvûn'un memlûklarına ödediği aşırı fiyatlar için açık örnekler vermek istediği zaman tek ve herkesçe bilinen bir tanesini saymakla yetiniyor. Ve başka yerde Sırgatmış için sunulan meblağla ilgili olarak şunu ekliyor: "Bir memlûk için böyle bir fiyat ödendiği hiç duyulmamıştı". Halbuki biliniyor ki büyük güzelliğe sahip olup da o yüzden en-Nâsır tarafından sevilen ve sonra sultanın sağ kolu olan emir Kansû'nun fiyatı ancak 8.000 idi, yani 400 dinar, ve emir Beştâk, en-Nâsır tarafından 6.000 dirheme, yani 300 dinara, satın alınmıştı. Bunlar kaynaklarda haklarında bulduğumuz kaydedilmiş fiyatları olan en-Nâsır'ın memlûklarıdır. Aktardığımız olgular, el-Makrizî'nin yukarıda söylediklerini büyük bir ihtiyatla karşılamak gerektiğini kanıtlar. Hangi kaynaklar bize en azından yaklaşık olarak basit bir memlûkun ortalama fiyatı hakkında bilgi verebilir? Bu konu ile ilgili yalnız üç yerde, hepsi Hicrî 9. yüzyıla ilişkin, bilgi bulduk: 839 yılında büyük bir memlûk grubuna

⁵⁵ Tam adı Seyfüddin Sırgatmış b. Abdullah el-Kalemtâvî'dir. Onbaşı rütbesinde olan emirlerden biri olup emir Kalemtây ed-Düvadâr'ın memlûklarından idi. Kayde değer bir askeri özelliğe sahip olmadığı belirtilmektedir. H. 852 yılının Ramazan ayının on dördü olan Cumartesi günü vefat etmiştir. Bkz. Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdi el-Atabekî, *en-Nüccâmü'z-Zâhire fi Müllük Mısır ve'l-Kâhire*, c. XV, s. 258-259.

⁵⁶ Tam adı Seyfüddin Meliktemür b. Abdullah en-Nâsırî'dir. en-Nâsır Hasan döneminde emirlik yaptı. Sonra el-Meliku'l-Eşref Şaban onu yüzbaşı ve bin askere mukaddem olarak görevlendirdi. Arkasından da aynı hükümdar, Esendemür en-Nâsırî olayından sonra onu Muhafız ordusu başkumandanlığına getirdi. Daha sonra da meclis başkanlığına atandı. H. 771 yılında ise Alemdâr el-Muhammedî yerine büyük üstadâr oldu. Aynı yıl Safed şehri nâipliğine tayin edildi. Bir süre sonra da bu görevinden alınarak Kahire'ye getirildi ve burada kendisine yüzbaşı ve bin askere mukaddem payesi bahşedildi. Birkaç yıl Mısır memleketinde hacibülhüccâb görevini üstlendi. İşine son verilince evine kapandı ve 794 yılının Rebi'ü'l-Evvel ayının yirmi birinde vefat etti. Bkz. Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdi el-Atabekî, *en-Nüccâmü'z-Zâhire fi Müllük Mısır ve'l-Kâhire*, c. XII, s. 100.

dâhil olan Kayıtbay⁵⁷, arkadaşları ile memlûk başına 50 dinara satılmıştı. 871 yılında sultanın bir ay boyunca memlûkların ülkesine girişini yasaklayışından sonra bir yük dolusu memlûk geldi; sultan onları kişi başına 100 dinara satın aldı. Bununla ilgili olarak tarihçi, ödenmiş olan fiyatın sultanın geçmişte ödemeye alışık olduğu fiyattan çok daha yüksek olduğunu söylüyor. 873 yılında Sultan Kayıtbay, selefi olan Sultan Hoşkadem⁵⁸'in kuttabiye'lerini kişi başına 10.000 dirheme satın almıştı (o devirdeki 25-30 dinara eşitti). Tarihçilere göre bu ucuz bir fiyattı. Öyleyse Hicrî 9. yüzyılda bir memlûkun ortalama fiyatı aşağı yukarı 50-70 dinar olarak biçilebilir⁵⁹.

2. Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıfsız Köle Fiyatları

Arap Yarımadası'ndaki vasıfsız kölelerin fiyatlarını Hz. Peygamber'in belirlediği cenini düşürme cezası ve Hz. Ömer'in, Arap kökenli köleleri azat etmek için sınırlandırdığı 400 dirhem olan fidye miktarından tespit etmek mümkündür. Bu ise o dönemde bir kölenin fiyatını gösterse gerektir. Ancak sayısı az olmayan bazı belirtiler de o dönemde kölelerin fiyatlarının 800 dirheme kadar yükseldiğini göstermektedir⁶⁰.

Hz. Ömer'in, Ziyad b. Ebîhî⁶¹'ye vermiş olduğu 1000 dirhemlik bir meblağın ikinci şahıs tarafından Ubeyd adında bir kölenin satın alınıp azat edilmesi olayına memnuniyetini belirtmesinden, bu dönemde bir kölenin 1000 dirheme bile satılabileceğini ortaya koymaktadır⁶².

⁵⁷ Tam Adı el-Meliku'l-Eşref Kayıtbay'dır. Barsbay tarafından köle olarak satın alınan ve Çakmak tarafında azat edilen Kayıtbay, Çerkez Memlûklü sultanlarından olup 1468-1496 yıllarında Mısır'da hükümdarlık yapmıştır. Sultanlık payesine yükselmeden önce sırasıyla Naipler naibi, 1467 yılında da Atabek olarak görevlendirilmiştir. Mimari ve savaş sanatına dair birçok eserin sahibi olan bu Memlûklü sultanı oğlu için tahttan feragat etmiştir. Döneminde Mısır ve Bilâdü's-Şam'da veba salgınları meydana gelmiştir. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 544.

⁵⁸ Tam Adı el-Meliku'z-Zâhir Hoşkadem'dir. 1460-1467 yılları arasında Çerkez Memlûklü sultanı olarak Mısır ve Bilâdü's-Şam'da hükümdarlık yapmıştır. Memlûkler tarafından tahttan indirilen Memlûklü sultanı el-Müeyyed'den sonra iktidara geldi ve ülkesinde güvenliği tesis ederek kargaşa dönemini sonlandırdı. Bkz. Aynı eser, s. 270.

⁵⁹ David Ayalon, s. 219-221.

⁶⁰ Ahmed Salih el-Ali, s. 156.

⁶¹ Emevi devletinin önemli idarecilerinden olup köken olarak Taif'in Sakîf kabilesindedir. Taif'te doğan ve H. 53/M. 673 yılında Kufe'de vefat eden Ziyad b. Ebîhî'nin annesinin adı Sümeyye'dir. Nesebi belli olmadığından "İbn Ebîhî" olarak adlandırılmaktadır. Hz. Ali döneminde sırasıyla Basra'da haraç sahibi ve Fars bölgesi valisi olarak görev yaptı. Anılan halifenin vefatından sonra, Muaviye b. Ebî Süfyân tarafından tertiplenen istilhak olayı sonucunda Ebu Süfyân ailesine katıldı, akabinde de Basra ve Kufe genel valisi tayin edildi. Arapların dört dâhisinden birisi olarak tanıtılmaktadır. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004, s. 311-319; Lewis Ma'lûf, s. 341.

⁶² el-Ceşşiyârî, *el-Vüzârâ' ve'l-Küttâb*, (Thk. Mustafa es-Sakka-İbrahim el-Ebyârî-Abdulhafız eş-Şibli), Kahire, (Trz.), s. 19.

Köle fiyatları, Hz. Peygamber ve Hz. Ömer döneminde ortalama 400 dirhem olarak belirlenmişse de, Hz. Ali zamanında bu rakamın biraz üzerinde olduğu görülmektedir. Bu devrin başlarında normal bir köle 600, 700, 800 ve hatta 1.000 dirheme satılabiliyordu. Fars bölgesine bağlı Erdeşirhurre⁶³ valisi Maskala b. Hübeyre⁶⁴, Ma'kil b. Kays⁶⁵ tarafından esir edilen 500 kadar gayrimüslim Benî Nâciye⁶⁶ mensubunu, kişi başına 1.000 dirhem ödemek suretiyle satın almış, sonra da tümünü serbest bırakmıştı. Bu da Hz. Ali döneminin sonlarına doğru yaşına, kökenine ve cinsiyetine bakmaksızın ortalama köle fiyatının 1000 dirhem olduğunu göstermektedir⁶⁷. Ancak Erken İslam dönemi köle fiyatları ile ilgili bütün bu fiyat dalgalanmalarına rağmen, bu tablonun Abbasiler zamanında da çok fazla değişmediğini ve zaman zaman Hz. Peygamber ve Hz. Ömer döneminde olduğu gibi, bu dönemde de bir kölenin 400 dirheme satıldığını göstermektedir. Örneğin önceleri bir köle olarak Yunis b. Asım'ın hizmetinde bulunan Abbasî dönemi ünlü kumandanlarından Horasanlı Ebu Müslim⁶⁸, Bukeyr b. Mahân tarafından 400

⁶³ Sâsânî krallarından Erdeşir tarafından kurulduğu için bu adı almıştır. Fars eyaletinin en önemli yerleşim merkezlerinden biri olup, bir rivayete göre bu şehir ilk defa Nemrüd b. Kenan tarafından kurulmuş ve daha sonra da Sirâf b. Fâris tarafından onarılmıştır. Büyük bir kısmı deniz sahili boyunca uzanan Erdeşir Hurre'nin havasının çok sıcak ve meyvesinin bol olduğu söylenmektedir. Buraya tabi olan şehir ve kasabaları şöyle sıralamak mümkündür: Sirâf, Cûr, Meymend, Nâin, Saymekân, Habru, Hüzistan, Gundicân, Kurân, Şemirân, Zîrbâz, Necirem. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. I, s. 176.

⁶⁴ Hz. Ali döneminde Erdeşirhurre valiliği görevinde bulunan Maskala sorumsuz davranışları, halifeye karşı olumsuz tutumu sebebiyle bu görevinden azledilmiştir. Bu olayın akabinde baş gösteren isyanı bastırmak için de Hz. Ali, Ziyad b. Ebîhi'yi anılan şehre vali tayin etmiştir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 294.

⁶⁵ Tam adı Ma'kil b. Kays er-Reyâhi'dir. Hz. Ali döneminde Kufe'de polis teşkilâtı başkanı olarak görev yapmış ve kumandan olarak Muaviye b. Ebî Süfyan'a karşı yapılan Siffin savaşında diğer görevlerde üstün performans göstermiştir. Bkz. s. Aynı eser, s. 509, 522, 532, 538, 580.

⁶⁶ Kahtan'a dayanan el-Aş'ariyyin koluna bağlı olup, kabilenin kurucusu Nâciye b. el-Cemâhir b. el-Aş'ar'dır. Ünlü sahâbi Ebu Musa el-Aş'arî bu kabileye mensuptur. Bkz. el-Kalkaşandî, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1984, s. 384.

⁶⁷ Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 521-522, 580. Maskala anılan paranın ancak 200.000 dirhemini ödemiş, kalan 300.000 dirhemlik borcunu ise bir türlü ödeyememiştir. Hz. Ali tarafından cezalandırılmamak için de bu görevine son verilmiş vali Kufe'den Şam'a kaçmıştır. Hz. Ali, onun bu davranışını şöyle dile getirmektedir: "O, bir efendi gibi davrandı, bir köle gibi kaçtı ve fâcir gibi de hıyânet etti. Vallahi, burada kalıp kaçmasıydı, onu sadece hapse attırıldık. Bir mal varsa, onu alırdık, yoksa da kendisini serbest bırakırdık." Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 522.

⁶⁸ Emevî devletinin yıkılışına yol açan dinî ve siyasî hareketin en büyük liderlerinden biri olup askerî yeteneğe sahip bir kumandandır. Ayrıca Abbasî devletinin kuruluşunda büyük bir rol oynamış ve H. 130/M. 748 yılında Merv ve Kufe'yi ele geçirmiştir. Ancak üstün askerî vasıflara sahip olan bu Türk kumandan, hakkında verilen yanlış bilgiler sonucunda H. 137 yılında Abbasî devletinin ikinci halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr tarafından öldürülmüştür. Bkz. İbn Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse el-Ma'ruf bi Tarihi'l-Hulefâ'*, Beyrut 1990, s. 183-184; İbnu'l-Umrani, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-İbrâ' fi Tarihi'l-Hulefâ'*, (Thk. Kâsm es-Samarra'î), Kahire 1999, s. 65-67; Lewis Ma'lûf, s. 18.

dirhem karşılığında satın alınarak İmam İbrahim⁶⁹'e gönderilmiştir⁷⁰. Bu da Hz. Ömer ve Hz. Ali dönemindeki vasıfsız köle fiyatlarının diğer dönemler göre az bir yükselme kaydetmesinin geçici bir durum olduğunu gösterir.

Kaynakların verdiği bilgiye göre, Abbasî döneminin başları ve Hicrî ikinci yüzyılın ortalarında normal vasıfsız köle fiyatları daha düşerek bir köle sadece 200 dirheme satılıyordu. Umman'da iyi zenci bir köle için 25-30 dinar arasında bir fiyat ödendiği gibi⁷¹, normal genç bir köle 23 dinara satılmaktaydı⁷². Bir rivayete göre, Mısır'a hükümdar olan İhşidli Kâfûr⁷³, H. 312/924 yılında hadım olduğundan dolayı 18 dinara satılmıştı. Ünlü şairlerden el-Mütenebbi⁷⁴, kendisine karşı öfkelenen bu hükümdar hakkında şunları söylemektedir:

“O siyahî hadıma kim iyilik öğretti? Beyaz tenli kavmi mi yoksa avcı olan ataları mı? Yoksa köle satıcısının elinde kanayan kulağı mı? Yoksa geri çevrilen iki fels⁷⁵lik değeri mi? Zira beyaz boğalar iyilik yapmaktan acizken,

⁶⁹ Tam adı İbrahim el-İmâm İbn Muhammed'dir. Birinci ve İkinci Abbasi halifeleri olan Ebu'l-Abbas es-Seffâh ve Ebu Ca'fer el-Mansûr'un kardeşi olup H. 131 (M. 749) yılında vefat etmiştir. Babasından İmamet (halifelik) hakkını devraldığı için ona İmam lakabı verilmiştir. 743 yılında Abbasi ailesi adına davetini başlattığında Ölü Deniz'in güneyinde bulunan el-Humeyme'de ikamet ediyordu. Emevi hanedanının son halifesi olan II. Mervan (Mervan b. Muhammed), onu yakalatarak Harran'a getirdi ve burada vefat etti. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 6.

⁷⁰ el-Makrizî, “Ümeyye ve Haşim Oğulları Arasındaki Çekişme ve Anlaşmazlıklar”, (Çev. İrfan Aycan-Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 382-383; Sâlih Süleyman el-Veşmî, *Ebu Müslim el-Horasânî, Sahibu'd-Da'veti'l-Abbâsiyye*, Büreyde, H. 1400, s. 15.

⁷¹ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 196. Ali Mazaherî bu fiyatı 30-35 olarak vermektedir. Bkz. Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 364.

⁷² Buzurk b. Şehriyâr, *Kütâbu Acâibu'l-Hind Berrihâ ve Bahrihâ ve Cezâirihâ*, Frankfurt, 1993, s. 52.

⁷³ H. 357/M. 967 yılında Nube'de doğdu. Mısır hükümdarı el-İhşid'in kölesiydi; onun vefatından sonra el-İhşid'in oğlu Ebu'l-Kâsım Anecûr'un tavsiyesi üzerine hükümdar tayin edildi. Fatimilere karşı çetin bir savunma savaşı uyguladı ve bu esnada üstün bir dayanıklılık gösterdi. Yirmi yıl boyunca İhşidîler devletini korudu ve bu sürenin sonunda 965 yılında Mısır ve Suriye hükümdarı olarak bağımsızlığını ilan etti. Ediplere ve şairlere büyük değer verirdi; dolayısıyla da onlardan birçoğu yanında yer aldı. Ünlü şairlerden olan el-Mütenebbi, bu hükümdarı önce övmüş, sonra da hicv ederek şunu söylemiştir: “*Köleyi sopası da yanında olmadan satın alma! Zira köleler hırçın pisliklerdir.*”. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 581.

⁷⁴ Tam adı Ebu't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fi el-Kindî el-Mütenebbi'dir. 303 (915-16) yılında Kufe'nin Benî Kinde mahallesinde doğdu. Abbasi döneminin en önemli şairlerindendir. Daha çok övgü, fahr olmak üzere hikmet, mesel, edep, mersiye, hiciv, gazel ve tasvir ele aldığı başlıca temalardır. Methiyeleriyle hayatını kazanan Mütenebbi övdüklerinin kahramanlık, mertlik, cömertlik, soyluluk ve zekâ durumlarını abartılı bir dille anlatmıştır. Bkz. İsmail Durmuş, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Mütenebbi Maddesi, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 195-200.

⁷⁵ Latince “follis” kelimesinin Arapçalaştırılmış şekli olan fels “akçe, para, mangır” anlamına gelir. Çoğulu “fîlûs” olup ağırlık ve büyüklükleri hesaba katılmaksızın bütün bakır ve bronz sikkeler için kullanılır. Halk dilinde kırmızı renkte olduğu için bakır sikkelere “fîlûs-i ahmer” denilmektedir. Kırmızı bakırdan yapılan felsler; Müslümanların Suriye'yi fethi sırasında 6 gr. kadar gelen Bizans bakır sikkeleri VII. yüzyıldan itibaren tamamıyla bozuldu ve bu paralar Araplar tarafından kullanılmadı. Fakat Emevîler zamanında

siyahî hadımlar nasıl bunu yapacak.⁷⁶

el-Mütenebbî'in sözlerinden de anlaşıldığı gibi, İhşidli Kâfûr çok ucuza satılmıştır. İbn Hurdazbih, Abbasî devletinin haraç şeklinde Horasan bölgesinden almış olduğu mallar arasında değeri 600.000 dirhem olan 2000 adet baş kölenin de yer aldığını belirtmektedir.⁷⁷ Bu rakamlara göre her kölenin fiyatı 300 dirhemi geçmiyordu Ancak savaşlarda esir alınan köle sayısının fazlalığından dolayı, zaman zaman köle fiyatları da aşırı bir düşüş kaydedebiliyordu. Buna bir örnek olarak İslam dünyasının batısındaki Endülüs'te meydana gelen el-Erek Savaşında Müslümanların ele geçirdikleri ganimet ve esirlerin fiyatlarını göstermek mümkündür. Zira bu savaştan sonra bir esir bir dirheme, bir kılıç⁷⁸ ise yarım dirheme

ve Abbasîlerin ilk dönemine kadar Bizans modeline uygun bakır sikkelerin imaline devam edildi. Felsler Araplar tarafından mutlak şekilde değerli bir sikke olarak değil, ancak kesirleri tamamlamak için ufaklık para şeklinde kullanılmıştır. Fels imali hükümlerlik hukukundan sayılmadığı için mahallî makamlar bu konuda tamamen serbest bırakılmıştır. Bundan dolayı da farklı ağırlık ve ölçülerde felsler basılmış, dinar ve dirhem aksine felsin kullanımı sadece basıldıkları bölgelerle sınırlı kalmıştır. H. 759 yılına kadar felslerin 48 tanesi bir gümüş dirheme tekâbül etmekteydi. Fakat Mamlüklü hükümdarı en-Nâsır Hasan b. Muhammed b. Kalavun zamanında yeni felsler piyasaya sürüldü, bunlar bir miskal ayarındaydı ve bu miskal dirhem 24 kırıttan bir kırıttan değerinde idi. Sonra bu paralar değerini kaybederek sıfır derecesine kadar düştü. Aslında bu bakır paralar, Mısır'da yeni hâdiseler ve belâler çıktığı 806 yılından sonra revaç bulmuş ve bu arada bütün dünyada kullanılmıştır. el-Melik Zâhir Berkuk zamanında Mahmud b. Ali el-Ustâdâr mâliyenin başına getirilince, bakır paralar (felsler) çoğaldı. Avrupalılar, buraya, yüklerle dolu kırmızı bakır getirirlerdi. Burada senelerce bu bakırlardan felsler kesildi ve Franklar, buranın dirhemlerini memleketlerine taşıdılar. Diğer taraftan yerli halk, kullanmak için bunları eritince, piyasada gümüş kutluğu baş gösterdi. Bu yüzden, Mısır'da halkın fülûse karşı olan rağbeti arttı. Avrupa memleketlerinden getirilen levha halindeki kırmızı bakırın bir kantarı için bir fiyat tesbit edilirdi. Bu sayede bakırın kantarla alınıp satılması kararlaştırıldıktan sonra, bu bakırlar darphânece fülûse çevrilir ve gerçek bedeline yalnız basma bedeli eklenirdi. Yapılan harcamalar hesap edilirse, bir dinar için ne kadar bakır sarfedileceği anlaşılır. Bu yapıldıktan sonra, "Müeyyedi" denilen dirhem kaç mal olduğu da bilinmiş olurdu. Bakırlar, Belîğ Sâlim'in zamanına kadar sayı ile alınırdı. O, 806 senesinde bunların tartı ile alınmasını emretti. Bkz. İbrahim Artuk, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Fels Maddesi, İstanbul 1995, c. XII, s. 309-310. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 250-251.

⁷⁶ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.), c. I, s. 85; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 196. Ağlebi hükümdarları iktidarları döneminde diğer unsurlar yanında siyah köleleri de kendilerine koruma edinmeye başladılar. Daha sonra da Fatımiler ve onların vasalları olan Kelbiler, köle tüccarlarının getirdiği Sakalibe yani beyaz memlûklarından oluşan koruma birlikleri kurdular. Bunları küçük yaşta iken Slav ve diğer ülkelerden getiriyorlardı. Çoğunlukla tüccarlar onları hadım yapıp gılman (gulâm'ın çoğuludur, erkek çocuk demektir) ve feteyân (fetâ'nın çoğuludur, genç demektir) olarak yetiştirilmek üzere ileri gelen kimselere yüksek fiyatlara satıyorlardı. Bu gençlerin, Kelbilerin idarecileri ve Norman kralları döneminde büyük nüfuzları vardı. Çünkü onlar, kral ve idarecilerin yandaşları ve sırdaşları idiler. Bunlar arasında bakan, kâtip ve komutan olanları vardı. Palermo'nun Hâretü's-Sakâlibe isminde bir mahallesi vardı. Bkz. Martino Mario Moreno, "Sicilya'da Müslümanlar", (Çev. Abdulhalik Bakır-Aydın Çelîk), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara 2008, s. 706-707.

⁷⁷ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bağdat, (Trz.), s. 37, 39.

⁷⁸ Oysa İslam'ın ilk dönemlerinde Müslümanlar tarafından silahlar çok yüksek fiyatlara satın

satılmıştır⁷⁹.

Geç Ortaçağlarda her kentte insanların gidip köle satın aldıkları bir esir pazarı kurulurdu. Her pazarda fiyatları ve pazarlıkları gözetlemek ve anlaşmazlıkları önlemek için resmî denetçi bulunurdu. Örneğin Samarra⁸⁰'da bütün bir meydan bu pazara ayrılmıştı ve satışlar bu meydanı çevreleyen binalarda yapılırdı. Zemin katında malın kabası satılırdı. Yukarıdaki katlar ise çok kez yüksek fiyatlara giden lüks kölelere ayrılmıştı. Fiyatlar çok değişken ve mala bağlı olduğu gibi, arz ve talebe de bağlı idi. Burada en değerli köleler Orta Asya'dan getirilen ve özel muhafız birliklerinde istihdam edilen Türkler ve genel olarak orduya ayrılmış olan Slavlardı. 924'de güzel bir Habeş köle 18 dinardı⁸¹.

Eliyahu Ashtor'un ifadelerine göre, 1300 yılı Eylül ayında, Yahudi bir tüccar olan Palermo'dan Raffaele oğlu Macalufo (Mahlüf), Girit'teki 5 Yahudi'yi serbest bırakmak için fidye olarak toplam 700 beyaz besant (Bizans'ın altın parası) harcamıştır⁸². Filistin'in Kaysâriyye⁸³ şehrine bağlı Kafer Sellâm⁸⁴ köyünün sahillerinde Rumlar, Müslüman esirlerden üç tanesini 100 dinara (tanesi 33 kûsur dinar)

---

alınıyordu. Bir örnek vermek gerekirse; Hz. Ali döneminde kılıçlar çok pahalıydı. Mesela Hz. Ali'yi öldürmede İbn Mülcem tarafından kullanılan zehirli kılıç 1.000 dirheme satın alınmıştır. Bir rivayete göre anılan kılıç 40 gün boyunca zehirde tutulmuştur. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 581.

⁷⁹ Corci Zeydan, *Tarihü't-Temeddünî'l-İslami*, c. II, s. 326.

⁸⁰ Dicle'nin sağ kıyısında yer alan bir şehir olup günümüzde Bağdat'a bağlı bir kaza merkezidir. M. Ö. 5 bin yılında bir yerleşim merkezi olduğu söylenmektedir. Araçlar H. 637 yılında burayı ele geçirdiklerinde küçük bir köy durumundaydı. Ancak H. 836 yılında Abbâsi halifesi e-Mu'tasım Billâh, burada Türklerden teşkil ettiği orduyu iskân etmek için yeni bir şehir kurdu ve ona "Sürre men ra'â" adını verdi. Abbâsi halifesi el-Mu'temid başkentini Bağdat'a taşıdıktan sonra Samarra ihmale uğrayarak eski şaşaaşını kaybetti. Burası mimari eser olarak el-Mütevekkil Sarayı ve ilginç bir yapı olan Melviye'si ile tanınır. Bugün Samarra kazasının ed-Dalû'iyye, Beled, ed-Düceyl ve ed-Dûr olarak dört nahiyesi bulunmaktadır. Bkz. Lewis Malûf, s. 346.

⁸¹ Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 364.

⁸² Eliyahu Ashtor, "Geç Ortaçağlarda Akdeniz Ticaretinde Yahudiler", (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 849-850.

⁸³ Filistin'e bağlı Akdeniz sahilleri üzerinde yer alan bir şehir olup, Filistin'in diğer şehri Taberiyye ile arasında üç günlük bir uzaklık bulunmaktadır. Yakut'un ifadelerine göre burası eskiden şehirlerin en önemlilerinden biriymiş ve bol nimete ve kalabalık bir nüfusa sahipmiş. Ancak yazının kendi zamanında görünüm olarak bir şehirden çok bir köyü andırmaktaydı. Anılan şehir Hz. Ömer döneminde Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından uzun bir kuşatmadan sonra fethedildi. Bu şehir önemli âlimler yetiştirmiştir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: İbrahim b. Ebî Süfyan el-Kayserânî (öl. 278), Amr b. Sevr el-Kayserânî (öl. 279), Muhammed b. Rabi'a el-Kayserânî. Bkz. Yakut el-Hamavi, c. IV, s. 478.

⁸⁴ Kaysâriyye ile arasında dört fersah mesafe bulunan bir köydür. Ayrıca bu köyle Filistin'in bir şehri olan Nablûs arasında da yine dört fersahlık bir uzaklık bulunmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavi, c. IV, s. 533.

satıyorlardı⁸⁵. Yine yaklaşık bu tarihlerde Moğol hükümdarlarından Gâzân Han⁸⁶, Halep, Hama ve Sermîn⁸⁷ şehirleri ile Antakya ve es-Sumâk'ın dağlık bölgelerini ele geçirerek bu yerleşim merkezlerindeki koyun ve inek sürüleri ile birlikte Müslüman erkek, kadın ve çocukları tutsak ettikten sonra esir başına 10 dirhem gibi düşük bir miktar karşılığında Ermenilere satmıştır⁸⁸.

Bu gibi bir muamele, yani Müslüman bir hükümdarın Müslüman esirleri satışa çıkarması olayı, İslam dünyasında yaygın olan bir davranış değildir. Bu uygulama daha ziyade Moğol örfü ile ilgili olmalıdır. Zira Moğolların savaş hukuku ve muharebe yöntemleri, İslam'ın öğretilerini ve hukukunu harfiyen uygulayan ilk Müslüman Türk devletlerinininkinden (Karahanlılar, Gazneliler, Tolun Oğulları, Selçuklular) çok farklıydı. Onların savaş stratejisi ve yöntemi daha ziyade göçebe bozkır örfüne göre uygulanmaktaydı ve zaman zaman vahşet boyutuna kadar uzanmaktaydı. Burada Moğolların Müslüman olmadan önceki durumları ile Müslümanlığı kabul etmelerinden sonraki durumlarını da birbirinden ayırmak gerekir. Anılan esir satışının hangi tarih ve devrede gerçekleştiği hakkında bilgi verilmediğinden bunu tam olarak tespit edemiyoruz. Eğer bu olay, İslam'ı ilk kabul eden Moğol hükümdarı unvanını kazanan Gâzân Han Müslüman olduktan sonra gerçekleşmiş ise bu davranış İslam hukukuna aykırı bir uygulama olarak değerlendirilmelidir. Aksi durumda yapılamı Moğol örfü ile yorumlamak gerekir.

3 Rebî'u'l-Evvel 731/15 Aralık 1330 tarihinde gerçekleşen bir köle satışı belgesinde ise şu detaylara rastlanmaktadır:

“Kamâluddîn Huseyn b. Abdillâh b. Osman es-Sivâsi'nin satımı, bir adet: Tahmâsb adında, uzun boylu, beyaz tenli, kırmızı yüzlü, kara gözlü, açık (guşâde) kaşlı, elinde Giyâsuddîn Mahmud b. Abdillâh el-Ahrâkî'nin mektubuna sahip olan bir adet Çinli) Hitâ'i) köle nakit 500 “tebrîz şehri saf

⁸⁵ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâşim fî Ma'rîfeti'l-Akâlîm*, Leiden 1904, s. 177.

⁸⁶ Tam adı Mahmud Gâzân'dır. Müslümanlığı kabul eden ve İslam dinini devletin resmî dini haline getiren ilk Moğol hanı olup 1271-1304 yılları arasında Bağdat'ta hükümdarlık yapmıştır. Tebriz'de birçok hayır kurumunun kurucusu olan Mahmud Gâzân Han, âlimlere büyü mühterem gösterirdi. İlhanlı âlimlerinden olan Reşîduddîn'i “Câmi'u't-Tevârih” adlı eseri yazmaya teşvik eden de odur. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fî'l-A'lâm*, s. 500.

⁸⁷ Suriye topraklarında yer alan Halep şehrine bağlı meşhur bir beldedir. Adını Sermîn b. el-Yefez b. Sâm b. Nüh'dan aldığı söylenmektedir. el-Meydânî, “Kitâbu'l-Emsâl” adlı eserinde, Sermîn şehrinin, kadısının darb-ı mesellere konu olduğu Sedûm şehrinin ta kendisi olduğunu zikretmektedir. Yakut'un (Öl. H. 626) yaşadığı dönemde şehirde ikamet edenlerin İsmailiye mezhebine tabi oldukları anlaşılmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. III, s. 243. Sermîn, günümüzde Suriye'nin İdlîb kentine bağlı bir köyden ibaret olup, dokuz kubbesiyle meşhur olan büyük bir mescidi vardır. Bkz. Lewis Ma'lûf, *el-Müncid fî'l-A'lâm*, s. 354.

⁸⁸ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, c. 40, s.110 (İnternetten)

gümüş dinârına” -ki bunun yarısı 250 dinâr eder- Tebriz şehri tamgâci ve dellâllerinin huzurunda satıldı. Eğer çalınmış (dozdîde) veya bulunmuş (bulârgû) çıkar ise sorumluluğu satıcıya aittir. Filân ve filânın dellâllığıyle 3 Rebi’u’l-Evvel 731/15 Aralık 1330⁸⁹.

Bu köle satış akdinden, 1330 yılının Aralık ayında Tahmâsb adında Hitâ’î bir erkek kölenin 500 Tebriz gümüş dinarına satıldığını öğreniyoruz.

3. Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıflı Cariye Fiyatları

İslam’ın erken dönemlerinde savaş esirlerinin bolluğu nedeniyle, cariyeleri satın almak büyük paralar gerektirmiyordu. Ancak uygarlık alanında ilerleme kaydedilince, insanlar onları büyük paralarla satın almaya başladılar. Onlarda güzellik, yumuşak ses ve şarkıcılık sanatı bir arada bulunduğu fiyatları yükselmeye başlıyordu. Böylece bir cariye fiyatı birkaç yüz dinarla birkaç bin dinar veya yüz bin dinar arasında değişiyordu⁹⁰. Aslında cariyeler kölelere göre daha farklı bir satış muamelesine tabi tutulmaktaydı. Zira cariyelerin çeşitli millet ve ırklara mensup olmaları bir nevi çeşitlilik yaratıyordu, bu da onları hür kadınlara oranla daha da çekici bir duruma getiriyordu. Cariyelerin fiyatları da tıpkı kölelerde olduğu gibi, satışa sunulan cariye eğitime, ırkına, yaşına, güzelliği de dahil evsafına ve yeteneklerine göre büyük farklılıklar gösterirdi. Bir habere göre, Hz. Ali döneminde İbn Abbas (Hz. Ali’nin Basra valisi ve amcası oğludur) Mekke’de Sâden, Havrâ’ ve Fetûn adında Hicaz doğumlu üç cariyeyi, 3.000 dinara (30.000 dirhem) satın almıştır⁹¹. Buna göre her cariye için 10.000 dirhem ödenmiştir. Bu ise, oldukça büyük bir rakamdır ve o dönem için bir servete eş değerdedir, zira aynı parayla o dönemde 100 deve veya 2000 koyun satın almak mümkündür⁹².

İlk defa cariyelerin satın alınmasında büyük miktarda para harcayan kişinin Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan’ın oğlu ve Süleyman b. Abdulmelik’in kardeşi Sa’îd b. Abdulmelik⁹³ olduğu söylenmektedir. Bir rivayete göre bu Emevî

⁸⁹ Osman G. Özgüdenli, *Turco-İranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, s. 249.

⁹⁰ Corci Zeydan, *Tarihü’l-Temeddüni’l-İslami*, c. I, s. 280, c. II, s. 653.

⁹¹ İbn Abdırabbih, *el-İkdu’l-Ferîd*, Beyrut, 1988, c. IV, s. 357; eş-Şerîfu’r-Radiyy, *Nehcü’l-Belâğa*, Mısır, (Trz.), c. I, s. 413. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 580-581.

⁹² Bkz. Ebu Yusuf, *el-Harâc*, s. 167.

⁹³ Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan’ın oğludur. Babası tarafından Musul’a vali tayin edildikten sonra buranın surlarını yaptırdı ve şehre taş döşettirdi. Bu valinin adını taşıyan bir su kanalının varlığından söz edilmektedir. Anlatılanlara göre burası daha önceleri yurtcu hayvanların bulunduğu bir bataklıkta. Bu yeri ona, iktâ yoluyla el-Velîd verdi; böylece Sa’îd buraya bir kanal kazdı ve çevresini bayındır hale getirdi. Bu vali züht ve takva ehli olduğundan kendisine Sa’îdu’l-Hayr denilirdi. Bkz. el-Belazurî, *Fütûhu’l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 257, 477-478.

prensi, meşhur ez-Zelfâ⁹⁴ adındaki cariyeyi 1.000.000 dirheme (70.000 dinar) satın almıştır⁹⁵.

Daha önce de adı geçen Nusayb eş-Şâir'in belirttiklerine göre, Mısır valisi Abdulaziz b. Mervan'ın İfrikiyye fatihi Hassân b. en-Nu'man⁹⁶'dan teslim aldığı güzellik yönünden hiçbir yerde eşine rastlanmayan 200 adet Berberî cariyeden her birine 1000 dinar fiyat konulmuştur⁹⁷. Aynı dönemde (Emevîler dönemi) Ukbe b. Nafi⁹⁸, es-Sûse⁹⁹ şehrinin fethi esnasında güzellik yönünden eşi bulunmayan kadınlar ele geçirdi. Burada güzelliğinden ve iyi huyundan dolayı bir cariyeye 1000 dinara satılıyordu¹⁰⁰. Dikkat edilirse, her iki haberde de zaman diliminin farklılığına rağmen, Kuzey Afrika kökenli vasıflı bir cariyenin fiyatı 1000 dinar olarak görülmektedir. el-Bekrî ise Evdeğast¹⁰¹ (İfrikiyye) şehrinde çok iyi yemek pişiren bir cariyenin 100 miskal altına satıldığını bildirmektedir¹⁰². Bugünkü hespla her miskal 1,25 gram olduğuna göre, İfrikiyyeli bir cariyeye toplam 125 gram altına satılmaktaydı.

Emevî hükümdarlarından Yezîd b. Abdulmelik, Selâmetü'l-Kassi¹⁰³ adında

⁹⁴ Emevîler döneminde önce Sa'îd b. Abdulmelik, sonra da Süleyman b. Abdulmelik tarafından satın alınan şarkıcı cariyedir. Şiir söyleme ve edebiyat konusunda şöhret kazanan Zelfâ güzellik yönünden de dönemine damgasını vurmuştur. Anlatılanlara göre daha önceleri âşık olduğu bir kişiyi unutamamış olduğundan hakkında şiirler yazmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, c. III, s. 2225.

⁹⁵ Corci Zeydan, *Tarîhu'l-Temeddüni'l-İslami*, c. I, s. 280, c. II, s. 653.

⁹⁶ İslam fetihlerinde şöhret kazanmış Gassân kabilesine mensup bir kumandandır. Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan döneminde Kuzey Afrika valisi olarak atanmış buradaki Bizans ve Berberî ordularına karşı üstünlük sağlamıştır. Bu vali H. 86 (M. 705) yılında vefat etmiştir. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 233.

⁹⁷ İbn Abdilhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Leiden 1920, s. 202.

⁹⁸ Müslümanların en büyük kumandanlarından biridir. Mısır fatihi ve valisi Amr b. el-As'ın kız kardeşinin oğludur. Kuzey Afrika'yı fethetti ve burada Kayrevan şehrini kurdu. Ancak Berberileri kontrol altına alamayan bu kumandan, H. 63 (M. 683) yılında Büyük Sahra sınırında öldürüldü. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 472.

⁹⁹ İfrikiyye topraklarında yer alan küçük bir şehir olup, halkının büyük bir kısmı ince Sûs kumaşı dokuyucusudur. Anlatılanlar göre burada bu kumaşlardan dikilen bir elbise 10 dinara satılmaktaydı. Ayrıca bu şehirle el-Mehdiyye arasında üç günlük bir mesafe bulunuyordu. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. III, s. 320.

¹⁰⁰ *Kütâbu'l-İstibsâr fi Acâibi'l-Emsâr*, (Yazarı belli olmayan bir eser), ed-Dâru'l-Beydâ', 1985, s. 212.

¹⁰¹ Mağrib bölgesinde iki dağ arasında bulunmasından dolayı Mekke'ye çok benzeyen bir şehir olup, Sicilmâse'den kırk kusur konaklık mesafede yer almaktadır. Güzel çarşıları bulunan bu şehir halkının Ku'an okudukları ve mescitlere sahip oldukları bildirilmektedir. Eskiden güneşe tapan, ölü eti yiyen ve kan içen bir topluluk halindeyken, Fatimî devletin kurucusu Ubeydullah el-Mehdi'nin gayretleri sonucunda Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Burası buğdayı, darısı, mısırı, lübiyası ve hurma ağaçları bol olan bir şehir olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. I, s. 329-330.

¹⁰² el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz, *el-Muğrib fi Zikri Bilâd İfrikiyye ve'l-Mağrib*, Frankfurt, 1993, s. 158; *Kütâbu'l-İstibsâr fi Acâibi'l-Emsâr*, s. 216.

¹⁰³ Şair ve şarkıcı bir cariyeye olup şiir söylemede ve ut çalmada çok maharetli idi. Şarkı söylemeyi Ma'bed ve Cemile'den öğrenmiştir. Emevî Halifesi Yezid b. Abdulmelik'in, Habbabe adlı cariyesinden sonra en önemli gözdelelerinden biriydi. Bu cariyeye H. 130 (M. 748) yılında vefat etmiştir. Lewis Ma'lûf, s. 359.

bir cariyeyi aşırı derecede seviyordu. Aslında anılan kadın Süheyl b. Abdurrahman b. Avf ez-Zührî'nin cariyesi idi. Yezîd anılan cariyeyi 3000 dinar ödeyerek satın aldı¹⁰⁴.

Emevî halifelerinden II. el-Velid, Sellâme¹⁰⁵ adında bir cariyeyi 20.000 dirheme satın almıştır¹⁰⁶. Habbâbe¹⁰⁷ adındaki cariye de aynı fiyata satın alınmıştır¹⁰⁸.

Abbasîler döneminde devletin ekonomik gücünün artması ve refah düzeyinin aşırı derecede yükselmesi nedeniyle cariyelerin fiyatlarında önemli bir sıçrama meydana getirmiştir. Bu sebeple de özellikle hükümdarlar ve saray mensupları çeşitli milletlerden güzel cariyeleri satın almak ve de eş ve dostlarına hediye etmek amacıyla büyük miktarlardaki paraları hiç tereddüt etmeden gözden çıkarıyorlardı. Bir rivayete göre, Abbasî halifesi el-Mehdi, Medine doğumlu Basbas¹⁰⁹ adında bir cariyeyi satın almak için 17.000 dinar ödemiştir¹¹⁰.

İslam dünyasında cariyeler şarkıcı, rakkase ve odalık olarak büyük ilgi görüyordu. Onlardan bazıları da Müslüman hükümdarlar üzerinde büyük etki yaratıyorlardı. Zâtu'l-Hâl (Benli kız) adını taşıyan cariye de onlardan birisiydi, bu cariye Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd tarafından 70.000 dirheme satın alınmış ve fakat araya giren bir kıskançlık sonucu erkek kölelerinden birine hediye edilmiştir¹¹¹. Bin bir Gece Masalları'nda da zikri geçen ve olağanüstü güzelliğe sahip olan Te-

¹⁰⁴ el-Mes'udi, *Mürûcu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, (Thk. Kâsım eş-Şemmâ'î er-Rifâ'î), Beyrut, 1989, c. III, s. 207.

¹⁰⁵ Bu cariyenin daha önce hakkında bilgi verilen Selâmetü'l-Kassi adındaki cariye olduğu ihtimali yüksektir. Zira Emevî halifesi II. Yezîd, II. el-Velid'in hemen arkasından halife olmuştu.

¹⁰⁶ Corci Zeydan, *Tarihü'l-Temeddini'l-İslami*, c. II, s. 653; Ahmed Salih el-Âli, s. 156-157.

¹⁰⁷ Emevî halifesi II. Yezîd'in şarkıcı cariyesidir. H. 105 (M. 723) yılında bir üzüm tanesini yerken ölmüştür. Anlatılanlara göre anılan hükümdar bu cariyeye olan üzüntüsünden dolayı ondan birkaç gün sonra vefat etmiştir. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 228. Bir rivayete göre Emevî halifesi Yezîd b. Abdulmelik, bir defasında Habbâbe'ye "*Benden daha şarkıdan etkilenen birisini tanıyor musun?*" diye sordu, o da "*evet, beni satan efendim*" diye cevap verdi. Bunun üzerine Yezîd hemen onun huzuruna getirilmesini istedi ve anılan kişi kelepeçlenerek yanına getirildi. Bu esnada Habbâbe ile Sellâme şarkı söylüyorlardı. Sellâme onun için el-Garîz'in bestesini okudu ve şöyle dedi: "*Yarın komşumuzun evine geleceksin...*" adam bunu duyunca aşırı derecede duygulandı ve kelepeçli olduğu halde hareket etmeye başladı. Sonra Habbâbe aynı şii İbn Süreyc'in bestesiyle okudu. Bu esnada adam yerinden fırladı ve kelepeçli haliyle oynayarak "*babınıza yemin olsun ki bu ikisini bir arada dinlemeye dayanamam*" dedi, muma doğru ilerledi ve sakalını yaktı ve şöyle bağırmağa başladı: "*Ey zina çocukları! Yangın var, yangın var.*" Bu duruma Yezîd kahkahalar atarak güldü ve şunu söyledi: "*Vallahi gerçekten de bu adam, insanların şarkılardan en fazla etkilenendir.*". Bkz. Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, *el-Eğânî*, Kahire, 1952, c. I, s. 315-316.

¹⁰⁸ Ahmed Salih el-Âli, s. 156-157.

¹⁰⁹ Bu cariye ile ilgili fazla bilgi bulamadık; ancak Abbasî halifesi el-Mehdi'nin, onu odalığı yaptıktan sonra Aliye adında bir kız çocuğunun dünyaya geldiğini öğreniyoruz. Bkz. Abdussellâm et-Tirmânîni, s. 106.

¹¹⁰ Abdussellâm et-Tirmânîni, *a.g.e.*, s. 106.

¹¹¹ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989, c. I, s. 525.

veddud adındaki bir cariyenin efsânevi bir hikâyesi bulunmaktadır. Belagat, gramer, şiir, tarih ve Kur'an ilimleri yanında âlimlerin huzurunda tıp, İslam hukuku, astronomi, felsefe, müzik ve matematikten olağanüstü bir başarı ile imtihan verip geçmesi üzerine, Hârûnu'r-Reşîd bu cariyeyi 100.000 dinara satın almak istemiştir¹¹². Aynı halife başka bir cariyeyi İbrahim el-Mavsîlî¹¹³'den 36.000 dinara satın aldı. Cafer el-Bermekî¹¹⁴ ise bir cariyeye için 40.000 dinar ödemiştir¹¹⁵.

Şiir ve müziği her şeyin üstünde gören bir toplumda sanata yatkınlığı olan ve buna göre eğitilmiş kız ve oğlanların çok büyük kıymeti vardı. Hârûnu'r-Reşîd'in, zamanında Bağdat'ta meşhur bir şarkıcının, sanatını öğrettiği 80 cariyesi vardı. Bunlar için 1000-2000 dinar ödeniyordu. Sermayeleri daha az olan sanatkârlar büyük köle tüccarları nezdinde ders veriyorlardı¹¹⁶.

Yine Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd'in, en-Nâtuî'nin cariyesi İnân'ı efendisinden satın almak istemesi üzerine fiyat olarak 100.000 dirhem istenmiştir. Ancak halife bu miktarı yüksek bularak onu geri göndermiş ve efendisine 30.000 dirhem vermiştir. Anlatılanlara göre, İnân, efendisi öldükten sonra 200.000 dirheme satılmıştır¹¹⁷. Ancak Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, çok iyi şair ve şarkıcı olan bu cariyenin, efendisi en-Nâtuî öldükten sonra onu hâlâ unutamayan Hârûnu'r-Reşîd tarafından 250.000 dirheme satın alındığını ve ondan iki erkek çocuk sahibi olduğunu, ancak bunların çocukken öldüklerini, anılan halifenin İnân'ı, Horasan'a giderken yanında götürdüğünü, fakat kendisinin orada vefat ettiğini, kısa süre sonra da bu cariyenin de öldüğünü bildirmektedir¹¹⁸. "el-Eğâni" adlı eserin yazarı Ebu'l-Ferec

¹¹² Philip K. Hitti, *a.g.e.*, s. 525.

¹¹³ Arap müzisyenlerinin en büyüklerinden biridir. M. 742 yılında Kufe'de doğmuş ve 804 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Fars kökenli olduğu söylenmektedir. Ut çalmada ve bu aletle şarkı söylemede gayet usta bir sanatkâr idi. Abbasî halifeleri el-Mehdi, el-Hâdi ve Hârûnu'r-Reşîd'e nedimlik yapmış, bu özelliğinden dolayı da "en-Nedîm" olarak tanınmıştır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 7.

¹¹⁴ Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd döneminde Bağdat'ta siyasi hayatta önemli bir yer işgal eden Fars kökenli Bermekiler ailesine mensup bir şahsiyettir. Çok iyi bir tahsil yapan, edebiyat ve sanattan alayan Ca'fer hemen her gün halife ile ilmi ve edebî sohbetler yapıyordu. Abbasî devletinın batı eyaletlerine vali tayin edildiği halde Bağdat'tan ayrılmamış anılan bölgeleri vekilleri vasıtasıyla idare ediyordu. Bu esnada Berîd (posta) teşkilatı, darphane ve uraz (dokuma evi) atölyeleri de ona bağlanmıştı. Bütün bu görevlerin dışında ikinci sırada veliâht olan Me'mun'a hocalık yapıyordu. Ancak Hârûnu'r-Reşîd, Bermekileri ortadan kaldırmaya karar verdikten sonra 1 Safer 187 (29 Ocak 803) Cumartesi gecesi halifenin emriyle Ca'fer idam edildi. Yahya gözaltına alındı ve oğullan hapsedildi ve Bermekilerin bütün serveti müsaderede edildi. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Bermekiler Maddesi, İstanbul 1992, c. V, s. 517-520.

¹¹⁵ Corci Zeydan, *Tarihu'l-Temaddüni'l-İslami*, c. II, s. 653.

¹¹⁶ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 196-197.

¹¹⁷ Bkz. İbnu's-Sâ'î, "Halifelerin Hatunları (Halifelerin Hür ve Cariye Eşleri)", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 192.

¹¹⁸ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *el-İmâü'ş-Şevâ'ir*, (Thk. Celil el-Atiyye), Beyrut 1984, s. 47.

el-İsfahânî'nin bildirdiğine göre, bu meşhur şair cariyeye 226 yılında Mısır'da vefat etmiştir. Onun şiirlerinden biri şöyledir: “Canım onun hasretlerine vakfedilmiştir, fakat isterdim ki, o hasretlerle birlikte çıkıversin. Günlerimin dizgini elimde olsaydı, ölümümün süratle gerçekleşmesi için adımlarını sıklaştırırdım. Senden sonra hayatta bir hayır yoktur, hayatımın uzaması korkusundan ağlıyorum.”. İnân, karşılıklı şiir söyleme sanatında da usta bir şaire idi. Vereceğimiz şu örnek de onun bu alanda ne kadar kabiliyetli olduğunu göstermektedir: “Ahmed b. Ubeydullah b. Ammâr, o da Abdullah b. Ebî Sa’d’dan, o da Mes’ud b. İsa’dan haber vererek şöyle dedi: Musa b. Abdullah et-Temimî bana haber vererek şunu söyledi: ‘Ebu Nü’as, en-Nâtufî’nin evine girdi, bu esnada cariyesi İnân ağlıyordu ve onun yanağı kapı kanadının kilit halkasına dayanmış durumdaydı. en-Nâtufî, onunla dövüştü. Bu esnada en-Nâtufî, Ebu Nü’as’a, onu harekete geçirmesi için işaret etti. Ebu Nü’as şöyle dedi: ‘İnân, beni ne olur yenilesen, zira ömrüm yönünden ben, (Bi mâ âmene’r-Resûlü bimâ) durumundayım.’. Burada o, ömrünün son demlerinde olduğunu kastetmektedir. Zirâ, ‘âmene’r-Resûlü bi mâ unzile ileyhi min rabbihi’ (Peygamber ve inananlar, ona Rabb’inden indirilene inandı) ibaresi, Bakara surresinin son ayetidir. İnân ona şöyle karşılık verdi: ‘Eğer o, ipimi kesmede inadını sürdürdüyse ve sen sürdürmediysen, o zaman işin sonunu getiren gibi ol!’. O da (Ebu Nü’as) şöyle cevap verdi: ‘Öyle birine aşık oldum ki, mâzîn (gidenler) ve ğabirîn (kalanlar) insanların üzerine yönelseydi, asla pişmanlık duymazdı.’. İnân, ona, ‘onun gözü bir taş a baksa, zayıflığı onda hastalık meydana getirir.’ şeklinde cevap verdi.”¹¹⁹

Hârûnu’r-Reşîd’in oğlu olan Abbasî halifesi Muhammedu’l-Emîn ise Ca’fer b. Musâ el-Hâdî’den Bezl¹²⁰ adında bir cariyeyi kendisine satın almak için anılan prensin teknesini altınla doldurmuştur. Bunun sonucunda da cariyenin değeri 20.000.000 dirhem yani bir milyon dinara yükselmiştir. Bu haber doğru ise Abbasîler döneminde cariyeleri satın almak için büyük servetler heba edildiği aşîkârdır¹²¹.

¹¹⁹ Bkz. Ebu’l-Ferec el-İsfahânî, *el-İmâû’ş-Şevâ’ir*, s. 32-33; İbnü’s-Sâ’î, “Halifelerin Hatunları (Halifelerin Hür ve Cariye Eşleri)”, s. 192, 194-195, 197. Ayrıca bkz. Celaleddin es-Suyutî, s. 38-46.

¹²⁰ Medinelî bir şarkıcı cariyeye olup şarkı söyleme sanatını Ebu Sa’id, Dahmân, Fülâyih ve İbn Câmî’den öğrendi. 30.000 besteyi ustalıkla icra ettiği ve bu alanda Abbasî döneminin en meşhur müzisyenleri olan İbrahim b. el-Mehdi ve İshak el-Mevsâlî ile boy ölçüşecek kadar maharetli olduğu söylenir. Bu cariyeye Abbasî halifeleri el-Emin ve el-Me’mun için şarkı söylemiştir. Abbasî halifesi el-Mu’tasım Billâh’ın dönemine M. 418 (M. 833) kadar yaşadığı bildirilmektedir. Bkz. Lewis Ma’lûf, s. 120.

¹²¹ Bkz. İbn Abdîrabbih el-Endelûsî, *el-İkdu’l-Ferîd*, (Thk. Abdulmecid et-Terhîni), Beyrut, 1983, c. V, s. 375; Corci Zeydan, *Tarihü’t-Temeddüni’l-İslami*, c. II, s. 653.

Abbasî halifesi el-Me'mûn'a, köle satıcısı tarafından şair olan bir cariye 2000 dinara satılmıştır. Halife onun şair olduğunu tespit edince hiç çekinmeden istenilen meblağ ödemiştir¹²². Aynı Abbasî halifesi şarkıcı cariye olan 'Arîb¹²³'i 5.000 dinara satın almıştır¹²⁴.

el-Câhız'ın bildirdiğine göre, yine Abbasî halifesi el-Me'mun, 10.000 dirhem karşılığında Sükker adında bir cariye ile evlenmiş, fakat daha sonra da onu azat etmiştir¹²⁵.

el-Câhız bu cariye hakkında şunları yazmaktadır: “el-Me'mun (Abbasî halifesi), Sükker'e baktı ve şöyle dedi: 'Sen hür müsün, yoksa cariye misin?'. O da şöyle cevap verdi: 'Bilmiyorum, Ümmü Ca'fer bana kızdığı zaman “sen cariyesin”, memnun olduğu zaman da “sen hür bir kadınsın” derdi. Şöyle dedi: 'Hemen şimdi Ümmü Ca'fer'e yaz ve bunu ona sor.'. Sükker, bir mektup yazdı ve bu mektubu yanında bulunan bir posta kuşunun kanadıyla ona ulaştırdı, durumu Ümmü Ca'fer'e haber vermek için gönderdi. Ümmü Ca'fer, Sükker'in istediği şeyi öğrendi ve ona 'sen hürsün' diye yazdı.”¹²⁶.

el-Mütevekkil Alallâh'ın Basra'da, Araplar arasında eğitilen ve orada yetişen cariyesi Fadlu's-Şâ'ire el-Yemâmiye¹²⁷ laübali konuşan bir şair ve çağının da en

¹²² Abdussellâm et-Tirmânîni, *er-Rukku Mâzîhi ve Hâdirihi*, s. 103.

¹²³ Abbasiler döneminde Fesahat, belagat ve güzellik sahibi bir şarkıcı cariye olup H. 181 yılında doğmuştur. Şairliği, hattatlığı ve kelamcılığıyla da tanınan bu cariye'nin Cafer el-Bermekî'nin kızı olduğu söylenir. Anlatılanlara göre, Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşid, Bermekî ailesini ortadan kaldırıncaya, çocuk yaşta kaçırılmak suretiyle kurtarılmış ve önce Abbasî halifesi Muhammedu'l-Emin, sonra da Abbasî halifesi Abdullah el-Me'mun tarafından satın alınmıştır. İshak adında bir râvi, 'Arîb ile ilgili şunları söylemektedir: “Ondan daha güzel yüzlü, daha edebiyata ve şarkıcılığa yatkın, daha iyi ut çalan, şiir söyleyen ve satranç oynayan bir kadın görmedim. Hatta bir kadında aradığım zarif bir seciye yoktur ki onda bulmamayım.”. Bu meşhur şarkıcı cariye'nin H. 277 yılının Rabiulevvel ayında Samarra'da öldüğü bildirilmektedir. Onun şu şiiri meşhurdur: “Senden sonra bir insan beni etkilemedi. Zaten sende çok renkler gördüm. Eğer değişiverdiysen, ne yapabilirim. Zira kalbine hâkim olamam.”. Bkz. Celaleddin es-Suyûtî, s. 36-37.

¹²⁴ Abdussellâm et-Tirmânîni, *er-Rukku Mâzîhi ve Hâdirihi*, s. 106.

¹²⁵ el-Câhız, “Çengi Cariyeler”, s. 134.

¹²⁶ Bkz. el-Câhız, “Çengi Cariyeler”, s. 134.

¹²⁷ el-Yemâme'de doğan ve Basra'da Araplar arasında eğitilen bu cariyenin hayat hikayesi şöyle anlatılır: “Muhammed b. Davud da onu zikretmiş ve Abdulkays kabilesinden olduğunu söylemiştir. Kendisi de bunu iddia ediyordu ve annesinin, ona, Abdulkays kabilesine bağlı bir azatlı kölesinden hamile kaldığını, hamile durumundayken de kocasının öldüğünü, sonra oğlunun onu sattığını ve sonuçta kendisinin kölelik üzere dünyaya geldiğini söylüyordu. Başka bir yerde, onunla ilgili olarak annesinin, onu, babası hayattayken doğurduğu ve bizzat babasının onu terbiye ederek yetiştirdiği, babası ölünce, oğullarının kendi aralarında anlaşarak onu satmaya karar verdikleri ve bu esnada Ömer b. el-Ferec'in kardeşi Muhammed b. el-Ferec er-Ruhhacî tarafından satın alındığı ve bu kişinin onu daha sonra el-Mütevekkil'e hediye ettiği zikredilir.” Bkz. İbnu's-Sâ'î, s. 224.

zariflerinden idi. O aynı zamanda esmer tenli, edebiyatçı ve fesahat sahibi, hazır cevap, şiir söylemede usta ve çağının diğer kadınlarına üstünlük sağlayan biriydi. Bu Yemâmeli cariye Basra'dan getirilerek köle satıcılardan biri tarafından 10.000 dirheme satın alınmıştır¹²⁸. Bu cariyenin birçok kasidesi bulunmaktadır. Onlardan birisi şöyledir: “Sabır azalır, belâ artar, ev yakındır, sen ise uzaktasın. Senden mi, yoksa sana mı şikâyet edeyim. Üstelik bu ikisinden başka bir çaba da mümkün değildir.”. Diğer bir şiirinde de Abbasî halifesi el-Mütevekkil Billâh'ı överek şunu söylemiştir: “Yirmi yedi yaşında hilafet Ca'fer'e bahşedildi. Ey Hidâyet imâmı? Biz isteriz ki iktidara seksenine kadar sahip olasın. Senin için dua ettiğimde 'âmîn' demeyen kişiyi Allah kutsamasın.”¹²⁹.

Yine el-Câhız'ın bir rivayetinden, Abbasî halifesi el-Mütevekkil'in, el-Hüseyn el-Hallâl'in şarkıcı cariyesi Nahle¹³⁰'yi 15000 dinara satın aldığını öğreniyoruz¹³¹.

Ca'fer b. Süleyman, Selâmetü'z-Zerkâ¹³² adında bir cariye için sahibine 80.000 dirhem ödemiştir¹³³. Abbasî halifesi el-Vâsık, kâtibi Salih b. Reşîd'den Kalemü's-Sâlihiye¹³⁴ adında bir cariyeyi 10.000 dinara satın almıştır¹³⁵. Anılan Abbasî halifesi zamanında el-Hasan b. Vehb, bir cariyeyi 50.000 dirheme satın alarak Muhammed b. Abdulmelik ez-Zeyyât¹³⁶'a hediye etmiş, o da bunun karşılığında

¹²⁸ el-İsfahânî, *el-İmâû's-Şevâ'ir*, s. 61; İbnu's-Sâ'î, s. 223-225.

¹²⁹ Bkz. Celaleddin es-Suyûtî, s. 51, 54.

¹³⁰ Nahle, Abbasî halifesi el-Mütevekkil halife olmadan önce el-Hüseyn b. el-Hallâl'in cariyesiydi ve ondan bir erkek çocuk dünyaya getirmişti. Ancak el-Mütevekkil halife olduktan sonra bir gün aniden el-Hüseyn el-Hallâl'im evine gelerek çok iyi bir şarkıcı olan Nahle'yi dinlemek istediğini söylemiş ve arkasından da efendisi tarafından azat edilmesini istemiş ve onunla evlenmiştir. Bkz. el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, Kahire 1994, s. 157.

¹³¹ el-Câhız, s. 157.

¹³² Bu şarkıcı cariyenin akıllı, sevimli ve konuşkan birisi olduğu ve birçok cariyenin ondan şarkıcılık sanatını öğrenmek için yanına uğradığı bildirilmektedir. Ancak onun ölümü, özel hayatı ile ilgili bir açıklamasından olmuştur. Bir rivayete göre Ca'fer, bir gün ona, “*seni seven birisi, seninle beraber olma veya bir öpüş gibi bir durumla meramına ulaştı mı?*” diye sordu. O da “*Yezîd b. Aen es-Sayrefî dışında vallahi, hayır böyle bir şey olmadı. Bir defasında o beni öptü ve ağzıma bir inci attı; ben daha sonra o inciyi 30.000 dirheme sattım.*” dedi. Bunun üzerine anılan kişi, onu ölünceye dek kırbaçladı. Bkz. Celaleddin es-Suyûtî, s. 27.

¹³³ Bkz. el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, s. 203; Celaleddin es-Suyûtî, s. 27.

¹³⁴ Medine doğumlu, sarışın ve güzel bir şarkıcı cariyeye olduğu, çok güzel şarkı söylediği ve ut çaldığı söylenmektedir. Akıllı bir kadın olan Kalemü's-Sâlihiye'nin, şarkı söyleme sanatını İbrahim el-Mavsîli ve onun oğlu İshak el-Mavsîli'den öğrendiği rivayet edilmektedir. Bkz. Celaleddin es-Suyûtî, s. 60.

¹³⁵ Celaleddin es-Suyûtî, s. 60; Corci Zeydan, *Tarihü't-Temeddüni'l-İslami*, c. II, s. 653; Abdussellâm et-Tirmânîni, *er-Rukku Mâzîhi ve Hâdirihî*, s. 106.

¹³⁶ Abbasî halifeleri el-Mu'tasım ve el-Vâsık dönemlerinde vezirlik yapmış meşhur bir edip ve şairdir. el-Mütevekkil Alallah'ın aleyhine çalışmış ve onun halife olması sonucunda H. 233 (M. 847) yılında öldürülmüştür. Onun bir şiir divanı bulunmaktadır. Bkz. Lewis Ma'lûf, s. 340.

anılan kişiyi el-Cezîre bölgesine bağlı Diyar-ı Rabi'a bölgesine haraç amili olarak atamıştır¹³⁷. Abbâsî halifesi el-Mu'temid, Mihferâne el-Mühannes'in cariyesi Nebt¹³⁸'i satın almak için 30.000 dirhem ödemiştir¹³⁹.

Ortaçağda Nûbeli güzel bir zenci cariyeye ise genel olarak 300 dinar ödenirdi, hiçbir iş bilmeyen beyaz bir cariyeye 1000 dinar, giderek daha çok ederdi. En genç ve en güzelleri özenle eğitilir, süslenir, gülme, şarkı söyleme, dans, müzik öğretilirdi. Böylece onların fiyatı güzellikleri ve becerileriyle orantılı olurdu. 912'de bir şarkıcı cariyeye 13.000 dinar, bir başkasına ise 14.000 dinar ödenmiştir¹⁴⁰.

İbnu's-Sâ'î'nin ifadesine göre, İshak b. Eyyüb el-Ğâlibî¹⁴¹, Bid'a¹⁴² adında bir cariyeyi, azatlı kölesi 'Arîb için satın almak amacıyla Ebu'l-Hasan Ali b. Yahya el-Müneccim¹⁴³ aracılığıyla 100.000 dinar, aracılık masrafları için de 20.000 dinar harcamıştır¹⁴⁴. Anlatılanlara göre, Ebu Bekr el-Harezmi'nin bir cariyesini satması için kendisine 10.000 dirhem verilmiş, fakat o bunu kabul etmemiştir¹⁴⁵. Basra'da ikamet eden Şihrân adındaki bir tüccar tarafından Ummân bölgesinden satın alınan bir cariyenin fiyatı 800.000 dirhemdi¹⁴⁶.

¹³⁷ el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-Ezâdâd*, s. 203-204.

¹³⁸ el-İsfahânî, *el-İmâû'ş-Şevâ'ir*, s. 184.

¹³⁹ Bu cariyenin çok güzel bir şarkıcı ve iyi bir şiir usası olduğu söylenmektedir. Anlatılanlara göre el-Mu'temid, onu yazı yazma ve şarkıcılık yönünden imtihana tabi tuttuktan sonra satın almıştır. Aynı eser, 184.

¹⁴⁰ İbnu's-Sâ'î, s. 262; Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, s. 364; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 196-197.

¹⁴¹ Tam adı İshak b. Eyyüb b. Ömer b. el-Hattâb el-Adevî'dir. H. 277 yılında vefat ettiği bildirilen bu kişi, el-Cezîre bölgesine bağlı Diyâr Rebi'a emiri olarak tanıtılmaktadır. Bkz. Celaleddin es-Suyûtî, *el-Müstazraf min Ahbârî'l-Cevâri*, Kahire, (trç.), s. 9, not: 1.

¹⁴² Tam adı Bid'atü'l-Kebîre'dir. Bu cariyeye Bid'atü'l-Hamdûniyye olarak da adlandırılmaktadır. Abbâsî halifesi el-Me'mun'un azatlı kölesi 'Arîb'in arkadaşlarından olup edebiyatla iç içe olan şarkıcı bir cariyedir. Döneminin en güzel yüzü ve en iyi şarkı söyleyeni olan bu kadının gazel türünden çok iyi şiir söylediği bildirilmektedir. Bir rivayete göre bu şair ve şarkıcı cariyeye H. 302 yılının Zilhicce ayında altmış yaşında, diğere göre ise H. 342 yılının Zilkade ayında doksan iki yaşında vefat etmiştir. Öldükten sonra büyük miktarda para, mücevher, toprak ve akar bıraktığı ve bunların hepsine Abbâsî halifesi el-Muktedir Billâh tarafından el konulduğu söylenmektedir. Bkz. Celaleddin es-Suyûtî, *el-Müstazraf min Ahbârî'l-Cevâri*, s. 8-9.

¹⁴³ Abbâsî döneminde yaşamış bir şair olup H. 275 yılında vefat etmiştir. Bkz. Aynı eser, s. 9, not: 2.

¹⁴⁴ İbnu's-Sâ'î, s. 206-207; es-Suyûtî, s. 9; Abdussellâm et-Tirmânîni, *er-Rakkü Mâzîhi ve Hâdirîhi*, s.

106

¹⁴⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 196; Abdussellâm et-Tirmânîni, *er-Rakkü Mâzîhi ve Hâdirîhi*, s. 106.

¹⁴⁶ el-Câhız, *el-Mehâsin ve'l-Ezâdâd*, s. 206.

Köleler aristokrasisi, yani beyazlar, fiyat bakımından bambaşka bir durumda idiler. Hiçbir şey bilmeyen, fakat güzel bir beyaz cariye'nin fiyatı en az 1000 dinardı. 4./10. asırda batı sınırındaki yenilgiler sonucu Bizans ve Ermenistan'ın teşkil ettiği köle kaynağının kurumasından sonra, beyazların kıymeti artmıştı. Çünkü devletin tebaası ve zimmisi kanunen hiçbir şekilde ve özellikle -diğer kültürlerde mümkün olduğu gibi- borç yüzünden köle yapılamazdı¹⁴⁷.

Ud çalan ve şarkı söyleyen bir cariye bu özelliklerinden dolayı 20.000 dirhem karşılığında satın alınmıştır¹⁴⁸. Mısır'da Mu'llâ et-Taî adında bir kişi şair ve edibi-yatçı olan Vâsîf adındaki bir cariyesini 4000 dinara satmış, ancak bu cariye'nin bir sözü üzerine almış olduğu parayı geri vererek satıştan vazgeçmiştir¹⁴⁹.

İbnu'l-Fakih'ten gelen bir rivayete göre, el-Yemâmeli cariyeler dışında hiçbir yerde Medine doğumlu bir cariye 100.000 dirheme satılmazdı¹⁵⁰. Bu sözler, Yemâme¹⁵¹ kökenli Medine doğumlu cariyelerin çok güzel ve marifetli olduklarını gösterse gerekir.

İbn Havkal ise yeryüzünde Türk kölelerden daha güzel renkli, ince tenli, güzel yaratılışlı ve yumuşak bedenli köle bulunmadığını ileri sürmektedir. Ona göre Türk kökenli bir cariye'nin fiyatı 300 dinar ve üstüne çıkabilmekteydi¹⁵².

4. Ortaçağ İslam Dünyasında Vasıfsız Cariye Fiyatları

Vasıfsız cariyelerin fiyatlarına gelince, güzel tatlı bir kız 300/912 yılı dolaylarında aşağı yukarı 150 dinara alıcı bulmaktaydı. Cezi'e Sâhib'in, Nûbyalı bir köle için ödediği 400 dinar fahiş bir fiyat olarak görülüyordu. Çünkü siyah cariyeler

¹⁴⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 196-197.

¹⁴⁸ el-İbşihî, *el-Müstazraf min Külli Fennin Müstazraf*, (Thk. Mufid Muhammed Kamiha), Beyrut 1986, c. I, s. 329.

¹⁴⁹ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, c. III, s. 241.

¹⁵⁰ İbnu'l-Fakih, *Muhtasar Kitabü'l-Büldân*, s. 29.

¹⁵¹ Bugünkü Basra Körfezi'nin kara kısmında, başka bir deyişle Bahreyn ve Katar yakınında ve aynı zamanda Arap Yarım adasının Necid bölgesinde yer alan bir eyalettir. En önemli şehri Hacr'dir. Burası Halid b. el-Velid tarafından savaş yoluyla fethedildi, ancak daha sonra barışla fethedilmiş muamelesinde tabi tutuldu. Hicretin 12 yılında Hz. Ebu Bekir döneminde yalancı peygamber olarak ortaya çıkan Müseylime burada Müslümanlar tarafından öldürüldü. Adını Yemâme bint Sehm b. Tasm'dan aldığı söylenmektedir. Bu bölge çok köklü bir tarihi birikime sahip bulunmaktadır. Arabistan'ın eski kavimlerinden Tasm, Cedîs ve el-Ahkâf'ın ana yurdu olan el-Yemâme'nin sınırları o dönemlerde Umân'dan eş-Şih'r'e, oradan da Hadremevt ve Aden Ebyen'e kadar uzanmaktaydı. Bu özellikleri yanında burası eski çağlarda nimetleri, ağaçları ve hurmalıkları yönünden Allah'ın en güzel toprak parçası olarak vasıflandırılmaktadır. Ortaçağın sonlarına kadar bu bölge anılan özellikleriyle tanınıyordu. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. V. s. 505-510.

¹⁵² el-İdrîsî, c. I, s. 513.

arasında en kıymetlisi sayılan güzel Nûbyalı bir kızın fiyatı sadece 300 dinardı¹⁵³.

Ortaçağdaki vasıfsız kölelerin ne kadar düşük fiyatlarla pazarlandıklarını öğrenmek için Endülüslü seyyah Ebu Hâmid el-Gırnâtî'nin kayıtlarına bakmak yeterlidir sanırız. Anılan seyyah Slav kökenli cariyeler hakkında şu bilgileri kaydetmektedir:

“Bir koyun orada 20 dinar gelir. Kuzu ve oğlaklar 3 dinardır. 500 rıtl bal 1 dinar, güzel bir cariye 10 dinardır. Ama seferberlik zamanında iyi bir cariye 3 dinara satın alınabilir. Rum köleler (uşak)... Ben babası, annesi ve kardeşleri hayatta olan bir cariyeyi efendisinden satın aldım. Kız 15 yaşındaydı ve o, aydan daha güzeldi, siyah saçlı ve siyah gözlü, kâfur ağacı gibi bembeyaz tenliydi. Yemek yapmayı, dikiş dikmeyi ve sayı saymayı biliyordu. Sonra bir Rum cariyesi satın aldım. Kız 8 yaşındaydı ve onun da fiyatı 5 dinardı.”¹⁵⁴.

el-Gırnâtî'nin ifadelerinden, Slav kökenli genç ve güzel bir cariye bir koyunun yarı fiyatına, bir Rum cariyenin ise bir koyunun dörtte biri fiyatına satıldığı anlaşılmaktadır. Bu da köleliğin, insan onurunu ve değerini ne derecede küçük düşürdüğünü ve insan haklarına dair ahlakî kuralları ne kadar hafife aldığını gösterse gerektir.

Mağrib ve Sudan memleketlerinden siyahî hadımlar, Endülüs'ten ise cariyeler getirilmekteydi. Herhangi bir sanatsal becerisi olmayan bu cariye ve hadımlardan her biri için 1000 dinar ödenmekteydi¹⁵⁵.

XII. yüzyılda Nûbe¹⁵⁶ kökenli çok güzel bir cariye 250-300 Murabıt dinarı-

¹⁵³ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul 2000, s. 196.

¹⁵⁴ Bkz. Ebu Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, (Çev. Fatih Sabuncu), İstanbul 2011, s. 201.

¹⁵⁵ el-İstahri, *el-Meslik ve'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s. 45. Ayrıca bkz. el-Kazvinî, *Asârü'l-Bıld ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 503.

¹⁵⁶ Mısır'ın güneyinde geniş toprakları bulunan bir bölgedir. Buranın halkı zor şartlarda yaşayan Hıristiyanlardan meydana gelir. Memleketlerinin sınırı ise Mısır'ın Esvân şehriden itibaren başlar. Hz. Osman yılda 400 köle karşılığında onlarla barış antlaşması imzalamıştır. Hz. Peygamber, Nübelileri överek onlarla ilgili şunları buyurmuştur: “*Kîmin bir erkek kardeşi yoksa, Nübelilerden bir erkek kardeş edinsin*”, “*En hayırlı köleleriniz Nübelilerdir*”. Bkz. Yakut el-Hamavî, c. V, s. 357.

¹⁵⁷na alıcı bulmaktaydı¹⁵⁸.

Ayasuluk¹⁵⁹ şehrinde Rum asıllı bir cariye 40 altın dinara satın alınmaktaydı¹⁶⁰. Oysa Bencâle (Bengale)¹⁶¹ memleketinde odalık güzel bir cariye 2,5 Mağrib

¹⁵⁷ Murâbitlar zamanında tedâvüle sürülen dinar adını taşıyan madeni paraların bir yüzünde Murâbit'lardan Emiru'l-Müslimîn, diğer yüzünde ise Abbâsî halifelerinden İmâm unvanıyla bahseden sikkeler bastırıldı. Hatta bu sikkeleri, Kastil ve Leon Kırâlı VIII. Alfonso (1158-1214) da üzerine Hıristiyanlıkla ilgili bazı kelimelerle, Arap harfleriyle yazılı bazı cümleler yazdırarak kullanıyordu. Bu sikkelerin üzerinde III. Alfonso, Emîru'l-Katûlakîn (Katoliklerin kralı) ve Roma'daki Papa ise, İmâmü'l-Bî'atî'l-Mesîhiyye (Hıristiyan Kilisesinin Başkanı) unvanıyla gösteriliyordu. Ayrıca bu paralarda "*Baba-oğul-Râhu'l-Kuds, Tek Olan Tanrı adıyla*" ibaresi ile "*Kîm ki inanır ve vaftiz olursa esenlik bulacaktır*" cümlesi de yer almaktaydı. Oğuz Tekin, Murâbitlar tarafından kestirilen sikkelerin görsel yapısı ile ilgili şunları yazmaktadır: "Murâbitların günümüze çok miktarda kalmış altın sikkelerinde (Emevî-Abbâsî-Fatımî dinarları gibi orta yazının yamı sıra bir çevre bulunmaktadır. Ön yüz orta yazısını, Lailâhe illallâh Muhammedün Resulallâh (Allah tektir, Muhammed onun elçisidir) ve onu takibeden hükümdarın adı (ve bazen veliahtın adı) oluşturmaktadır; evrede ise, Kur'an III. 85'e gönderme vardır: "*Ve men yebteğî gayre'l-İslâmî dînen felen yukbele mihû ve hüve fi'l-ahireti mine'l-hâsîrîn*" (Kim İslâm'dan başka bir din ararsa onun dini asla kabul edilmeyecektir. O kimse ahirette de hüsrana uğrayacaktır). Arka yüzde, ortada, el-İmâm Abdallah Emîrû'l-mü'mînîn yazılıdır ki buradaki Abdallah o dönemde tahta bulunan Abbâsî Halifesi Abdullah el-Kâim'e ve ondan sonra tahta geçen Abdallah el-Muktedî'ye göndermedir; çevrede ise Bismillah kelimesini takiben darp yeri ve tarih yazılıdır. Murâbitlar daha ziyade altın sikkede olup dinar adını taşıyan bu sikkelerin standart ağırlıkları 4,20 gr.'dır. Murâbitların günümüze kalmış en erken tarihli dinarı H. 450 (1058) tarihli olup Sicilmase'de basılmıştır. En kaliteli basılmış olan altın sikkelerin Batı Afrika ve İspanya'daki darp yerleri arasında Sicilmase Agmat, el-Cezire, Fas, Marrakeş, Tlemsan, Meriyye, Nul Lamta, Kurtuba Agranata, İşbiliye, Mursiye, bulunmaktadır." Bkz. Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, c. II, s. 858; Oğuz Tekin, *Devletler, Hükümdarlar ve Sikkeleri, Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Y. K. Y., İstanbul 2005, s. 211.

¹⁵⁸ el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk*, Kahire 1994, c. I, s. 31.

¹⁵⁹ Bizans kaynaklarında Aya Thologos'un adı dolayısıyla Bizans ve İtalyan kaynaklarında Agio Teologo, Aya Thologo, Altologo, Alto, Altolloch, Latologo, Arap ve Osmanlı kaynaklarında ise Ayasuluk adıyla anılmaktadır. Antik Efes olarak bilinen bu yerleşim merkezinin kurucuları ve kuruluş tarihi belli değildir. Milattan önce XI. yüzyılda bir İyon şehri olan Efes Lidya hâkimiyetine girdi. Milattan önce 547-546'da Perslerin eline geçti. Ardından İskender İmparatorluğuna tabi oldu. Daha sonra Selevkoslar'ın hâkimiyetine giren Efes, Milattan önce 133'te Roma topraklarına katıldı. Roma imparatorluğunun ikiye ayrılması sonucunda Bizans yönetimine tabi oldu. 798'de Müslüman Arapların, 1071'de Selçukluların, 1097'de Bizans'ın, 1304'te Mentеше Beyliğinin, 1309'da Aydınogulları Beyliğinin, 1379'da İsa Bey'in, 1404'te Cüneyd Bey'in, 1425'te ise II. Murad'ın eline geçti. 1475 tarihli bir tahrir defterine göre, Aydın'a bağlı aynı adlı kazanın merkezi olan Ayasuluk on bir mahalleye, 1850'si Müslüman, 350'si Hıristiyan olmak üzere 2200 dolayında nüfusa sahip bulunmaktaydı. XVI. Yüzyılda Ayasuluk'a çevreden bazı Yörük cemaatleri gelip yerleşti. 1914 yılında Selçuk adını alan Ayasuluk 22 Mayıs 1919'da Yunan işgaline uğramış ve 8 Eylül 1922'de kurtarılmıştır. 1957'de ilçe merkezi oldu. Selçuk'a 3 km. uzaklıktaki Efes harabeleri, St. John Bazilikası, Panayırdağı ve Bülbüldağı, İsa Bey Camii gibi turistik mekânlar bulunmaktadır. Bkz. Feridun Emecen, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Ayasuluk Maddesi, İstanbul 1991, c. IV, s. 225-227.

¹⁶⁰ İbn Batuta, c. I, s. 194.

¹⁶¹ Kuzeybatısında Bihâr, güneybatısında Orissa eyaletleriyle sınırlanan ve kuzeyde Himalayalar'a kadar uzanan bir bölgedir. Ganj ve Brahmaputra nehirleriyle bunların kollarının mecrâ ve delta bölgesi olma özelliğini daima koruyan bu coğrafya günümüzde 232.000 km. karelik bir alanı kaplamaktadır ve 1990 yılı nüfus sayımına göre yaklaşık 200 milyon bir nüfusa sahiptir. Bengal adı, tarihi Banga (Vanga) krallığından gelmektedir. Kelimenin aslı Bang iken daha sonra Sanskritçe'de "yüksek arazi" anlamına gelen al kelimesi eklenerek Bangala olarak isimlendirilmiştir. Burası XIII. yüzyıla kadar sırasıyla Maurya, Gupta,

altın dinarı değerindeki 1 altın dinara satılmaktaydı. Ünlü Seyyah İbn Battuta, anılan fiyata Aşurâ adında aşırı güzel bir cariye satın almıştır. Aynı dönemde ve aynı yerde İbn Battuta'nın arkadaşlarından birisi Lü'lü' adında yaşı küçük iyi bir köleyi 2 altın dinara satın almıştır¹⁶². Sudan memleketinde yer alan Tekdâ¹⁶³'da eğitilmiş hizmetçi cariye 25 (33 küsur gram) miskal altına satılmaktaydı¹⁶⁴.

Yukarıdaki rakamlara bakıldığında, anılan kategoride yer alan kölelerin de çok da fazla ucuz olmadığı görülür. Bu da Ortaçağ İslam dünyasında cariye ve hadımların kölelerden daha pahalıya satıldığını göstermektedir.

5. Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatlarını Etkileyen Faktörler

Ortaçağ İslam dünyasındaki köleliğin ve köle ticaretinin en canlı alanlarından birini şüphesiz ki köle fiyatları oluşturmaktadır. Zira bir nevi mal olarak görülen ve türlü entrikalarla satışa sunulan kadın ve erkek kölelerin müşterilere satılması ve bu satıştan önemli bir kazanç sağlanması birçok özelliklere dayanmaktaydı. Örneklerini yukarıda da gördüğümüz gibi, güzelliği veya beden gücü ile öne çıkmış bir kölenin fiyatı ile sıradan mutfak işçisi bir kölenin veya cariyenin fiyatı aynı değildi. Aynı şekilde askerlik hizmeti için satın alınan memlûk denilen kölelere de yüksek miktarda paralar ödeniyordu. Saraylarda çalıştırılmak için satın alınan hadımlarla iyi eğitim görmüş, on parmağında on marifeti (iyi yemek pişirme, musiki ve edebiyat bilgisine sahip) bulunan cariyelerin de fiyatları oldukça yüksekti. Oysa anılan dönemde bazen normal vasıfsız bir köle bir hayvan fiyatına bile alıcı bulamamaktaydı. İşte bütün bu karmaşık tabloyu ortaya çıkaran bir takım faktörler kölelerin pazarlanmasında büyük rol oynayabiliyordu. Bu faktörleri ise şöyle sıralamak mümkündür:

Harşa, Pala ve Sena İmparatorlukları egemenliği altında kalmıştır. 1203-1204 yıllarında Türk kumandanı Bahüyar Halacı tarafından fethedilmiş olan Bangala'nın kıyı bölgelerinde yaşayan yerli halk, IX. Yüzyılda Arap tacirler vasıtasıyla İslâm'la tanışmıştır. 1340 yılına kadar Delhi Sultanlığına tabi olan Bangala 1576'da Ekber Şah zamanında Bâbürlü Devletine bağlanmıştır. 1757 yılında Bâbürlü Devletinin yıkılması üzerine bölge İngilizlerin eline geçmiştir. Bengal eyaleti 1937'de otonom hale geldi ve bu durum 1947 'de İngilizlerin bölgeden ayrılmasına kadar devam etti. Bkz. Azmi Özcan, *T. D. V. İslam ansiklopedisi*, Bengal Maddesi, İstanbul 1992, c. V, s. 436-437.

¹⁶² İbn Battuta, c. II, s. 147.

¹⁶³ Orta Sudan'ın önemli şehirlerinden biridir. İbn Battuta'nın izlenimlerine göre bu şehrin dışında bakır madenleri vardı. Buradaki madenlerde çalışan işçiler, daha ziyade kölelerden oluşmaktaydı. Bu işçiler, bakır yer altından çıkardıktan sonra tasfiye işlemini evlerinde yapıyorlardı ve bir buçuk karış uzunluğunda, bazıları ince ve bazıları da kalın levhalar halinde imal ediyorlardı. Bunlardan kalın olanlarından 400 levha bir miskal altına, ince olanlarından 600 veya 700 bakır levha da bir miskal altına satılmaktaydı. Ayrıca burada imal edilen bakır levhalar Kuber, Zeğâri ve Borno gibi civar bölgelere ihraç ediliyordu. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 145-146.

¹⁶⁴ İbn Battuta, c. II, s. 208.

a. Komisyonculuk Faaliyeti

Ortaçağ İslam dünyasında ticaret hayatında diğer malların fiyatlandırılmasında olduğu gibi, köle fiyatlarının yükselmesine ve düşmesine birçok faktör etki yapmaktaydı. Bunlardan biri bir taraftan alıcının bilgisizliğini kapatmaya çalışan, diğer taraftan da satıcıya malının fiyatını artırmaya teşvik eden tellallık veya komisyonculuk faaliyetidir. İbn Butlan, “*Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması ile İlgili Risâle*” adlı eserinde, Ebu Osman adında bir komisyoncu hakkında bilgi vermektedir¹⁶⁵. Aynı şekilde İbnu’s-Sâ’î “Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cârîye Eşleri)” başlığını taşıyan eserinde, Ebu’l-Hasan Ali b. Yahya el-Müneccim ve İbn Hamdûn en-Nedîm adlarında iki simsardan söz etmektedir¹⁶⁶. Anlatılanlara göre, adı geçen simsarlar yaptıkları iş karşılığında küçümsenemeyecek miktarda para kazanıyorlardı. Örneğin, onlardan Ebu’l-Hasan Ali b. Yahya el-Müneccim, Bid’atü’l-Kebîre¹⁶⁷ adında bir cariye için 20.000 dinar komisyonculuk ücreti almıştır. İbn Hamdûn en-Nedîm’e ise, Serîretü’r-Râikiyye¹⁶⁸ adındaki bir cariye için 1.000 dinar komisyonculuk ücreti ödemiştir¹⁶⁹. O dönemde satıcı ile alıcı arasında arabuluculuk vazifesini yerine getiren komisyoncuların veya başka adıyla simsarların, bir kölenin gerçek değerinden daha ucuza veya daha pahalıya satılmasında önemli bir rol oynadıkları aşikârdır¹⁷⁰. Ancak ticaretin her türünde icra edilen bu faaliyetin, köle ticaretinde rakamsal veya parasal olarak daha korkunç boyutlarda yerine getirildiği görülmektedir. Zira aracılık görevini yürüten simsar satıştan daha fazla kâr elde etmek uğruna malın fiyatını inanılmaz düzeylere çekiyordu. Bu da ister istemez satışa sunulan köle veya cariye için değerinin çok üstünde satılmasına ve piyasadaki ortalama köle fiyatlarının aşırı yükselmesine sebep oluyordu. Simsarların aracılık işleminden korkunç paralar kazanmalarını sağlayan diğer bir neden de birçok üstün özelliklerinden dolayı

¹⁶⁵ İbn Butlân, “Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması ile İlgili Risâle”, s. 578.

¹⁶⁶ Bkz. İbnu’s-Sâ’î, “Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cârîye Eşleri)”, s. 207, 262.

¹⁶⁷ Bu cariye H. 302 yılının Zilhicce ayının bitişine altı gün kala vefat etmiş, cenaze namazını Ebu Bekr b. el-Mühtedî kaldırmıştır. Hiçbir erkeğin hayatında sahip olamayacağı büyük miktarda gayrimenkul ve servet bıraktığı söylenir. Bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-Müntazam fî Tarihî’l-Mülûk ve’l-Ümem*, c. XIII, s. 152-153.

¹⁶⁸ Esmer tenli olduğu bildirilen bu şarkıcı cariye, önceleri İbn Hamdun en-Nedîm’in kızının cariyesi idi. Daha sonra Ebu Bekr Muhammed b. er-Râik onu 13.000 dirheme satın almış ve bu kişi ondan bir erkek çocuk sahibi olmuştur. Ancak çocuk küçükken ölmüş, İbn Râik ise anılan cariye ile evli iken H. 330 yılında öldürülmüştür. Serîre kocasının ölümü üzerine Ebu Abdullah b. Sa’id b. Hamdân ile evlenmiş ve H. 348 yılının Receb ayının on dördü olan Salı gününü vefat etmiştir. Bkz. İbnu’s-Sâ’î, “Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cârîye Eşleri)”, s. 262.

¹⁶⁹ İbnu’s-Sâ’î, “Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cârîye Eşleri)”, s. 207, 262.

¹⁷⁰ İbn Butlân, “Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması ile İlgili Risâle”, Muhakkıkın Mukaddimesi, s. 560.

köle ve cariyelerin, ekonomik gücü zayıf olan alıcılardan çok maddî durumu ve sosyal konumu gayet iyi olan hükümdarlar da dâhil saray mensupları ve toplumun ileri gelenlerine sipariş edilmesidir. Anılan kategoride yer alan varlıklı insanların hayatın her alanında aşırı lüks ve israfa eğilimli olduklarından köle ve cariyelerin alınmasına da korkunç paralar harcıyorlardı. Kaynakların sunduğu bilgilerden, Emevîlerle başlayan lüks saray hayatının bir gereği olarak halifelerin saraylarında yüzlerce köle ve cariyenin bulunduğunu öğrenmekteyiz¹⁷¹. Anlatılanlara göre Abbâsî halifesi el-Mütevekkil'in 4.000, İşbiliyye sahibi el-Mu'temid b. Abbâd'ın 800, Diyarbakır ve Meyyâfariin emiri Nasruddin'in 360, el-Mu'izz el-Ubeydi'nin nâibi Emir Bellekin Ebu'l-Fütûh es-Sanhâcî'nin 400, Memlûk sultanı el-Meliku'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un 1.200 odalığı bulunmaktaydı¹⁷². Bunların bir kısmı savaşılar sonucunda elden edilen ganimet mallarından, diğer kısmı da köle tüccarlarından satın alınan köle ve cariyelerden oluşmaktaydı.

b. Irk, Coğrafya, Eğitim ve Yeteneklerle İlgili Özellikler

Tarihin her devresinde olduğu gibi İslam'ın ilk dönemlerinde de köleler kökenlerine göre kategorilere ayrılıyordu ve buna göre de iyi ve kötü köleler tespit edilmekteydi. Bir haberdan, o dönemde Berberî (Kuzey Afrika'nın yerli halkı) kökenli kölelerin en kalitesiz köleler olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu konuda Hz. Peygamberin önemli bir tavsiyesinde şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir:

“Enes b. Mâlik¹⁷³ şöyle dedi: Resûlüllâh'ın yanına geldim, bu esnada yanımda bir köle vardı. Bana: ‘Ey Enes bu kölenin kökeni nedir?’ diye sordu. Ben de: ‘Berberî kökenlidir yâ Resûllâh’ dedim. Bunun üzerine bana, ‘bir dinara da olsa onu sat’ dedi. Ben de ‘niçin yâ Resûllâh?’ diye sordum. O şöyle dedi: ‘Onlar bir topluluk olup, Allah onlara bir elçi gönderdi; fakat bu kavim onu boğazlayıp, pişirdiler, sonrada etini yiyerek haşlamasını kadınla-

¹⁷¹ Bkz. Abdussellâm et-Tirmânîni, *er-Rukku Mâzîhi ve Hâdirîhi*, s. 137-138.

¹⁷² Aynı eser, s. 137-138.

¹⁷³ Tam adı Ebu Hamza Enes b. Mâlik b. Nadr el-Ensârî'dir. Hicretten on yıl önce (612) yılında doğmuştur. Resûlüllâh'a on yıl hizmet ettiği için “Hâdimü'n-Nebi” lakabıyla anılmıştır. Enes, Hz. peygamberle birlikte Hudeybiye Antlaşması, Hayber seferi, Umretü'l-Kazâ, Mekke'nin fethi, Huneyn Gazvesi, Tâif kuşatması ve Vedâ haccında bulunmuştur. Hz. Ebu Bekir döneminde Bahreyn'e vergi tahsildârı olarak görevlendirilmiş, Hz. Ömer zamanında ise Basra'ya vali tayin edilmiştir. Orada insanlara namaz kıldırın, hadis ve fıkah okutan Enes b. Mâlik bir süre Dumaşk'ta kaldıktan sonra Basra'ya yerleşmiştir. Emevîler döneminde Irak Valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî'nin zulmüne maruz kalmış ve bütün malları elinden alınmıştır. Ancak daha sonra Abdulmelik b. Mervan tarafından malları kendisine iade edilmiştir. Enes b. Mâlik H. 93 (M. 711-12) yılında 103 yaşında vefat etmiştir. Bkz. İbrahim Canan, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Enes b. Mâlik Maddesi, İstanbul 1995, c. XI, s. 234-235.

rına gönderdiler. Bunun üzerine Allahu Te'âlâ şöyle buyurdu: 'Artık sizden ne bir peygamber çıkaracağım ne de size bir elçi göndereceğim.'¹⁷⁴.

Diğer haberde de Hz. Peygamberin şöyle buyurduğu nakledilmektedir:

"Allah yolunda şu kırıbacımın kabzasını sadaka olarak vermek, Berberî bir köleyi azat etmekten benim için daha sevimlidir."¹⁷⁵.

Yukarıdaki bilgilerden, Ortaçağ İslam dünyasında özellikle de Hz. Peygamber ve İlk dört halife dönemlerinde Berberî kökenli kölelerin fazla rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla da bu cins köleler fiyat olarak da diğer kölelere göre çok ucuza satılmaktaydılar. Bu haberden, o dönemde satın alınacak kölelerin geçmişinin incelendiğini ve onlarla ilgili olumlu ve olumsuz bilgilerin alım satım üzerinde etkili olduğunu tespit ediyoruz. Ancak Berberî kölelerle ilgili bu olumsuz bakışın, aynı kökene sahip olan cariyeler için geçerli olmadığını görüyoruz. Zira Berberî cariyelerin tam tersine alıcılar tarafından büyük bir rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. İbn Butlân, risâlesinin bir yerinde şunları yazmaktadır:

"Ebu Osman (o, bu alanın simsarlarından) şöyle diyor: Bir Berberî kız dokuz yaşındayken memleketinden alınıp, üç yıl Medine'de ve üç yılda Mekke'de kaldıktan sonra, on beş yaşında Irak'ta güzel sanatlar alanında eğitilirse, sonra da yirmi beş yaşındayken cariyeye yapılırsa, o zaman o, Medinelî cariyelerin şeklini, Mekkeli cariyelerin yumuşaklığı ve dişiliğini ve Iraklı cariyelerin karakter ve davranışını alarak cinsinin bütün iyi özelliklerini kendinde toplar. Dolayısıyla da göz kapakçıklarında saklanmayı ve gözler üzerine konulmayı hak etmiş olur."¹⁷⁶.

Anılan simsarın ifadelerinden belirtilen özelliklere sahip Berberî bir cariyenin fiyatı kat kat artmaktaydı. Cariyelerin eğitimine gelince, bu çok uzun soluklu bir iş, sabır ve titizlik gerektiren bir süreç ve birçok kişinin emeğine ihtiyaç duyulan bir meslek olmalıdır. Muhtemelen bu eğitim için coğrafya ve mekanlar da çok önemliydi. Örneğin yukarıda Medine, Mekke ve Abbasîlerin payitaht merkezi olan Bağdat ve diğer Irak şehirlerine işaret edilmektedir. Burada Medine'nin, yetiştirilen cariyelerin zarafeti ve biçimi, Mekke'nin onların yumuşaklığı, nazikliği ve dişiliği, Irak'ın ise sanatsal özellikleri üzerinde büyük bir etki bıraktığına ve bu merkezlerde eğitilmelerinin güzelliklerini, olgunluklarını ve fiyatlarını bir hayli

¹⁷⁴ el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, s. 163-164. ayrıca bkz. İbnu'l-Fakih, *Muhtasar Kıtâbu'l-Büldân*, Leiden 1302, s. 84.

¹⁷⁵ el-Kuzvinî, *a.g.e.*, s. 164.

¹⁷⁶ İbn Butlân, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması ile İlgili Risâle", s. 678.

arttırdığına vurgu yapılmaktadır. Bu haberden, Ortaçağ İslam dünyasında cariyeye ticaretinin ne denli büyük bir uzmanlık gerektiren bir meslek haline geldiğini ve köle tüccarlarının servetlerine servet kattığını da öğrenmiş oluyoruz. Burada Ortaçağda köle tüccarlarının erkek köle ticaretine kıyasla cariyeye ticaretinden daha da büyük kazanç sağladıklarını söyleyebiliriz.

İbn Butlân kölelerle ilgili risâlesinin bir yerinde kölelerin kökeni, eğitimi ve yetenekleri hakkında şunları dile getirmektedir:

“Kim ki, cariyeyi cinsel arzusu için isterse, o zaman Berberî kökenliyi, kim ki, onu para biriktirmek için isterse, Rum asıllıyı, kim ki, onu erkek çocuk yapmak için isterse, İranlıyı, kim ki, onu çocuk emzirmek için isterse, zenciyi ve kim ki, onu şarkı söyletmek için isterse, Mekke doğumluyu satın alsın. Kim ki, köleleri canları ve malları korumak için isterse, Hindistan ve Nûbe, kim ki onları çalıştırmak ve hizmet ettirmek için isterse, Zenci ve Ermeni, kim ki, onları savaş ve şecaat için isterse, o zaman Türk ve Slav kökenlileri satın alsın.”¹⁷⁷.

İbn Butlân'ın ifadelerine baktığımızda, coğrafi, ırksal ve meslekî özellikler bakımından her zaman olduğu gibi bizim Türklerin askerlik mesleğinde birinci sırada yer aldıklarını görüyoruz. Bilindiği gibi el-Câhız, onların bu özelliği ile ilgili bir risale kaleme almış ve çeşitli askerî yetenek ve özelliklerini dile getirmiştir.

Ayrıca odalık cariyeye olarak Berberî kadınların yine ilk sırada yer aldığına, şarkıcılık alanında Mekke doğumlu cariyelerin tercih edildiğine de şaşırılmamak gerekir. Berberî kadınların anılan özelliği ile ilgili olarak Selâmetü'l-Berberiyye adında Berberî bir cariyeden doğan Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr'un şu sözü meşhurdur:

“Odalık için Berberî cariyeleri satın alınız.”.

Bu arada Rum asıllı cariyelerin israftan uzak ve tutumlu olduklarını ve hatta biraz da cimrilikle tanındıklarını İbn Butlân'dan öğrenmiş oluyoruz.

İbn Butlân'ın iş hayatı ve hizmetçilik alanında Zenci ve Ermeni köleleri tavsiye etmesi de ilgi çekicidir. Bu iki ırka mensup olan kölelerin fiziksel yapıları ağır işleri yaptırmaya elverişli olmalıdır. Nitekim İslam'ın erken dönemlerinden itibaren Afrika kökenli zenciler geniş çapta çiftçilik ve tarım alanlarında çalıştırılıyordu. Hatta Irak'ın güneyinde (Sevâd Toprakları) yer alan bataklık bölgelerde çalıştı-

¹⁷⁷ İbn Butlân, “Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması ile İlgili Risâle”, s. 562.

rılan siyahî kölelerin iş hayatının ağır şartlarından dolayı “Zenci isyanı” olarak adlandırılan bir ayaklanmaya sebep oldukları da kaynaklarda geniş yer bulmaktadır¹⁷⁸. Ermeni kölelerin bu özelliği ise daha ziyade ev hizmetçiliği ile ilgili olmalıdır. Zira Ermeni kölelerin tarım alanında çalıştırıldıklarına dair her hangi bir kayde rastlamadık. Muhtemelen ev hizmetçiliğinde çalıştırılan Ermeni kölelerin sayısı da diğer kölelerin sayısına kıyasla sınırlı kalmaktaydı. Zira kaynaklarda onların bu durumu ile ilgili fazla bilgi verilmemektedir.

Ortaçağ İslam dünyasında bir cariye genellikle edebiyat ve belli bir sanat alanında eğitildi, özellikle de ona şarkı söyleme sanatı kazandırılırdı. Bu eğitim onun fiyatını normal fiyatının kat kat üstüne çıkarırdı. Abbasiler döneminde normal veya vasıfsız bir cariye 300 dinara (3.000 dirhem) satıldıktan sonra İbrahim el-Mehdi ona şarkı söylemeyi öğretmiş, bu eğitim sonucunda aynı cariyenin fiyatı 3.000 dinara (30.000 dirhem) kadar yükselmiştir. Bu ise cariyenin normal fiyatının 10 katı demektir. Bir rivayete göre meşhur şarkıcı cariye ‘Arîb, bu sanatından dolayı 5.000 dinara (50.000 dirhem) satılmıştır. Yine Abbasiler döneminde Dahmân adındaki köle satıcısı (nahhâs), bir cariyeyi 200 dinara (2.000 dirhem) satın alır, onu sıkı bir eğitimden geçirir, sonra da 10.000 dinara (100.000 dirhem) satardı. Bu rakam da cariyenin normal fiyatının 50 katına yükseldiğini göstermektedir. Bir defasında Abbâsî halifesi er-Reşîd, ünlü şarkıcısı İbrahim el-Mavsîlî’den, kendisine uygun olan şarkıcı bir cariyeyi 36.000 dinara (360.000 dirhem) satın almıştır¹⁷⁹. Bu meblağ ise o dönemde bir servet anlamına gelmekteydi.

Bütün bu haberlere bakıldığında, Abbasiler döneminde eğitim ve yetenek faktöründen dolayı özellikle şarkıcı cariyelerin gözde olduğu ve fiyatlarının diğer meslek sahibi cariyelerden çok yüksek olduğu görülmektedir. O dönemdeki şarkıcı cariyelerin yüksek fiyatlarına bakarak günümüzdeki bazı ses sanatkarlarının kazandığı korkunç paralara şaşmamak gerekir. Bu da sanatın özellikle de güzel sanatların ve bu dallarda çalışanların zengin tabaka arasında bugün nasıl önemli

¹⁷⁸ Irak’ın güneyinde özellikle Basra şehri çevresinde meydana gelen Zenci isyanlarının en büyüğü, Abbasiler döneminde 255-269 (869-883) yılları arasında Aşağı Mezopotamya’daki (Sevâd) bataklık bölgede ortaya çıkmıştır. Anlatılanlara göre bu isyana 500.000 zenci köle katılmış olup isyancılar Furâtiyye, Karmatiyye, Nûbe ve Sudan gibi isimlerle anılıyordu. İsyanın lideri Sâhibüzzenc Ali b. Muhammed’in yanında Râşid el-Karmatî ve Nâdir el-Esved gibi liderler de bulunuyordu. Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed ez-Zenci, siyahileri ağır tarım işçiliği şartlarından kurtarma vadiyle isyana teşvik etti. Abbâsî devletini on beş yıl meşgul eden bu isyan Ancak Tolunoğulları’nın askerî ve mali desteğiyle bastırılabilirdi. Bkz. Mustafa Demirci, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Zenc Maddesi, İstanbul 2013, c. XXXIV, s. 249-251.

¹⁷⁹ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm*, c. I, s. 91.

bir ilgi ve değere sahipse, o zamanda aynı ilgi ve değere sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak bir cariyeyi yüksek fiyatla zengin tabaka mensuplarına, saray mensuplarına ve hükümdarlara satmak için çok sabır isteyen bir eğitim sürecinden geçirilmesi gerekmektedir. Abbasî döneminin meşhur tabiplerinden olan İbn Butlân b. el-Hasan el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdûn el-Begdâdî el-Mutabbib, cariyelerin tabi tutuldukları bu çetin eğitim sürecini şu cümlelerle ifade etmektedir:

“İkinci şık, kaliteli şarkılarla ilgilidir. Bu ise şöyledir: Şarkıda eğer basıklık var da ani çıkış ve tiksindirici yapıdan uzaksa, aynı zamanda cariyeye gür sesli, sanat ve alet çalma yönünden iyi durumdaysa, şiiri iyi eda ediyorsa ve bütün bunların yanında mahir ustalardan eğitim görmüş ve kendindeki iyi huyları artırmışsa, o zaman bu alanda en çok beklenen cariyeye olur. Eğer onunla işbirliği içinde olup ta metotları, alet çalmayı, besteyi, parmakların hareketini, şiir söylemeyi ve ondaki aruz ve gramer kurallarını, sesteki kötülükleri, tercihleri, dizeleri, nakaratları ve tempoları iyi bilen biri varsa, müzikten zevk alma daha da artar, sanat açısından da daha verimlik ortaya çıkmış olur... Üçüncü şık ise, lezzetli yemekler ve güzel şarkılarla ilgilidir. Bu hususta insanlar fikir ayrılığına düşmüşlerdir, sonra onlar, onun (şarkı söylemenin) duyma ve zevk alma ölçüsüyle ilgili olduğu konusunda anlaşdılar. Ne kadar bu iki duyu özünde sağlam, mizacında itidalli ve duyma konusunda zeki olursa, insan ve iki duyusu tarafından algılananların lezzetli olduğunu hissedeceklerdir. Öte yandan ne zaman tabii yapısından ayrılırsa, -ki bize göre bu sonsuzdur-ölçümüze göre, lezzet onun özünde olmayacaktır. Bu yüzden bazı insanlar, nakarattan kaçarlar ve şöyle dereler: Şarkı insanı coşturan şeydir. Diğer birisi o nakaratla aşırı şekilde eğlenceye dalar, bir başkası ise onun (şarkının) herhangi bir türünden zevk alır, öbürüsüne göre ise, o tür şarkı hiç te güzel değildir... Udiler: Onlar seçilmiş yüz notanın en az onundan, özellikle de on üç nakarattan oluşan ve özellikle de ağır olan ikincisinden imtihan edilirler. Rakkâseler (dansözler): Bir dansözün yapı olarak taptaze ve canlı, sanatında yaratıcı, vücut ve boy bakımından orta, nefesini uzun süre tutabilmesi için geniş göğüslü ve iç organlarının sert ve kuvvetli olması gerekir. Bütün bu özellikler ise, ancak oynamak için çıkarılması ile ve bağırışından anlaşılır. Aynı zamanda onun bütün dans usullerini özellikle de “eş-Şirâziye” (muhtemelen Şiraz şehrine ait bir dans usulüdür) adındaki dans usulü hususunda çok becerikli olması gerekir. Küçük darbuka çalan şarkıcı cariyeler: Onlar arûzda geçen “er-remel” ve “hezec” denilen şiir bahirlerinden, Arap diline dair nehiv ilmindeki nasıp edat ve alametlerinden ve yine Arapça gramerinin bir konusunu teşkil eden “kâne ve ahavâtühâ” konusundan imtihan olurlardı. Ney, kaval ve flüt çalan cariyeler: Bu iş için

zenci kökenli cariyeler seçilirdi, zira onlar müzikteki ahenge yatkın insanlardır. Dillerindeki bozukluktan dolayı bu gibi cariyeler, şarkıcılıktan ney, flüt gibi aletleri çalmaya ve dansözlüğe yönlendirilirdi. Tambureci cariyeler: Bağdat tamburesi çalanlar, onlar ez-Züraykî, el-Hacfi ve İbn Tarhan'a ait remel şiiir bahrinin hafif vezninden imtihan edilirdilerdi. Onların usullerinden biri de şarkı söylemek için sahneye çıkmadan önce müzik aletlerini kontrol etmeleri ve özellikle perdesiz bir yerde sanatlarını icra etmişlerse, ayrılırken, bu aletleri yanlarında götürmeleridir. Def çalan cariyelere gelince, onlar da dansla imtihan edilirdilerdi."¹⁸⁰.

c. Aşk ve Estetiksel Özellikler

Ortaçağ İslam dünyasında kölelerin satışa sunulması esnasında çeşitli estetiksel yöntemlere başvurulmaktaydı. Bu durum öyle bir noktaya varıyordu ki bazen hastalıklı olanlar sağlamış gibi, oğlanlar cariyeymiş gibi satılabiliyordu. Bu esnada cariyeler boya ve kınalarla süslenir ve onlara yumuşak boyalı giysiler giydirilirdi. O dönemde köle satıcılarınca meşhur olan bir sözde şöyle denilir:

“Çeyrek dirhem kına, cariyenin fiyatını yüz dirhem artırır.”¹⁸¹.

Ortaçağda kölelerin özellikle de cariyelerin fiyatı her şeyden önce güzellik ve çirkinlik özelliklerine göre yükselme ve düşme eğilimi göstermekteydi. Bilindiği gibi, köle ticareti, pazarlamalar ve fiyat göstermelerle yapılan bir ticaret türüydü, bu esnada satıcı bir malın kıymetini öğrenmeye ihtiyaç duyunca, alacağı malın kalitesini öğrenmek için ona net bir şekilde bakıp incelemek isterdi. Bu esnada satın alınacak malın (köle veya cariyeye) değeri ağırlık, ölçü, sayı ve ölçümle değil güzellik ve çirkinlikle tespit edilirdi¹⁸². Bunun için de insan hasiyet ve onurunu küçük düşürücü davranışlar sergilenmekteydi. İbnu'l-Mücâvir'in anlattıklarından, XIII. yüzyılın ilk yarısında Aden'de köle ticareti ile ilgili olarak ilginç uygulamalar vardı. Köle satıcısı (Nahhâs) bir cariyeyi satışa sunarken, onun üzerine yağ ve parfümler sürer, beline bir kumaş bağlar, sonra da onu münâdi'ye (çağrıcı, teşhirci) teslim

¹⁸⁰ İbn Butlân, “Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle”, s. 586-588.

¹⁸¹ Aynı eser s. 564-565.

¹⁸² el-Cahız, “Çengi Cariyeler”, s. 137. Bu onur kırıcı köle satış yönteminin çok eskiye dayanan bir gelenek olduğu bilinmekle birlikte, bir benzerinin de Romalılar döneminde uygulandığına dair bilgiler bulunmaktadır. Ahmet Şefik Bey, “er-Rıkku fi'l-İslâm” adlı eserinde, Romalıların açık artırma yöntemiyle köle satış yaptıklarını ve bu esnada kölelerin her insanın görebileceği, satın alma rağbeti olmasa da eliyle dokunabileceği yüksek taş üzerinde sergilendiklerini bildirmektedir. Romalıların âdetine göre, müşteri köleleri tamamen çıplak görmeyi talep edebilirdi; zira köle satıcıları, kölelerin bedensel kusurlarını gizlemek için birçok hilelere başvurmaktan imtina etmiyorlardı. Bkz. Ahmet Şefik Bey, s. 24.

ederdi. Teşhirci de cariyenin elinden tutarak onu çarşılarda dolaştırır ve gelen geçenlere tanıtımını yapardı. Bu esnada ahlakî seviyesi düşük bazı tacirler cariyeye yaklaşıp eline, ayağına, bacaklarına, göbeğine, göğsüne ve memelerine dokunmak suretiyle incelemeye çalışırlardı. Daha sonra onlar, belini ve kalçalarını ölçerler, dilini, dişlerini ve saçını kontrol etmek maksadıyla bayağı çaba harcarlardı. Üzerinde elbise varsa, onu çıkarır vücuduna bakarlar, hatta daha da ileri giderek herhangi bir engel veya örtü kullanmadan gözle bakmak suretiyle mahrem yerlerini kontrol ederlerdi. Bu uygulamalar sonunda eğer tüccar cariyeyi beğenip satın almak isterse, onu alıp on veya daha fazla veyahut daha az gün boyunca yanında tutardı. Her türlü muamele yapıldıktan sonra da alıcı olan Zeyd, satıcı olan Amr'a şöyle derdi: "Bismillah, ey hoca! Aramızda Muhammed b. Abdullah'ın (Hz. Peygamber) öğretileri var.". Sonra da aynı alıcı kadıya giderek satın aldığı cariyenin kusurlu olduğunu iddia eder ve onu geri vermek için dava açardı¹⁸³.

İslam dünyasında özellikle de Abbasîler döneminde çengi cariyeler çok önemli bir yer tutmaktadır. Nahhaslar (Köle satıcıları) dışında birçok varlıklı insan, güzel sanatları becerikli bir şekilde icra eden cariyeleri satın alıp, müzik ve dans alemleri düzenliyorlardı. Anılan cariyeleri çalıştıran kişiler halk tabakası tarafından "deyyus" sıfatıyla adlandırılırsalar da, bu durum hiç değişmeden sürüp gidiyordu. İşte bu sistem içerisinde zaman zaman usanma sonucunda herhangi bir cariyeye herhangi bir alıcıya satılabiliyordu. Satış akdinden sonra alıcı cariyeye olan güveninden dolayı da kendisiyle cinsel ilişkide bulunur, sonra sahibi, onu sattığı fiyattan daha aşağı bir fiyata geri alır, böylece bundan kâr elde edebilir veya ona güvenen birisiyle evlendirilebilirdi. İddia edildiğine göre bu muamele Hz. Ömer döneminde yasaklanan ve geçici evlilik anlamına gelen müt'a¹⁸⁴ maksadıyla yapıyordu¹⁸⁵.

Abbasî döneminin en meşhur entelektüel şahsiyetlerinden olan el-Câhız'ın,

¹⁸³ İbnu'l-Mücâvir, *Sıfatü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zî'l-Hicâz*, Leiden 1951, c. I, s. 145.

¹⁸⁴ Müt'a, İslam Ansiklopedisinde şöyle tanımlı: "Sözlikte "menfaat, faydalanma" anlamındaki müt'a (müt'a), fıkhîta talâk, nikâh ve hac kelimelerine izâfe edilerek değişik manalarda kullanılır... Müt'a evliliği, tarihte ve günümüzde değişik kültürlerde ve coğrafyalarda farklı biçimlerde varlığına rastlanan geçici evliliğin bir türü olup, İslam'ın zuhuru sırasındaki Arap toplumunda da mevcuttur. Özellikle yabancı beldelere giden erkeklerin oradaki kadınlarla yaptıkları bir tür nikâh, bir yandan eşyalarını koruyabilecekleri ve geçici olarak ikamet edecekleri bir yer edinmelerini, öte yandan bu süre içinde karı-koca hayatı yaşamalarını mümkün kılıyordu... Aralarında dinen evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının, erkeğin kadına vereceği bir bedel karşılığında belirli bir süre karı-koca hayatı yaşamaları hususunda anlaşmaları' manasına gelen müt'a nikâhı, diğer mezheplerce İslâm'ın yasakladığı bir evlilik türü olarak kabul edilirken, Şî'a'nın en büyük kolu olan Ca'feriyye'de mubah sayılmakta, hatta meşruiyeti mezhebin temel hükümleri arasında sayılarak inanç esaslarıyla irtibatlandırılmaktadır". Bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Müt'a Maddesi, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 174.

¹⁸⁵ el-Cahız, "Çengi Cariyeler", s. 148.

kendi çağının sosyal hayatında önemli bir yer işgal eden çengi cariyeler ve onların fiyatları ile ilgili çok çarpıcı tespit ve değerlendirmeleri bulunmaktadır. Ünlü yazar bir değerlendirmesinde şöyle diyor:

“Çengi cariyelerin, rağbet edilen fiyatlara ulaşmalarındaki soy sop, ancak arzudan ibarettir. Eğer onlar, köleler gibi satın alınsaydı, bir tanesinin fiyatı basit bir başın (adı bir kölenin) fiyatını aşmazdı. Bir cariye fiyatında en çok aşırı giden birisi aşk¹⁸⁶tan dolayı bunu yapmıştır; belki de o, onunla

¹⁸⁶ el-Câhız aşkı şöyle tanımlar: “Aşk, defedilmesine sahip olunmayan bir hastalıktır, Aynı şekilde hastalıkların arazlarının da perhiz olmadan giderilmesi mümkün değildir, gıdaların bulunmasına rağmen, perhiz yapmak çoğu zaman fayda vermez ve onların tatlara arttıkça tabiatlarda miktarları artar... O, ruha bulaşan bir hastalıktır, vücudu da yakınlık derecesiyle sarar, aynı şekilde ruha güçteki zayıflık da isabet eder, kişide zayıflık ise, onu mecalsiz bırakır. Aşk hastalığı ve bütün bedende konumu, vicut organları içinde kalbin konumu gibidir. Onun tedavisinin zorluğu ise, illetlerinin çeşitliliğinden kaynaklanır, ayrıca o, soğuk ve balgandan oluşarak ortaya çıkan sıtma hastalığı gibi, birçok şeyden meydana gelir. Kim ki, iki karışımından birini tedavi etmeye kalkarsa, o, hastalığından eksiltir, fakat diğer karışımına dair hastalığı artırmış olur. Onun kalıcılığı ve çözülme pozisyonundaki yavaşlaması, unsurlarının güçlülüğüne göredir. Aşk, sevdâ, arzu, ilişki kurma ve beraber olmadan meydana gelir. Onun yükselmeye bir başlangıcı ve bir noktada duruşu, sonra çözülme noktasına giden iletmede inisi ve bıkkınlıkta duruşu vardır... Sevdâ, resmedildiği anlamı ifade eden bir isimdir, onun, bunun dışında başka bir yorumu yoktur. Zîrâ, denilir ki: Bir kişi, Allah'ı sever, Allah, Azze ve Celle mümini sever, bir adam oğlunu seviyor, oğul da babasını, arkadaşını, memleketini ve milletini seviyor, hatta o, istediği şeyi sevebilir, fakat o aşk olarak anlandırılmaz. O zaman anlaşılır ki, başka sebepler eklemeyen sevdâ ismiyle aşk anlamında yetinilmesi mümkün değildir, fakat o, bu haliyle aşkın başlangıcıdır, sonra onu aşk sevdâsı izler, belki de bu esnada doğru ve seçme işi birbirleriyle uyum içinde olur, belki de onlardan başka yere kayar. İşte dinlerde, memlekelerde ve diğer meselelerde aşk bu şekildedir. Ayrıca aşka düşen kişi, aşk olduğu şey konusunda delilinden ve seçiminden feragat etmez. Bu nedenle şöyle denildi: “Aşkın gözüne inanılmaz.”. Yine şöyle denildi: “Bir şeyi sevmeyen, kör eder ve sağır bırakır.”. “Dinlerini, şehvetleri için düzenleyici kalyonlar.” Böylece, aşk çoğu zaman ne güzellikte fazla güzel olana ne mükemmellikte fazla mükemmel olana ne de beceriklilik ve yakışıklılıkla tanınmış olana aşık olur. Sonra bu konuda ona delili sorulursa, o buna bir delil getiremez. Sonra sevdâ ile aşk bir araya gelebilir, o zaman da ona aşk denilmez, o, çocuk, arkadaş ve memleket, elbiselerin, yatakların ve binklerin çeşidinde olur. Onlardan birinin, ayrılık esnasında endişe ve yanıma maruz kalsa da ne memleketini ne de çocuğunu sevmesinden ötürü, bedeninin hastalandığını ve psikolojisinin bozulduğunu görmedik. Fakat, birçok insanın aşk yüzünden gücünün ve takatinin tükendiğini hem gördük hem de haber olarak bize ulaştı. Bilinmektedir ki, sevdâ ve aşk ilişkisi –burada tabiat ilişkisini kastediyorum- hayvanlardan bütün erkek ve dişilere yüklenen, yani erkeklerin kadınları, kadınların da erkekleri sevmesi eklenirse, o zaman o doğru aşk olur. Yok eğer, bir erkeğin diğerine karşı olan bir aşk ise, o ancak bir şehvetten kaynaklanmış olabilir, aksi halde, şehvetten uzak olursa, ona aşk denilmez. Sonra, o ülfetin meydana gelip kalpte devamlılığı ekilmeden, tanenin toprakta bittiği gibi bitip yerleşmesi, güçlenmesi ve meyve vermesi olayı gerçekleşmeden, bu ilişkinin sağlam bir şekilde oluşmasını görmemiz mümkün değildir. Belki de o, onun için uzun hurma ağacı ve sert sütlük gibi olur, belki de o eğilip bükülür ve yok olup tükenir. Bu delilleri kapsarsa mükemmel aşk olur. Sonra gözle görme azalursa, onu artırır ve ateşini körükler, ondan kopmak ise, onu alevlendirir, öyle ki, akıl gider, beden zayıflar, kalp her yararlı şeyden uzaklaşır, aşık olunan kişinin görüntüsü, âşık'ın gözü önünde canlanır ve onun düşüncesini işgal eder ve her zaman kalbinde anı olarak yaşar. Zaman uzadıkça ve günler birbirini kovaladıkça, yarasının izleri kaybolmasa da, eseri silinmese de, ayrılık olgusu eksilir ve zamanla da yok olup tükenir. Sevgiye kavuşmak da onun (âşık'ın) aşkının çözülmesini hızlandırır. Bunun delili ise, kalplerin incelik ve kabalık yapısının farklılığından, ilişki kurmanın hızlılığı ve yavaşlığından ve şehvetin azlığı ve zayıflığından dolayı bazı insanlar, diğerlerinden daha hızlı âşık olurlar. Sevgili, sevdâsının az bir miktarını gösterirse, hemen ona hastalığını bulaştırır, günlüne iz bırakır ve kalbini meşgul eder. Bu ise ikili ilişkiden, bazı tabiatların diğerlerinin isteklerini karşılamaından, bazı nefislerin diğerlerini arzulanmasından ve ruhların yakınlaşmasından meydana gelir. Bu olay, daha çok uykusunu olmayan bir kişinin, uykuda olan bir diğer kişiyi görmesi ve uykusunun gelmesi ve esnemesi gelmeyen bir kişinin, esneyen bir kişiyi bakıp onun yaptığının ayınımsı yapması gibidir ve tabiatın zorla yaptıracağı bir şeydir. Yararlılık, huy, şart veya aşk ve haslet yönünden aralarında benzerlik olmadan aşk konusunda eşit olan iki kişi arasında bir aşkın oluşması alışılmamış bir olay değildir. Bu nedenle güzelin, çirkine, çirkinin de güneze aşık olduğunu ve seçen kişinin, çirkinin, güneze tercih ettiğini görürüz, ayrıca o, ondan

ilgili şüphesinden bunu yapıyordu ve içinin ateşini söndürmek için, bunu en kolay vesile olarak görüyordu, sonra bu emeline ulaşmayınca, niyetlenip iyiliğini bilme de helal olana başvurdu, malı sattı ve problemleri çözdü, sırtını kibirle ağırlaştırı ve sonunda cariye satın aldı.”¹⁸⁷.

el-Câhız başka bir tespitinde de nahnâsın (Köle satıcısı) sosyal ve maddî konumunu şöyle dile getirir:

“Bizden bir adamın faziletlerinden biri de, insanlar, bir şey için halifeleri ve ulu zatları ziyaret ettikleri gibi, onu da evinde ziyaret ederler, ona yakınlık gösterirler. Ancak kendisi bunu yapmaya zorlanmaz, ona hediye sunulur, fakat ondan hediye beklenmez, onun sahip olduğu ve elinin altında bulunan satılan ve satın alınanların, yararlanıp biriktirilenlerin tümünde bulunmayan nefis gerdanlıklar için gözler geceyi uykusuz geçirir ve yaşlarını akıtır. Kalpler korku içinde yaşar, ciğerler parçalanır ve arzular şaha kalkar. Avn’un cariyesi Habeşiyeye’nin 120.000 dinara (1.200.000 dirhem) ulaşan değerine kim ulaşabilir ki!”¹⁸⁸.

Bütün bunlara ne denilebilir ki; bir araştırmacı olarak Erken Abbasî döneminde yaşayan aristokrat tabakaya mensup insanların yaşayışıyla Hz. Peygamber ve Asr-ı Saadet dönemlerinde yaşayan Müslümanların yaşayışları arasındaki farkı tasavvur, tahayyül ve canlandırmaya çalışıyorum; sonuçta hayal kırıklığına uğruyorum. Yüz yıllık bir zaman diliminden sonra maddî hayat, manevî hayatı bu kadar geride bırakabilir mi? bir toplum bir insan ömrü kadar kısa bir süre zarfında bu kadar değişkenlik gösterebilir mi? Hz. Ali döneminde Basar Valisi İbn Abbas’ın Sâden, Havrâ ve Fetûn adında Hicaz doğumlu üç cariye için 3.000 dinara (30.000 dirhem) satın alması olayı bakın halife tarafından nasıl kınanmaktadır:

“Allah’ın hazinesindeki payını, bir Müslüman’ın payından fazla görmene şaşmamak imkânsızdır. Bâtılı arzulaman, seni suç işlemekten alıkoyamayan iddian ve Allah’ın sana haram kıldığı şeyi helâl etmen ile ancak bir süre başarılı olabilirsin. Allah, sana hidayet versin. Çünkü, doğruluktan uzak olan sensin. Duydum ki, Mekke’yi mesken kılmış, başkalarının parası ile Medine ve Taif’ten cariyeler getirtiyormuşsun. Rabbim ve Rabbin olan Allah’a yemin ederim ki, başkalarına ait olup da aldığın mallar, ne kendine helâl, ne de senden sonra çocuklarına miras kalacaktır. Nasıl olur da haram olduğu

başkasını seçmeyi de düşünmez ki, yanlışın farkına varır. Fakat bu, ruhların tanışması ve kalplerin kaynaşması ile alakalı bir olaydır” Bkz. el-Câhız, “Çengi Cariyeler”, s. 140-142.

¹⁸⁷ el-Câhız, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁸⁸ el-Câhız, *a.g.e.*, s. 146-147.

halde, bu malları yiyorsun? Onları tüketmek için ne acelen var ki, sanki kıyamet günü gelmiş çatmış da, sen de zâlimin tekrar dönmek, kaybedenin tevbe etmek istediği o korkunç yerde durmuş, amellerinin sana sunulmasını bekliyorsun.¹⁸⁹

İbn Abbas'ın üç adet cariyesinin satın alınması için ödediği ve o dönemde (Hz. Ali döneminde) bir servet sayılan 3.000 dinar (30.000 dirhem), yani her cariye için 1.000 dinar (10.000 dirhem) tutarındaki meblağla daha önce de belirttiğimiz bir Emevî prensinin, ez-Zelfâ adındaki bir cariye için ödediği 70.000 dinar (1.000.000 dirhem) miktarındaki meblağı ve biraz önce de sözü geçen Avn'un cariyesi Habeşiy'e'nin 120.000 dinarlık (1.200.000 dirhem) fiyatını karşılaştırdığımızda, Müslüman Arap toplumunun yüz veya yüz elli yıllık bir zaman zarfında ekonomik refah ve aşırı israf konusunda hangi noktadan hangi noktaya ulaştığını tespit edebiliyoruz. Emevî ve Abbasî halifelerinin bir cariyeye ödedikleri bu korkunç paralar, Beytü Mâli'l-Müslimîn'den (Müslümanların hazinesinden) veya Hz. Ali'nin ifadesi ile (Allah'ın hazinesinden) değil de nereden karşılanıyordu acaba! Bu korkunç müsrifliğin muhasebesini, her konuda israfı şiddetle yasaklayan Allâhü Te'âlâ'ya değerlendirmesini ise okuyuculara bırakıyorum.

d. Arz-Talep İlişkisi

Arz-talep olgusu ticaretin en önemli dengelerinden birini oluşturmaktadır. Her mal ve ürünün piyasasında olduğu gibi, köle ticaretinde de bu alış-satış dengesi önemliydi. Ancak bu kural daha ziyade vasıfsız kölelerle vasıfsız cariyelerin ticaretinde aktif rol oynuyordu. Zira yüksek fiyatlarla satışa sunulan vasıflı köleler şehir meydanlarında bulunan köle pazarında değil, özel mekânlarda veya saraylarda başta hükümdarlar olmak üzere yüksek rütbeli devlet yöneticilerine arz edilirdi. Tabii afet, kıtlık ve pahalılığın sebep olduğu fiyat dalgalanmalarında ve derin ekonomik krizler gibi olağanüstü durumlarda satışa sunulan köle sayısında belirgin bir artış meydana gelirdi ve köle fiyatları bir hayli düşerdi. Zira bu dönemlerde köleleri beslemek ve onların ihtiyaçlarını karşılamak zorlaştığından alım gücü azalıyordu, bunun sonucunda da piyasadaki köle sayısında büyük bir artış meydana geliyordu. Bu da ister istemez arz-talep dengesinin bozulması arz hacminin yükselmesine ve talep hacminin azalmasına yani kısacası köle fiyatlarının aşırı derecede düşmesine sebep oluyordu. ed-Dımaşkî, "Ticâretin Güzelliklerine İşaret" adlı eserinde, anılan dönemlerde vasıfsız köle alımı ile ilgili şu ilginç öneriyi sunar:

¹⁸⁹ Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 323, 580-581.

“İhtiyacı olan kişi, köle ve işçileri, pahalılık ve gıda maddelerinin tükendiği zamanda satın almalıdır”¹⁹⁰.

e. Topluca Köle Kaçışları ve Köle Azat Etme Faaliyeti

İslam’ın getirdiği öğretilerde köle azat etmenin büyük ecir ve sevap kazandıracığına dair bilgiler yer almaktadır. Bu güzel davranış biçimi, Kur’an-ı Kerim’in ayetlerinde¹⁹¹ ve Hz. peygamberin hadislerinde¹⁹² önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle de varlıklı Müslümanlar, çeşitli vesilelerle (Allah rızasını kazanmak, hastalık ve bir musibetten kurtulma, ölüm anı ve mutluluk getiren münasebetlerde) cömertçe köle azat ederlerdi. Bu esnada azat edilen kölelerin sayısı bazen yüzleri ve hatta binleri bulmaktaydı. Bir rivayete göre Ubeydullah b. Ebî Berke es-Sakafi her bayram 100 köle azat ediyordu. Abbasî halifesi el-Mu’tasım Billâh ölümü esnasında memlûklarından 8.000’ini azat etmiştir. Bir diğer rivayete göre Abbasî halifesi el-Mehdi b. Ca’fer el-Mansûr’un kızı el-Abbâse’nin eşi Muhammed b. Süleyman b. Ali’nin 50. 000 kölesi vardı. Onlardan 20.000 köleyi azat etmiştir¹⁹³.

Sonuç

Kölelik ve köle ticareti, uzun insanlık tarihi boyunca bütün dünyada yirminci yüzyılın başlarına kadar hiç ara vermeden devam etmiştir. Eski çağda Mezopotamya, Eski Mısır, Eski Anadolu, Hindistan, Çin, Orta Asya bölgeleri başta olmak üzere insanların yaşadığı Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları da dâhil bütün kıtalarda köleler, çok ağır şartlarda çalıştırılmışlar ve diğer varlıklar ve eşyalar gibi alınıp satılmışlardır. Bu durum elbette ki Ortaçağda da çağın getirdiği bazı değişikliklerle canlılığını sürdürmüştür. İslam öncesi dönemde veya diğer adıyla Erken Ortaçağlarda Orta Doğu’nun birçok bölge ve şehrinde köle pazarlarında veya geçici olarak kurulan panayırlarda çeşitli ırklara mensup köle ve cariyeler alıcıların beğenisine sunulur ve insanlık onuruna aykırı muamelelerle alım satımı gerçekleştirilirdi. İster İslam öncesi, isterse de İslam’ın yayılışından sonraki dönemde olsun, köle ticaretinin en ilginç yönünü köle fiyatları oluşturmaktaydı. Bunun yanında o dönemlerde alış verişin önemli bir alanını da mübadele ve değiş-tokuş yöntemiyle yapılan satışlar meydana getiriyordu. Bu durumda herhangi bir kölenin veya cariyeenin, herhangi bir hayvan (eşek, inek, koyun, tavuk) veya herhangi bir ürün

¹⁹⁰ ed-Dımaşkî, “Ticaretin Güzelliklerine İşaret”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 527.

¹⁹¹ en-Nisâ’, 92; el-Mâide, 89; el-Beled, 13; el-Mücâdele, 3.

¹⁹² Bir hadiste şöyle denilir: “*Kim mü’min bir köle azat ederse, Allah, onun her organını ateşten koruyacaktır.*” Bkz. Ahmed Şefik Bey, *er-Rukku fi’l-İslâm*, s. 86.

¹⁹³ Abdussellâm et-Tirmânîni, *er-Rukku Mâzihi ve Hâdirihi*, s. 77.

(buğday, arpa, pirinç, tuz) veyahut herhangi bir eşya (kılıç, mızrak, elbise) ile takas yapmak suratiyle alınıp satıldığı muhtemeldir. Ancak bu yöntemle satışa sunulan kölelerin fiyatlarını net olarak tespit etmek oldukça zordur. Zira böyle bir muammayı çözmek çok derin çalışmalarını gerektirdiği gibi, o dönemin kaynaklarının sunmuş olduğu kısıtlı bilgilerle mümkün değildir.

İslam dini ortaya çıkıp Arap Yarım Adası'na yayıldığı sıralarda kölelik ve köle ticareti, insan haklarına aykırı birçok aksaklıkları ile beraber devam etmekteydi. İslam bu aksaklıkları ortadan kaldırmak için önemli öğretiler sundu ve bu öğretilerin büyük bir kısmı başta Hz. Peygamber ve Râşid Halifler tarafından uygulamaya konuldu. Ancak kölelik ve ticareti birçok sebepten dolayı tamamen ortadan kaldırılamadı. Zaten Kur'an-ı Kerim'de de bu yönde, yani anılan kurumun kaldırılmasına yönelik herhangi bir emir veya tavsiye bulunmamaktadır. Ancak babadan oğula geçiş rejimiyle yönetilen devletler döneminde bu uygulamada büyük değişiklikler meydana geldi. Dolayısıyla da satışa sunulan mallar gibi köleler de İslam dünyasının çeşitli şehirlerinde kurulan köle pazarlarında alınıp satılıyordu. Bu dönemlerde ticaretin en önemli alanlarından birini oluşturan köle fiyatları da diğer ürünlerin fiyatları gibi çok karmaşık bir yapıya sahipti ve kölelerin ırkına, cinsiyetine, memleketine, eğitimine ve kalitesine göre büyük değişkenlik gösteriyordu. Ayrıca bu fiyatlar birçok normal ve ârizi amillerin etkisi altındaydı. Ancak insan ticaretinin en lüksü sayılan vasıflı cariyelerin fiyatları her zaman vasıflı erkek kölelerin fiyatlarından daha yüksekti. Bu yüksek fiyat bazen öyle boyutlara ulaşıyordu ki, halifeler ve yüksek rütbeli devlet memurları güzel, alımlı ve on parmağında on marifet bulunan vasıflı cariyeleri satın almak için neredeyse bir serveti gözden çıkarabiliyorlardı. Muhtemelen Ortaçağda satışa sunulan vasıflı köle ve cariyeler lüks mallar kategorisine dâhil olduğundan devletin faal denetim memurları olan muhtesipler tarafından da kontrol edilemiyordu veya yetki konumları itibarıyla bu devlet memurları görevlerini tam hakkıyla yerine getiremiyorlardı. Bunu fırsat olarak değerlendiren köle satıcıları da köle ve cariyelerin alım satımından büyük miktarda paralar kazanarak servetlerine servet katıyorlardı. Hatta bu insan tüccarlarından bazıları, hükümdarlar nezdinde birçok yüksek rütbeli devlet memurundan daha konumlu bir yere sahip bulunuyorlardı.

Ortaçağ İslam dünyasında insan ticaretinin en bayağı muamelesine maruz kalan vasıfsız kölelerin fiyatları ise insan onurunu hiçe sayacak boyutta düşük olabilmekteydi. Hatta bazen bir kölenin fiyatı bir koyun veya bir tavuk fiyatından daha düşük olabiliyordu. Ancak bu onur kırıcı olay, büyük miktarda savaş esiri ele

geçirildiğinde, kıtlık ve pahalılık gibi ekonomik krizler yaşandığında, özellikle de veba salgınlarının uzun süre insanları toplu halde ölüme sürüklediğinde ve kayıt dışı köle alım satımının gerçekleştiği hallerde meydana geliyordu. Ayrıca kölelerin kalitesi de fiyatlarının yükselmesine veya düşmesine sebep olabilmekteydi.

KAYNAKLAR

Kitap ve Kitap Bölümleri

el-Ali, Ahmed Salih, *et-Tanzîmatü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî*, Bağdat 1953.

Ashtor, Eliyahu, “Geç Ortaçağlarda Akdeniz Ticaretinde Yahudiler”, (Çev. Abdulhalik Bakır- Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 837-859.

Avcı, Casım, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

el-Azzâvî, Abbas, *Tarihu'n-Nukûd el-İrâkiyye limâ Ba'de'l-Uhûdi'l-Abbâsiyye*, Bağdat, 1958.

Bacharach, Jere L., Mısır ve Suriye İslami Sikkelerini “Okumak” (Osmanlı Dönemine Kadar), *Altının İktidar, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 69-77.

Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri”, *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul* (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul 2010, s. 149-174.

_____, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004.

_____, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2001.

Bâzu'l-Arinî, es-Seyyid, *el-Memâlik*, Beyrut (Trz.).

el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz, *el-Muğrib fi Zikri Bilâd İfrikiyye ve'l-Mağrib*, Frankfurt 1993.

el-Belazurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.

Brandau, Birgit-Schickert, Hartmut, *Hititler Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, (Çev. Nazife Mertoğlu), Ankara 2003.

Buzurk b. Şehriyâr, *Kitâbu Acâibu'l-Hind Berrihâ ve Bahrihâ ve Cezâvrihâ*, Frankfurt 1993.

el-Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, “Çengi Cariyeler”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara 2008, s. 125-149.

- el-Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, Kahire 1994.
- el-Ceşiyârî, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdûs, *el-Vüzârâ' ve'l-Küttâb*, (Thk. Mustafa es-Sakka-İbrahim el-Ebyârî-Abdulhafiz eş-Şibli), Kahire, (Trz.).
- Deighton, Hilary J., *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, (Hande Kökten Ersoy), İstanbul 2000.
- ed-Dımaşkî, Ebu'l-Fazl, Ca'fer b. Ali, "Ticaretin Güzelliklerine İşaret", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 475-540.
- el-Berâkî en-Necefi, es-Seyyid Hüseyin b. es-Seyyid Ahmed, *Tarihu'l-Küfe*, Beyrut 1987.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Habîb el-Kûfi, *Kitâbul-Harâc*, (Trc. Müderriszâde Muhammed Ataullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya), Ankara 1982.
- Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Yay., Ankara 1999.
- Emîn, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, (Trz.).
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik*, İstanbul (Trz.).
- Ferrûh, Ömer, *el-Arab fî Hadâretihim ve Sakâfetihip ilâ Ahiri'l-Asri'l-Ümevi*, Beyrut 1981.
- Freeman, Charles, *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. Suat Kemal Angı), Ankara 2003.
- el-Girnâtî, Ebu Hâmid Muhammed, *Girnâtî Seyahatnamesi*, (Çev. Fatih Sabuncu), İstanbul 2011.
- Grakov, B. N., *İskitler*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2006.
- Gündüz, Altay, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, İstanbul 2002.
- Haddâd, Muhammed Hamza İsmail, *es-Sultanu'l-Mansûr Kalavun*, Kahire 1998.
- Halife b. Hayyât, *Halife b. Hayyât Tarihi*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008.
- Hasan, Üsâme, *en-Nâsır Muhammed b. Kalavun*, Kahire 1997.
- Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989.
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer b. Yusuf b. Abdullah b. Muhammed, *el-İsti'âb fî Ma'rifeti Esmâ'l-Ashâb*, Beyrut (Trz.).
- İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abduurahman b. Abdullah, *Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, Leiden 1920.
- İbn Abdirabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut 1988.

- İbn Abdірabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî, *el-İkdu'l-Ferîd*, (Thk. Abdulmecîd et-Terhinî), Beyrut 1983.
- İbn Batuta, Şerefuđđın Ebu Abdullah Muhammed b. Abdіllah et-Tâncî, *Rihletü İbn Batuta*, Mısır 1938.
- İbn Butlân, Ebu'l-Hasan el-Muhtâr b. el-Hasan b. Abdûn el-Bağdâdî el-Mutatabbîb, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, Mu-hakkikin Mukaddimesi.
- İbn Hacer, Şihabuđđın Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali Kenânî el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Beyrut, (Trz.).
- İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım en-Nusaybî, *Suretü'l-Arz*, Leiden 1967.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeyduđđah b. Abdіllah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Bağdat (Trz.).
- İbn Kayyim el-Cevziyye Şemsüđđın Ebu Abdіllah Muhammed, *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti's-Şar'iyye*, (Thk. Muhammed Cemil Gâzi), Kahire (Trz.).
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdіllah b. Müslim ed-Dineverî, Ebu Muhammed Abdіllah b. Müslim *el-İmâme ve's-Siyâse el-Ma'ruf bi Tarihi'l-Hulefâ'*, Beyrut 1990.
- İbn Sa'd, Ebu Abdіllah Muhammed b. Manî' ez-Zühri, *Kıtabu't-Tabakât el-Kebîr*, (Thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire 2001.
- İbn Tağrıberdî, Cemaledđın Ebî'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kâhire*, Beyrut 1992.
- İbn Teymiye, Takiyyuđđın Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim, *el-Hisbetü fi'l-İslâm*, (Yrz.), (Trz.).
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddın Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali, *el-Müntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Musta-fa Abdulkadir Atâ), Beyrut 1992.
- İbnu'l-Fakih, Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Muhtasar Kıtabu'l-Büldân*, Leiden 1302.
- İbnu'l-Mücâvir, Cemâluddın Ebu'l-Feth Yusuf b. Yakub b. Muhammed, *Sıfatü Bilâ-di'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zi'l-Hicâz*, Leiden 1951.
- İbnu'l-Uhuvve, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *Me'alimu'l-Kurbe fi Ahkâmî'l-Hisbe*, Cambridge 1937-38.

- İbnu'l-Umrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-İnbâ' fi Târihi'l-Hulefâ'*, (Thk. Kâsim es-Samarrâ'î), Kahire, 1999.
- İbnu's-Sâ'î, Tâciiddin Ebu Tâlib Ali b. Encüb, "Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cârîye Eşleri)", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 151-267.
- İbşihî, Şihâbuddin Ahmed, *el-Müstatraf min Külli Fennin Müstazraf*, (Thk. Mufid Muhammed Kamiha), Beyrut 1986.
- el-İdrisî, Ebu Abdullah eş-Şerif, *Nüzheti'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk*, Kahire 1994.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *el-Eğânî el-İmâü's-Şevâ'ir*, (Thk. Celil el-Atiyye), Beyrut 1984.
- el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *el-Eğânî*, Kahire 1952.
- el-İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1927.
- el-Kalkaşandî, Ebul-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdillâh, *Nihâyetü'r-Rütbe fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1984.
- el-Karamânî, Ahmed b. Yusuf, *Ahbâri'd-Düvel ve Âsârü'l-Üvel fi't-Târih*, (Thk. Ahmed Hatîf-Fehmî Sa'd), Beyrut 1992.
- el-Kazvinî, Zekerîya b. Ahmed b. Mahmud, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut (Trz.). *Kütâbu'l-İstibsâr fi Acâibi'l-Emsâr*, (Yazarı belli olmayan bir eser), ed-Dâru'l-Beydâ', 1985.
- Klengel, Horst, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral), İstanbul 2001.
- Kyrris, Costas P., "Yedinci Yüzyılın Ortasından Onuncu Yüzyılın Ortasına Kadar Kıbrıs'ta Arap-Bizans İlişkilerinin Durumu", (Çev. Abdulhalik Bakır-Seyhun Şahin), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara 2008, s. 321-353.
- Ma'lûf, Lewis, *el-Müncid fi'l-A'lâm*, Beyrut 1976.
- el-Makdisî, Şemsüddin Ebu Abdullah b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Leiden 1904.
- el-Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali, "Ümeyye ve Haşim Oğulları Arasındaki Çekişme ve Anlaşmazlıklar", (Çev. İrfan Aycan-Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 343-397.
- _____, *el-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi Zükri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, (Thk. Muhammed Zeynurahum, Medîha e-Şerkâvî), Kahire 1997.

_____, *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Gamme av Târihu'l-Mecâ'ât fi Mısr*, Hıms (Suriye), (Trz.).

Malay, Hasan, *Çağlar Boyu Kölelik*, Ankara 1990.

Mazaherî, Ali, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye Üçok), İstanbul 1972.
el-Mes'udî, Ebu'l-Hasan b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürücu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, (Thk. Kâsım eş-Şemmâ'î er-Rifâ'î), Beyrut 1989.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul 2000.

Moreno, Martino Mario, "Sicilya'da Müslümanlar", (Çev. Abdulhalik Bakır-Aydın Çelik), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara 2008, s. 675-737.

Moscato, Sabatino, *Fenikeliler*, (Çev. Sinem Gül), Ankara 2004.

Özgüdenli, Osman G., *Turco-İranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006.
Parlatır, İsmail, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara 1992.

Sâlim, Abdulaziz-el-İbâdî, Ahmed Muhtar, *Tarihu'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut, 1991.

Sami, Şemseddin, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Ankara 1996.

Şahin, Seyhun, Araplar İstanbul'u Neden Feth Edemedi, *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul* (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul 2010, s. 113-120.

Şefik Bey, Ahmet, *er-Rıkku fi'l-İslâm*, (Arp. Çev. Ahmed Zeki), Mısır 1892.

eş-Şerifu'r-Radiyy, Muhammed b. el-Hüseyn, *Nehcü'l-Belâğa*, Mısır, (Trz.).

Şucâ'Abdurrahman Abdulvâhid, *en-Nuzumu'l-İslamiyye fi'l-Yemen Milâden ve Neş'eten*, Beyrut 1989.

Tabakoğlu, Ahmet, Ortadoğuda ve Osmanlılarda Altın Para, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 79-114.

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Kahire 1939.

et-Taberî, Muhibbuddin, *er-Riyâdu'n-Nadira fi Menâkibi'l-Aşara*, Kahire 1356.

Tekin, Oğuz, Devletler, Hükümdarlar ve Sikkeleri, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 167-277.

_____, Eski Yunan, Roma ve Bizans Altın Sikkeleri, *Altının İktidarı, İktidarın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 39-67.

Tirmânîni, Abdussellâm, *er-Rıkku Mâzihi ve Hâdirihî*, el-Kuveyt 1979.

Tosun, Mebrure-Yalvaç, Kadriye, *Sumer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara 1989.

Veşmî, Sâlih Süleyman, *Ebu Müslim el-Horasânî, Sahibu'd-Da'veti'l-Abbâsiyye*, Büreyde, H. 1400.

Yakut el-Hamavî, Şihâbuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdillâh er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferîd Abdulaziz el-Cündî), Beyrut, (Trz.).

Zeydan, Corci, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslami*, Beyrut, (Trz.).

ez-Ziriklî, Hayruddin, *el-A'lâm Kâmûs ve Terâcîm li Eşhri'r-Ricâl ve'n-Nisâ' mine'l-Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn*, c. VIII, Beyrut 2002.

Makaleler

Ayalon, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (Çev. Samira Kortantamer), *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. IV, İzmir 1989, s. 218-219.

Bakır, Abdulhalik, İbnu'l-Mücâvir'in Bakışıyla Eyyûbîler Döneminde Aden Şehrindeki Ticaret Hayatı, *Ege Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt. XXV, Sayı: 2, Bornova-İzmir 2010, s. 383-413.

Ansiklopedi Maddeleri

Altıkulaç, Tayyar, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, İkrime el-Berberî Maddesi, İstanbul 2000, c. XXII, s. 40-42.

Artuk, İbrahim, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Fels Maddesi, İstanbul 1995, c. XII, s. 309-311.

Canan, İbrahim, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Enes b. Mâlik Maddesi, İstanbul 1995, c. XI, s. 234-235.

Demirci, Mustafa, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Zenc Maddesi, İstanbul 2013, c. XXXIV, s. 249-251.

Dönmez, İbrahim Kâfi, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Müt'a Maddesi, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 174-180.

Durmuş, İsmail, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Mütenebbî Maddesi, İstanbul 2006, c. XXXII, s. 195-200.

Emecen, Feridun, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Ayasuluk Maddesi, İstanbul 1991, c. IV, s. 225-227.

- Kandemir, M. Yaşar, *T. D. V. Ansiklopedisi*, Ebü'l-Bahterî Maddesi, İstanbul 1994, c. X, s. 297.
- Koprıman, Kâzım Yaşar, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Baybars I Maddesi, İstanbul 1992, c. V, s. 221-223.
- Kök, Bahattin, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, el-Melikü's-Sâlih Maddesi, Ankara, 2004, c. XXIX, s. 80-82.
- Özcan, Azmi, *T. D. V. İslam ansiklopedisi*, Bengal Maddesi, İstanbul 1992, c. V, s. 436-437.
- Sahillioğlu, Halil, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Dinar Maddesi, İstanbul 1994, c. IX, s. 352-355.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Bermekiler Maddesi, İstanbul 1992, c. V, s. 517-520.
- Yiğit, İsmail, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Şeyh el-Mahmûdi Maddesi, İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 58-60.
- Yücel, Ahmet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İbn Sirin Maddesi, İstanbul 1999, c. XX, s. 358-359.

TREES, INTESTINES AND WILLIAM THE CONQUEROR*

İSLAM KAVAS**

Before modern times, a ruler needed more than election in order to get public approval. It was supposed to be proved that ruling was a certain destiny for the ruler by blood or divine approval. The Normans, especially after they conquered and began to rule England in 1066, needed legitimacy as well. Some Norman chronicles used dreams and prophecy, as did many other dynasties' chronicles.¹ The current study will focus on the dream of Herleva, mother of William the Conqueror; its content, and its meaning. The accounts of William of Malmesbury, Wace, and Benoît de Saint-Maure will be the sources for the dream. I will argue that the dream of Herleva itself and its content are not related randomly. They have a function and a meaning affected by historical background of Europe.

According to the chronicle sources, Herleva or Arlette, was a daughter of a burgess² and a *pollincter*, who prepared corpses for burial, named Fulbert.³ She was living at Falaise where William was born in 1027-1028.⁴ She immediately attracted Robert, William's father, as soon as they met. Robert took her to his bed. One of these occasions was special because Herleva had an exceptional dream. This dream was about their future son, William the Conqueror.

The dream of Herleva is transmitted to us through three different versions

* This article is supported by The Scientific and Technological Research Council of Turkey.

** Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Science and Letters, Department of History, Eskişehir/TURKEY, islamkavas@gmail.com

¹ The writer works on a comparative history of founding dreams and this paper is a part of this work.

² Wace, *The History of the Norman People: Wace's Roman de Rou*, The Boydell Press, Woodbridge 2004, p. 122.

³ Van Houts and others, 'The Origins of Herleva, Mother of William the Conqueror' *The English Historical Review*, 101, Oxford 1986, p. 399-404.

⁴ David C. Douglas, *William the Conqueror: The Norman Impact upon England*, Eyre and Spottiswoode, London 1964, p. 15.

in three different sources. The earliest source of the dream is William of Malmesbury's *Gesta Regum Anglorum*. Taking *Gesta Regum Anglorum* as their source, the other two sources are Wace's *Roman de Rou* and Benoît de Saint-Maure. These latter two works both are in Old French and records the dream somewhat differently.

The earliest record refer to dream is William the Malmesbury whose work is dated to 1125:

“The boy, he had by her, was called William after his great-great-grandfather, whose great future was foretold to his mother in her dream in which she saw her own intestines extend and spread through all Normandy and England. The child himself, newly born, as well adventured to the ground where he filled his both hand with the rushes covering the floor and tightly struggled with what he had seized. This scene was happily witnessed by the nurses and the midwife too declared a precursory omen that the boy was to be a king.”

“Puer ex ea editus Willelmus a nomine abauī dictus, cuius magnitudinem futuram matris somnium portendebat, quo intestina sua per totam Normanniam et Angliam extendi et dilatari iuderat. Ipso quoque momento quo, partu laxato, in uitam effesus pusio humum attingit, ambas manus iunco quo pauimentū puluis cauebatur implueit, stricte quod corripuerat compugnans. Ostentum uisum mulierculis laeto plausu gannientibus; obsterix quoque fausto omine acclamat puerum regem futurum.”⁵

The second mention is recorded in around 1160's or 1170's by Wace whose patron was King Henry:

“... the maiden fell asleep. She slept beside the count and the noble baron lay there patiently. When she had slept for a short while, she let out a lament because of a dream she had had and started in such a way that the count felt it. He asked her why it was that she lamented so and started. ‘My lord’, she said, ‘I do not know, unless it is because I dreamt that a tree, which was growing upwards towards the sky, was emerging from my body. The whole of Normandy was covered by its shadow.

‘All will be well’, he said, ‘if God pleases.’ He comforted her and drew her towards him.”⁶

⁵ William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum: The History of the English Kings* (Oxford: Clarendon Press, 1998), p. 426.

⁶ Wace, *History of the Norman*, p. 123. ‘Quant ele ont dormi un petit, D'une auision k'ele vit, Geta

As in William of Malmesbury, the account does not end here. It continues to emphasize the destiny of the infant:

“From this Arlette a son was born who was called William; when he was born and emerged from his mother’s womb, he was placed in a litter of straw and left alone in the straw. The woman who first picked him up – I do not know how it happened or what was meant by it – laid him in a bed of straw while she went somewhere else. The child tossed and turned until he was covered by the straw; he had his arms full of straw, pulled it towards him and placed it over himself. The old lady came and took the child, whose arms were full of straw.

‘Come on now’, she said, ‘what a man you are going to be! You will conquer so much and have so much! You have soon got hold of your rightful property with your hands and your arms full of it.’⁷

The latest primary source that speaks of the Herleva’s dream is Benoît de Saint-Maure’s opus, *Chronique des Ducs de Normandie*, which is dated to 1180-1200: “Now I saw in my sleep that a tree issued from me, so large, so tall, so straight and so wonderful that its shadow reached the sky here above us, which startled me. It overshadowed the whole of Normandy and the sea and the great English land.”⁸

Those who read these statements can easily see some common figures and paths in the dreams and after the dreams. First of all, the dreamer and leading role is Herleva, the mother of William. Second, she dreams something coming out of her body and rising over a certain land, Normandy and England. After the dream, in Malmesbury and in Wace, an omen part comes. The omen part cannot be viewed separately and must be taken into account as an explanation of the dre-

---

un plaint è tressailli, Si ke li Quens bien le senti, Demanda li ceo ke desveit, ' Re si pleigneit è tressailleit. Sir, dist-ele, jo ne sai Se n'est pur ceo ke songiè ai K'un arbre de mun cors isseit, Ri vers li ciels amint creisseit; Del umbre ki entour aloiit, Tute Normendie aumbrouit. ÇO iert bien, dist-i, se dex plaist; Cunforta la, vers sei la traist. D'icele Arlot fu un filz né/ Ki Willealme fu apelé. Quant Willealme prismes naski, Re del ventre sa mère issi; En viez estramier fu muciez, Et en l'estrain fu seul lessiez. Li enfenz taill eschancierá, Ke en l'estrain s'envelupa; De Testrain aJ plain li bras pris, A sei l'a traisi ' è sur sei mis. La vieille vint è prist l'enfant Od l'estrain plain sez bras portant: Kel Ber, dist-ele, tu seras. Tant cunquerras è tant auras; Tost as eu de tun purchaz Pleines les mains è pleins tes bras!.' Robert Wace, vol I of *Le Roman de Rou et Des Dux de Normandie*, ed. Edouard Frere, Rouen 1827, p. 397-399.

⁷ Wace, *History of the Norman*, p. 123.

⁸ Benoît, *Chronique des Ducs de Normandie*, Universitatis Regiae Upsaliensis, Uppsala 1954, p. 335. I am grateful to Dr. Robert Bartlett for the translation of the given part of *Chronique des Ducs de Normandie*.

“C'un arbre eisseit de mai si grant. Si long, si dreit, si merveillos/ Qu'au ciel ataigneit ci sor nos. Son umbre, dunt sui effreie, Aumbrouit tote Normendie E mer e la grant terre Engleise.”

am. The leading role in these parts is taken by midwives and their common points come from these midwives, who say that the infant is not someone else but a true deserver of his achievements. The midwives prophesize this because, in both sources, the infant immediately struggles and grasps something around and his arms become full of it. These are the mutual elements of the after dream in the sources.

On the other hand, the three sources have some differences in their statements as well. Firstly, William of Malmesbury says that it is the intestines coming out of Herleva's body while Wace and Benoît de Saint-Maure say that a tree rises from her. Second, William of Malmesbury and Benoît say the thing emerging from Herleva's body extends over both Normandy and England while in Wace it overshadows only Normandy.

Evaluation of Different Narrations of Herleva's Dream

The mother of William the Conqueror, Herleva or Arlette, sleeps with Duke Robert I and dreams a dream full of symbols. This dream is recorded by three different sources. The sources cited above have similar and different figures and paths while depicting this dream. In order to understand these dreams and their features, we must look at dream interpretations of that time, historical context, and the cultural environment that the dreams emerge.

Intestines

It is better to start with the most remarkable difference. William of Malmesbury, the earliest source, says it is Herleva's intestines⁹ coming out of her body while other two sources claim that it is a tree growing from her body. In a world like Middle Ages, symbols are extremely important; both intestines and trees, unquestionably, are symbols. Based on the context, dream interpretation would be the first place to look in order to understand the purpose and the meaning of these symbols.

Not only today but also in medieval times, intestines would be a strange thing to dream of, especially if these intestines extend over geographical regions. Why does William of Malmesbury uses intestines in the dream in order to explain his sentence about William the Conqueror, *William, whose future glory was portended to his*

⁹ Malmesbury uses the latin word *intestina* that exactly indicates to intestines, according to *Dictionary of Medieval Latin*. R. E. Latham, D. R. Howlett, and R. K. Ashdowne, eds., *Dictionary of Medieval Latin*, Brepols Publishers, Belgium accessed March 22, 2016, <http://clt.brepolis.net.ezproxy.st-andrews.ac.uk/dmlbs/pages/QuickSearch.aspx>.

mother by a dream' Obviously, the intestines symbolise William, her future child, and their moving out of Herleva's stretched body and extending over Normandy and England is for William's duchy and his achievement in England.

The logical inference revealed above cannot explain everything in this case. After identifying the intestines as the symbol of William the Conqueror, it is impossible to escape from the question whether it is a random choice or if there is a relation between intestines and William. When a dream is the case, dream interpretations and the dream books in the Middle Ages would be the perfect area to apply. So, we can see if intestines as a symbol are chosen randomly or by purpose.

In the middle ages three types of dream interpretation manual are widespread. They are the 'dream alphabet' or 'chancebook,' the 'dreamlunar,' and the 'dreambook proper.' To show their extensity numerically based on the surviving manuscripts, there are thirteen manuscripts of the dream alphabet and their translation from Latin into English, German, French, Romanian and Welsh. According to the list of Max Förster, Lynn Thorndike, and Pearl Kibre, more than twenty dreamlunar are extant today, as well as vernacular translations. Claiming its author as Daniel, copies of the *Somniale Danielis* are much more popular,¹⁰ with copies numbering over seventy and the innumerable translations into vernacular languages.¹¹ Obviously, medieval people were very attracted by dream interpretation.

Before looking at these sources, the question that needs to be answered is whether all these three kind of dreambooks related and useful to the current study. The 'dream alphabet' and 'chancebook', hence the name, is nothing to do with the content of the dream. 'It consists of a list of potential dream significations keyed to the letters of alphabet.' It is a process of randomness so the dream content is not their concern. The 'dreamlunar' is similar. Putting dream content on one side, the dreamlunars derive meaning from the phase of the moon while a person has a dream. For instance, regardless of a dream's content, dreaming at the first moon means joy.¹² Consequently, the dream alphabets and the dreamlunars are not related to this study because they are not concerned with the dreams' content.

¹⁰ Lawrence Thomas Martin, *The Somniale Daniels, An Edition of a Medieval Latin Dream Interpretation Handbook*, PhD thesis, University of Wisconsin-Madison 1977, p. 1.

¹¹ Steven F. Kruger, *Dreaming in the Middle Ages*, Antony Rowe Ltd, Wiltshire 1992, p. 8-11.

¹² Kruger, *Dreaming*, 8; Lynn Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science During the First Thirteen Centuries of Our Era*, Columbia University, New York 1923, p. 295.

On the other hand, the *Somniale Daniel*, as a ‘dreambook proper’, has a different outlook on dreams than the other two. Even though its method is almost as rigid as the others, it makes prophecies based on contents of dreams. Its first Latin manuscripts come from tenth century.¹³ Both as a common dreambook in the Middle Ages and as a dreambook focussing on content, the *Somniale Danielis* is a perfect candidate to understand if the intestines, as a symbol, comes from classical dream interpretation tradition.

In the fullest version of the *Somniale* and in its section for the letter ‘I’ there is an interpretation of seeing intestines in a dream: ‘*Intestina sua videre: secreta sua manifestari*’.¹⁴ The line can be translated as that seeing one’s own intestines means one’s own secret is to become known. Easily understandable, observing somebody’s own intestines in his own dream is neither something required to be in joy nor to be able to explain the relation between William and his mother’s intestines. According to the *Somniale Danielis*, intestines clearly symbolize the secrets of the dreamer.

When it comes to interpretation of dream content and complexity, no classical account can compete against the work of Artemidorus, which is the oldest Greek dream interpretation manual.¹⁵ *Oneirocritica*, *The Interpretation of Dreams*, by Artemidorus is a primary and a widely circulated work of the Middle Ages. Its earliest manuscripts come from 11th century, relatively late.¹⁶ Artemidorus is from Ephesus or Daldis (both in modern Turkey). He lived and wrote his dream interpretations in the second century AD, based on the rich dream interpretation tradition of Greece¹⁷ and the ancient near east¹⁸ and his own experiences. His dream book, *Oneirocritica*, consists of totally five parts.¹⁹ It was translated into Arabic in the ninth century. Moreover, Arabic and Christian dream interpretation

¹³ Martin, *Somniale Danielis*, p. 67.

¹⁴ Martin, *Somniale Danielis*, p. 285.

¹⁵ Anthony Grafton, Glenn Most, and Salvatore Settis, *The Classical Tradition*, Harvard Collage, USA 2010, p. 285.

¹⁶ S. R. F. Price, “The Future of Dreams: from Freud to Artemidorus,” in *Studies in Ancient Greek and Roman*, ed. Robin Osborne, Cambridge University Press, Cambridge 2004, p. 253. Also, for manuscripts and editions of Artemidorus look at Claes Blum, *Studies in the Dream-Book of Artemidorus*, Almqvist&Wiksell Boktryckeri-A.-B, Uppsala 1936.

¹⁷ Artemidorus, *The Interpretation of Dreams: Oneirocritica*, trans. Robert J. White, Noyes Press, New Jersey 1975, p. 6-7.

¹⁸ Martin, *Somniale Danielis*, p. 5.

¹⁹ “Artemidorus Daldianus,” Vol I of *The New Encyclopaedia Britannica*, ed. Robert McHenry, Encyclopaedia Britannica Inc., London 1993.

sources of the Middle Ages are inspired by Artemidorus' work and repeat it on several occasions.²⁰ As an important source of dream interpretation tradition of the Islamic and European worlds, *Oneirocritica of Artemidorus* is a reference guide in medieval times and able to explain the analogy between William and the intestines of his mother.

In his *Oneirocritica* Artemidorus refers to inward parts of body in one place and in another place specifically to intestines:

'If a man dreams that he has been cut open and that he sees his inward parts, each according to its nature and its proper place, it is auspicious for a childless man or for a poor man. For the former will see children of his own; the latter, possessions of his own. For children, like the inward parts of the body, are also called σπλάγχνα and, just as possessions lie in a house, so, too, the inward parts lie in the stomach.'²¹

'A man dreamt that an eagle had ripped out his intestines with its talons. It carried them through the city to the theatre, which was crowded, and displayed to the spectators. This man was childless. After the dream he had a child who later became illustrious and famous in the city. For the eagle signified the year within which his child would be born. The intestines signified the child himself (for it is customary to refer to a child by the same word.) The fact that the intestines were carried into the theatre signified the brilliant career and fame of the child.'²²

Could William of Malmesbury have been inspired by Artemidorus while writing the dream of Herleva? He is regarded 'as the best-read European of the century', that is, the twelfth century, when the ancient texts of paganism and Christianity were rediscovered and increasingly available.²³ Although William's main reading area was Latin Classics, mainly history,²⁴ Artemidorus and his study may have had an impact on him.

Nonetheless, this does not seem possible. Even though there was some Greek education in England such as the school in Cantenbury in seventh century, Greek

²⁰ Grafton, Most, and Settis, *Classical*, p. 285.

²¹ Artemidorus, *Interpretation of Dreams*, p. 38; Daniel E. Harris-MacCoy, *Artemidorus' Oneirocritica: Text, Translation, and Commentary*, Oxford University Press, Oxford 2012, p. 97.

²² Artemidorus, *Interpretation of Dreams*, p. 237; Harris-MacCoy, *Artemidorus' Oneirocritica*, 393.

²³ R. M. Thomson, *William of Malmesbury*, The Boydell Press, Woodbridge 2003, p. 40.

²⁴ Thomson, *William of Malmesbury*, p. 48.

sources are very limited even at that time.²⁵ When it comes to the age of William of Malmesbury, it is a known fact that Greek and Greek sources are much more alien to England scholarship than in the seventh century. Moreover, thanks to the books and records descended from him, we know that William of Malmesbury knows Greek characters, some vocabulary, can understand simple sentences in Greek but not further.²⁶ Also, there is no dream interpretation book attracting the attention among the books he has read.²⁷ Thus, Artemidorus is not the direct source of William. His source must be oral or Latin written dream interpretation tradition.

William of Malmesbury creates a new founding dream based on his readings of history and maybe a Latin dream interpretation book that we cannot trace today or oral sources. As a good history reader and historian, he is familiar with the founding myths and founding dreams which are a part of some of these myths. He puts together the concept of founding dream and the dream interpretation of Greek tradition. Artemidorus says intestines symbolise a child 'for it is customary to refer to a child by the same word'.²⁸ This is directly about the Greek language itself so that it is hardly possible that this symbol comes any other tradition. Indeed, Latin dream interpretation is based on Greek dream interpretation.

In order to understand this cultural exchange, a brief dream interpretation history needs to be borne in mind. The history of dream interpretation begins with the history itself. Today, we have Sumerians' and Babylonians' dream interpretation samples and a book of dream interpretation from Assyrians.²⁹ These are the first civilizations of human history and the next civilization, the Greek, becomes the next circle of the dream interpretation chain. As the earliest extended written work, Artemidorus' boook is the peak of this deep tradition. Other than occupational dream interpreters in market places, he also mentions some names such as Antiphon of Athens, Demetrius of Phalerum, Alexander of Myndus, Phoebus of Antioch, Artemon of Miletus as his sources.³⁰ Many of Artemidorus'

²⁵ Martin, *Somniare Danielis*, p. 68-69.

²⁶ Thomson, *William of Malmesbury*, p. 62.

²⁷ Thomson, *William of Malmesbury*, p. 40-69.

²⁸ Artemidorus, *Interpretation of dreams*, p. 237.

²⁹ A. Leo Oppenheim, "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East: With a Translation of an Assyrian Dream-Book," *Transactions Of The American Philosophical Society*, 1956, p.179-355.

³⁰ Artemidorus, *Interpretation of dreams*, p. 6-7.

sources are originally oriental.³¹ Thus, the dream interpretation tradition coming all the way down from Sumerians kept living in Greek tradition.

As explained above, this Greek tradition seems imperfectly transferred to Latin tradition. This is because Greek was a closed case through most of the middle ages. For medieval copyists, Greek is an 'unreadable' language. While Latin education has an unbroken tradition, Greek is a dead language in Western Europe in the middle age.³² Probably the *Somniale Danielis* is translated into Latin from Greek in seventh century England³³ and became the most common dream interpretation book for the Middle Ages, surviving in a striking number of Latin manuscripts. In fact, the oldest Latin *Somniale* manuscript comes from 9th century while the oldest Greek *Somniale* comes from 15th century.³⁴ Most of Latin *Somniale* copies are found in England, the homeland of William of Malmesbury.³⁵ This tradition may be how intestines arrive to William as a symbol of child.

Even though *Somniale Danielis* is the only example of a dream interpretation book sample for a possible connection between dream interpretation tradition and medieval England and William of Malmesbury, when it comes to dream theory, there are several samples. Steven F. Kruger shows us clear similarities of a fourteenth century English poem, Geoffrey Chaucer's *House of Fame* and a fourth century Latin poet and poem, Prudentius and his '*Hymnus ante Somnum*' and says: '*We see that specific bits of dream lore, and even whole theories, have been transmitted across the centuries*'³⁶. Another book that Kruger presents as a transmitter of dream theory into medieval Europe is Calcidius' *Commentary on the Timaeus*.³⁷ This is obviously on the reading list of William of Malmesbury.³⁸ One of the books Kruger mentions deserves a close attention because it contains more than dream theory. Macrobius' *Commentary* is not only a book of dream interpretation theory also it comments on dream of Scipio which is taken from Cicero's work. This dream has nothing common with Williams of Malmesbury's dream in content; however, it is a dream of

³¹ Martin, *Somniale Danielis*, p. 5; Arthur S. Osley, 'Notes on Artemidorus' "Oneirocritica", *The Classical Journal*, 59, 1963, p. 67.

³² Gilbert Highet, *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*, Oxford University Press, London 1951, p. 13.

³³ Martin, *Somniale Danielis*, p. 67-69.

³⁴ Steven Michael Oberhelman, *The Oneirocritic Literature of the Late Roman and Byzantine Eras of Greece*, PhD Thesis, The University of Minnesota 1981, p. 53.

³⁵ Martin, *Somniale Danielis*, p. 100-125.

³⁶ Kruger, *Dreaming*, p. 57-58.

³⁷ Kruger, *Dreaming*, p. 59.

³⁸ Thomson, *William of Malmesbury*, p. 53.

prophecy and future glory as well. This book is known in Wales, from the eleventh century at the latest.³⁹ Thus, there is a continuation of dream interpretation in Latin language in Europe even though it is limited. Probably these sources somehow impressed the mind of William of Malmesbury.

There are Greek dream interpretation sources, including a Greek version of Daniel's dreambook, whose numbers are not much more than the fingers of one hand. Based on the work of Steven Michael Oberhelman, *The Oneirocritic Literature of the Late Roman and Byzantine Eras of Greece*, there are six dreambooks written up to the twelfth century when the dream of Herleva recorded for the first time by William of Malmesbury. Some of them have some similar content with the variations of the dream of Herleva. However, besides being in Greek, the extant manuscripts of these books are dated between thirteenth and seventeenth centuries.⁴⁰ Using these manuscripts thus may not provide a useful guide.

Consequently, the only dream interpretation book completely overlaps with William of Malmesbury's narration is *Oneirocritica* of Artemidorus. However, the unavailability of Greek sources in medieval England, William's failing in Greek, and the fact that the earliest Latin translation of Artemidorus in the sixteenth century⁴¹ are the reasons why a direct influence of Artemidorus on William is unlikely. When it comes to indirect influence, it seems possible. That is because, even it is not as a whole, the Greek dream interpretation tradition translated into Latin and these translations were in use in medieval England. Being in the first place *Somniale Danielis*, there are books referring to dream interpretation theory as well. Thus, William could have learned the connection between intestines and a child through this tradition or there may have been a whole or partial Latin translation of Artemidorus at that time.⁴²

To make it clear, there are three possibilities for the appearance of the intestines in William of Malmesbury. Firstly, the weakest possibility is that a whole or a partial translation of Artemidorus that we do not know about today somehow reached William. Second, that intestines as a symbol of a child in dream interpre-

³⁹ Kruger, *Dreaming*; Alison Peden, "Science and Philosophy in Wales at the Time of the Norman Conquest: A Macrobius Manuscript from Llanbadan," *Cambridge Medieval Celtic Studies*, 2, Cambridge 1981.

⁴⁰ Oberhelman, *Oneirocritic Literature*.

⁴¹ Grafton, Most, and Settis, *Classical*, p. 285.

⁴² It seems there was some part of Artemidorus available in Latin in Byzantium. Roger A. Pack, "Pascalis Romanus and the Text of Artemidorus," *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 96, Baltimore 1995, p. 291-295.

tation was already something known to the men educated through classical sources and Malmesbury uses this tradition. Third, that Malmesbury does not have to know about the dreamy allegory between a child and intestines because they are both settled in the womb of a woman, so thinking in that way he symbolizes Herleva's children with her intestines. After all, the second scenario is much more possible than the others.

Tree

How can one explain the symbol 'tree' used by Wace and Benoît instead of intestines? Although these sources tell about the dream, the symbol of intestines changes to a tree in their narrative. Both of the sources are dated later than *Gesta Regum Anglorum* and the earlier one is Wace's account. This situation presents two explanations on the origins of Harleva's dream as in Wace and Benoît.

The dream does not appear in any source earlier than William the Malmesbury's *Gesta Regum*. Moreover, since 'Wace and His Authorities' by J. H. Round⁴³ it is known that *Gesta Regum Anglorum* is one of the sources of Wace's *Roman de Rou*. Therefore, Wace takes the dream myth either through it or through oral tradition, which is also a source of Wace. The former option is more possible than the latter because The Normans, at that time, needs to legitimize their hegemony on England. Thus, William of Malmesbury may be assumed to be the source of the dream myth which legitimates Norman hegemony in England.

Either intestines were turned into a tree by Wace and Benoît or oral tradition told the story with a tree. There may be an explanation of why they chose a tree as a symbol instead of intestines. Artemidorus, as a unique source of the tradition, would be the first source to look at for the tree symbol as it is still a dream. Indeed, there are two sections about growing a plant or tree out of the body in *The Interpretation of Dreams* of Artemidorus:

"If a man dreams that a plant has sprung up from his body, it signifies, according to some people, that he will die... There is, moreover, a difference in the plants themselves, so that sometimes they do not indicate death but rather incisions and surgical operations."⁴⁴

⁴³ Jean Blacker, *Wace: a Critical Bibliography*, Société Jersiaise, St Héliier 2008; J. H. Round, 'Wace and His Authorities', 1893, accessed March 23, 2016, <http://chr.oxfordjournals.org/content/VIII/XXXII/677.full.pdf>.

⁴⁴ Artemidorus, *Interpretation of dreams*, p. 169; Harris-Maccooy, *Artemidorus' Oneirocritica*, p. 283.

“A man dreamt that an olive tree was growing out of his head. He devoted himself zealously to the study of philosophy, both to the teachings and the way of life that it entails. For the olive tree is evergreen, firm, and sacred to Athena. And the goddess is thought to be the embodiment of wisdom.”⁴⁵

These are the only records of Artemidorus on a plant or tree growing out of a human body. Obviously, it is not even a close meaning of a child and his future sovereignty. In the former example a plant symbolises a death or surgical operation while in the latter example olive tree symbolises wisdom as it symbolises Athena. Both interpretations are irrelevant to the image and to the function of the dream and the tree in the dream.

Because it is Latin and much more available for medieval England, the *Somnialae Danielis* may be more helpful on the explanation of the tree image. While there is none of a tree image growing from a human body, *Somniale's* fullest manuscript has an explanation for fruitful tree: *Arbores fructuosas videre: lucrum*.⁴⁶ It means that fruitful trees indicate to a profit.

Certainly, dreaming a growing tree is something good for the future of the dreamer according to the *Somniale Danielis*. However, in the dream of Herleva, the story and the tree image is much more complicated than this. Therefore, to find the origin of a tree symbolizing a child and emerging from body requires a broader looking of twelfth century European cultural life.

On the other hand, coming from another ancient Greek source Herodotus' Histories information about the Median King Astyages may give a better footprint to trace the dream:

“He dreamt that there grew from his daughter a vine,⁴⁷ which covered the whole of all Asia. having seen this vision, and imparted it to the interpreters of dreams, he sent to the Persians for his daughter, then near her time, and when she came kept her guarded, desiring to kill whatever child she might bear: for the interpreters declared that his daughter's offspring should rule in his place.”⁴⁸

⁴⁵ Artemidorus, *Interpretation of dreams*, p. 231; Harris-Maccooy, *Artemidorus' Oneirocritica*, p. 379.

⁴⁶ Martin, *Somniale Danielis*, p. 265.

⁴⁷ The reader should know that vine is also an Ackhemenid royal symbol (Sec: Christopher Pelling, 'The Urine and the Vine: Astyages' Dreams art Heredotus' *The Classical Quarterly*, Vol. 46, No. 1. Cambridge 1996, p. 68-77). Also thanks to Pelling's article I noticed the dream in Electra of Sophocles. However, I could not evaluate it here because thir article was in the process of publication.

⁴⁸ *Herodotus*, Trans. A. D. Godley, William Heinemann Ltd, London 1946, p. 139.

Herodotus is translated into Latin by Valla and printed in 1474 for the first time. However, earlier there may be found piece by piece translation in monasteries throughout Europe. All we know is that obviously Wace knows a plant/tree coming out of a body means sovereignty. It is quite possible he has heard or read the story of Herodotus. So, there is another connection between Greek dream tradition and Herleva's dream. Nonetheless, one can find more in order to explain Herleva's dream with tree in the twelfth century.

Wace and Benoît lived in France and wrote in Old French. One assumes there is an image to inspire them to recount the dream of Herleva with a different element, which is a tree. Clearly, the cultural environment and inspiration are different for Wace and Benoît than for William of Malmesbury. So, the source of an image of that a tree coming out of a body is probably a figure known in France, just as intestines were known to William of Malmesbury.

Indeed, there is an image in the twelfth century France, which may have inspired Wace and Benoît. This image is the Tree of Jesse. In its conventional form, the Tree of Jesse is a depiction of Jesse of Bethlehem, the father of King David, and his lineage. The depiction consists of a tree emerging from the genitals of a recumbent and sleeping Jesse and the branches symbolizing descendants of Jesse until Mary and Jesus. The image of the Tree of Jesse began to be very popular at the beginning of the twelfth century, especially in France, the home of Wace and Benoît.

And there shall come forth a rod out of the stem of Jesse, and a branch shall grow out of his roots.' This passage is from the Book of Isaiah (11:1) and is recognized as the inspiration of the Tree of Jesse. Christians in the Middle Ages took this passage as Isaiah's information about the future holy kings descending from Jesse through David. Then, they embody this passage in the Tree of Jesse image. The earliest dated Tree of Jesse image, that is extant today, is in *Výsehrad Codex* of Bohemia dated to 1086. As the earliest image, it is admitted to reflect the common features of traditional copies.⁴⁹

The first Tree of Jesse does not have any other different aim than Herleva's tree. It is a part of 'a thematic grouping.' It is a legitimization and celebration of Vratislav II of Bohemia whose title changed from duke to king in 1086. 'The

⁴⁹ Jean Anne Hayes Williams, 'The Earliest Dated Tree of Jesse Image: Thematically Reconsidered', *Athanas* XVIII, 2000, p. 17.

uniqueness of this image lies in its function within a set of images, which are symbols of salvific leadership, divine election and medieval Christian kingship as a continuation of Old Testament kingship'.⁵⁰ Moreover, divine election and medieval Christian kingship are not the only reasons behind the deployment of the image.

In France the Cistercians had a significant role to play in the spread and development of the Tree of Jesse. Their aim was to emphasize Mary, the mother, and his son, Christ, who are descendants of Jesse. This is because they are fighting the Cathar belief that Christ is neither born to a woman nor from human flesh since the flesh pertained to the devil. This heretical belief grew stronger from the eleventh century. In order to fight against these heretics, the Cistercians, led by St Bernard, concentrated on the production of the Tree of Jesse images centralized around Mary and Jesus.⁵¹ So, from fifty years earlier than Wace's work, the Tree of Jesse image began to be a popular element in France. Originating from Bohemian religious art, the Tree of Jesse became very popular not only France but also the whole Europe and the British Isles. This propagation occurred within sixty years. In these years, the concept stayed the same but the composition expands.⁵² Especially, it becomes a frequent scene for the windows of cathedrals and abbeys in France and England during next decades. Even today, more than fifty examples of the Tree of Jesse still survive in the windows of the French churches.⁵³

Beyond all that, the twelfth and early thirteenth century witness an increased number of visual concepts that describes complex information. There is also a growing interest in biblical stories and their manifestation. The arboreal schemata are very common in the twelfth and the thirteenth century either to structure knowledge or to reveal the historical understanding '*as an ordered and teleological entity*'.⁵⁴ The emergence of the Tree of Jesse may be influenced by this stream as well.

⁵⁰ Williams, 'Earliest Dated', p. 20.

⁵¹ G. R. Dodwell, *The Pictorial Arts of the West 800-1200*, Yale University Press, New Haven and London 1993, p. 214-215.

⁵² Williams, 'Earliest Dated', p. 17.

⁵³ Marie-Pierre Gelin, "Stirps Jesse in Capite Ecclesiae: Iconographic and Liturgical Readings of the Tree of Jesse in Stained-Glass Windows," in *The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*, ed. Pippa Salonijs and Andrea Worm, Brepols, Belgium 2014, p. 13.

⁵⁴ Andrea Worm, "Arbor Autem Humanum Genus Significat: Trees of Genealogy and Sacred History in the Twelfth Century," in *The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*, ed. Pippa Salonijs and Andrea Worm, Brepols, Belgium 2014, p. 35-36.

Clearly, the image of the Tree of Jesse, beginning from the first half of the twelfth century, symbolizes both Mary's role in the birth of Christ and royal genealogy of Christian kingship from King David or his father Jesse of Bethlehem. In the twelfth century, the Monk Hervaas witnesses the overlapping dual meaning of the image: '*The Patriarch Jesse belonged to the royal family, that is why the root of Jesse signifies the lineage of kings. As to the rod, it symbolizes Mary as the flower symbolizes Jesus Christ*'.⁵⁵

This genealogy is, of course, such a lineage which all medieval Christian kings want to be part of.⁵⁶ Moreover, the Tree of Jesse is a popular image of being a legitimate king. Wace and Benoît, like the French and other continental Europeans, are familiar with this image. When Wace reads the expressions of William of Malmesbury, he understands that the dream is to legitimize the kingship of William the Conqueror. However, intestines, as a symbol, are too far away from him and his audience. Thus, he uses a much more meaningful symbol, inspired by the Tree of Jesse, much more efficacious to indicate that William is the true king of England.

William of Malmesbury was a highly educated writer, writing in Latin. Unlike William of Malmesbury, Wace and Benoît wrote in Old French which was a language of popular culture and the public. They almost certainly did not know Greek and about Greek sources such as *Oneirocritica* of Artemidorus and maybe knew about some piece of Herodotus' works.

Consequently, in the case of intestines turning into tree, there must be two scenarios. The first scenario is that Wace, the first source of the dream with the tree, reads William of Malmesbury's account while he writes *Roman de Rou*. He wants to take the dream of Herleva into his work; however, he cannot understand the function of the intestines in the dream. More likely, the intestines strikes him odd as a symbol of a child. Therefore, he saves the structure of the dream and only changes the intestines by being inspired by a similar but much more popular figure, the Tree of Jesse or maybe by Herodotus.

The second scenario is not much different than the first one. It is that even though Wace understands the intestines as a symbol of a child and does not regard

⁵⁵ Emile Male, *Religious Art in France in the Thirteenth Century*, trans. Dora Nussey, J. M. Dent and Sons Ltd, London 1913, p. 165.

⁵⁶ Williams, 'Earliest Dated', p. 18-20.

it as odd, he knows that it sounds strange for his readers and audiences. That is because he writes in Old French so his intended audience is lay people. In order to give the message of this dream to lay people, he thinks, he should find a more understandable symbol. At that time, there is already a popular image of something emerging from the body and it means lineage and sovereignty; and that is Jesse Tree. So, he converts the intestines to the tree. Then the message becomes more familiar and more understandable for the target group.

Briefly, the first recorder of Herleva's dream, William of Malmesbury, uses intestines as a symbol of a child, likely influenced by the dream interpretation tradition coming from Greek civilization. Following writers, Wace and Benoît, uses the tree as a symbol of lineage or a child while they tell about the dream of Herleva. The intestines turn into the tree in the hand of the French writers in the later twelfth century. This may be because of the Tree of Jesse which is very popular throughout Europe and especially in France. It has almost the same concept as the dream and a meaning of both genealogy of the Old Testament kings and Mary and Jesus as descendants of Jesse of Bethlehem. That is why a tree is a better symbol than intestines or a wine like in Herodotus for people in France to indicate that William the Conqueror and the Normans are the true Kings of England.

Tree's Extension

When it comes to the difference in the tree's extension, while the other sources assume Normandy and England, Wace's tree extends only over Normandy. Nonetheless, it is not a restriction of William the Conqueror's sovereignty in the future. Wace, as well, in the omen part clearly indicates, in the expressions of *'the old lady'*, that what William conquers in the future is what he already deserves. Therefore, other than tree and intestines, the last difference is just two different expressions of the same meaning. This makes them not a real difference.

The Prophecy

Although this paper focuses on the images in the dreams, the prophecy parts coming after the dreams should not be ignored. These prophecies are in the accounts of William of Malmesbury and Wace. Apart from an indication to the omen before the dream in Malmesbury's account, both accounts give the prophecy right after the dreams but not as a part of the dreams. Apparently, they are apart from the dreams; however, clearly, they are there in order to explain and interpret the meaning of the dream and emphasize it so they don't allow any doubt

in the message of the dream. They are the interpretations of the dream under the cover of prophecy.

Also, in classical civilizations, symbolic dreams come consecutively with their interpretation. Dream and its interpretation cannot be separated. That is because ‘*a dream without interpretation is likened to an unopened letter*’, according to the Babylonian Talmud. More importantly, classic dream interpretation tradition does not accept the dreams based on individual psychological experiences as a dream worthy of interpretation. Thus, a dream without interpretation may indicate that it is not a faithful dream but an evil one.⁵⁷

Moreover, in the prophecy part, three subjects are particularly worth concentrating on. The first one is that the dreams are not interpreted by anyone; however, the interpretation is presented as a prophecy after the delivery. The second subject is that a woman, the midwife, declares the prophecy. Here, so to speak, clearly there is a woman figure who has words to say on the destiny of a man, a king. There would be interesting outcomes, based on this point, if a comparative study emerges between the founding dream traditions.⁵⁸ The third subject is the timing of the prophecy. The midwife witnessing a child struggling and taking by handfuls something from the ground makes the prophecy. Thus, a new born child whose hand is full by grasping something indicates that he is to be a king or at least to be a great man. This must be a worldwide belief in medieval times because Genghiz Khan is born in a similar way, with a handful of blood too.⁵⁹ These are all noteworthy points in the prophecy part of the dream.

Conclusion

Symbols were important in the middle ages. In such a period, kings had to be a king by destiny more than by agreement, or at least it was supposed to seem that way. Thus, dreams and their interpretations were inevitable at that time.

Briefly, William of Malmesbury knew legitimizing power of the dream when he was recording it. He used his historical background and the elements of dream

⁵⁷ Patricia Cox Miller, *Dreams in Late Antiquity*, Princeton University Press, Princeton 1998, p. 74; Oppenheim, ‘Interpretation of Dreams’, p. 206.

⁵⁸ As I said earlier, the writer works on an extended comparative history of founding dreams including gender emphasis as well.

⁵⁹ Mangol Hun Niuça Topça’an, *Moğollarn Gizli Tarihi*, trans. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, p. 54.

interpretation tradition that came through Latin translations of Greek or oral tradition, in order to create a myth for Kingdom of William the Conqueror and the Normans in England. In this dream intestines symbolized a child. This child was William the Conqueror. When the dream arrived in continental Europe, it had to be changed because of the cultural environment. Wace and Benoît were historians in France and writing in French. Presumably, Wace thought the tree symbol, which was widespread in Europe thanks to the Tree of Jesse, was much more meaningful for his audiences. Then, he changed the intestines into tree and Benoît followed him.

This is a possible scenario for the development of Herleva's dream in the accounts of William, Wace, and Benoît. In any case, these dreams are not random and should not be ignored. As I try to explain above, they have a deep historical background and can give us the connections, otherwise we hardly know, between civilizations, peoples, and cultures.

BIBLIOGRAPHY

- Artemidorus, *The Interpretation of Dreams: Oneirocritica*, trans. Robert J. White, Noyes Press, New Jersey 1975.
- "Artemidorus Daldianus", Vol I of *The New Encyclopaedia Britannica*, ed. Robert McHenry, Encyclopaedia Britannica Inc., London 1993.
- Benoît, *Chronique des Ducs de Normandie*, Universitatis Regiae Upsaliensis, Upsala 1954.
- Blacker, Jean, *Wace: a Critical Bibliography*, Société Jersiaise: St Hélier 2008.
- Dodwell, G. R., *The Pictorial Arts of the West 800-1200*, Yale University Press, New Haven and London 1993.
- Douglas, David C., *William the Conqueror: The Norman Impact upon England*, Eyre and Spottiswoode, London 1964.
- Gelin, Marie-Pierre, "Stirps Jesse in Capite Ecclesiae: Iconographic and Liturgical Readings of the Tree of Jesse in Stained-Glass Windows," in *The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*, ed. Pippa Salonijs and Andrea Worm, Brepols, Belgium 2014.
- Grafton, Anthony, Glenn Most, and Salvatore Settis, *The Classical Tradition*, Harvard Collage, USA 2010.

- Herodotus*, Trans. A. D. Godley, William Heinemann Ltd, London 1946.
- Highet, Gilbert, *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*, Oxford University Press, London 1951
- Houts, Van and others, "The Origins of Herleva, Mother of William the Conqueror" *The English Historical Review*, 101, Oxford 1986, pp. 399-404.
- Kruger, Steven F., *Dreaming in the Middle Ages*, Antony Rowe Ltd, Wiltshire 1992.
- Mangol Hun Niuça Topça'an, *Moğollarn Gizli Tarihi*, trans. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1986.
- Male, Emile, *Religious Art in France in the Thirteenth Century*, trans. Dora Nussey, J. M. Dent and Sons Ltd, London 1913.
- Martin Lawrance Thomas, *The Somniale Daniels, An Edition of a Medieval Latin Dream Interpretation Handbook*, PhD thesis, University of Wisconsin-Madison, 1977.
- Miller, Patricia Cox, *Dreams in Late Antiquity*, Princeton University Press, Princeton 1994.
- Oberhelman, Steven Michael, *The Oneirocritic Literature of the Late Roman and Byzantine Eras of Greece*, PhD Thesis, The University of Minnesota, 1981.
- Oppenheim, A. Leo, "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East: With a Translation of an Assyrian Dream-Book", *Transactions Of The American Philosophical Society*, 1956, pp.179-355.
- Osley, Arthur S., "Notes on Artemidorus' "Oneirocritica", *The Classical Journal* , 59, 1963, pp. 65-70.
- Pack, Roger A., 'Pascalis Romanus and the Text of Artemidorus', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 96, 1995, pp. 291-295.
- Peden, Alison, "Science and Philosophy in Wales at the Time of the Norman Conquest: A Macrobius Manuscript from Llanbadan", *Cambridge Medieval Celtic Studies* 2, Cambridge 1981, pp. 21-45.
- Pelling, Christopher, 'The Urine and the Vine: Astyages' Dreams at Herodotus,' *The Classical Quarterly Vol. 49*, No. 1, Cambridge 1996, pp. 68-77.
- Price, S. R. F., "The Future of Dreams: from Freud to Artemidorus", in *Studies in Ancient Greek and Roman*, ed. Robin Osborne Cambridge University Press, UK 2004, pp. 3-37.
- Round, J. H., "Wace and His Authorities", 1893, accessed March 23, 2016, <http://ehr.oxfordjournals.org/content/VIII/XXXII/677.full.pdf>.

- Thomson, R. M., *William of Malmesbury*, The Boydell Press, Woodbridge 2003.
- Wace, *The History of the Norman People: Wace's Roman de Rou*, The Boydell Press, Woodbridge 2004.
- William of Malmesbury, *Gesta Regum Anglorum: The History of the English Kings*, Clarendon Press, Oxford 1998.
- Williams, Jean Anne Hayes, "The Earliest Dated Tree of Jesse Image: Thematically Reconsidered", *Athanas* XVIII, 2000, 17-23.
- Worm, Andrea, "Arbor Autem Humanum Genus Significat: Trees of Genealogy and Sacred History in the Twelfth Century," in *The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought*, ed. Pippa Salenius and Andrea Worm, Brepols, Belgium 2014.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TARIMSAL ÜRETKENLİK ÜZERİNE TETKİKAT VE NOTLAR

KAYHAN ORBAY*

Tarımsal üretkenlikte artış sınaî gelişme ile ilişkilendirilerek iktisadi büyüme ve refah ile bağlantılı görüldüğünden, Osmanlı ekonomisinin de içinde yer aldığı Erken Modern Çağın geleneksel tarım ekonomilerinde, tarımsal üretkenliği tahmin etmek iktisat tarihçilerinin nihai önemde gördükleri araştırma alanlarından birisidir. Tarımsal üretkenlikteki artışın iktisadi büyümede bir dönüm noktası teşkil ettiği ve endüstri devrimini mümkün kılan zemini hazırladığı görüşünden hareketle, tarımsal üretkenlik iktisadi gelişimi ve gelişmişlik farklarını açıklamakta bir anahtar unsur olarak değerlendirilmektedir. Böylece, tarımsal üretkenlik artışının zamansal ve mekânsal açıdan ortaya çıkışını tespit etmek, tarımsal devrimin ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleştiği üzerine yürütülen tartışmanın yanıtına dair bir teşebbüs olmasının ötesinde, yaşam standartlarında değişimi ve refah artışını, sektörler, bölgeler ve devletler arasında gelir farklılıklarının oluşumunu ve endüstrileşmeyi anlamaya yönelik suallere de dairdir. Tarımsal üretkenlik tahmini meselesi çerçevesinde, nüfus büyüklüğü ve yapısının, tarımsal kaynaklar, teknikler ve kurumların gelişim ve değişiminin, iklimsel koşullar ve ürün cinslerinin, üretimin organizasyonu, toprak sistemi, arazi mülkiyeti ve hukuki yapının üretkenlik üzerinde tesirini görmeye gayret eden sorular da yer almaktadır. Elbette, iktisadi büyümeyi anlamakta faydalanılan tarımsal üretkenlik artışı ve tarımsal devrim çalışmaları bazı coğrafyaların geç sanayileşmesi ve iktisadi gerikalmışlığını izah etmekte de mevzu bahis edilmektedir. Bunu R. C. Allen “Tarımsal Tutuculuk” (Agrarian Fundemantalism) ile ifade etmektedir.¹ Tarım sektöründeki gelişmeler bir devrim olarak tanımlanıp sınaî devrim, modernleşme, gelir ve sosyal eşitsiz-

* Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, korbay@metu.edu.tr

¹ Robert C. Allen, *Enclosure and the Yeoman*, Oxford, Clarendon, 1992, ss. 1ff.

liğin artması, özel mülkiyetin ve kapitalizmin gelişmesi ile ilişkilendirilmektedir. Bu görüşler sadece İngiliz tarihini değil diğer coğrafyaların tarihini yorumlarken, tarım ve sanayileşme politikaları üretirken ve “Batı Modeli” iktisadi gelişim tavsiyelerinde de etkili olmuştur.²

Osmanlı tarımsal ekonomisi bilhassa pek kıymetli iktisadî malumatı hâvî ve uzun müddettir tarihçilerin esas arşiv malzemesini oluşturan tahrir defterleri tahlil edilmek suretiyle çalışılmakla beraber, Coşgel’in de haklı olarak ikaz ve ifade ettiği gibi bu malzeme tarımsal üretkenlik meselesini izah ve mukayeseli usulle tetkik gayesiyle kâfi derecede kullanılmamıştır.³ Tahrir defterlerinin bu sahada kıymetlendirilmesi zaruretine değinen Coşgel, yakın zamanda yayınlanan bir makalesinde tarımsal üretkenlik meselesini ele alarak tahmin hesapları yürütmüş ve ulaştığı neticeleri Batı’daki üretkenlik hesapları ile mukayese ederek şaşırtıcı bazı iddialar ileri sürmüştür. Coşgel’in çalışması İmparatorluğun araştırmasına konu ettiği bölgelerinde 15. ve 16. yüzyıllarda tarımsal işgücü başına üretkenlik rakamlarının çoğu Avrupa ülkesinde 19. yüzyıl ortalarında ulaşılan rakamlarla kıyaslanabilecek kadar yüksek olduğu şeklinde umulmadık bir neticeye ulaşmakta ve ilaveten İmparatorluğun yaygın coğrafyası içinde bölgeler arasında üretkenlik farklarını ortaya koymaktadır.

Coşgel, çalışmanın dayandığı tahrir defterlerinin zengin muhteviyatı ve sunduğu imkânlar hususunda övgü dolu ifadeler sarf etmekle beraber, malzemenin yanıt veremediği pek çok sual olduğunun farkında olarak kaygılarını da dile getirmiş ve tahmin hesaplarını tamamlamak amacıyla bazı basitleştirici varsayımlara başvurmak zorunda kalmıştır. Nihayetinde, Osmanlı İmparatorluğu’nda tarımsal üretkenlik tahmini yönünde rehber addedilebilecek bir çalışmayı yayınlayan Coşgel, bu hususta emsal çalışmaların hataları düzelterek ulaşılan sonuçları tetkik suretiyle teyit ve yahut reddedebileceğini temenni etmektedir.

Buradaki yazımızın gayesi aynı tahmin hesaplarını tekrar etmekten ziyade, tarımsal üretim ve vergi kayıtlarını ihtiva eden ve yeni keşfedilen arşiv defterlerinden, ilaveten evvelce bilinen ama ihmal edilmiş bazı defter kayıtlarından hareketle tarımsal üretkenlik meselesi üzerine çalışmaların göz önüne almasını faydalı bulduğumuz bazı notlar düşmektir. Söz konusu yeni defterler vakıf *müfredât* defterleri

² E. L. Jones ve S. J. Woolf (edi.), “Preface”, *Agrarian Change and Economic Development: The Historical Problems*, London, Methuen & Co., 1969; Allen, *Enclosure*, ss. 2.

³ Metin M. Coşgel, “Agricultural Productivity in the Early Ottoman Empire”, *Research in Economic History*, 24, 2007, ss. 161-187.

arasında yer alan ve *âşâr-ı hubûbât* adı verilen defterlerdir.⁴ İçerik olarak tahrir defterlerine yakın olan ve aslında hububat öşrünü kaydetmek amacıyla tertip edilen bu defterlerin bir özelliği, her ne kadar elimizde tam bir seri olmasa dahi, sene be sene tutulmuş olmalarıdır. İhmal edildiklerinden bahsettiğimiz defter kayıtları ise vakıfların ana muhasebe defterlerinde yer alan *emânet* usulü ile toplanan kırsal gelirlere ait kayıtlardır.⁵

Tarımsal üretim ve üretkenlik üzerine tarih yazımının yeni arşiv malzemelelerinden derlenen malumat ile hesaplamalarının daha sıhhatli ve katî hale geleceği tarihçiliğin doğal ilerleyişinde beklenen ve umulan bir neticedir. Maalesef, burada ele aldığımız arşiv malzemesinin tetkiki bugüne değin yapılan bazı hesaplamaları tasdik ve yahut tashih etmediği gibi, hesapları daha muğlak ve müphem kılmakta, dahası hesaplamalara temel teşkil eden tahrir defterlerinin tarımsal üretim ve üretkenliği tespit için faydası ve kullanımına da ciddi şüphe düşürmektedir.

Tarımsal Üretkenlik Meselesi

Tarımsal üretkenlik, verimlilik kavramından farklıdır ve tarımsal üretimin tarımsal girdilere oranı olarak ifade edilir. Tarımsal Devrim, birim arazide (mesela dönüm başına) üretim miktarında artış ya da tarımsal üretkenlikte ciddi bir artış olarak tanımlanabileceği gibi tarımsal girdi veya girdilerin üretkenliğinin gıda malları arzının nüfus, şehirleşme ve sanayileşmeye çizdiği sınırları silecek ölçüde artması olarak da tanımlanabilir.⁶

Bu devrimin evvela Britanya’da yaşandığı kabulü ile birlikte Britanya iktisadi tarihini çalışan tarihçiler için tarımsal üretkenliğin hesaplanması ve zaman içinde değişimini tespit ve sebepleri ile beraber izah etmek iki temel nedenden merkezi bir önem taşımıştır. Birincisi, tarım sektörünün ekonominin esaslı bir faaliyet sahası olması ve tarımsal üretkenlik artışını tarihlemenin Britanya tarımsal devrimini tarihlemek bakımından taşıdığı önemdir. İkincisi, tarımsal devrimin sanayi devrimini mümkün kılacak koşulları hazırladığı iddiasından hareketle Britanya’nın iktisadi gelişimini anlamakta arzettiği önemdir. Esasen aynı sebep yani, tarımsal ekonominin ağırlığı ve tersi sebep yani, sınaî gerikalmışlığın, dahi dışa bağımlılı-

⁴ Kayhan Orbay, “Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar: Vakıfların Rüşum, Aşar-ı Hububat ve Furuht-ı Hububat Defterleri”, *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, 30, 2011, ss. 127-143.

⁵ Kayhan Orbay, “Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica, Revue D’Etudes Turques*, 39, 2007, ss. 3-48.

⁶ Tarımsal devrimin kriterleri ve tarifi konusunda bkz., Mark Overton, *Agricultural Revolution in England*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, ss. 7-9.

ğın izahı gayreti Osmanlı tarımsal ekonomisinde üretkenlik meselesini ele almaya temel teşkil eder.

Lakin, Erken Modern Dönem içinde tarımsal üretimin girdilerine dair verileri elde etmenin güçlüğü karşısında “toplam faktör üretkenliği” (total factor productivity) hesabından ziyade emek üretkenliği (labour productivity) veya bir diğer temel girdi olan toprak üretkenliği (land productivity) hesabına yönelmek tabii, hatta zorunludur. Emek üretkenliği, toplam üretimin tarımsal işgücüne bölünmesi ile bulunabilir. Sadece bu iki değişkene dair dahi istatistikî usulleri tatbik müsaite veri temin etmek mümkün olmadığından iktisat tarihçileri tahminlerini basitleştirici kabuller üzerinden yürütmek ve üretkenlik hesabı meselesine farklı yollar izleyerek yaklaşmak zaruretinde kalmaktadır. Bu vaziyet Osmanlı tarımsal ekonomisinde üretkenlik tahminleri için olduğu kadar üretkenlik meselesinin çok daha evvelinden tarihçinin bir meşguliyet sahası olduğu Britanya tarımsal ekonomisi için de geçerlidir. Dahası yarım yüzyılı aşkın bir uğraş neticesinde aynı azim ve heves ile süregelen çalışmaların öncü vasfındaki eserlerde dayarılan varsayımları tekrar ile üretkenlik hesap etmekte oluşu ve halen ileriye dönük aynı temenniler ile nihayete ermesi bu sahanın ne denli güçlükler arz ettiğini ispat eder.

Tarımsal Devrimi Tarihleme

Günümüzde ana-akım diyebileceğimiz tarih anlatımı tarımsal devrimi tarım sektöründe 15. yüzyıl kadar erken bir tarihten başlayan ve üretim artışını doğurran gelişmeleri içeren uzun bir süreç içinde tanımlamaktadır. Tarımsal devrimi 18. yüzyıl ve sonrasına tarihleyen ‘geleneksel yazımı’⁷ 1960’lardan itibaren eleştiren, tarımsal devrimi daha erken tarihlere çeken ve günümüzde ana-akım haline gelen bu revizyonist yaklaşıma yönelik de itirazlar bulunmaktadır. Böylece tarımsal devrimi yeniden 18.yy ortaları kadar geç bir tarihe yerleştiren veya bu süreçte 18. yüzyıl ve sonrasını daha öne çıkararak tarımsal üretimde hızlı bir büyüme dönemi olarak vurgulayan çalışmalar ile şekillenen yeni bir revizyonist yaklaşım da bulunmaktadır.⁸

İngiltere tarımsal tarihi üzerine akademik çalışmalar 19. yüzyıl sonlarından itibaren yoğunlaşarak artarken, bu tarih yazımının bir yandan arşiv malzemesinin

⁷ R. E. Prothero (Lord Ernle), *English Farming; Past and Present*, with introduction by G. E. Fussell and O. R. McGregor, Chicago, Quadrangle Books, 1961.

⁸ Tarımsal Devrim’i tarihlemede farklar hususunda bkz., Mark Overton, “Agricultural Revolution?: England, 1540-1850”, *Recent Findings of Research in Economic & Social History*, 3, 1986, ss. 1-4; İdem, *Agricultural Revolution*, ss. 1-7. Daha kapsamlı bir literatür değerlendirmesi için bkz., Bruce M. S. Campbell and Mark Overton, “A New Perspective on Medieval and Early Modern Agriculture: Six Centuries of Norfolk Farming c.1250-c.1850”, *Past & Present*, 141, 1993, ss. 38-49.

derlendiği, çeşitlendiği, neşredildiği ve defaâtle etüt edildiği bir keşif sahası öbür yandan farklı usul ve suallerin yeşerdiği ve terk edildiği, mesai, tetkik ve tenkit ile külliyyatı kıymetlendirilmiş bir meşguliyet sahası vücuda getirdiği muhakkaktır. Bu devasa külliyyat örüntüsüne buradaki yazımızın mevzusu bakımından nüfuz etmek mümkün ve zaruri olmasa dahi, evvela tartışmaların alevlendiği 1960'lı yılları misal alarak farklı tarihlemeleri, sonrasında bunları izleyen farklı izahat ile şekillenen tarihsel seyri göstermek, böylece Osmanlı tarımsal tarihinin sualler ve usuller zeminini zenginleştirmek zannederiz fayda sağlayacaktır.

Deane ve Cole'ün 1962 tarihli çalışması, misalen, iktisat tarihinde ekonometrik teknikler uygulayan 'kliometrikler'in (cliometricians) İngiliz iktisat tarihinde ilk temsili addedilir.⁹ Sonraki çalışmalar üzerinde derin tesirleri olan bu eser tarımsal devrimi 18. yüzyıla yerleştirerek, 1740'lardan sonra nüfusun büyümesi ve tarımsal ürünlerin görelî fiyatlarındaki artışın sınaî ürünler için müsait bir iç-pazar yaratarak iktisadi gelişimi teşvik ettiği görüşüne sahiptir.¹⁰

1960'lı yıllara ait bir diğer çalışmada E. L. Jones, henüz tarımsal ürünler talebinde gelişmiş tekniklerin yayılmasını teşvik edecek ve tarımsal devrimi doğuracak şekilde ciddi bir genişlemenin olmadığı 17.yy ortası ile 18.yy ortası arasındaki dönemde İngiliz tarımının teknik yenilikler tecrübe ettiğinden bahsetmektedir.¹¹ Jones, bu esaslı teknik yenilikler ve üretim miktarında artışın kısıtlı bir pazarda nasıl mümkün olduğu sorusunu yanıtlamaya ve 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde tarımsal gelirlerdeki düşüşün iktisadi büyüme açısından neticelerini görmeye çalışır. Ona göre 16. ve 17. yüzyıllarda çiftçilerin ekebileceği ürün yelpazesi genişlemiştir ve çiftlik organizasyonu da bu yeni ürünleri kullanacak esnekliğe sahiptir.¹² Hayvancılık sektörüne gelince, hayvan yemi arzındaki artış daha çok sayıda sürü hayvanının daha iyi beslenmelerini sağlamıştır. Bu ise suni gübre temini imkânı olmayan bir tarımsal ekonomide daha fazla gübre üreten önemli bir gelişmedir.¹³ Bunlara karşın, Jones, 1540 ile 1640 arasında tarım sektöründe başarılanların yetersiz, zayıf kaldığını ve üretim artışının muhtemelen ekilen arazinin genişlemesinden kaynaklandığı sonucuna ulaşmaktadır.¹⁴ 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde, tarımsal ürün

⁹ Phyllis Deane and W. A. Cole, *British Economic Growth, 1688-1959: Trends and Structure*, London, Cambridge University Press, 1969.

¹⁰ Benzer bir görüş için bkz., B. H. Slicher van Bath, "Eighteenth-Century Agriculture on the Continent of Europe: Evolution or Revolution?", *Agricultural History*, 43/1, 1969, ss. 169-180.

¹¹ E. L. Jones, "Agriculture and Economic Growth in England, 1660-1750: Agricultural Change", *The Journal of Economic History*, 25/1, 1965, 1-18.

¹² *Ibid.*, ss. 2f.

¹³ *Ibid.*, ss. 4.

¹⁴ *Ibid.*, s. 5.

fiyatlarının düşük olması ve nüfus artışı olmaması, dolayısıyla satınalım gücünün yükselmesine rağmen büyük ölçekli sınaî devrimin bariyerlerinin aşılması için koşulların oluşmadığını, böylesi bir aşamaya yüzyılın üçüncü ve son çeyreklerinde geldiğini ifade etmektedir.¹⁵

Yine 60'lı yıllarda yayımlanan bir makalesinde A. H. John ise, Jones ile hemfikir olarak 1750'lerde iktisadi genişlemeyi aşkar görmekte birlikte, 18. yüzyılın ilk yarısında, nüfus artmıyorken üretkenlik artışı olması sonucu fiyatların düşük olduğunu ve tarımsal ürün fiyatlarının düşük olmasının diğer mallara talebi arttırdığını vurgulamaktadır.¹⁶ Fiyatlardaki bu düşüş, geçim maliyetini düşürerek kişi başına reel geliri de arttırmıştır. Bu sebeple John, 18. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyrekleri arasında keskin bir ayırımın mevcudiyetinden emin değildir.

J. D. Chambers ve G. E. Mingay, aynı tarihlerde yazarak İngiliz tarım ekonomisinde 1750-1880 arasındaki gelişmelerin, her ne kadar geçmişte kökleri bulunmakla birlikte, tarımsal devrim olarak adlandırılabilceğini ileri sürmektedir.¹⁷ Yazarlar da dahil tarımsal devrimi uzun bir süreç içinde gören tarihçiler arasında devrimi tüm bu yüzyıllara şümul bir hadise olarak görmeyip, evvelki yüzyıllardaki gelişmeleri devrimin hazırlayıcısı olarak görmektedir. Chambers ve Mingay gibi mesela J. Addy de devrimin başlangıcını 1660 sonrasına yerleştirirken önceki yüzyıllardaki gelişmelerin vardığı bir netice olarak görmektedir.¹⁸

E. Kerridge ise, 1960'larda, tarımsal devrimin geç 18. yüzyıl ve sonrasına ait bir gelişme olarak kabul edilmesini 'mit' olarak adlandırmakta, bu mitin oluşmasından ve yerleşmesinden mesul tuttuğı Lord Ernle'e zehir zemberek, onun dayandığı ziraatçi yazarlar ve tarihçilere ise hakaretamiz ifadeler de ihtiva eden bir makale kaleme almaktadır.¹⁹ Kerridge'e göre İngiliz tarımının devrimi, devrimsel gelişmelerin çoğı 1673'den önce gerçekleşmek üzere 1560 ile 1767 arasında gerçekleşmiştir.

¹⁵ *Ibid.*, s. 18. Ayrıca bkz., P. K. O'Brien, "Agriculture and the Industrial Revolution", *The Economic History Review*, 30/1, 1977, ss. 166-181.

¹⁶ A. H. John, "Agricultural Productivity and Economic Growth in England, 1700-1760", *The Journal of Economic History*, 25/1, 1965, ss. 19-34.

¹⁷ G. E. Mingay, "The 'Agricultural Revolution' in English History: A Reconsideration", *Agricultural History*, 37/3, 1963, ss. 123-133; J. D. Chambers and G. E. Mingay, *The Agricultural Revolution 1750-1880*, New York, Schocken Books, 1966.

¹⁸ John Addy, *The Agrarian Revolution*, London, Longman, 1972.

¹⁹ Eric Kerridge, "The Agricultural Revolution Reconsidered", *Agricultural History*, 43/4, 1969, 463-476. Ayrıca bkz., G. E. Mingay, "Dr. Kerridge's 'Agricultural Revolution': A Comment", *Agricultural History*, 43/4, 1969, ss. 477-482.

Böylece 1960'larda bir tarımsal devrim yaşandığı üzerinde hemfikir olunmakla birlikte, bunun mahiyeti, devrimsel gelişmelerin tarifi ve neticeleri, nihayet tarımsal devrimin tarihlenmesi hususunda tarihçilerin ortak bir sonuca ulaşamadığı görülmektedir.²⁰ Tarımsal devrimi ayrı dönemlerde ispat ettiği iddiası taşıyan çalışmaların pek tabii ki izahatleri kısmen ve bazen usulleri tamamen farklıdır.

Revizyonist ve Yeni Revizyonist İddialar

Yukarıda değindiğimiz ve tarımsal devrimi geç 18. yüzyıldan itibaren başlatan geleneksel tarih yazımına eleştirel olarak gelişen, tarımsal devrimi 18. yüzyıl öncesine taşıyan çalışmalar 1960'lar sonrasında tarihyazımında daha öne çıkmışlardır. Buna karşılık yeni bir revizyonist akım tarımsal devrimi yeniden geç bir tarihe yerleştirmektedir.

Mesela, tartışmanın öne çıkan isimlerinden G. Clark, geç ortaçağ ile 1884 arasında İngiltere'de yaklaşık 4 dönüm (1 acre)²¹ başına mahsulün %150 civarında arttığını, 17.yy'da mahsuldeki artışın 18.yy'daki kadar büyük olduğunu, dahası 17.yy'daki artışın 1800-1860 arasındaki artışı dahi aşabileceğini iddia etmektedir.²² Clark'a göre, mahsulde esash artış 17.yy'da, henüz yeni çiftçilik tekniklerinin büyük bir etkisinin olmadığı ve henüz yeni tarımsal ürünlerin yayılmasından önceki dönemde gerçekleşti.²³ İngiltere'de buğday mahsulü 1600'e kadar Ortaçağ'daki seviyesinde kaldıktan sonra 1600-1800 arasında sürekli olarak arttı.²⁴ Clark, daha geç tarihli çalışmalarında Ortaçağ tarımsal işgücü üretkenliğinin 1800'e kıyaslandığında görece olarak yüksek olduğunu da iddia etmektedir.²⁵ Dahası 1450'ler civarında üretkenliğin 1850'deki kadar yüksek olduğunu ve 1300-1800 arasında üretkenlik artışının diğer yazarların tahmin ettiklerinin çok altında gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ayrıca, 1600 sonrasında ve sınaî devrim öncesinde üretkenlik artışı olduğu görüşünü tekrarlamaktadır.

R. C. Allen ise artan üretim ve üretkenlikle tanımlanan iki tarımsal devrim olduğunu, birincisinin çitlemeden (enclosure) evvel ortaya çıktığını ve küçük-ölçekli

²⁰ Biz burada sadece 60'lı yılları misal vererek tarihleme sorununa değindik. Allen bir asırlık çalışmalara rağmen tarımsal devrimin tarihlenemediğini ifade etmektedir, Robert C. Allen, "Tracking the agricultural revolution in England", *Economic History Review*, 52/2, 1999, ss. 209-235. Ayrıca bkz., Campbell ve Overton, "A New Perspective on Medieval and Early Modern Agriculture", ss. 42-49.

²¹ 1 ac = 4046.86 daa.

²² Gregory Clark, "Yields per acre in English agriculture, 1250-1860: evidence from labour inputs", *Economic History Review*, 44/3, 1991, ss. 454.

²³ *Ibid.*, ss. 457f.

²⁴ *Ibid.*, ss. 458.

²⁵ Gregory Clark, "The Long March of History: Farm Wages, Population and Economic Growth, England 1209-1869", *Economic History Review*, 60, 1, 2007, ss. 97-135.

çiftçiler tarafından açık ortak arazide (open fields) gerçekleştiğini, ikincisinin ise 19.yy'ın ilk yarısında vuku bulduğunu iddia etmektedir.²⁶ Ona göre, üretkenlikteki büyümenin asıl kısmı 18.yy ortasından önce gerçekleşti.²⁷ 1300-1500 arasında İngiltere'de üretkenlik düştü, ancak sonrasında yükseldi.²⁸ Öyleki, 1300-1850 arasında üretim 4,5 kat arttı ve 1750'de tüm diğer ülkeleri geçti. Allen'ın sonuçlarına göre en önemli artış dönemleri 1500-1750 ile 1800-1850 arasındadır. Geleneksel yazımın üretim artışının gerisindeki önemli bir gelişme olarak vurguladığı 'parlamentar çitleme'nin (parliamentary enclosure) dorukta olduğu 18.yüzyılın ikinci yarısında ise üretimde dikkat çekici derecede ağır bir artış vardır.²⁹

Yeni revizyonist satıhtan önde gelen bir isim olan M. Overton ise 18. ve erken 19. yüzyılları İngiltere'de 'tarımsal devrim' olarak adlandırılabilir önemde bir dönem olarak tanımlamakta ve böylece 1960'lardan beri ana akım haline gelen evvelki yüzyıllardaki gelişmelerin daha önemli olduğu görüşüne de karşı çıkmaktadır.³⁰ Overton, ilerlemenin iki temel göstergesinden birinin arazi üretkenliğinde bir artıştan kaynaklanan tarımsal üretimde ciddi artış ve ikincisinin işgücü üretkenliğinde ciddi artış olduğunu ifade ederek 1750 ile 1850 arasında İngiliz tarımında üretim ve üretkenlikte beklenmedik değişimler olduğunu iddia etmektedir.³¹

Tarımsal üretim ve üretkenlik artışı olarak tanımlandığında iki tarımsal devrim ayırt eden tarihçiler olduğuna az yukarıda değindik. Üçleyen de eksik değildir. F. M. L. Thompson bir değil üç tarımsal devrim olduğu görüşündedir.³² İleri 1815'de tamamlanırken ikincisinin embriyo aşaması başlamıştır. İkincisi 1880'de büyük ölçüde tamamlanırken 1914'de başlattığı üçüncüsünün de temelleri atılmaktadır. Thompson, 1815-1880 tarihleri arasına yerleştiği ikinci devrim üzerine eğildiği çalışmasında, 1815-80 dönemindeki gelişmeleri gerçek manada bir tarımsal devrim olarak almaktadır.

İngiliz tarımında esaslı üretkenlik artışını 18. yüzyıl öncesine veya içine yerleştiren bu iddiaların yanında E. Karakacılı'nın çalışması meseleye daha da ilginç

²⁶ Allen, *Enclosure*, ss. 13, 21; idem, "Tracking the agricultural revolution".

²⁷ Idem, "Tracking the agricultural revolution", ss. 210.

²⁸ Robert C. Allen, "Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800", *European Review of Economic History*, 3, 2000, ss. 1-25.

²⁹ Robert C. Allen, "English and Welsh Agriculture, 1300-1850: Output, Inputs, and Income", *XIV International Economic History Congress*, Helsinki, 2006, ss. 3.

³⁰ Mark Overton, "Re-establishing the English Agricultural Revolution", *Agricultural History Review*, 44/1, 1996, ss. 1-20.

³¹ *Ibid.*; idem, "Agricultural Revolution?".

³² F. M. L. Thompson, "The Second Agricultural Revolution, 1815-1880", *The Economic History Review*, 21/1, 1968, ss. 62-77.

bir yaklaşım sunuyor. Karakacili, Kara Veba öncesi tarımsal işgücü üretkenliğinin, tarihyazımının 1800'lere kadar İngiliz işçileri için önerilen en iyimser tahminleri bile aştığını iddia ediyor.³³ Onun bulgularına göre 1300'ler ile 1851 arasında işgücünün üretimi en fazla %37 daha fazla görünmektedir. Dolayısı ile bu uzun zaman aralığında emek üretkenliğindeki artışı tarımsal devrim olarak tanımlamak hayli güçtür.³⁴

Tarımsal devrimi hangi döneme tarihlediğiniz, tarımsal devrimin sınaî devrim ile ilişkisi meselesi için de nihai önemdedir. Mesela, Clark, 1300-1850 arasında tarımsal üretkenlikte asıl artışın 1770'den önce olduğunu iddia ederek tarımsal devrimin endüstriyel devrimden önce geldiği sonucuna ulaşmaktadır.³⁵ Allen da tarımsal devrimi 18.yy öncesine tarihlemekle, sanayi devriminin erken aşamalarında yavaş gelişimin sebebinin 18.yy'ın ikinci yarısında tarımsal üretimde ve üretkenlikteki durağanlık olarak göstermektedir.³⁶ Tarımsal üretkenlik artışını daha geç bir döneme yerleştiren tarihçiler açısından da tarımsal devrim sınaî devrimi öcelemede veya onunla koşut gitmektedir. Başka bir deyişle tarımsal ve sınaî devrim ve yahut iktisadi büyüme arasında basit bir öncelik-sonralık değil bir nedensellik ilişkisi alanda çalışan hemen tüm tarihçiler tarafından kurulmaktadır.³⁷ Mingay ise erken tarihli iki çalışmasında tarımsal devrim ile ilgili genel kanaatlerin nasıl oluştuğunu, sınaî devrim ile yakından bağlantılı görülmesini 1960'lı yıllara değin gelen külliyatın kısa bir değerlendirmesi ile birlikte aktardıktan sonra, eski tarımsal devrim fikri olarak gördüğü iddiaların yeni bulgular ışığında değişimini anlatmaktadır.³⁸ Ona göre, tarımsal devrim yüzyıllar içeren, hatta kökleri Geç Orta Çağa inen bir süreç dahilinde teessüs etmiştir. Tarımsal devrim "sınaî devrim madalyonunun tarımsal yüzü", öteki yüzü değildir.³⁹

Yukarıda ilk olarak 1960'lı yıllarda iktisat tarihçiliğinde birbiri ile karşıt iddialardan kısaca bahsettik. İzleyen yarım yüzyılı aşkın bir süre zarfında İngiliz tarımına yönelik iktisat tarihçiliği gittikçe daha fazla istatistiki usul ve iktisadi mo-

³³ Eona Karakacili, "English Agrarian Labor Productivity Rates Before the Black Death: A Case Study", *The Journal of Economic History*, 64/1, 2004, ss. 24-60.

³⁴ *Ibid.*, s. 38.

³⁵ Clark, "Yields per acre in English agriculture", ss. 459.

³⁶ Allen, "Tracking the agricultural revolution", ss. 210.

³⁷ John, "Agricultural Productivity and Economic Growth"; O'Brien, "Agriculture and the Industrial Revolution"; Patrick K. O'Brien and Leandro Prados De La Escosura, "Agricultural productivity and European industrialization, 1890-1980", *Economic History Review*, XLV, 3, 1992, ss. 514-536.

³⁸ Mingay, "The 'Agricultural Revolution' in English History"; idem, *Enclosure and the Small Farmer in the Age of the Industrial Revolution*, London, Macmillan, 1976.

³⁹ *Ibid.*, s. 17. Ayrıca bkz., Addy, *The Agrarian Revolution*, ss. 50-53.

del kullanan bir hal almıştır. Lakin günümüzde böylesi kliometrik çalışmalar bir külliyat oluşturmuş ve iktisat tarihinin diğer tetkik, izah ve ispat usullerine galebe çalmışken tarımsal devrimi tarif ederek tarihlemek ve izah etmek hususunda hala hemfikir olunamamıştır. Neden?⁴⁰

Tarımsal devrimi tespit etmenin güçlüğü onun tanımının bir neticesidir. Eğer günümüzde ekseriyetle kabul gördüğü şekilde tarımsal üretkenlikte bir artış olarak tanımlanırsa - bundan anlaşılan evvelce de bahsi geçtiği üzere ekseriyetle tarımsal emek üretkenliğidir - üretim miktarı ile fiilen tarımda çalışan işgücünü tespit etmek zaruridir. Lakin, elde veriler mevcut değildir. Çare bu verileri tahmine yönelik usuller geliştirmektir. Bu tahminler kabaca iki usul üzerinden yürümektedir. Overton bunlardan ilkinin “tepeden aşağı” (from the ‘top down’) ötekini “tabandan yukarı” (from the ‘bottom up’) olarak tasnif etmektedir.⁴¹

İlk usulde, bazı temel iktisadi varsayımlar altında tarımsal üretim artışını ulusal ölçekte hesaplamak mevzu bahistir. Overton, bu varsayımlara da değinmektedir; tarımsal fiyatlar, tarımsal ürün arz ve talebince belirlenmektedir, öyle ise nüfus büyüklüğü ile temsil edilen talep ve fiyatlar yoluyla arz miktarı bulunabilir. İkinci usulde ise yerel veya bölgesel ölçekte arşiv malzemesinin sistematik incelemesi yoluyla mahsul miktarı hesaplanabilir ve ulusal ölçüğe yansıtılabilir.⁴²

İkinci usulü izleyerek çalışmalarını yürüten Overton da sahada çalışan tüm tarihçiler gibi meselenin, tasnif gayesiyle indirgelediği bu basitlikte olmadığını pekala farkındadır. Dahası mesele bazı iktisadi varsayımların aşabileceği bir vaziyette de değildir. Aynı meseleler Osmanlı tarımında üretkenlik tahmininde de karşımıza çıkacağından aşağıda yeniden değineceğiz. Bu noktada sadece şu suali de tartışmaya eklemek istegindeyiz; eğer İngiliz tarımsal tarihinde ulaşılan sonuçlar farklı ise, karşılaştırmalı bir çalışma babında, Osmanlı tarım ekonomisinde üretkenlik hesaplamalarımızı hangi sonuçlar ve bu sonuçlara temel teşkil eden veriler ile karşılaştıracacağız?

Kaynaklar Hakkında

Britanya tarımsal tarihini çalışan araştırmacılar arşiv kaynaklarının 1450’den 1800’e kadar olan dönem aralığında yetersiz kaldığını kabul ederler.⁴³ Bazılarına

⁴⁰ İhtimal ki yanıtın bir kısmı Boldizzoni’nin ‘Clio’ tenkitindedir; Francesco Boldizzoni, *The Poverty of Clio; Resurrecting Economic History*, Princeton, Princeton University Press 2011.

⁴¹ Overton, “Agricultural Revolution?”.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Clark, “Yields per acre in English agriculture”.

göre, tarımsal devrimi tarif, tespit ve tarihlemekteki güçlük de sayısal verilerin eksikliğinden kaynaklanmaktadır.⁴⁴ Ancak 1800'den sonra ulusal ölçekte güvenilir veriler başlamaktadır. Dahası Overton ve Campbell, Osmanlı tarihi için de geçerli olan temel bir kaynak problemine değinmekte ve 1866 öncesi döneme ait üretim ve üretkenlikle ilgili istatistiklerin bu amaç ve kaygı ile tutulmamış kaynaklardan derlenmekte olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵

15. yüzyıla kadar doğrudan istatistiki bilgiyi kaydeden kaynaklar içinde 1086 tarihli Domesday tahriri, 13. yüzyıl sonlarına ait Hundred Rolls, ve manoryal muhasebe kayıtları (manorial accounts) bulunmaktadır. Ancak bu muhasebeler bireysel 'demesne' çiftlikleri ile alakadar olup Domesday kadar kapsamlı ve kapsayıcı değildir. Dahası bu muhasebe kayıtları erken 13.yy'dan geç 15.yy'a kadar bolca bulunsa da (özellikle c.1270-c.1380 aralığı için) daha sonraki döneme ait olanlar daha az teferruatlıdır ve çok daha az sayıda günümüze kalmıştır. Köyler bazında düzenlenen öşür muhasebeleri (tithe accounts) bir diğer kaynak olmakla birlikte Ortaçağ dışında İngiltere için çok ender mevcuttur.

15. yüzyıl sonrasında yukarıdaki kaynaklara benzer şekilde üretim ile alakalı doğrudan veri sağlayan malzeme bulunmadığından, tarihçiler bazı varsayımlar ile tarımsal üretkenlikle ilgili verileri dolaylı yollarla verebilecek malzemeye yönelmektedir. Örneğin, 16.yy ortasından 18.yy ortasına kadar olan dönem için terekeler (probate inventories), üretim miktarı ve üretkenliğini açıkça kaydetmemekle birlikte bazı varsayımlar altında tahmin hesaplarında kullanılmaktadır.⁴⁶

Tüm bu kaynakların da aslında kendine özgü sorunları, sınırları ve yeterlilikleri vardır. Bu nedenle de içerdikleri veriler düzeltmelere muhtaçtır ve geniş hata payları bulunmaktadır. Mesela, manoryal muhasebeler köylü kesiminin çiftlikleri hakkında çok az bilgi içerirken terekeler büyük çiftlikler lehine taraftır.

⁴⁴ Overton, "Re-establishing the English Agricultural Revolution", ss. 1.

⁴⁵ Mark Overton and Bruce M. S. Campbell, "Production et productivité dans l'agriculture anglaise, 1086-1871 (Production and productivity in English agriculture 1086-1871)", Session 122, *14th International Economic History Congress*, Helsinki, Finland, 21-25 August 2006.

⁴⁶ Terekeler, eğer vefat hasat evvelinde olmuş ise ekili araziye, hasat ertesinde ise mahsül miktarını kaydetmektedir. Nadiren, her ikisinin de kaydı görünmektedir. Overton, buna benzer gediklerin üstesinden gelmek üzere bir dizi varsayımlara gitmek zaruretinde kalmaktadır; Campbell ve Overton, "A New Perspective on Medieval and Early Modern Agriculture"; Mark Overton, "Estimating Crop Yields from Probate Inventories: An Example from East Anglia, 1585-1735", *The Journal of Economic History*, vol. 39, no. 2, 1979, 363-378. Allen, terekelerdeki kayıtlardan mahsül miktarlarını elde etmenin pekçok zorluklar içerdiğini kabul etmekle birlikte, farklı bir yöntem teklif ederek terekeleri tarımsal üretkenlik hesaplamalarının kaynağı olarak kullanır; Robert C. Allen, "Inferring Yields from Probate Inventories", *The Journal of Economic History*, vol. 48, no. 1, 1988, ss. 117-125.

Kaynakların coğrafi kapsamı ve zamansal devamlılığı kısmi, eksik ve kopuktur. Tüm kaynaklar bazı bilgiler hakkında sessizdir. Örneğin, manoryal muhasebeler ve terekeler kayıtlarında nadas arazisini ihmal etmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz kaynak türleri çoğunlukla çiftlik veya köy ölçeğinde olup evvela yerel daha sonra ulusal ölçekte tahminler yürütmeye elverişli, Overton'un "tabandan yukarı" dediği usule müsait arşiv malzemesi kabul edilmektedir.

Varsayımlar ve Tahmin Usulleri

Overton'un "tepeden aşağı" dediği usul ise daha önce ifade edildiği üzere iktisadi teori ve bazı varsayımlar üzerinden daha büyük ölçekte tahmin hesapları yürütmeye yöneliktir. Bu varsayımlar ve "tepeden aşağı" usulle hesaplamalar üzerine bazı örneklerle değinebiliriz.

"Tepeden aşağı" usulde Overton üç şekilde üretim ve üretkenlik tahminlerinin yapıldığını ifade ediyor.⁴⁷ İlkinde, nüfus tüketilen gıda miktarının dolaylı bir göstergesi olarak alınıyor. İkincisinde tarımsal ürünler için talep eğrisini verecek denklemler kullanılıyor. Üçüncüde ise tahmin edilen dönemin çağdaşlarının fikirlerine, tespitlerine dayanarak üretim hacmi tahminleri yapılıyor. Ancak bu tahmin yöntemleri bir dizi varsayım gerektiriyor. Şimdi bazı çalışmalara değinerek bu usulleri ve dayandığı varsayımları görmek faydalı olacaktır.

Talep Eğrisi Yaklaşımı

N. F. R. Crafts, 18.yy İngiliz iktisadi gelişimi üzerine çalışmasında Deane ve Cole'un çalışmalarını gözden geçirerek esasen az yukarıda bahsettiğimiz ilk usulü, yani nüfus hesaplarına dayanarak üretkenlik tahmini yolunu takip eden yazarların şu kabullere dayandığını ifade ediyor; hububat mahsulündeki artış tarımsal mahsuldeki artışı doğru bir şekilde ölçer ve yazarların dayandıkları nüfus tahminleri doğrudur.⁴⁸ Yazarlar bu kabullerin üzerine bazı varsayımlara giderler. Bu varsayımlardan biri, kişi başına sabit bir hububat tüketim miktarı varsayılmasıdır ki bu suretle toplam tarımsal üretim ve nüfus sıkı bir ilişki içine sokulmakta, böylece üretim artışı hesaplamalarına gidilmektedir. Dolayısıyla, tarımsal üretim miktarı aslında nüfus büyüklüğü ile neredeyse sabit bir oranda ilişkili hale gelmektedir. Nüfus büyüklüğünün tarımsal üretim seviyesi üzerinde belirleyici bir unsur şeklinde tanımlanması neticesinde nüfus tahminlerinin sıhhati ayrı bir önem taşımaktadır. Aynı mesele, sadece tarımsal üretkenlik hesaplamalarında değil, Osmanlı tarımsal

⁴⁷ Overton, *Agricultural Revolution*, ss. 74-76.

⁴⁸ N. F. R. Crafts, "English Economic Growth in the Eighteenth Century: A Re-Examination of Deane and Cole's Estimates", *The Economic History Review*, New Series, vol. 29, no. 2, 1976, ss. 226-235.

iktisat tarihi çalışmalarının hemen her veçhesinde şüphesiz karşımıza çıkmaktadır. Crafts'ın da en temel karşıt görüşü buradan hareketle şekillenmektedir. Yani, Deane ve Cole'ün dayandığı nüfus tahminlerinin sıhhati. İkinci olarak kişi başına tarımsal ürün tüketimi miktarının sabit alınmasına bu rakamın gelir seviyesi ile birlikte değiştiği gerekçesi ile karşı çıkmaktadır. İleride değineceğimiz üzere, Osmanlı tarımındaki tahminlerde de kişi başına sabit bir tüketim miktarı varsayılmaktadır.

Crafts, yazarların varsayımlarını kabul ederek fiyat serilerinin yazarların usulünü teyit edip etmediği meselesine eğilir.⁴⁹ Bunun için de şu formüle dayanır;⁵⁰

$$\frac{\Delta D}{D} = n \left(\frac{\frac{\Delta Y}{\Delta \text{Pop}}}{\frac{Y}{\text{Pop}}} \right) + \frac{\Delta \text{Pop}}{\text{Pop}}$$

$$\frac{\Delta P_{\text{ag}}}{P_{\text{ag}}} = \frac{\frac{\Delta S}{S} - \frac{\Delta D}{D}}{\epsilon}$$

$$\frac{\Delta S}{S} = \frac{\Delta Q_{\text{ag}}}{Q_{\text{ag}}}$$

$$\frac{\Delta P_{\text{ag}}}{P_{\text{ag}}} = \frac{\Delta Q_{\text{ag}}}{Q_{\text{ag}}} - \frac{\left[n \left(\frac{\frac{\Delta Y}{\Delta \text{Pop}}}{\frac{Y}{\text{Pop}}} \right) + \frac{\Delta \text{Pop}}{\text{Pop}} \right]}{\epsilon}$$

$\Delta D/D$ tarımsal ürün talebindeki artış oranıdır. ΔD terimi tarımsal üretim talebindeki değişim miktarıdır, dolayısıyla $\Delta D/D$ bu değişim miktarının toplam talebe bölümüdür. P_{ag} tarımsal ürünlerin fiyatı, ΔP_{ag} bu fiyatlardaki değişimdir. Aynı şekilde, $\Delta S/S$ tarımsal ürün arzındaki artış oranı, Pop nüfus, Y/Pop kişi başına gelir, Q_{ag} yurtiçi tarımsal üretim, n tarımsal ürünlerin gelir esnekliği, ϵ tarımsal ürünlerin fiyat esnekliğidir.

Formül rahatlıkla düz yazı ile ifade edilebilecek kadar ibtidaidir. İlk denklem talepteki değişimin nüfustaki değişim ve kişi başına gelirdeki değişim ile ilişkili olduğunu tanımlamaktadır. Nüfus ve milli gelir arttığında talep artacaktır.

⁴⁹ Crafts, "English Economic Growth".

⁵⁰ Crafts, "English Economic Growth", ss. 228.

İkinci denklem, tarımsal ürünlerin fiyatlarını arz ve talep ile ilişkilendirmektedir. Denklemde tarımsal ürünlerin fiyat esnekliğini ifade eden “e” katsayısı düşük tutulmuştur (-0,6), tarımsal ürünlere yönelik talebin fiyat esnekliğinin az olduğu kabul edilmiştir. Bu tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki değişimlerin bu ürünlere olan talebi fiyatlardaki yüzde değişimden daha az etkileyeceği manasına gelir. Bu basit denklemde tarımsal ürünlere yönelik talep bu ürünlerin arzından daha fazla arttığında fiyatlar artacaktır.

Üçüncü denklem sadece tarımsal ürünler arzının notasyonunu değiştirmektedir. Arz “S” yerine “Q_{ag}” ile ifade edilmiştir.

Son denklem ise aslında ikinci denklemin yeniden yazımıdır. Eşitliğin sol tarafı aynı kalmıştır. Sağ tarafta tarımsal ürünler arzındaki değişim üçüncü denklemdeki gibi “S” yerine “Q_{ag}” notasyonu ile ifade edilmiştir. Talepteki değişim yerine birinci denklem koyulmuştur. Son olarak tarımsal ürünlerin fiyat esnekliğini ifade eden “e” katsayısı paydada aynı yerine yazılmıştır.

Crafts, P_{ag} değerlerini, yani tarımsal ürünlerin fiyatlarını Deane ve Cole’ün kullandığı verilerden elde etmekte, *n* ve *e* değerlerini, yani sırasıyla tarımsal ürünlerin gelir ve fiyat esnekliğini ise varsaymaktadır.⁵¹ Nihayetinde, Crafts yazarların sonuçlarının fiyat hareketleri ile uyumlu olmadığı ve 1710-40 aralığında yazarların iddia ettiğinden daha büyük bir tarımsal büyüme olduğu sonucuna ulaşmaktadır.⁵² Başka bir deyişle, tarımsal devrimi yazarlardan daha erken bir tarihe çekmektedir.

Tam bu noktada Jackson’ın çalışmasına değinmek yararlı olacaktır. Jackson, Deane ve Cole’ün çalışmasına Crafts ile aynı eleştirileri sıraladıktan sonra, Crafts’ın yazarlara yönelik eleştirilerinde fazla insafli davrandığı görüşüyle analizi daha ileriye götürür. Jackson, daha güncel nüfus tahminlerini kullanarak 1740 sonrası nüfus artışının hızlandığını kabul etmektedir. Nüfus artışı tarımsal ürünlere talebi artırmakla birlikte 1740 sonrası reel ücretlerin durağan kaldığını, dolayısıyla kişi başına gelirin durağan olduğunu, ilaveten tarımsal fiyatların yükseldiğini dolayısıyla kişi başına tarımsal ürün tüketim miktarının düştüğünü de ifade etmektedir. Jackson, formül üzerinden hesaplamalara gittiğinde 1660-1740 arasında tarımsal üretimin tüketimden hızlı arttığı, 1740-1790 arasında ise tarımsal ürün tüketiminin üretimden hızlı arttığı sonucuna ulaşmaktadır.

⁵¹ $n=0,5$, $e=-0,6$ olarak varsayılmaktadır; Crafts, “English Economic Growth”, s. 229f; Deane and Cole, *British Economic Growth*, ss. 91.

⁵² Ayrıca bkz., N. F. R. Crafts, “British Economic Growth, 1700-1831: A Review of the Evidence”, *The Economic History Review*, 396/2, 1983, ss. 177-199.

Burada ilgilimiz ulaşılan sonuçtan ziyade usul üzerinedir. Jackson bazı eksiklikleri kendi dile getirmektedir.⁵³ Reel ücretlerin kişi başına geliri ancak temsil ettiğini, üstelik reel ücretler endeksinin tüm bölgeleri kapsamadığını, dahası kapsadığı bölgelerde dahi endekslerle ilgili sorunlar olduğunu, sonuç olarak reel ücretler endeksinin zayıf olduğunu ifade etmektedir. Jackson, tarımsal ürünlerin görece fiyatları ile ilgili verilerde bazı sorunlar olduğunu da eklemektedir. Son olarak, nüfus tahminleri ile ilgili soruna değinmektedir. Diğer taraftan, bütün bu sorunları, ikiye ayırarak analiz ettiği dönemler arasında farkı ortadan kaldıracak ve ulaştığı sonuçları çürütecek ciddiyette görmemektedir. Saydığımız bu sorunlarla birlikte, Crafts ve Jackson'ın hesaplamalarda kullandığı esneklik katsayıları ile ilgili bazı sorunlar da vardır. Ancak her iki tarihçi katsayılar üzerine rakamsal tahminlerini geniş bir aralıkta alıp farklı katsayılar için hesaplamalar yaparak bu meselenin üstesinden gelmeye çalışmışlardır.

Bütün bu meselelere Osmanlı tarımsal ekonomisinde üretkenlik hesaplamalarına geçtiğimizde yeniden değineceğiz. Ancak, geçmeden evvel şunun zihinde tutulması faydalı olacaktır. Crafts ve Jackson 1740-90 arasında toplam tarımsal üretimin arttığı görüşüne değil, artışın hızına itiraz etmekte ve Deane ve Cole'ün hesaplamalarından daha az arttığını ispata gayret etmektedir.⁵⁴

Aynı yaklaşıma bir diğer örnek G. Federico ve P. Malanima'nın 1000-2000 tarihleri arasında İtalyan tarımında üretim ve üretkenlik tahminleri yürüttüğü çalışmalarıdır.⁵⁵ Gayrisafi tarımsal üretim "Y", $Y = c \cdot P \cdot R$ olmak üzere, denklemde c kişi başı tüketim, P nüfus ve R tarımsal üretimin tarımsal tüketime oranıdır ki eğer ithalat ve ihracat eşit ise bu rakam l'e eşittir. Kişi başı tüketim ise $c = W^a \cdot K^b \cdot Z^c$ formülü ile bulunur. Burada W reel ücretler, K tarımsal ürünler fiyatı ve Z diğer malların fiyatları, a, b, ve c ise esnekliklerdir.⁵⁶ İşgücü başına üretim ise L tarımsal işgücü olmak üzere $y = Y/L$ ile bulunur.

Bu denklemler ile yazarlar aslında şunu ifade etmek istiyor; Kişi başına tarımsal gıda tüketimi, gelir reel olarak arttığında ve/veya gıda dışı malların fiyatları arttığında belirli bir oranda artar. Kişi başına tüketim gıda malları fiyatı arttığın-

⁵³ R. V. Jackson, "Growth and Deceleration in English Agriculture, 1660-1790", *The Economic History Review*, 38/3, 1985, ss. 346f.

⁵⁴ Aynı usulü kullanan Allen 1520-1850 arasında tarımsal üretimi izlemektedir, Allen, "Tracking the agricultural revolution".

⁵⁵ Giovanni Federico and Paolo Malanima, "Progress, Decline, Growth: Product and Productivity in Italian Agriculture, 1000-2000", *The Economic History Review*, 57/3, 2004, ss. 437-464.

⁵⁶ Denklemde 'a', tarımsal ürünler talebinin gelir esnekliği, 'b' tarımsal ürünler talebinin fiyat esnekliği, 'c' ise tarımsal ürünler talebinin çapraz fiyat esnekliğidir.

da ise belirli bir oranda düşer.⁵⁷ Ülkedeki gayrisafi tarımsal üretim ise kişi başına tarımsal ürün tüketimi ve nüfus ile ilişkilidir ve bunlar, ithalat ile ihracat eşitken arttığında, yani kişi başı tüketim ve nüfus arttığında tarımsal üretim de artmıştır.

Denklemdaki değişkenlere bir daha bakarak esneklik katsayıları dahil ne tür tarihsel verilere ihtiyaç duyulduğunu görebiliriz. Yazarların reel ücretleri tespit ederek izlemesi ve ücretler ile tarımsal ürün talebi arasında ilişkiyi gösteren bir katsayı atamaları gereklidir. Ayrıca hem tarımsal ürünlerin hem de tarımsal olmayan ürünlerin fiyatlarını tespit ederek izlemesi ve bunların fiyatlarının tarımsal ürünler talebi üzerindeki etkisini veren katsayıları atamaları gerekmektedir. Nihayet nüfusu tahmin ederek gayrisafi tarımsal üretimi tahmin edebilirler. İşgücü başına üretim rakamı için ise gayrisafi tarımsal üretimi tarımsal işgücü sayısına bölmeleri yeterlidir. Ancak 1300 öncesinde fiyat ve ücret serileri olmadığından yazarlar Wrigley'in şehirleşme oranı yaklaşımını kullanmıştır.

Wrigley, kentsel büyüme ile tarımsal değişim ilişkisini ele aldığı çalışmasında,⁵⁸ şehirlerin büyümesinin daha fazla tarımsal yatırıma ve uzmanlaşmaya yardımcı olabileceğini, kendi gıda ihtiyacını temin eden bir ekonomide kentsel büyümenin tarım sektöründe çalışan başına üretkenlik seviyesinin kaba bir ölçüsü olduğunu, böyle bir ekonomide tarımsal üretkenlik yüksek ise ekonominin nüfusun üçte biri veya yarısı kadar bir şehirli nüfusu başka yerlerdeki beslenme koşullarına zarar vermeksizin destekleyebileceğini ifade etmektedir.⁵⁹ Bu nedenle de Wrigley'e göre kapalı bir ekonomide şehirli nüfusun artışı tarımda kişi başına üretimde ciddi bir artışın muhtemel bir delilidir. Wrigley, tarımsal üretkenliğin dolaylı ölçümünün bir yolunun İngiltere'de kentsel büyümenin ima ettiği tarımsal üretkenlik artışının dikkate alınması olduğu görüşündedir.⁶⁰ Wrigley, üretkenlik artışı tahmini için öncelikle kişi başına gıda tüketiminin değişmediği, İngiltere'nin ciddi miktarda net gıda ihraç veya ithali yapmadığı varsayımlarının üzerine, toplam nüfus ve nüfus değişimi, toplam nüfusun kırsal ve kentsel oranları ve bunlardaki değişim, kırsal nüfusun tarımsal üretimde fiilen çalışan oranı ve bundaki değişim ile ilgili gerçekçi rakamlara sahip olduğunu kabul etmek durumunda kalmaktadır.⁶¹

⁵⁷ Katsayılar için bkz., Federico and Malanima, "Progress, Decline, Growth", ss. 443.

⁵⁸ E. Anthony Wrigley, "Urban Growth and Agricultural Change: England and the Continent in the Early Modern Period", *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 15, no. 4, 1985, ss. 683-728.

⁵⁹ *Ibid.*, ss. 683f.

⁶⁰ *Ibid.*, ss. 695.

⁶¹ *Ibid.* Ayrıca bkz., idem, "The transition to an advanced organic economy: half a millennium of English agriculture", *Economic History Review*, 59/3, 2006, ss. 435-480.

G. Clark, İngiliz tarımında mahsul miktarını hesaplamaya çalıştığı makalesinde çiftlikte farklı tarımsal işleri gören işçilere ödenen ücretlerin kayıtları üzerinden, yani emek girdisi üzerinden gitmektedir.⁶² Bu yöntemin 1560-1800 aralığı için, yani kaynakların çok sınırlı olduğu bir dönem için ulusal bazda mahsul hakkında bilgi vereceğini iddia etmektedir. Nasıl bir hesaplama izlemektedir? Clark'ın verdiği örnek üzerinden; eğer işçilere buğday biçme işinin tamamı için 5 shilling (s.) ödenirken, günlük bazda aynı iş için 2 shilling ödeniyorsa iş için çalışma günü bazında gereken emek miktarı, 'h' iş birimi başına ödeme (5 s.) ve 'w' günlük ücret (2 s.) olmak üzere, $L=h/w$ formülü uyarınca 2,5 olarak bulunacaktır. Clark, emek verimliliğinde artışın etkisini dışarıda bırakmak amacıyla hesaplamalarını 'acre' başına hasat biçmek, ot, arpa ve yulaf tırpanlamak gibi işler için yapılan ücret ödemelerini harman dövme işi için yapılan ödemeye bölerek, yani oranlayarak yapmaktadır. Bundan sonra emek girdisi üzerinden mahsul miktarını hesap etmek için şu şekilde ilerlemektedir; bir 'acre' araziden buğday biçmek için gereken toplam emek girdisi olan 'Lr', 'Qw' 'acre' başına buğday mahsulü, 'a' mahsulden bağımsız sabit emek girdisi, 'b' her ilave mahsul miktarının gerektireceği ilave işgücü maliyeti olmak üzere $Lr = a + b.Qw$ formülü ile elde edilebilir. Buradan $\beta=1/b$ ve $\alpha=a/b$ olmak üzere $Qw = Lr/b - a/b = \beta.Lr - \alpha$. Bu formül uyarınca eğer standart emek girdisinde bir değişim varsa bu oransal olarak üretim miktarında değişim getirecektir. $dQw = \beta.dLr$, yani 'acre' başına çalışma işgününde değişim buğday mahsulünde değişim ile ilişkilidir. Denklemdaki β ve α değerleri bilinirse dahi ne zaman mahsul artışı olduğunu ve hangi dönemlerde bu artışın hızlı olduğunu söylemek mümkündür. Eğer β ve α değerleri bulunursa emek girdisinden kaynaklanan mahsulü bulmak da mümkündür. Clark, 'acre' başına mahsul miktarı ile ilgili mevcut literatürdeki rakamları kullanarak bu değişkenleri de tahmin etmektedir ve böylece 1250-1860 tarihleri arası için 'acre' başına buğday mahsulünün gelişimini sergileyen tablo ve grafikler kurmuştur.

“Tepeden aşağı” usule bir misal olarak gözden geçireceğimiz bir diğer çalışma R. C. Allen'in 1300-1850 döneminde İngiliz tarımsal gelişimine yönelik çalışmasıdır.⁶³ Allen, tarihçilerin ve coğrafyacıların büyük arazi sahiplerinin kayıtları, terekeler ve benzeri kaynaklar üzerinden önce yerel sonra ulusal tarımsal üretkenlik hesaplamalarına giriştiklerini, iktisatçıların ise farklı yöntemler kullandıklarını açıkladıktan sonra, iktisatçılar tarafından önerilen yaklaşımların coğrafyacı

⁶² Clark, “Yields per acre in English agriculture”.

⁶³ Allen, “English and Welsh Agriculture”. Ayrıca bkz., idem, Allen, “Tracking the agricultural revolution”.

ve tarihçiler tarafından derlenen bilgiler ile tutarlı olabildiği, 1300-1850 dönemi için bir İngiliz tarımsal tarihi anlatımı verilebileceğini göstermeye çalışmaktadır.⁶⁴

Allen, ilk olarak temel tarımsal üretim girdilerinden biri olan toprağı tahmin etmeye çalışıyor ve bu tahminlerin birçok çekince ve düzeltmelere açık olduğunu kabul ediyor.⁶⁵ Ekilebilir arazi ile tahminlerine başlarken nüfusun ima ettiği arazi büyüklüğünü hesap ediyor ve elbette bu noktada nüfus tahminlerinin tartışılmalı olduğunu da kabul ediyor; öyle ki sadece İngiltere'nin 1300 tarihi için nüfus tahminleri 3.7 ile 6.5 milyon kişi arasındadır. Allen, İngiltere için 4.5, Wales ile birlikte 5 milyonluk bir nüfus kabul ediyor. Böylece 12 milyon 'acre' ekilebilir arazi tahmini yapıyor. Sonra, 14. ve 15. yüzyıllarda nüfusun ne ölçüde ve tam ne zaman bilinirse de düştüğünü, ama nüfusun 1500'de 9 milyon 'acre' araziyi işleyebildiğini kabul ediyor. Aslında hangi ürünlerin ekildiği hususunda da açık bir bilginin olmadığını kabul ediyor. Buna rağmen ekilen ürünler ve nadasa bırakılan arazi büyüklüğü konusunda belirli istatistikleri geçerli kabul ediyor.⁶⁶

Daha sonra ikinci girdi olan sermaye için hayvan ve alet-edevat ile ilgileniyor. Hayvan türü ve sayısını, 'demesne' muhasebelerine (manoryal muhasebeler) dayanarak hesap eden Campbell'den alıyor veya onun hesaplarına dayanarak farklı tarihler için tahminlerde bulunuyor.⁶⁷ Allen son olarak emek girdisi ile ilgileniyor. İnsanların birden fazla sektörde çalışması nedeniyle tarım sektöründe çalışanların hesabının zor olduğunu ve sabit bir oranın olmadığını belirtiyor. O nedenle tercihen saat başı veya gün başına işgücünün hesabının bir çözüm olacağını ifade ederek tarımsal işleri ayırarak, iş bazında çalışılan günlerin hesabı yoluna gidiyor. Arazi miktarı, hayvan sayısı ve mahsul miktarı üzerinden bir çiftlik işletmek için ihtiyaç duyulan zamanın hesap edilebileceğini iddia ediyor. Hesaplamaların yapılabilmesi için dayandığı bazı kabullerin teferruatlarına burada girmiyorum.

Nihayet Allen üretim hesaplarını yapıyor.⁶⁸ Üretim tahminlerini toprak kullanımını ile ilgili tahminler ve hayvan sayısı rakamlarına dayandırıyor. 1700-1850 için bu hesaplarda çağdaş tahminleri, 1300 ve 1500 için ise demesne kayıtları ile tereke kayıtları üzerine incelemeleri esas alıyor. Tabii demesne kayıtlarından kalkarak nasıl tüm tarım sektörü için tahminlere girişildiği ile ilgili genelleme problemini

⁶⁴ Allen, "English and Welsh Agriculture".

⁶⁵ *Ibid.*, ss. 4.

⁶⁶ *Ibid.*, ss. 4-7.

⁶⁷ Bruce M. S. Campbell, *English seigniorial agriculture 1250-1450*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

⁶⁸ Allen, "English and Welsh Agriculture", ss. 11-14.

de hatırlatıyor. Köylülerin geri kalan arazilerde ne hasat ettiğinin ölçülmediğini ve bu bakımdan tartışmaya açık olduğunu da ifade ediyor. Allen, 1500'ler ve 1700 için ise tereke kayıtlarına dayanıyor ki bu kayıtlar üzerinden hesapların malum belirsizliklerine, terekelere dayalı çalışmaların tartışmalı, birbirinden farklı sonuçlar verdiğine de değiniyor.

Allen, hayvansal üretimi de hesaplıyor ki çalışmasının esaslı bir katkısı bu hesaplar üzerinedir. Hayvansal üretimi hesaplamak bazı ilave güçlükler arz ediyor. Mesela türlerine göre hayvan sayısını (koyun, domuz, at v.s.), her yıl kesilen hayvan sayısını, çıkan eti ve kırılan hayvanlardan elde edilen yünü hesap etmek gerekiyor.

Bütün bu tahminlerden sonra Allen gayırsafi üretimden safi üretimi hesap ediyor ve böylece toplam faktör üretkenliği (total factor productivity), yani toprak, emek ve sermaye girdileri bir arada olmak üzere üretkenlik tahmini yapabileceği bir noktaya geliyor.⁶⁹

Tarımsal Üretkenlik Farkına Dair

Farklı tarihlenmeler önermekle ve farklı tahmin yöntemleri kullanmakla birlikte, iktisat tarihçileri bir üretkenlik artışı, bir tarımsal devrim yaşandığı üzerine ekseriyetle hemfikirdirler. Bu tespiti pek tabii bir izahat takip etmelidir. İngiltere ile sair ülkeler arasında tarımsal üretkenlik farkına dair aynı izahat elbette Osmanlı tarımsal ekonomisinin tecrübe edemediği tarımsal devrimi açıklamak için de kullanılabilir.

Tarihçiler bazen farklı gelişmeleri öne çıkarmakta, bazen aynı gelişmeleri farklı dönemlere atfederek tarımsal devrimi izah etmektedir. Tarımsal devrimi geç 18.yüzyıldan itibaren başlatan geleneksel anlatımda tarımsal üretimi artıran veya emek tasarruf ettiren makineleşme ile mucit ve ziraatçilerin evvelce vurgulanan etkisinin abartıldığı, zirai tekniklerin ve icatların yaygın bir uygulamasının olmadığı bugün daha ziyade kabul görmektedir.

Tarımsal devrimi erken 17. yüzyıl sonrasına tarihleyen tarihçiler tarımsal üretim ve üretkenlik artışının arkasında çitleme (enclosure) hareketi ve böylece ortaya çıkan büyük çiftlikleri vurgulamaktadır. Çitlemenin emeğin üretkenliğini artırdığı ve bu sayede daha az bir kırsal nüfusun şehirli nüfusu besleyecek üretime ulaştığı, tarım sektöründe ihtiyaç olmayan emeğin şehirlerde sınaî gelişimin işgücü havu-

⁶⁹ Idem, *Enclosure*, ss. 227-229.

zunu oluşturduğu yaygın kabul gören bir görüştü. Ancak, çevrilen arazilerle açık araziler arasında ciddi üretim farkları bulan tarihçilere karşılık bu bulgulara itiraz eden tarihçiler de olmaktadır.⁷⁰ Genel kabule göre çitleme, ürün rotasyonunun iyileştirilmesi, baklagiller ve yem bitkilerinin ekimini temin etmiş, böylece üretkenlik artarken daha fazla ve selektif yetiştirme yoluyla daha besili sürü hayvanı beslemek mümkün olmuştur. Bu ise hem et ve süt ürünlerinin de miktar ve nitelik artışı hem de daha fazla gübre istihsalini mümkün kılarak toprağın zenginliğini, verimini artırmıştır. Tarımsal devrimi tanımlayan yenilik ve gelişmeler bunlarla da sınırlı değildir. Yeni ve daha iyi zirai aletlerin kullanımı, drenaj ve sulamada gelişmeler, toprağın su ve böylece gübre tutmasını sağlayan marn (marl) serpilmesi, sürüm hayvanı olarak at kullanımı, ziraat üzerine ucuz kitapların basılması da devrimin unsurlarıdır.

Çitlemeler ve Büyük Çiftliklerin Yaygınlaşması

Günümüzde çitleme ve büyük çiftliklerin oluşumunun üretim ve üretkenlik artışı üzerinde etkisini vurgulayan tarihçilerin bir kısmı çitlemeler neticesinde emek üretkenliğinde artış olduğu savına kuşkulu yaklaşmaktadır. C. P. Timmer, İngiliz üç yıllık rotasyon (three-year rotation) sisteminin kullanıldığını ve üç yılda bir toprağın nadasa bırakıldığını ifade ediyor.⁷¹ Ancak sürekli aynı ürünler ekildiği için toprak aşırı sürülmüş-işlenmiş (plough-sick) oluyordu. Hayvan yemi olarak kullanılacak ürünler olmadığından sürüler büyümüyor ve toprağın verimini artıracak gübre elde edilemiyordu. Timmer'a göre çitleme ilk sorunu, yonca ve şalgamın ekilmesi ise ikinci sorunu çözdü. Çitleme ile birlikte ürün rotasyonu ve nadas sistemi değişirken, hayvan yemi olarak kullanılan ürünlerin ekimi ile daha büyük sürüler daha bol ve zengin gübre üretti. Ancak Timmer, çitleme ve yeni ürünlerin işgücünü boşa bırakarak, bu işgücünün sınaî sektörün insan gücünü oluşturduğu görüşüne karşı çıkıyor. Ona göre, İngiliz tarımsal devrimi emek üretkenliğini değil toprak üretkenliğini artırdı.⁷²

⁷⁰ Mesela Michael Turner, "Agricultural Productivity in England in the Eighteenth Century: Evidence from Crop Yields", *The Economic History Review*, 35/4, 1982, ss. 489-510. Karşılaştı; Mark Overton, "Agricultural Productivity in Eighteenth-Century England: Some Further Speculations", *The Economic History Review*, 37/2, 1984, ss. 244-251.

⁷¹ C. Peter Timmer, "The Turnip, the New Husbandry, and the English Agricultural Revolution", *The Quarterly Journal of Economics*, 83/3, 1969, ss. 375-395.

⁷² *Ibid.*, s. 392. Ayrıca bkz., Allen, Enclosure, ss. 235-262. Çitlemenin, işgücü üretkenliği artışı ile birlikte tarım sektöründe işgücünü boşa çıkararak sanayinin işgücü havuzunu temin ettiği klasik görüşüne yönelik bu itirazlara karşılık, çitleme ve çiftlik büyüklüğünde artış ile üretkenlik artışı olduğu görüşü için bkz., Nicholas F. R. Crafts, "British Industrialization in an International Context", *The Journal of Interdisciplinary History*, 19/3, 1989, ss. 415-428.

Allen, 1600-1800 arasında İngiltere’de hızlı işgücü üretkenliği büyümesinin mahsuldeki ve çiftlik ölçeğindeki artıştan kaynaklandığını savunmaktadır.⁷³ 12. ve 13. yüzyıllarda ‘demesne’ arazileri 100 ‘acre’ (c.400 daa.) veya daha büyükken, ‘villein’ yani serf arazileri nadiren 30 ‘acre’ büyüklüğün üzerindeydi, genellikle ise 15 ‘acre’ yani aşağı yukarı 60 dönüm veya daha azdı. Bu arazi bir aileyi geçindiriyor ama işgücünü tüketmiyordu. ‘Kara Veba’ sonrası çiftlikler büyüdü. Yeni çitlemelerle birkaç yüz ‘acre’ büyüklüğündeki çiftlikler yaygınlaştı. Açık arazi köylerinde ise sıradan çiftlikler 30-60 ‘acre’ büyüklüğe ulaştı ve nadiren 100 ‘acre’ büyüklüğü geçti.⁷⁴ 18.yy.’da ise çiftlik büyüklüğünde bir devrim oldu ve ortalama açık arazi çiftliği büyüklüğü 145 ‘acre’a yükseldi. Çitlemenin olduğu köylerde ise ortalama çiftlik büyüklüğü 147 ‘acre’ ile neredeyse aynıydı.⁷⁵ Allen’ın tasnifine göre, eğer köylü çiftliklerini aile çiftlikleri ve kapitalist çiftlikleri de ücretli işgücü ile işlenen çiftlikler olarak tanımlarsak 60 ‘acre’dan (c.240 daa.) küçük ekim arazilerini köylü çiftliği, 60-100 ‘acre’ (c.240-400 daa.) arası geçiş (transitional) çiftlikleri, 100 ‘acre’ üstü çiftlikleri kapitalist olarak adlandırabiliriz.⁷⁶ Dolayısı ile 18.yy’da köylü çiftliklerinden kapitalist çiftliklere bir geçiş vardı.⁷⁷ Bu dönemde, büyük kapitalist çiftliklere geçiş ile ‘acre’ başına istihdam düştü ve işgücü üretkenliği arttı.⁷⁸

Peki daha büyük çiftlikler neden ve nasıl üretkenliği artırmıştır? Bu soruya yanıt vermek üzere Allen küçük ve büyük çiftliklerin işleyişlerini karşılaştırmaktadır.⁷⁹ Bu çiftlikler birkaç yönden ciddi farklılıklar göstermektedir. Bir temel fark işgücü organizasyonundaki farktır. Küçük çiftlikler aile işgücü ile işletilirken büyük çiftlikler çoğunlukla kiralık işgücü kullanmaktadır.⁸⁰ Çiftlik büyüdükçe aile işgücü oranı düşerek kiralık işgücü oranı yükselmektedir. Nasıl? Çiftlik büyüdükçe kadın ve çocuk istihdamı yavaş artmaktadır, büyümeyle birlikte aile işgücünden ücretli işgücüne geçiş olmaktadır ancak ‘acre’ başına maliyetler düşmektedir. Neden? Allen, uzmanlaşma ve iş bölümü (division of labor) tasarruf ettiriyor demektedir.⁸¹ Büyük çiftlikler, çiftlik işleri için uzmanlaşmış kimseler istihdam edebiliyordu. Bu iki şekilde maliyetleri düşürüyordu. Birincisi uzmanlaşma daha az vasıflı işgücü-

⁷³ Robert C. Allen, “The Growth of Labor Productivity in Early Modern English Agriculture”, *Explorations in Economic History*, 25/2, 1988, ss. 117-146. Ayrıca bkz., Crafts, “British Industrialization in an International Context”.

⁷⁴ Allen, “The Growth of Labor Productivity”, ss. 120.

⁷⁵ *Ibid.*, ss. 121.

⁷⁶ Allen, *Enclosure*, ss. 57; idem, “The Growth of Labor Productivity”, ss. 127.

⁷⁷ Idem, “The Growth of Labor Productivity”, ss. 127f.

⁷⁸ *Ibid.*, ss. 120.

⁷⁹ *Ibid.*, ss. 126-130.

⁸⁰ *Ibid.*, ss. 127.

⁸¹ *Ibid.*, ss. 135.

nün istihdamına imkan veriyordu. İkincisi büyük çiftlikler için tek bir hatında uzmanlaşmış ve bu işi çiftçi ailesinden daha etkin yapan kimseler istihdam edebiliyordu.⁸²

İkinci olarak küçük ve büyük çiftlikler arasında iktisadi etkinlik (economic efficiency) bakımından farklar vardı.⁸³ 'Acre' başına gelir büyüklük ile ilişkili değildi. Ama büyük çiftliklerin maliyetleri daha düşüktü, özellikle de alet-edevat, sürüm hayvanı ve işgücü maliyetleri. Ancak Allen büyük çiftliklerin asıl avantajının daha düşük işgücü maliyeti olduğunu da ileri sürmektedir.⁸⁴ Büyük çiftlikler yüksek etkinlikle işleri yapan işçi grupları istihdam edebiliyordu.⁸⁵

Allen, çiftlik büyüklüğündeki büyümenin İngiliz işgücü üretkenliğinin artışındaki etkisinin yanında sürü ve otlak kalitesindeki ilerlemelerin de İngiliz tarımsal gelişiminde merkezi bir rol oynadıklarını ifade etmektedir.⁸⁶ Ayrıca, çitlemenin istihdamı azaltıcı etkisi görüşüne karşı çıkmaktadır. Allen'ın iddiasına göre, çitleme eğer araziye ekim arazisinden meraya dönüştürdüyse işgücü talebini düşürmektedir. Aksi takdirde çitlemenin istihdam talebi üzerinde etkisi yoktur.⁸⁷ Allen'ın bu görüşleri 1988 tarihli çalışmasında ifade edilmektedir. Daha sonra Allen bir değil iki tarımsal devrim tespit edecek ve ilkini, 18. Yüzyıldan önce küçük 'yeoman' çiftliklerinde üretim artışı ile bilhassa 17. Yüzyılda gerçekleştiğini, İngiliz tarımsal tarihinde üretim artışının esas kısmının ve üretkenlik artışının da yarısının bu dönemde ortaya çıktığını ifade edecektir.⁸⁸

Nitrojen; Şalgam ve Yonca

Çoğu tarihçi üretim artışının arkasında yeni ürünlerin ekimini görmektedir. Yeni ürünlerin üretimde doğurduğu artışı nitrojen teorisi açıklamaktadır. Şalgam, turp ve yonca gibi nitrojen tutan ve hayvan yemi olarak da kullanılabilen ürünlerin daha önce nadasa bırakılan arazilere ekimi ile birlikte nadastaki arazi oranı düşerken ekilen arazi miktarı artmış, hayvan yemi üretilmiş, sürü hayvanlarının sayısı artmış ve gübre temin edilmiş, hububat yetişmesi için toprağın ihtiyaç duyduğu nitrojen depolanmıştır.⁸⁹

⁸² *Ibid.*, ss. 135f.

⁸³ *Ibid.*, ss. 128-130.

⁸⁴ *Ibid.*, ss. 130.

⁸⁵ *Ibid.*, ss. 137.

⁸⁶ Allen, "English and Welsh Agriculture", ss. 26.

⁸⁷ Allen, "The Growth of Labor Productivity", ss. 134; idem, *Enclosure*, ss. 16.

⁸⁸ Allen, *Enclosure*, ss. 18-21; idem, "Tracking the agricultural revolution".

⁸⁹ G. P. H. Chorley, "The Agricultural Revolution in Northern Europe, 1850-1880: Nitrogen, Legumes, and Crop Productivity", *The Economic History Review*, 34/1, 1981, ss. 71-93.

Nitrojeni artırmanın nitrojen tutan ürünler ekmekten başka yolları da vardır. Mesela toprağı ekmemek yani nadasa bırakmak ki böylece oluşan doğal otlaklar arazide nitrojen biriktirir. Diğer taraftan Clark, daimi otlaklardan ekili araziye gübre olarak nitrojen aktarmanın etkili olmadığını çünkü bu uygulamanın otlak arazisinden diğer maddeleri tükettiğini ki bu maddelerin buğday için değil ise de ot yetişmesi için gerekli olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰

Verimli Toprak ve At

İngiltere’de toprağın Kıta Avrupasından daha verimli olduğu kabul edilir. Ama bu tarımsal devrim olarak adlandırılabilir bir üretim artışını açıklamaz, dahası bu görüşe de itirazlar vardır. Clark, 1850 öncesinde Amerikan ve Britanya çiftçilerinin Avrupa ile kıyaslandığında işgücü başına daha yüksek olan mahsul miktarını ve yüksek ücretleri bu çiftçilerin sıradan çiftlik işlerini daha yoğun yapmaları ile açıklamaktadır.⁹¹ Üretkenlik farkını doğuranın toprağın bolluğu ve toprak kalitesi olmadığını, dahası aynı hasat teknikleri kullanıldığında bile Amerikan ve Britanya işgücünün Doğu Avrupa ve Orta Çağ İngilteresi ile kıyaslandığında işi kat be kat hızlı yaptıklarını iddia etmektedir.⁹² Clark, Doğu Avrupa ve Orta Çağ İngilteresinde düşük emek yoğunluğunu tarım işçilerinin daha az çalışması veya işçilerin çalışma sırasında daha az gayret göstermeleri ile açıklamaktadır.⁹³

Sürüm hayvanı olarak öküz yerine at kullanılmasının üretim artışı sağladığı bir diğer yaygın görüştür. A. Kander ve P. Warde, erken 19.yy’da yüksek tarımsal üretkenlik sürüm hayvanlarından elde edilen görece yüksek enerji ile sağlandı iddiasını araştırarak, 1815-1913 dönemi için bu tezi reddetmektedir.⁹⁴ Yazarlara göre 19.yy’ın sonlarına doğru her ne kadar İngiltere’de tarımsal işçi başına sürüm hayvanı bol olsa bile hektar başına işgücü ve sürüm hayvanı azdı. Wrigley’in tezinin tersine 19.yy başlarında sürüm hayvanı bolluğu yoktu, ama sonrasında arttı.⁹⁵ Atların öküzden daha üretken olduğu görüşüne karşılık İsveç ve Almanya örneğinde üretkenliğin artmakta olduğu dönemde sürüm hayvanı kompozisyonunda

⁹⁰ Gregory Clark, “The Economics of Exhaustion, the Postan Thesis, and the Agricultural Revolution”, *The Journal of Economic History*, vol. 52, 1992, ss. 61-84.

⁹¹ Gergory Clark, “Productivity Growth without Technical Change in European Agriculture before 1850”, *The Journal of Economic History*, vol. 47/ 2, 1987, ss. 419-432.

⁹² *Ibid.*, ss. 422.

⁹³ *Ibid.*

⁹⁴ Astrid Kander and Paul Warde, “Energy availability from livestock and agricultural productivity in Europe, 1815-1913: a new comparison”, *The Economic History Review*, 64/1, 2011, ss. 1-29.

⁹⁵ Kander and Warde, “Energy availability from livestock and agricultural productivity”, s. 8.

değişim olmadığını ifade eden yazarlar nihayetinde Wrigley'in sürüm hayvanından elde edilen enerji ile üretkenlik arttı görüşünü reddediyorlar.

Küspe

Thompson'un üç tarımsal devrim ayırt ettiğinden ve bunlardan 1815-1880 arasında olan ikincisini esas tarımsal devrim olarak önemseydiğine yukarıda değinilmişti. İkinci devrim, ürün rotasyonu ve hayvan sürülerinde iyileşmeleri, drenaj kanalları ve belirli amaçlar için inşa edilmiş çiftlik binaları ile birlikte çiftliklerle fiziksel görünümde bir değişimi, daha piyasaya dönük (market-oriented) çiftçiler ile tarımın gerçekten ticarileşmesini içermektedir.⁹⁶

Bu devrim aslında zenginleştirilmiş gübre ve hayvan yeminde çeşitlenme ve artış ile başlamıştır.⁹⁷ Keteyağı küspesi (linseed cake), pamuk tohumu küspesi (cotton seed) kolza küspesi (rape cake) benzeri yağ tohumu küspelerinin (oilseed cake) üretim ve ithalinin artması ve küspenin gübre ve hayvan yemi olarak kullanımının ticarileşmesi ve yaygınlaşması, bunlara daha sonra hayvan yemi olarak mısırın eklenmesi tarımsal devrimin arkasındaki gelişmelerdir. Nitrojen, fosfat ve potasyum içeren süperfosfat (superphosphate), nitratın (nitratine veya cubic niter), amonyum sülfat (ammonium sulfate) ve potasyum karbonat (potash) üretim ve ithalinin artması, bunların sınaî üretim metası olması ve gübre olarak yaygınlaşan kullanımı devrimi mümkün kılan diğer gelişmelerdir.⁹⁸

Allen da İngiltere ile Çin'in Yangzte Deltası arasında tarımsal gelişimi karşılaştırdığı çalışmasında deltada 17. Yüzyılda hektar başına mahsulün İngiltere'den 9 kat fazla ama çalışılan gün başına mahsulün İngiltere'nin %90'ı kadar olduğunu tespit ediyor. 19. Yüzyıla gelindiğinde İngiltere'nin tarımsal devrimi yaşadığını, Çin'de ise muadil bir tarımsal gelişme olmamakla birlikte Yangzte Delta'sında nüfus artıyorken ve çiftlikler bölünüyorken kişi başına üretim miktarının korunduğunu iddia ediyor. Allen bunu soya posasının gübre olarak kullanılmasına bağlıyor.⁹⁹

⁹⁶ Thompson, "The Second Agricultural Revolution".

⁹⁷ *Ibid.*, ss. 66ff.

⁹⁸ Sullivan'ın patentler üzerinden teknik gelişme zamanları hakkında çalışması tarımsal teknoloji ile ilişkili patenlerin tarihlerine bakarak gelişimin teknolojik temelini dönemlere ayırıyor. İlginç bir tespiti şudur; üretimi artıracak bazı bilgiler bilinmekle birlikte sınaî bilgi bunu teknolojiye dönüştüremiyor. Mesela fosfatın bitki gelişiminde önemi biliniyor ama süperfosfat üretiminin yolu gösterilip 1843'te üretimine başlanana kadar bilimsel tarımın imkanları gerçekleşmiyor; Richard J. Sullivan, "The Timing and Pattern of Technological Development in English Agricultural, 1611-1850", *The Journal of Economic History*, 45-/2, 1985, ss. 305-314.

⁹⁹ Robert C. Allen, "Agricultural productivity and rural incomes in England and the Yangzte Delta, c.1620-c.1820", *Economic History Review*, 62/3, 2009, ss. 525-550.

Norfolk Sistemi; Rotasyon ve Marnlama

Norfolk sistemi ve bu sistemin yaygınlaşması tarımsal devrimi tarifleyen önemli bir gelişme olarak addedilmektedir. Sistem, araziyi nadasa bırakma lüzumunu ortadan kaldıracak şekilde yem bitkileri ve hububatın dönüşümlü ekimine yani ürün rotasyonuna dayanır. Böylece hem toprağın verimini idame ettiren hem de çiftlik hayvanlarına yem sağlayan bir yapıdadır.¹⁰⁰

Norfolk tarımının bir temel unsuru turp ve yoncanın ürün rotasyonunda yer alması ve dörtlü rotasyon sistemi ise bir diğer önemli unsuru toprağın verimini artıran marnlamadır (marling).

Norfolk sistemi uzun bir tecrübenin sonucuuydu. Çitleme hareketi, bilhassa tarla sisteminin çitlemeye daha erken tarihlerde de müsait olması ve büyük çiftliklerin oluşması, kıta Avrupası etkisine coğrafi yakınlığı ile rotasyon ürünleri ve tarım tekniklerinin rahatlıkla ithali ve bunları bilen yerleşimcilerin iskâmı, nüfus yoğunluğu olan ve zanaat üretimine dayalı, binaenaleyh tarımsal ürünler arzına bağımlı ve hammadde talep eden ‘metropolitan ekonomilere’ yakın olması ve pazarlara kara ve su yolu ulaşımının rahat olması Norfolk’u tarımsal üretkenlik artışında öne çıkarttı.¹⁰¹

Norfolk bölgesi için tarımsal üretim ve üretkenlik hesabında kullanılabilecek arşiv malzemesinin görece daha fazla bulunması ve bu suretle tarımsal devrim olarak adlandırılabilir bir üretkenlik artışı tespit edilmesinin ardından bir tarımsal üretkenlik artışını mümkün kılacak koşullar, etkenler ve gelişmeler az yukarıda bahsedildiği üzere sıralandı. Norfolk sistemini tarımsal devrimin görünümü olarak tanımladıktan sonra sistemin Britanya ve Avrupa’ya yayılışını takip etmek üretkenlik artışı ve nihayet devrimin izini sürmek anlamına gelecekti.¹⁰²

Diğer taraftan, Britanya bir yana, Norfolk bölgesinde dahi böylesi özgün bir sistem tanımlanmasının hatalı olacağı dile getirildi. Bahsi geçen idealize edilmiş ürün rotasyonunun fiilen uygulanıp uygulanmadığı meselesi tartışmalı görüldü. Nitrojen tutan ürünler ve yem bitkilerinin ekiminin gerçekte çok sınırlı kaldığı, bölgede tarımın esasen daima arpa üretimine dayalı olduğu ve daha sıralaması uzun sürecek pek çok itiraz da dile getirildi. Nihayet, bizzat bölge dahilinde de devrimi tarihlemekte uzlaşma sağlanamadı.¹⁰³

¹⁰⁰ Naomi Riches, *The Agricultural Revolution in Norfolk*, London, Frank Cass&Co.Ltd., 1967.

¹⁰¹ Riches, *The Agricultural Revolution*.

¹⁰² B. H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe*, London, Edward Arnold, 1966, ss. 250ff.

¹⁰³ Riches, *The Agricultural Revolution*, 119ff; Campbell ve Overton, “A New Perspective on Medieval and Early Modern Agriculture”.

Kıta Avrupası'na geçtiğimizde de farklı tartışmalarla karşılaşmıyoruz.¹⁰⁴ Fransa'da tarımsal devrim olarak adlandırılabilir ciddi üretkenlik artışı (bu kez işgücü değil toprak üretkenliği) bazı yazarlarca 18. Yüzyıla bazılarınca 19. Yüzyıla yerleştirilmektedir. Herman van der Wee, Çukureller'de (Low Countries) zirai devrimin toprak üretkenliği üzerinden 16. Yüzyılda doğduğunu ve bu tarihten itibaren toprak üretkenliğinin sürdürüldüğünü, tarımsal devrimin bazı aşama ve emarelerinin 18. Yüzyılda güney Çukureller'de ve 19. Yüzyılda kuzey Çukureller'de görünür olduğunu ifade etmektedir. Uzun dönemli bu tarımsal üretkenlik çalışmalarında Batı Avrupa'nın farklı bölgeleri için farklı seyirler tasvir edilebilmektedir. Mesela Fransa'da toprak üretkenliği 11. ve 14. Yüzyıllar arasında artıp sonrasında felaket nispetinde bir düşüş takip ederken toparlanmış ancak kısmen 15. Yüzyıl ortasında gelmiştir. Çukureller'de ise Fransa'nın aksine 14. Yüzyıl ortasından itibaren üretkenlikte artış gözlenmektedir.¹⁰⁵ Van der Wee, bu artışın arkasında şehir nüfusundaki artışın nihai önemde bir rol üstlendiğini ifade etmektedir. Sınai gelişim ve dünya ticaretinde artış ile birlikte şehirlerde nüfus yoğunluğunun arttığı, çiftçilerin şehir pazarlarının sağladığı imkanlardan faydalanmak gayesiyle üretim araçlarını daha etkin bir araya getirdikleri ve entansif tarıma yöneldikleri, şehirli-lerin de bu yönde tarıma yatırım yaptıkları, hatta hasat zamanı şehirlilerin işgücü temin ettikleri ve dahası marjinal ürünlerin ekildiği görüşleri üretkenlik artışını izah amacıyla sıralanmaktadır. Van der Wee, entansif tarımın toprak üretkenliğini artırdığı ve bunun daha yüksek zirai gelirler sebebiyle çiftliklerin bölünmesine ve daha da entansif tarıma yol açtığını ama bir noktada azalan verim kanunu sebebiyle üretkenlik artışının durarak istikrar kazandığını ifade etmektedir.¹⁰⁶ Bu durumda, çiftliklerin daha da bölünmesi üretkenliği düşürecekti. 15. Yüzyıl başlarında, 1420 ve 30'lardan itibaren olan buydu. Geleneksel tekstil sanayindeki gerileme ile işsiz kalanlar şehirlerden kırsala yerleşerek çiftliklerin daha da bölünmesine neden oldular ve üretkenlik düştü.¹⁰⁷ Van der Wee, iktisadi etkenlerin dışında aynı dönemde iç savaşlar ve isyanların getirdiği yıkımın da bu kez çiftliklerin birleştirilmesi ve kırsalda nüfus boşalması yoluyla üretkenlik düşüşüne neden olduğu

¹⁰⁴ Herman van der Wee, "Introduction – The Agricultural Development of the Low Countries as Revealed by the Tithe and Rent Statistics, 1250-1800", *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven, Leuven University, 1978, ss. 2, ss. 19-22; C. Vandembroeke ve W. Vanderpijpen, "The Agricultural Revolution in Flanders and in Belgium: Myth or Reality?", *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven, Leuven University, 1978, ss. 163.

¹⁰⁵ Van der Wee, "Introduction".

¹⁰⁶ *Ibid.*, ss. 5.

¹⁰⁷ *Ibid.*, ss. 6.

fikrindedir. Ancak bu düşüş Batı Avrupa'da aynı dönemde gözlemlendiği üzere felaket radesinde değildir.¹⁰⁸

Çukureller'de yeniden bir üretkenlik artışı dönemi, van der Wee'ye göre 16. ve 17. Yüzyıllarda görülmektedir.¹⁰⁹ Bu sefer 16. Yüzyılda ciddi nüfus artışı ve bununla birlikte daha da entansif tarım tekniklerinin yaygınlaşması ve nadas arazisinin tedricen kaybolması, yüksek şehirleşme oranı üretkenlik artışına neden olmaktadır. Bu dönemde Baltık'tan hububat ithali ve sınai gelişim geleneksel tarım ekonomisinin tamamen dönüşümüne sebep olmasa da kısmen ve yer yer hububat dışında sınai kullanımı olan ürünlerin ekimine, büyük baş besiciliğine ve mandıra ürünlerinde artışa neden olmuştur. Savaşlarla kesintiye uğrayan yüksek üretkenlik seviyeleri 1650-1750 arasında düşüş göstermiş ve bu dönemi yüksek bir üretkenlik artışı izlemiştir.¹¹⁰ Bazı bölgeler geleneksel hububat üretiminde kalıp tarımsal devrimi ancak makineleşme ve kimyasal gübre ile yakalarken diğer bölgelerde yoğun nüfus, ticari ürünlerin ve patates gibi yeni ürünlerin ekimi ile toprak üretkenliği artmış ve 18. Yüzyılın ikinci yarısında tarımsal devrim görülebilir hale gelmiştir.

İklimsel Değişim

Tarımsal değişim ve üretkenlik artışının arkasında olduğu zikredilen unsurlardan son olarak iklimsel değişime değineceğiz. İklimsel değişim, yağış rejimi ve ürün yelpazesini değiştirerek üretkenlik üzerine tesir edebilecek bir faktör olarak ele alınabilir. Overton, İngiltere tarımı için hava koşulları ve iklimin çiftlik faaliyetlerinde değişim üzerinde tesirini görmeye çalıştığı makalesinde, 1670'lerden 1690'lara kadar hava koşullarının saman üretimi için elverişsiz olduğunu, bu nedenle çiftçilerin hayvan yemi olarak kullanılacak diğer bitkileri ekmek isteyeceğini, 1670'lerde şalgam ekimindeki hızlı artışın bu suretle açıklanabileceğini iddia etmektedir.¹¹¹ Overton, tarımsal değişim ile iklim ve hava koşulları arasında daha öte bir ilişki kurmanın verilerin yetersizliği sebebiyle ispatsız kalacağını ifade etmektedir.

İngiliz tarımı için olmasa da L. H. Bean'ın çalışması 1935-65 arasında Amerika'da üretim artışında teknoloji ile hava koşullarının etkisini araştırmaktadır.¹¹²

¹⁰⁸ *Ibid.*, ss. 7f.

¹⁰⁹ *Ibid.*, ss. 9-12.

¹¹⁰ *Ibid.*, ss. 16-22.

¹¹¹ Mark Overton, "Weather and Agricultural Change in England, 1660-1739", *Agricultural History*, 63/2, 1989, ss. 77-88.

¹¹² Louis H. Bean, "Crops, Weather, and the Agricultural Revolution", *The American Statistician*, 21/3, 1967, ss. 10-14.

Çalışma, 1935 sonrasında Amerikan tarımsal devrimi olarak adlandırılabilir. muazzam üretim artışının sebebinin iklim olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. Hava koşullarının yıllık üretim dalgalanmaları üzerinde etkisini vurgulamakla birlikte bunun üretim artışı trendi üzerinde bir etkisi olmadığını iddia etmektedir.

Okurun da dikkatini celbedeceği üzere yukarıda çalışmalarını aktardığımız iktisat tarihçilerinin pek çoğunda araştırma dönemleri “küçük buzul çağı” olarak adlandırılan iklimsel soğuma dönemine denk geldiği halde tarihçiler iklimsel değişime açıklayıcı bir faktör olarak izahlarında küçük bir pay izafe etmişler ve yahut dahil etmemişlerdir. Muhakkak bu günlerde daha sık telaffuz edilen iklimsel etki daha fazla tetkik edilecektir.

Osmanlı Tarımsal Üretimi Üzerine Evvelki Çalışmalar

Tarımsal değişim, üretim ve üretkenlik üzerine zengin bir külliyatı elverdiğince ve imkan dahilinde gözden geçirerek alanın mesele ve sualleri, çalışmaların kaynakları, yöntemleri ve bulgularına mümkün mertebe değindikten sonra Osmanlı tarım ekonomisine eğilebiliriz.

Yeni Çağda Osmanlı tarımsal üretimi üzerinde duran ve rakamsal hesaplamalar yapan çalışmalar sayıca fazla olmamakla birlikte tahrir defterleri üzerinden yürütülen çalışmaların bir nevi yan ürünü olarak mevcuttur. Meseleye monografik katkılar ise nadirdir.

Tahrir defterleri üzerinden sancak bazında Erken Modern Çağda tarımsal üretim hesaplamaları yapan tarihçiler olmakla birlikte Coşgel'in çalışması çok daha yaygın bir coğrafya ve zaman aralığında hesaplamalar yapması ve karşılaştırılabilir sonuçlar üretmesi açısından fevkalade değerlidir.¹¹³

Ancak evvela Bruce McGowan'ın erken tarihli ve birden fazla sancak üzerinden hesaplamalar yaparak neşrettiği ve bu sahada daima atf yapılan öncü niteliğindeki makalesinin usul ve sonuçlarına değinmek zaruridir.¹¹⁴

McGowan, her bir sancağa ait tek bir mufassal tahrir defteri üzerinden Si-rem, Semendire, Segedin ve Gyula (D'ula) sancaklarını incelediği çalışmasında hane başına üretim miktarı ve vergi yüklerini hesap etmektedir. Tüm bu hesaplamalarda ortaya çıkabilecek sapmalar ve hatalar hususunda McGowan okuyucuyu

¹¹³ Coşgel'in hesaplamalar için seçtiği bölgeler çalışmasında listelenmektedir, Coşgel, “Agricultural Productivity”.

¹¹⁴ Bruce McGowan, “Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)”, *Archivum Ottomanicum*, 1, 1969, ss. 139-196.

aydınlatarak ilerlemektedir. McGowan, tahrir defterlerinde, köyler bazında, miktarları kayıtlı olduğu sürece buğday ve diğer tarımsal ürünleri 'iktisadi buğday muadili'ne (economic wheat equivalent) çevirmektedir. Buğday birebir, diğer ürünler ise FAO'nun¹¹⁵ modern Orta Doğu için önerdiği 0.7 katsayısı ile çarpılarak buğday muadiline dönüştürülmektedir.¹¹⁶ Miktarlar kayıtlı olmadığında ise ürünlerden alınan nakdî vergi buğdayın kile fiyatına bölünerek buğday muadili olan miktar elde edilmektedir. Bulunan miktarlar toprağın bire üç verim verdiği yani 1/3'ü tohumluk ayrıldığı kabulü ile üçte bir oranında azaltılmaktadır. Daha sonra kalan miktar öşür oranı ile çarpılarak vergi öncesi toplam mahsul elde edilmektedir. Bunun içinden de %10 oranında değirmen kaybı düşülmektedir. Nihayet elde kalan kile cinsinden miktar kilograma çevrilip köydeki hane miktarına bölünmektedir. Bu aşamadan sonra, öşür vergisi ortaya çıkan rakamdan düşülerek köylünün elinde kalan buğday miktarı bulunmaktadır. Sayıları alınan sabit vergi sayesinde hesap edilebilen ve vergilendirilen hayvanlar –koyun ve domuz- benzer şekilde FAO'nun önerdiği oran ve katsayılar ile çarpılarak et ve süt ürünleri iktisadi buğday muadillerine çevrilerek hesap edilmektedir. McGowan, nakdî ödenen vergileri de –olağanüstü vergiler, yani avarız vergileri hariç- iktisadi buğday muadiline çevirmekte ve üretimden düşmektedir. Bütün bu hesaplamalarda ön kabuller, hata payları ve hesaplar dışında bırakılan ürünler hususunda uyarılar daima hatırlatılmaktadır.¹¹⁷

¹¹⁵ Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu (Food and Agriculture Organization of the United Nations).

¹¹⁶ Şarap için 0.9, McGowan, "Food Supply and Taxation", s. 173f.

¹¹⁷ Bu hesaplamada aslında dikkatten kaçmayacağımı sandığımız hatalı bir izlençe görünüyor, McGowan, "Food Supply and Taxation", s. 167. McGowan'ın izlediği hesabı ve teklif ettiğimizi bir basit misalle göstereyim. Diyelim ki on haneli ve 1/10 öşür vergisi ödeyen bir köyde buğday öşrü olarak 240 kile kayıtlıdır ve bir kile 25kg'dır.

McGowan'ı takip edersek önce 1/3 tohumluk ayıracağız ve bu miktardan düşeceğiz. Böylece geriye 160 kile kalacak. Bunu 1/10 olarak kabul ettiğimiz öşür oranı dolayısıyla 10 ile çarpacağız ve 1.600 kile buğday elde edeceğiz. Bu miktardan 1/10 değirmen kaybını düşerek 1.440 kileye ulaşacağız. Bu miktarı 25 ile çarparak kilogram karşılığını olan 36.000 kilogramı bulacağız. On haneli kabul ettiğimiz köyde hane başına mahsulü bulmak için bu rakamı 10'a böleceğiz ve 3.600kg elde edeceğiz. Nihayet bu miktardan yeniden 1/10 öşür vergisini çıkaracağız (subtraction) ve böylece köylünün elinde kalan mahsulü bulacağız. Ancak bu öşür miktarı nedir. Köyün ödediği toplam öşür 240 kile yani 6.000kg olduğuna göre hane başına 600kg vergi ödenecektir. McGowan bu nedenle öşürün daima tohum ve değirmen kayıplarından önce alındığını kabul ettiğini ifade etmektedir. Neticede hane başına 3.000kg buğday mahsulü kalmaktadır.

Eğer şöyle ilerleyseydik hesap daha basit ve anlaşılır olacaktı; öşür vergisi olarak kayıtlı 240 kile buğday 6.000kg eder. Öşür oranı 1/10 olduğuna göre, bunun on katını alırsak toplam mahsulü buluruz ki 60.000kg eder. Mahsülden yeniden öşrü yani 1/10 kadarını çıkarmak için rakamı 9/10 ile çarparsanız ve öşür sonrası miktar olan 54.000kg'a ulaşırız. Bir sonraki sene aynı toplam mahsul seviyesini tuturmak için toplam mahsul miktarı olan 60 tonu dikkate alarak 1/3 tohumluk ayrılırsa, yani 20 ton tohumluk ayrılırsa 54.000 – 20.000 = 34.000kg ve bundan da 1/10 değirmen kaybı çıkarılırsa 30.600kg bulunur. Bu ise hane başına 3.060kg buğday mahsulünün köylünün elinde kalması demektir.

Velhasıl, bu hesaplamalar sonrasında McGowan araştırdığı sancaklarda hane başına yıllık üretim rakamını Sirem Sancağı için hane başına ortalama 9,084 kg iktisadi buğday muadili (*ibm*), Segedin için 6,484 kg *ibm*, D’ula için 5,314 kg *ibm*, Semendire için 4,004 kg *ibm* olarak bulmaktadır. McGowan, bu sancaklar için farklı hanehalkı sayıları kabul etmektedir.¹¹⁸ Mesela Sirem’de aynı ve nakdî vergiler ödendikten sonra hane başına 8,459.5 kg *ibm* elde edilirken kişi başına 1,410 kg, Semendire’de 1,121.6 kg, Segedin’de 1,412.6 kg, Gyula’da 1,010.3 kg *ibm* gelir elde edilmektedir. 1568-1579 aralığına ait bu rakamları karşılaştırma amacıyla az ileride tablolara aktararak değerlendireceğiz. Ancak, farklı tarihçilerin sancak bazında çalışmalarında tarımsal üretim miktarı hesaplamalarına geçerek bu karşılaştırmalara değinmeden önce Coşgel’in birçok sancağı içererek geniş bir coğrafyayı kapsayan tarımsal emek üretkenliği hesaplarını da gözden geçirmek ve tartışmaya eklemek faydalı olacaktır.

Coşgel, Orta Doğu’dan, Anadolu’dan, Balkanlar’dan Macaristan’a kadar uzanan bir coğrafyadan seçtiği sancakların farklı tarihçiler tarafından neşredilmiş 16. yüzyıl tahrir defterlerini kullanarak tarımsal üretkenlik tahmini yapmaktadır. Tarımsal üretim ve nüfus hususunda yeterli ayrıntıları içermeyen köy ve mezraların kayıtları ile birlikte şehir, kasaba ve göçebelere dair kayıtları da hesaplamaların dışında bırakmıştır. Böylece geriye kalan yerleşimleri temsil kabiliyetinde bir örneklem kabul ederek hesaplamaları sürdürmüştür. Rakamsal bir örnek vermek gerekirse Bursa kazasından 1521 tarihi için 47, 1573 tarihi için 60 köy hesaplamalara veri sağlamaktadır.¹¹⁹

Tarımsal üretim hesabında hayvansal ürünler dışarıda bırakılmıştır. Tüm tarımsal ürünler ise buğday fiyatları üzerinden buğday cinsine çevrilmiştir. Daha sonra buğday cinsinden üretim miktarı uluslararası karşılaştırmalara kolaylık sağlamak amacıyla ‘Winchester bushel’ a tedavül edilmiştir. Coşgel, buğday için kullanılan yerel ölçü birimini tespit etmek mümkün olmadığında miktarı tahmin için fiyatlara başvurmuştur.

Coşgel, tarımsal emek üretkenliği hesabı yapacağından tarımsal üretime fiilen katılan işgücü sayısını tahmin etmek nihai önemdedir. Bu tahmin için hane sayısının kullanıldığını, hane sayısı üzerinden nüfusu tahmin etmek için bir katsayı

¹¹⁸ Hane başına Sirem için 6, Semendire için 3.57, Segedin için 4.59, Gyula için 5.26 kişi, McGowan, “Food Supply and Taxation”, ss. 162..

¹¹⁹ Coşgel’in hesaplamalar için seçtiği bölgeler çalışmasında listelenmektedir, Coşgel, “Agricultural Productivity”, ss. 178-180.

ile çarpıldığını biliyoruz. Bu nüfusun içinden de filen tarımsal üretime katılan işgücünü tahmin etmek gerekmektedir. Ancak, tarihçilerin nüfus hesaplamaları için hane başına 3 ila 7 arasında farklı katsayılar önerdikleri ve demografik tarihçilerin sabit bir katsayı üzerinde hemfikir olmadıkları da bir vakıa.¹²⁰ Bir katsayı tespiti veya sadece hane sayımının toplam nüfus tahmini bakımından getireceği sorunlar bir yana, aile yapısında ve yaş kompozisyonundaki muhtemel bölgesel farklılıklar ve zaman boyunca değişkenlik meselesi nüfus devinimlerinin tespitini dahi güçleştirebilecektir. Aynı durum elbette nüfusa dayalı olarak tahmin edilmeye çalışılan tarımsal işgücü için de geçerlidir. Bu sebeple Coşgel hesaplamalarını en yaygın kabul gören alt ve üst katsayı tahminlerine dayanarak tekrar etmekte, böylece emeğin tarımsal üretkenliği için en düşük ve en yüksek olmak üzere iki tahmin rakamı ortaya koymaktadır.

Üst baremden tahmin hane başına 5 kişidir. Coşgel, bu hanede bir kişinin yaş veya rahatsızlık benzeri bir sebepten işgücüne katılmayacağını varsayarak geriye kalan 4 kişiyi ebeveyn (M ile temsil edilen bir adam ve W ile temsil edilen bir kadın) ve birer kız ve oğlan çocuk (sırasıyla G ve B ile temsil edilen) olarak kabul etmektedir. Standart yetişkin erkek işgücü birimi olarak tanımlanan “H”, $H=M$ olmak üzere, hesaplarda şu kabul ile hareket etmektedir; $H=M=W=2B=2G$. Yani, adam ve kadının işgücü eşit ve bunların her biri iki kız veya oğlan çocuğunun emeğine eşittir. Bu durumda Coşgel’in hane başına 5 kişilik nüfusu, bir hane üyesi üretim dışı kalmakla M, W, B ve G’den müteşekkildir ki bunların hepsinin standart yetişkin erkek emeği olan H cinsinden eşdeğeri $3H$ ’dir, yani 3 yetişkin erkek emeğine eşittir.

Düşük tahmin için Coşgel hane başına 3 değil 4 kişi kabul etmektedir. Yine bunlardan birisi üretim faaliyeti dışı olmak üzere bu sefer iki kadın işgücü bir yetişkin erkek işgücüne eşit ($M=2W$) kabulüyle hane başına işgücüne katılım $2H$ yani iki yetişkin erkek işgücü olmaktadır.¹²¹

İlaveten, Coşgel ev işlerini (domestic task) ve ekip biçme (farming) işlerini ayırmakta ve işgücünün ekip biçme işlerine en yüksek katılımı için 0,5 en düşük katılımı için 0,33 oranını kabul etmektedir. Coşgel bu işgücünün hububat üretimine katılımı için bir ‘a’ katsayısı tahmin etmektedir ve denklemin ‘a’ katsayısı

¹²⁰ Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 1979, ss. 331-348.

¹²¹ Bu durumda dört kişilik hanede bir kişinin üretim faaliyeti dışında olduğu, bir çocuğun emeğinin ise yarı yetişkin erkeğe denk geldiği kabul edilmektedir.

ile de çarpılması gerekmektedir.¹²² Böylece Coşgel'in önerdiği en yüksek tahmin formülü $(3 \times 0,5) \text{aH}$, en düşük tahmin ise $(2 \times 0,33) \text{aH}$ olmaktadır. Formüllerde 'H' bir köydeki hane sayısına denk gelmektedir.

Coşgel'in ulaştığı sonuçlar içinde şu hususlar öne çıkmaktadır; bölgeler arasında ve bir bölge içinde üretkenlik farkları vardır. Çoğu bölgede emeğin tarımsal üretkenliği 16. yüzyıl sonunda 15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başına kıyasla düşmüştür. Bazı bölgelerde üretkenlik rakamları Avrupa ülkelerinin bir kısmında 19. Yüzyıl ortasında ulaşılan üretkenlik rakamlarının üzerindedir.

Evvelce de ifade ettiğimiz üzere tahrirler üzerinden sancak çalışmaları yürüten tarihçiler sıklıkla tarımsal ekonomi ve üretim ile ilgili verileri de derleyerek değerlendirmektedir. Üretkenlik kavramı üzerinden hareket etmemekle birlikte bu çalışmalar tarımsal üretim hususunda kıymetli malumat vermektedir. Dahası bu çalışmalarda işgücü üretkenliği kavramına ulaşmak için üretim miktarının hane veya kişi sayısına değil de işgücü sayısına bölünmesi kafidir.

İleride karşılaştırmalara imkan vermesi vesilesiyle Volkan Ertürk'ün 16. yüzyılda Akşehir Sancağı üzerine çalışmasına burada değiniyoruz.¹²³ Ertürk sancak dahilinde dönüm başına tarımsal üretim hesapları yapmaktadır. Sancak kanunnamesindeki tasnif edici hükümlere itibar ederek sancakta ortalama çiftlik büyüklüğünü 80 dönüm kabul edip tahrir kayıtlarındaki çift ve nim-çift kayıtlarından toplam tarım arazisini tahmin etmektedir.¹²⁴ Ertürk daha sonra arazinin yarısının nadasa bırakıldığını farzetmektedir. Toplam hububat üretimini fiilen ekilen araziye böldüğünde, Ertürk dönüm başına mahsulü tespit edebilmektedir.¹²⁵

Ertürk, Akşehir Sancağı'nın kazaları bazında tüm üretimi iktisadi buğday muadiline çevirerek daha teferruatlı hesaplamalar yapmıştır. Arpayı buğdaya çevirirken iki ürünün fiyatlarını oranlayarak 0,714 katsayısını kullanmıştır. Hububat için tohumluk 1'e 3 oranını ve %10 değirmen kaybı kabul etmiştir. Ertürk, hayvansal ürünleri hesaba katıp katmadığını hususunda ayrıca bir ifade kullanmamakla birlikte, McGowan ve Öz'ün izlediği usulü izlediğini yazmaktadır.¹²⁶

¹²² Bu katsayı hububat üretiminden alınan vergilerin toplam üretim faaliyetlerinden alınan vergilere oranıdır, Coşgel, "Agricultural Productivity", ss. 174, 186.

¹²³ Volkan Ertürk, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Zirai Yapı ve Köylülerin Geçim Durumları Hakkında Bir Değerlendirme: Akşehir Örneği", *Turkish Studies*, vol6/4, 2011, ss. 523-537.

¹²⁴ Hesaplamaya katılmayan araziler ve Ertürk'ün hesaplamaların "tahmini rakamlar" ile "en az" tarım arazisi miktarlarını verdiği yönündeki ikazları için, Ertürk, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Zirai Yapı", ss. 527.

¹²⁵ Ertürk, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Zirai Yapı", ss. 528f.

¹²⁶ Ertürk, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Zirai Yapı", ss. 532. Ertürk'ün hesaplamada izlediği yolu

Diğer taraftan net üretim rakamını elde ederken nakdi vergileri de *ibm*'ye çevirerek gayrisafi üretimden çıkarıp çıkarmadığı muğlaktır. Ertürk, McGowan ve Öz tarafından hesap edilen hane başına kilogram cinsinden *ibm* miktarlarını aşağıdaki tablolara aktarıyorum.¹²⁷

Tablo 1.1: Akşehir Sancağında hane başına kilogram cinsinden iktisadi buğday muadili miktarları.

Tarih	Akşehir	Ilgun	İshaklu	Çimen-ili	Tüm Sancak
1502	2.267	2.507	2.218	1.717	2.255
1518	1.879	1.499	2.128	1.468	1.774
1524	1.710	1.421	1.903	1.382	1.628
1539	787	585	586	711	
1584	483	454	303	460	

Tablo 1.2: Sirem, Segedin, Gyula ve Semendire Sancaklarında hane başına kilogram cinsinden *ibm* miktarları.¹²⁸

	Sirem	Segedin	Gyula	Semendire
1568-79	8.459,5	5.912,6	4.431	3.018,2

Tablo 1.3: Canik Sancağında hane başına kilogram cinsinden *ibm* miktarları.¹²⁹

	Satılmış	Ünye	Terme	Arım	Samsun	Kavak	Bafra
1485	581	423	1.241	2.308	2.669	2.364	3.252
1576	554	645	738	1.048	1.373	1.010	1.302

Tablolarda Akşehir ve Canik Sancaklarının verileri ciddi bir üretim düşüşü

kendisinden buraya aktarıyoruz; “Bir yöredeki toplam üretimden hane başına üretimi çıkarmak için, evlenen, hububatta toplam ürünün üçte birinin tohum olarak toprağa döndüğü varsayılmıştır. Daha sonra elde edilen miktar yöredeki öşür oranı ile çarpılıp tahmini üretime ulaşılmaktadır. Bunun hububatta yüzde 10'unun değirmen kayıplarına gittiği varsayılır. Toplam hasıl kilograma çevrilir ve hane sayısına bölünerek hane başına düşen üretim bulunmaktadır. Öşür miktarı toplam üretimden çıkarılırken öşürün tohum ve değirmen kayıplarından önce alındığı varsayılmaktadır.”

¹²⁷ Ertürk'ün net üretim miktarlarını verdiğini kabul ediyoruz. McGowan ve Öz'ün rakamları avarız vergileri dışında tüm vergiler çıktıktan sonra kalan net üretim miktarıdır. Öz, çalışmasının sonuçlarını ayrı bir makale olarak da yayınlamıştır. Bu makalede Adana ve Ordu için de üretim rakamlarını ilave ederek karşılaştırmalar yapmıştır, Mehmet Öz, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XVII, 1997, ss. 77-90.

¹²⁸ McGowan, “Food Supply and Taxation”, ss. 186-195.

¹²⁹ Öz, *Canik Sancağı*, ss. 115.

gösteriyor. Aynı zamanda McGowan'ın çalıştığı Balkan Sancakları ile Anadolu Sancakları arasında muazzam farklar ortaya çıkıyor. McGowan çalışmasını yayınladığında Balkanlar veya Anadolu'dan karşılaştırma yapacağı veriler henüz üretilmemişti. Bu nedenle ulaştığı rakamları 'muazzam farklı' bulmuyordu. Ancak Anadolu'dan sağlanan veriler McGowan'ın bazı hesaplamaları abartmış olabileceği kuşkusunu doğurdu.¹³⁰ Anadolu'da 16. Yüzyıl içinde tespit edilen muazzam üretim düşüşü de aynı şekilde kuşkulu bulunmaktadır. Bunun sonucu yeterli besin maddesini temin edemeyen, hatta zirai üretimi idame ettiremeyen köylülerdir.

Tablolar aslında 15.yy ve 16.yy başında da geçim ekonomisinin altında üretimleri olan kaza ve nahiyeler olduğunu gösteriyor. Bu durum ortaya çıkabilir. Ama beklenmedik ve şaşırtıcı olan, 16.yy sonuna kadar olan dönemde aynı yerleşimlerin nüfusunun artması ve zaten kendini besleyemez hanelerde hane başına üretim rakamlarının daha da düşmesidir. Bu sonuçlar, tarihçilere manalı ve makul görünmediğinden tahrir defterlerinin sağladığı verilerin zayıflığından bahsedilmiştir.¹³¹

Cook ve İslamoğlu-İnan da nüfus artışı gerisinde kalan bir hububat üretimi artışından bahsetmekle birlikte, tüm gelirleri hesaba katan iktisadi buğday muadili yolunu izlemeyip, meyve ve sebze üreticiliği, bağcılık ve hayvancılıktaki artışın üretimdeki açığı kapayabileceğini dile getirmektedirler.¹³² Ancak yukarıdaki tablolarda aktarılan rakamlar bu tür üretimleri de içermektedir.

Bir diğer sonuç sadece sancaklar arasında değil, bir sancak içinde de muazzam üretim farkları olduğudur. Araştırmacılar köyler bazında farklar veya köy içinde ki farklar üzerinde yeterince durmamıştır. Mesela McGowan 'inanılmaz' farklar bulmuş ama sancak içi analizin çalışmasının amacı olmadığını ifade ederek muhtemel bazı sebepleri sıralamakla yetinmiştir.¹³³ Sancak içinde toprak cinsi, nehirlerle, pazarlara yakınlık, bazılarında hububat ekimi bazılarında hayvancılık veya meyve-sebzeciliğin öne çıktığı üretim hatları olmasının, bazılarının terk edilmek üzere olmasının bu farkları doğurabileceğini tasavvur etmiştir. Bu fikirlere iştirak etmemek mümkün değildir.

Sancak içi incelemeler ile bazı yanıtların alınması muhtemeldir. Ama bir iki

¹³⁰ Öz, *Canik Sancağı*, ss. 114, ss. 114 n96.

¹³¹ Öz, *Canik Sancağı*, ss. 114f; Ertürk, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Zirai Yapı", ss. 533-535.

¹³² M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London, 1972, Oxford University Press; Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden, 1994, Brill.

¹³³ McGowan, "Food Supply and Taxation", ss. 180f.

hususla da dikkat çekmek isteriz. Eğer farklar sancak veya kaza genelinde toprağın verim farkından kaynaklanıyor ise önce ekilen dönüm miktarı hesaplarını daha sonra dönüm başına mahsul hesaplarını yenilemek icap eder. Mesela Canik'in Satılmış ve Ünye kazalarında toprağın verimsiz olduğunu kabul ediyorsak bir çiftlik yer için kanunamedeki 'evsât' arazi miktarını değil 'ednâ' arazi miktarını, Kavak ve Bafra'da tam tersi toprağın verimli olduğunu kabul ediyorsak 'alâ' arazi miktarını esas alarak dönüm başına mahsul hesaplarını yenilemek yoluna gidilebilir. Daha da dar coğrafyalarda toprağın verim farkından bahsediyorsak durum daha çetrefilli bir hal alacaktır.

Bu farklar hususunda yukarıda sayılanlar haricinde köylerin farklı işletme usulleri olduğunu mesela çiftlik ölçeklerinde farklar bulunduğunu ve uzmanlaşmış işgücü istihdam edildiğini, köylülerin farklı diyetleri ve çalışma disiplinleri olduğunu, bazı kazalarda verim artırma yollarının bilindiğini mesela nitrojen tutan ürünlerin ekildiğini, farklı ürün rotasyonu ve nadas teknikleri kullanıldığını, sermaye yapıları ve üretim teknolojileri farkı olduğunu ya da benzer faktörlerin bu farkta etkili olduğunu iddia edebilir miyiz? Aslında tahrir defterleri ile tereke kayıtlarından zeamet sahipleri ile vakıfların ortakçı kullara işlettikleri araziler, timarlı sipahilerin hassa çiftlikleri, padişah hasları ve mülk arazilerin miktarı, sermaye yapıları ve üretimin organizasyonu ile ilgili malumat elde etmek mümkündür. Bu iki kaynak türü birlikte incelendiğinde Osmanlı tarımsal tarihine dair bilgimizin derinleşeceği açıktır.

Burada sadece şu birkaç sınırlı tespiti ifade etmekle yetineceğiz. Hüdavendigar Livası tahrir defterlerinde mülk arazilere dair kayıtlar geniş tarımsal arazilerin mülk olduklarına işaret etmiyor.¹³⁴ Tahrir kayıtları mülk arazilerde yine hububat ağırlıklı ekim yapıldığını gösteriyor. Uzmanlaşmış işgücü, farklı bir nadas veya ürün rotasyonu hususunda ise kayıtlar sessiz. Barkan tarafından seçilerek neşredildiği kadarıyla Edirne askeri kassamına ait tereke defterleri de terekelerde geniş mülk araziler kaydetmiyor.¹³⁵ Ancak bu terekeler, mülk tarımsal arazi sahipleri ile dirlik sahiplerinin bir kısmının kırsalda küçük ve büyük baş hayvan sürüleri ve kümes hayvanları olduğunu, çok sayıda sürüm hayvanları ve sürüm takımlarına sahip olduklarını, bunları köylüye sattıklarını veya kiraladıklarını, nakliye için arabaları olduğunu, ambar, ağıl ve ahırlarının bulunduğunu kaydetmektedir.

¹³⁴ Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

¹³⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1966, ss. 1-479.

Sualler ve Yanıtlar

Osmanlı tarımsal tarihinin 15. ve 16. yüzyıllarına yoğunlaşmış ve tarımsal üretim hesaplamaları sunan çalışmalardan bazı misaller üzerinde durduk ve gözden geçirdik. Bu çalışmaların arşiv malzemesini esas itibariyle tahrir defterleri ve sancak kanunnamelerinin oluşturduğu, bazen şeriye sicili kayıtları, terekeler, avarız ve cizye defterlerinden çıkarılan malumat ile desteklendiği biliniyor. Benzer diğer bazı çalışmaları da işin içine katarak tarımsal üretim üzerine bazı notlar düşmezden evvel kısa bir şekilde bu çalışmaların tarımsal üretime dair sundukları rakamların nasıl manalandırıldığına, tarımsal tarihin sorduğu hangi suallere yanıt verdiğine değinelim.

Tarımsal üretim ile ilgili bulguların sancak bazında iktisadi, sosyal, demografik ve idari sahalarda birçok suali içeren çalışmaların içinde yer aldığını, tarımsal üretime dair monografik çalışmaların pek sınırlı olduğunu hatırlatarak ilerleyelim. Elde edilen rakamsal veriler, tarımsal üretimde artış veya azalış yönünde değişim, geçimlik üretimin mevcudiyeti ve ‘artık ürün’ üretilip üretilmediği ve tarımsal üretkenlik hakkında doğrudan malumat verir kabul edilmektedir. Zirai ve hayvansal üretim ve üretkenliğin zaman içinde seyri, bölgeler arasında kıyaslanması, dahası benzer verilere sahip uzak coğrafyalar ile kıyaslanması amaçlanmaktadır.

Verilerin, bir ölçüde nüfus değişimlerinin tarımsal üretim üzerinde etkisi, köylü kesim üzerinde vergi yükü, büyük çiftliklerin oluşumu veya çiftliklerin parçalanması meselelerine ışık tutacağı, Celali isyanlarının, yerel idarecilerin suiistimal ve baskılarının, göçlerin neticelerini göstereceği düşünülmektedir.

Elbette, veriler üzerinden burada saydığımızın ötesinde suallerin yanıtları da aranabilmektedir. Mesela, iklim tarihi çalışan ve iklimsel değişimin iktisadi etkilerine eğilmesi imkan dahilinde olan araştırmacılar her ne kadar bahsi geçen çalışmaların malzemesini ve yahut çalışmaları tetkik etmek zahmetini henüz ihtiyar etmeyip bu hususlarda yazılara pek tesadüf olunamasa da, çalışmaların bu sahadaki araştırmacılar için de kıymetli olması herhalde lazım gelirdi.

Genel olarak tarımsal ekonomi tarihine ilgileri açısından bakıldığında defteroloji sahasındaki çalışmalar nüfus ve üretim ilişkisi üzerinde durmaktadır. İlgilendikleri dönemler için demografik değişim ve nüfus hareketlerinin etkileri yoğun olarak tartışılmaktadır. 16. yüzyıl hızlı nüfus artışı, yüzyıl sonu Celali isyanları ve Safavi mücadelesi sonucu toplu içgöçler, izleyen yüzyılın başı ise bazılarınca ‘fe-

laket' derecesinde nüfus düşüşünün görüldüğü dönemler olarak kabul edilmektedir.¹³⁶

Tarimsal üretimin hızlı nüfus artışına nasıl tepki verdiği temel sorulardan birisidir. Birçok tarihçi üretimin nüfus artışının gerisinde kaldığı, hane ve kişi başı üretimin düştüğü, çiftliklerin nüfus artışı sonucu parçalandığı, küçüldüğü ve nihayet topraksız köylü kesiminin büyüdüğü görüşündedir.

16. yüzyıl sonlarına doğru Celali isyanları, eşkiyalık hareketleri ve yerel idarecilerin zulümleri ile birlikte Osmanlı Safavi mücadelesinin içgöçlere neden olduğu, köylülerin topraklarını terk ettiği ve güvenli bölgelere, geçimlerini sağlayacakları şehirlere göç ettiği, böylece ekili arazi miktarının ve tarımsal üretimin düştüğü iddia edilmektedir. 16. ve 17. yüzyıllar boyunca üretim veya üretkenlik artışı, üretim teknolojisi ve organizasyonunda ve yahut ürün yelpazesinde esaslı bir değişim ortaya koyulamamaktadır. 17. yüzyılda göç eden köylü nüfusun geride boş kalan topraklarının yerel eşraf, idari ve askeri varlıklı kesim tarafından ele geçirilerek büyük çiftlikler halinde üretimin yeniden organize edildiği, arazinin hayvancılık veya zamanla ticari tarıma açıldığı dile getirilmekle beraber, 17. ve 18. yüzyıllarda büyük çiftliklerin istisnai kaldığı, mülkiyet ilişkileri, üretimin organizasyonu ve üreticinin statüsünün pek değişmediği, ekilen ürünlerin farklılaşmadığı yaygınca kabul gören görüşlerdir.¹³⁷ Ancak üretim miktarı ve üretkenlik hesaplamaları tahrir defterleri mevcut olmadığından bu yüzyıla kadar uzanmamaktadır.

Tarihyazımı, bu soruların 17.yy ve sonrasında yanıtlarını aramak için terekeler, vakıf defterleri benzeri farklı arşiv kaynaklarına yönelmediği gibi 16.yy ve

¹³⁶ Barkan, tahrir defterlerinden nüfus tahmin ederek 16. yüzyılı hızlı bir nüfus artışı ve şehirleşme dönemi olarak değerlendirir; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 10, 1953, 1-26. Bu dönemin demografik tarihi hakkında yenice ve kapsamlı bir çalışma için bkz., Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2004, 181-205. Balkanlarda felaket derecesinde nüfus düşüşü görüşü için bkz., Bruce McGowan, *Economic Life in the Ottoman Empire; Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981. Krş. Maria N. Todorova, "Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?", *Etudes Balkaniques*, 2, 1988, 55-63

¹³⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi C. II 1453-1559*, TTK, Ankara 1971; idem, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyânları*, İstanbul Cem Yayınevi, 1995; McGowan, *Economic Life in the Ottoman Empire*; idem, "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 1981, 2/1, ss. 57-63. Krş. Çağlar Keyder, "Introduction: Large-Scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire?", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York, SUNY Press 1991, ss. 1-13; aynı eser, Halil İnalçık, "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords, and Tenants", 17-34; aynı eser, Gilles Veinstein, "On the Çiftlik Debate", ss. 35-53.

öncesi için de tahmin ve tespitlerini farklı kaynaklar ile teyit etmeyi lüzumlu görmemektedir, bu lüzumu hissetmemektedir. Fiyat ve ücret verileri, nüfus tahminleri veya şehirleşmeye dayalı olarak bir üretim ve üretkenlik tahmini yürütecek şekilde iktisadi yaklaşımlara da henüz uzaktır. Aynı tarihçilik fiyat ile tarımsal üretim ilişkisini ve bu ilişkiyi belirleyen faktörleri ihmal etmiş, yahut iklim ve hava koşulları ile tarımsal üretim arasındaki ilişkiyi tetkik ederek kurmamış ama her nasılsa iklim ile isyanlar ve siyasi değişimler arasında kesin bir bağ kurabilmiştir.¹³⁸

Ticaretin, büyük çiftliklerin organizasyonel yapısının ve sermayesinin üretim ve üretkenlik üzerindeki tesiri ile toprak verimliliğini artıran ürünlerin yaygınlık derecesini, nüfus baskısı altında toprağın verimini artırmaya dönük tedbirleri, mesela rotasyon sistemi, sulama, nitrojen tutucu yem bitkisi ekimi, küspe ve gübre kullanımı gibi meseleler henüz tartışmaya yeterince girmemiştir.

Nüfus baskısı karşısında köylülerin daha verimsiz marjinal toprakları, köyün uzağındaki veya dağ, tepe eteklerindeki arazileri ektiği, mezraların sürekli yerleşimlere döndüğü ve mevcut arazilerin daha yoğun kullanımı, entansif tarım yoluyla üretimin arttığı yönünde görüşler dile getirilmekte ve tartışılmaktadır. Bu tartışmalarda marjinal kabul edilen toprakların zorunlu olarak daha verimsiz topraklar değil tersine mahsulün ihtiyaç duyduğu maddeleri depolamış, işlenmemiş, verimi yüksek araziler olabileceği, ilaveten entansif tarımın çiftliklerin bölünmesine varmadan üretimi artırabileceği dile getirilmektedir.¹³⁹

İslamoğlu-İnan'ın çalışması nüfus artışı ile birlikte tarımsal üretim artışı tespit ve izah ettiği için önemlidir.¹⁴⁰ İslamoğlu-İnan ulaştığı sonuçları E. Boserup'ın yaklaşımına uygun görmektedir. 'Boserupian' yaklaşımda 'Malthusian' yaklaşımdan farklı olarak nüfus artışı bağımsız değişkendir ve tarımsal gelişmeyi belirleyen ana faktördür.¹⁴¹ Toprak verimliliği de sabit, değişmez değildir. Nüfus yoğunluğundaki ve üretim metotlarındaki değişim ile değişir.¹⁴² Nüfus baskısı sonucu toprak kullanım biçimi (type of land use) ile toprağın ekilme frekansı, sıklığı (frequency of cropping) ve böylece toprak kullanım yoğunluğu (intensity of land utilization) artar. Tarımda yoğunlaşma Boserup'ta belirli bir araziye evvelkinden daha sık ek-

¹³⁸ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, New York, Cambridge University Press 2011.

¹³⁹ İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire*.

¹⁴⁰ *Ibid.*

¹⁴¹ Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth; The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London, 1965, George Allen&Unwin Ltd. ss. 11.

¹⁴² *Ibid.*, ss. 13.

mevi mümkün kılan şekilde toprak kullanımı tarzında tedrici bir değişim olarak tanımlanmaktadır.¹⁴³ Tarımın daha entansif hale gelirken, daha emek-yoğun (labor-intensive) ekim usulüne geçilirken emekle birlikte üretim araçları değişmektedir. Yani üretimde sermaye ve emek artmaktadır. Bunun sonucu saat başına işgücü üretiminin (output per man-hour) bu değişimden nasıl etkileneceği ‘a priori’ söylenemez, ama Boserup’a göre pek muhtemelen azalacaktır.¹⁴⁴ O nedenle de ancak nüfus baskısı olursa yoğun tarıma geçilmektedir ve ancak belli bir nüfus baskısı veya yoğunluğu sonrasında yeni teknik ve araçlar gelişmektedir.¹⁴⁵ Burada bahsedilen tarımda yoğunlaşma yoluyla toplam üretimde bir artış, ama işgücü üretkenliğinde bir düşüştür.¹⁴⁶

İslamoğlu-İnan, 1520-1575 tarihleri arasında orta kuzey Anadolu’da %100 üzerinde nüfus artışı tespit ettiği çalışmasında kırsal üretimin bu artışa aynı oranda olmasa dahi buğday ve arpa üretimini artırarak tepki verdiğini göstermektedir. M. Cook’un Osmanlı tarımsal tarihi açısından öncü niteliğindeki çalışması da ciddi bir nüfus artışına karşılık aynı oranı bulmayan üretim artışı tespit etmektedir.¹⁴⁷ Meyvecilik ve hayvancılıktaki artışa rağmen Cook bunun yeterli olmadığını düşünmektedir.¹⁴⁸ Cook, nüfus artışı sonrası üretimin aynı ölçüde artmadığı, çiftliklerin bölünerek küçüldüğü ve bir geçim sıkıntısı yarattığı, nüfus artışının ‘nüfus baskısı’ seviyesine ulaştığını ima etmektedir.

İslamoğlu-İnan ise sürekli yerleşim yerleri olmayan mezraların köylere dönüşmesini üretim artışı sağlayan önemli bir değişim olarak almaktadır.¹⁴⁹ Ayrıca, ‘balta yeri’ kayıtları ile gösterilen ormanlardan tarıma açılan arazilerin verimli, saban ve sürüm hayvanı gerektirmeyen, iki üç yıl kadar yüksek verim sağlayarak sonrasında çayır olmaya bırakılabilecek araziler olduğunu, 16. yy sonunda sürü hayvanlarında artışı da görmekte olduğumuzu ifade etmektedir.¹⁵⁰ Dahası, yüzyıl sonundaki tahrirlerin toprak verimini artırabilecek ve nadas ve rotasyon sistemini değiştirebilecek, hayvan yemi olarak da kullanılan baklagillerin, yem bitkilerinin ekildiğini gösterdiğini ifade etmektedir. İslamoğlu-İnan, artan hayvancılık ile güb-

¹⁴³ *Ibid.*, ss. 43.

¹⁴⁴ *Ibid.*, ss. 41.

¹⁴⁵ *Ibid.*, ss. 41.

¹⁴⁶ Bu nedenle Boserup’ın kabulüne bir itiraza atuf yapmakta fayda vardır, Robert C. Hunt, “Labor Productivity and Agricultural Development”, *Human Ecology*, 28/2, 2000, ss. 251-277.

¹⁴⁷ Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*.

¹⁴⁸ *Ibid.*, ss. 11.

¹⁴⁹ İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, ss. 151.

¹⁵⁰ *Ibid.*, ss. 152.

re temini imkanının artması ve sulamanın artması ihtimalini de dile getirmektedir.¹⁵¹

Sonuçta, İslamoğlu-İnan toprak kıtlığı tezine karşı çıkararak, çiftçilerin yeni ve verimli toprakları tarıma açarak, mevcut arazilerini daha yoğun işleyerek üretimi artırdığını, nüfus artışı sebebiyle kişi başı buğday ve arpa üretimi düşmekte olsa bile diğer ürünler, meyve, sebze, baklagiller ve koyun sayısının arttığını, nihayetinde gıda kıtlığı ve geçim krizi ortaya çıkmadığını iddia etmektedir.¹⁵²

İslamoğlu-İnan'ın 16. Yüzyıl sonunda genişleyen ürün yelpazesine dair iddiasına diğer bölgelerin tahrir defterleri üzerinden de bakılabilir. Tahrir çalışmalarının evvelce olduğu üzere hala yoğun bir şekilde sürdüğü, son yıllarda pek çok defterin neşredildiği, yeni suallerin sorulduğu ve yanıtladığı defteroloji alanında çalışmalarını sürdüren tarihçilerin ürün yelpazesinde değişim ve bunun üretim üzerindeki etkisi meselesine de eğilmesi tabii bir gelişme olacaktır. Bu bahsi kapamadan önce Gelibolu tahrir defterlerinin vergi kalemi olarak 1519 tarihinde, yani yüzyıl başında açıkça kaydettiği bazı ürünlere dikkat çekmek istiyorum. Gelibolu Livası'ndaki köylerde elbette ağırlıklı olarak buğday (hınta), arpa (şa'ir), yulaf (alef) hasat edilmektedir. Çiftçiler, bunların yanında kaplıca buğdayı (kapluca), darı (erzen), burçak, mercimek, mürdümük¹⁵³, susam (güncid), bakla, nohut, semizotu (gıyah), soğan ve sarımsak ekmektedir. Birçok köyde hububat ekimi yanında bağcılık, sebze ve meyvecilik (bostan) yapılmakta, armut ve ceviz yetiştirilmekte, koyun sürüleri beslenmekte, arıcılık yapılmakta, keten ve pamuk üretilmektedir. Bu tarımsal ürünler bilinen yemeklik tüketim bitkileridir ve bir kısmı mevsimlik yetiştirilen, toprağın verimini koruyan, yeşil gübre ve hayvan yemi olarak kullanılabilen bitkilerdir. Dahası hepsi sadece bölgede bilinen veya keşfedilen ve yahut bilhassa bölgenin arazi ve iklim koşullarına özgü değil medeniyetin eski kültür bitkileridir.

Buradan hareketle, yani tarımsal devrimin merkezi unsurlarından biri olan ürün yelpazesinde genişleme ve yem bitkileri ekiminin yaygın olmasını nüfus artışının zorladığı bir tarımsal devrimin nüvesi olarak iddia etmeyeceğim. Zira, nadas usulü ve ürünlerin ekim rotasyonuna dair bildiklerimiz böyle bir iddiayı ilerletecek veya neticelendirecek seviyede değildir. Bu sebeple sadece birkaç noktaya daha değinerek bahsi bitireceğim. Ekilen ürünler, en başta buğday yani tarımsal üreti-

¹⁵¹ *Ibid.*, ss. 153f.

¹⁵² *Ibid.*, ss. 156.

¹⁵³ Baklagiller familyasından olup yemeklik tüketilebilir, hayvan yemi olarak kullanılır, kuraklığa dayanıklıdır.

min en eski ve daimi ticarileşmiş en temel ürünü olmak üzere, Gelibolu Livasının ‘metropolitan ekonomilere’ kara ve suyolları ile bağlantılarını da dikkate alırsak ticari ürünlerdir. Bu ürünlerin bir kısmı yemeklik, gübre veya hayvan yemi kullanımlarının yanı sıra işlenerek ilaç, boya, parfüm ve tekstil üretiminde faydalanılan ürünlerdir. Bölgede kasabalarda yaşayan nüfus da tarımsal araziler tasarruf etmektedir. Yani tarımdan kopuk, ekim, hasat, tarım alet edevatı kullanmayı bilmeyen bir nüfus değildir. Tabiatıyla kasabalı nüfusa da ihtiyaç halinde ziraatte hatta civar köylerdeki ziraatte istihdam imkanı vardır.

İlave Malzeme

Yazımızın başında, İngiliz tarımsal tarihi ve üretkenlik hesapları üzerine çalışmaların kaynakların yetersizliği, verilerin sıhhati ve hesaplamaları tamamına erdirmek için mecburen kabul gören varsayımlar için mazeret ve ileriye dönük temenniler ile nihayete erdiğini yazmıştık. Coşgel’in Osmanlı tarımında üretkenlik üzerine olan makalesinin de aynı kaygıları dile getirdiği ve mazareti sunduğunu, ilave çalışmalar ile üretkenlik tahminlerinin iyileştirilebileceği temennisinde olduğunu da ifade etmiştik.¹⁵⁴

Oysa, burada yararlandığımız arşiv malzemesi hesaplamaları iyileştirmemekte, tersine zeminini sarsmaktadır. Nelerdir bu malzemeler?

Vakıf muhasebe defterleri bu kurumların gelir ve gider kalemlerini mali dönem sonunda döneminin muhasebe tekniğine uygun olarak özetleyen defterlerdir.¹⁵⁵ Hanedan mensupları ile denetimleri Dârü’s-sa‘âde Ağalığı, Şeyhü’l-İslâmlık benzeri merkezi dairelerde olan sair vakıflar ölçek olarak sıradan halk kesiminin kurduğu vakıflardan hayli büyüktür ve bu nevi vakıfların muhasebe defterleri daha düzenli olarak tutulup günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Bu vakıflar tarımsal gelirlerini, gelirlerin işletiş usulüne göre ikiye ayırarak kaydederler. Gelirler *mukâta‘a* usulü ile işletilmekte ise bu tür gelir kayıtlarının dökümü ‘*ani’l-mukâta‘ât* ana kalemi altında verilir. Eğer vakıf *mukâta‘a* usulünün yanı sıra veya tek başına *emânet* usulünü kullanarak tarımsal gelirlerini tahsil ediyorsa bu tür gelirler *ber vech-i emânet* ana girişi altında kaydedilir. Bu usulde vakfın daimi olarak istihdam ettiği câbî ve kâtipler köylere giderek vergi gelirlerini tespit ve tahsil etmektedir.

Emânet gelirleri ana girişi altında vergi gelirleri ‘*ani’n-nukud*, yani nakdî gelirler ve ‘*ani’l-gallât*, yani aynî gelirler olarak ikiye ayrılır. Çoğunlukla bu gelirlerin top-

¹⁵⁴ Coşgel, “Agricultural Productivity”, ss. 172f.

¹⁵⁵ Orbay, “Structure and the Content of the Waqf Account Books”.

landığı köyler, her bir köy kaydı altında yine nakdî ve aynî gelirler ayrımı ile teker teker kaydedilmektedir.¹⁵⁶ Defterler mevcut olduğu müddetçe, ilke olarak mali yıl bazında tutulup bir senelik bir vadeyi kapsadığından tarımsal nakdî ve aynî gelir kalemlerini köyler bazında ve seneden seneye takip etmek mümkün olmaktadır.¹⁵⁷

Bahsettiğimiz ana muhasebe defteri daha detaylı kayıtları içeren *müfredât* defterlerinden derlenmektedir. Ana muhasebe defterinde emanet usulü ile toplanan gelirlere dair kayıtlara esas teşkil eden defterler âşâr-ı hubûbât ve *rûsûm* defterleridir.¹⁵⁸ Bu defterler vakıf câbî ve kâtibinin vergi toplayacakları yerleşime giderek vergi gelirlerini tespit ettikleri, vergi miktarlarını hesap ettikleri ‘müsvedde’ defterlerdir. Maalesef şu ana kadar bu defterlerin örneğine sadece Bolayır’da Gazi Süleyman Paşa Vakfı’nın defterleri arasında tesadüf edilmiştir. Öyleyse bir istisna mıdır?

Müfredât defterleri arşivlerde ana muhasebe defterleri kadar sıklıkla çıkmamaktadır. Vakıf idaresi ve kâtipler mali işlemlerin teftişi ve lüzumu halinde *müfredât* defterlerini de ibraz etmek zaruretinde olmakla beraber bu tür defterlerin arşivlenmesi veya uzun müddet arşivlerde tutulmasının defterin muhteviyatına ve kayıt usulüne tabi olacağını usa vurabiliriz. Misalen, bir müfredat defteri türü olan ve imaret mutfağından yemek istihkakları olanları kaydeden *ta’âmhârân* defterinin kayıtları 30 yıllık bir süreyi kapsayabildiğinden ve sonrasında geriye dönük olarak başvurulabileceğinden arşivlenmesi doğalken senelik kayıtları içeren ve özeti ana muhasebe defterine alınmış rûsum defterinin ‘müsvedde’ tabir olunarak saklanması zaruri görülmebilir.¹⁵⁹ Ancak emanet usulü ile gelirlerini toplayan vakıfların câbî ve kâtiplerinin bu tür *müfredât* defterlerini veya en azından hesaplamaları içeren bir takım kayıtları tutmuş olmaları zaruridir. Bunların tutulmuş olduğunu ana muhasebe defterinde yıldan yıla gelir kalemlerindeki değişiklikler ile izah ve ispat etmek de mümkündür.

Bu yazıda yararlanacağımız bir diğer arşiv malzemesi ise Sofya’da Sts. Cyrill ve Methodius Ulusal Kütüphanesi Oryantal Bölümünde yer alan ve 1669-70 yılları

¹⁵⁶ Kayıtları farklı bir düzende tutan vakıflar da vardır. Mesela Bursa’da Çelebi Sultan Mehmed Vakfı kayıtları *emânet* gelirlerini hafifçe farklı tutmaktadır. Bkz., MAD 5470.

¹⁵⁷ Ana muhasebe defterinde bazen tek bir köy adı altında yakın birkaç köyün gelirlerinin birlikte kaydedilmiş olduğu tespit edilebilmektedir.

¹⁵⁸ Orbay, “Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar”.

¹⁵⁹ Kayhan Orbay, “Distributing Food, Bread and Cash: *Vakf Taamhoran and Fodulahoran Registers as Archival Sources for İmarets*”, *Feeding People, Feeding Power; İmarets in the Ottoman Empire*, ed. Amy Singer et al., İstanbul, Eren Yayıncılık, 2007, ss. 171-196.

rına tarihlenen bazı defterlerdir. İçerik bakımından istisnai ve sınıflandırılmayan bu defterler daha önce Stefka Parveva tarafından tanıtılarak incelenmiştir.¹⁶⁰

Üretim ve Üretkenlik Hesaplamalarının Zaafı

Vasati Çiftlik

Tahrir defterlerini kullanarak Osmanlı tarımsal üretimini çalışan defterologlar sancak genelinde ve sancağı oluşturan kaza ve nahiyeler özelinde tarımsal arazilerin büyüklüğünü ve üretimin toplam miktarını hesap etmeye gayret etmektedir. Böylesi bir sualin yanıtı için evvela çift ve nim-çift kayıtlarını saymak, sonrasında kanunnamelerdeki 'âlâ', 'evsât', 'ednâ' tasnifini esas alarak 'evsât' arazi için tespit edilen miktarı ortalama çiftlik büyüklüğü kabul ederek çiftlik sayısı ile çarpım usulü izlenmektedir. Ancak bu hesaplamalarda kanunnamenin 'evsât' arazi için verdiği büyüklüğü almanın hiçbir makuliyeti yoktur. Kanunnamedeki düzenleme sancaktaki çiftliklerin ortalama arazi büyüklüğü ile ilgili değildir. Rakamların yine de ortalama olarak kabul edilip kullanılmasındaki ısrar tarımsal arazi büyüklüğü, fiilen ekilen arazi büyüklüğü ve dönüm başına mahsul hesaplarını doğrudan etkileyecektir. Çiftlik büyüklüğü meselesini halledebilecek bir kayıt da yoktur. Keza, tasnifin sancak içinde ne kadar dar bir kapsama kadar uygulandığı malum değildir. Öyle ki tek bir köy içinde dahi toprağın verim farkları dolayısıyla farklı büyüklükte arazilerin bir çiftlik olarak kaydedilmiş olması pek muhtemel ve beklenen işlemidir.

Resm-i Zemin ve Resm-i Dönüm

Nim-çiftten daha az araziler tapu ile değil dönümüne resm-i zemin veya resm-i dönüm adı altında belirli bir nakdi ödeme karşılığında tasarruf edilmektedir.¹⁶¹ Hane, kişi veya işgücü başına üretim hesaplamalarını çarpıtan bu tür toprakların mevcudiyeti ve miktarıdır. Bu tür arazilerin miktarı zaman zaman sancak genelinde önemli oranlara ulaşabilmektedir.¹⁶²

¹⁶⁰ Stefka Parveva, "Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region during the Second Half of the Seventeenth Century", *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid-19th Century*, İstanbul, 2009, The Isis Press, ss. 11-60. Parveva bu malzemenin daha önce S. Dimitrov tarafından tetkik edildiğine değinir, Strashimir Dimitrov, "Za agrarnite otosheniya v Balgaria prez XVIII v." [About the Agrarian Relations in Bulgaria during the 18th Century], *Pisij Hilendarski i negovata epoha (1762-1962)*, Sofia, 1962, ss. 129-165.

¹⁶¹ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/5, 1947, 483-511; Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, 23, 1959, ss. 3-65.

¹⁶² Mesela T. Gökçe Lazıkıyye Kazasında bu arazilerin fiilen işlenen toprakların %25 kadarını oluşturduğunu hesap etmektedir, Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, ss. 325.

Nakdî olarak kaydedilen bu vergi esas alınarak ve kanunnamelerden dönüm başına alınan vergi rayicine bölünerek arazi miktarını hesaplamak mümkündür.¹⁶³ Vergi rakamını buğday fiyatına bölerek iktisadi buğday muadilini bulmaya çalışmak izlenen usul olmakla birlikte bu usulün hesapları çarpıttığı bilinmekte ama ihmal edilebilir kabul edilmektedir.¹⁶⁴ Hesaplar doğru olsa bile arazinin kim tarafından ekildiği ilave bir meseledir ki bunu tahrir kayıtlarından öğrenemiyoruz. Bu topraklar köyde veya komşu köyde arazi sahibi olan ve zaten çift resmi mükellefi olarak kayıtlı veya bennâk, mücerred olarak kayıtlı kimselerin ve hariçten dahi sancağa gelenlerin ektiği arazidir.

Mezra'alar

Tahrir defterlerindeki mezra'a kayıtları daha da ciddi güçlükler arz etmektedir. Defterlerde mezra'a kayıtlarının bazen üretim ve vergilere dair teferruat içermemesi ilk sorundur. Hangi kalemlerden müteşekkil olduğu bilinmeyen vergi hâsılı rakamının üretim hesaplamalarına katılması için buğday fiyatına bölünmesi izlenen bir usuldür. Tahrir defterleri mezra'aları bir köy ile açıkça ilişkilendirmekte veya bir köyden sonra gelen mezra'a kaydı zımnen kendinden önceki köy ile ilişkilendirilmektedir. Mezra'a arazileri de ilişkili olduğu köy ahali tarafından işlenmektedir ya da böyle olduğu kabul edilmektedir. Tüm bir sancak genelinde üretim hesaplamaları yaparak mezra'aların da hesaplara alınmasıyla, bilhassa mezra kayıtları vergi dökümünü verdiğinde bahsettiğimiz sorun aşılabilecektir. Ancak, Coşgel'in mezra kayıtlarını dışarıda bırakarak köylerden örneklem yoluyla yaptığı hesaplamalarda sapmalar ortaya çıkacaktır. Mezra'alar dışarıda bırakıldığında üretim miktarı ile üretkenlik rakamının düşeceği aşikardır. Dahası mezra'aların zamanla köyle birleşmeleri veya terk edilmeleri evvelce mezra'aların hesaba katılmadığı hedef köydeki üretim hesaplarını bir hayli değiştirecektir.

Zaman içinde değişimi tespit amacıyla farklı tarihlerde üretkenliğin karşılaştırılması yapıldığında ise; nüfus baskısı ile mezra'aların üretiminin arttığı ve/veya yeni mezra'aların oluştuğu kabul edilirse nüfus artışı ile üretim artışı arasındaki makasın daralacağı aşikar ve üretkenlikte gözlenen gerilemenin ortadan dahi kalkması muhtemeldir.¹⁶⁵ Çünkü mezra'a arazileri ilişkili oldukları köylerin ahali

¹⁶³ Resm-i zemin vergisinin diğer vergilerle birlikte ayrıştırılmadan deftere yazılması veya mukataa'ya verilmiş olması bu hesaplamalarda ilave güçlükler arz eder.

¹⁶⁴ Bir diğer güçlük bazen bu verginin de miktarının arazinin verimine göre değişmesidir. Bu da 'vasati çiftlik' meselesinde karşılaştığımızı benzer bir sorun teşkil etmektedir.

¹⁶⁵ Malikane-Divani sisteminin uygulandığı bölgelerde ilave sorunlar konusunda bkz., İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, ss. 44-47.

hatta bazen birden fazla köyün ahalisi tarafından ekilip biçilmektedir.¹⁶⁶

Gözden kaçabilen bir husus da aynı mezra'aların yakın köy veya köyler ahalisi tarafından ekilip biçilmesi gibi bir köy ahalisinin başka köylerde de arazileri olabildiğidir. Hatta Parveva bir köydeki köylülerin bazen başka köylerde daha da fazla arazisi olduğunu tespit etmektedir.¹⁶⁷

Fiyatlar ve Buğday Fiyatı Üzerinden Dönüştürme

Köylülerin üretimleri ile geçim ve beslenme koşulları ilişkisi, üretim fazlası elde ederek pazarlara gıda maddesi çıkarıp çıkaramadıkları meselelerini tespit için tarımsal üretim çoğunlukla buğday cinsinden ifade edilmekte ve kişi başı toplam net üretim tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Net üretim, gayrisafı üretimden tohumluk ayrılması, her türlü kayıplar ve vergiler sonrasında köylünün elinde kalan üründür. Köylülerin kişi başı yıllık 250kg ile 300kg arasında hububat tüketimi zureti olduğu kabul edilmektedir.¹⁶⁸ Öyleyse, köylü kesimin geçimlerini sağlaması ve yeterli beslenmeleri için kişi başına bu miktarları, pazarlara ürün çıkarabilmeleri için ise fazlasını üretmesi gerekmektedir.

Vergiye tabi olup tahrir kayıtlarına girmiş olan tarımsal ürünleri buğday cinsinden ifade etmek için FAO'nun önerdiği oranlar veya ürünlerin fiyatının buğday fiyatına oranları esas alınmaktadır. Örneğin McGowan arpayı buğdaya çevirmek için FAO'nun önerdiği 0.7 çarpanını kullanırken, Mehmet Öz fiyatların birbirine oranını esas alarak farklı tarihler için 0.8 ve 0.833 çarpanını kullanmaktadır.¹⁶⁹

Karışık hububatı ifade eden *mahlût* ile fiyatı tespit edilemeyen ürünlerin buğdaya çevrimi sorunu bir yana, tahrirlerde kayıtlı fiyatların kullanımı ne derece sağlıklıdır sorusu ilk akla gelecek sorudur. Tahrirlerde kayıtlı fiyatlar ile şeriye sicilleri veya terekelerden çıkarılan fiyatlar arasında bazen muazzam farklar olduğu, vakıf muhasebelerinden elde edilen ve piyasa fiyatlarını yansıttığı kabul edilen fiyatlarla da farklılıklar olduğu görülmektedir.¹⁷⁰ Bu fiyatların piyasa fiyatlarından farklı ol-

¹⁶⁶ Parveva, "Rural Agrarian and Social Structure", ss. 25.

¹⁶⁷ *Ibid.* Tahrir defterinden buna dair bir misal için bkz., MAD 2, ss. 15.

¹⁶⁸ McGowan hesaplamalarında kişi başına 300kg tüketim, Öz ise 250kg tüketim ihtiyacını kabul etmektedir, McGowan, "Food Supply and Taxation", ss. 155; Öz, Canik Sancağı, ss. 114. Ayrıca bkz., G. W. Grantham, "Divisions of Labour: agricultural productivity and occupational specialization in pre-industrial France", *Economic History Review*, 46/3, 1993, ss. 497.

¹⁶⁹ Öz, Canik Sancağı, ss. 113.

¹⁷⁰ İslamoğlu, ürünlerin tahrir fiyatları ile tereke fiyatları arasında muazzam fark olduğunu tespit etmekle birlikte hesaplamasında tahrir fiyatlarını esas almaktadır, İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, ss. 37 dipnot 43, ss. 38.

masının ima edeceği hataları bir yana bırakalım, tespit edilen herhangi bir fiyatın piyasa fiyatı ortalamasına yaklaştığını iddia ve ispat ederek kullanmak dahi bu yazıda mevzu bahis edeceğimiz ve biraz ileride değineceğimiz fiyat dalgalanmaları ve bunların ima ettiği meseleyi çözmeyecektir. Öyle ki tahrir fiyatı mükemmelen piyasa fiyatını veriyor olsa dahi fiyatlarda yıldan yıla dalgalanmalar ve daha uzun müddetler içinde fiyatların seyri karşılaştırmalı üretim ve üretkenlik hesaplamalarını manasızlaştıracak seviyededir.

Ekili Arazi ve Nadas Arazisi Oranları

Füilen ekilen arazi ile nadas arazisi oranı bir diğer müşkül konudur. Üretkenlik veya hane başına üretim rakamlarını hesap için değilse de dönüm başına üretim hesapları, ayrıca nüfus artışı ile ekim arazisi miktarını ilişkilendirmek ve farklı tarihler arasında karşılaştırma yapmak açısından nadasa bırakılan arazinin oranı önemlidir. Asıl mesele genellikle %50 olarak varsayılan nadas oranıdır, yani her sene arazinin yarısının nadasa bırakıldığı kabulüdür. Nüfus baskısı ve toplam üretimi artırma gayreti içinde nadas oranlarının düşeceğini düşünebiliriz. Eğer bazı çalışmaların işaret ettiği gibi 16.yy sonunda baklagillerin daha yoğun ekildiğini kabul edersek, nadas arazisi miktarında bir düşüş de varsaymak mümkündür, ancak elimizde bu düşüşü ispat eder hiçbir kayıt yoktur.¹⁷¹ Parveva'nın 1669-70 tarihli defterlerde tespit ettiği nadas oranlarının gösterdiği değişkenlik, köylü hanelerinin, çiftçinin kendi koşullarına göre arazinin nadas oranını tespit ettiğini ima etmektedir.¹⁷² Bu takdirde %50 nadas kabulü sadece farazidir.

Tohumluk

Hesaplamaların sıhhatini çok daha fazla etkileyecek bir diğer muğlaklık tohumluk oranlarında ortaya çıkmaktadır. İslamoğlu, 1'e 3 verim ile tohumluk ayırdığını kabul ederken, R. Murphey 1'e 4 oranını kabul etmektedir.¹⁷³ M. Öz ise tohumluk ve değirmen kaybını birlikte alarak mahsulün üçte biri olarak kabul etmektedir.¹⁷⁴

Tohumluk oranı, hangi oran tercih edilirse edilsin gayrisafi toplam mahsulün önemli bir kısmını hesaplamaların dışına çıkartmaktadır ve bu şekilde hane/kişi

¹⁷¹ İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*. Esasen baklagillerin daha yoğun ekildiği de şüpheli bir görüştür.

¹⁷² Parveva, "Rural Agrarian and Social Structure".

¹⁷³ İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, ss. 40; Rhoads Murphey, "Population Movements and Labor Mobility in Balkan Contexts", *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th-18th Centuries*, Hampshire, Ashgate Variorum, 2007, XII, ss. 95f.

¹⁷⁴ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, ss. 113n95.

başı ürün miktarı üzerinden köylünün geçim durumu ve beslenme şartları değerlendirilmektedir. Bu oran çiftçinin tüketimi için elinde kalan miktarı ve pazarlara sunabileceği ürün miktarını doğrudan etkilemektedir. İlaveten, köylüyü tohumluğu yiyerek tüketecek kadar zor duruma düşüren üretim krizlerini tespiti ve bu krizden çıkış, üretimin toparlanış süresini de etkilemektedir.

Ashında buğday için teklif edilen bu oranların bazen verim oranları çok çok daha yüksek ürünlere de uygulanıyor olması hesaplamalardaki hata paylarını hayli artırmaktadır. Mesela Parveva güneybatı Mora'da, 1715 tairihinde, buğday için ortalama 1'e 5 verim tespit ederken, arpa için 1'e 6, yulaf için 1'e 6,25, darı için 1'e 11, çavdar için 1'e 3 ortalama oranlarını tespit etmektedir.¹⁷⁵ Ama bunlar ortalama değerlerdir. Mesela buğday için Parveva 1'e 3'den 7'ye kadar oran veren kayıtlar zikretmektedir.

Bu farkların nasıl bir sapma oluşturacağını basitleştirilmiş bir örnek üzerinden işleyelim. Öşür oranı 1/10 olan ve tohumluk oranını 1'e 3 kabul ettiğimiz bir sancaktaki köyde, arpanın öşür kaydında 100 kile yazıyor olsun. Bunu 0.7 ile çarparak buğday muadiline çevireceğiz ve 70 kile elde edeceğiz. Daha sonra 10 ile çarparak mahsul miktarını bulacağız ki 700 kile eder. Bundan önce 1/10 öşür vergisi sonra 1/3 tohumluk düşüldüğünde 420 kile bulacağız. Arpa mahsulünden vergi ve tohumluk sonrası köylülerin elinde kalan arpanın buğday muadili 420 kiledir.

Aynı hesabı arpanın tohumluk veriminin 1'e 6 olduğu kabulü ile şöyle yaparsak; öşür miktarı 100 kile ise mahsul miktarı 1.000 kiledir. Öşür vergisi sonrası kalan miktar 900 kile, tohumluk sonrası kalan miktar 750 kile arpadır. Bu miktar arpanın buğday muadili $750 \times 0,7 = 525$ kile buğdaydır. Bu bir önceki hesaptan azımsanamayacak kadar yüksek bir rakamdır, %25 daha fazlasıdır.

Tarihçiler hanehalkı nüfusu tahmininin sonuçları saptırabileceği kaygısını vurgulamakla birlikte tohumluk oranı sonuçlar üzerinde çok daha fazla etkilidir ve ciddi sapmalara neden olur.

Herhangi bir yıla ait verim oranlarını tespit edebilirsek nihayet hesaplamalarda kullanabileceğimiz bir takribi rakamı elde etmiş mi olacağız? Alakası yok. Tespit edilen rakamlardan, Parveva'nın 1715 tarihinde Mora'da yaptığı gibi istatistiki or-

¹⁷⁵ Stefka Parveva, "Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century", *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid-19th Century*, The Isis Press, Istanbul 2009, ss. 88ff.

talamayı almak bize aradığımız ortalama verim oranını vermeyecektir. Ortalama verdiği doğrudur. Ama ihtiyacımız olan normal yılların ortalama verim oranıdır. Bunun için ise hava koşullarının o bölge için normal ortalama değerlerde olduğu, verim oranını değiştirecek arızı bir etkenin olmadığı – mesela bitki hastalıkları, kuraklık, aşırı yağış, don – yıllarda mahsulün ortalama verim oranını tespit etmek gereklidir. Verim oranı hava koşulları başta olmak üzere birçok faktör tarafından etkilenebilmektedir. Mahsul, fiyat, yağış ve sıcaklık veri serileri olmaksızın normal yıllardaki ortalama verim oranını tespit etmek zaten mümkün veya kolay değildir.

Değirmen Kaybı

Hane/kişi başına kalan net mahsul hesaplamaları için %10 değirmen kaybı yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Bu oranın geçerliliği meselesi bir yana hesapları yanlışla götüren bir usul izlenmektedir.¹⁷⁶ Buğday dışındaki hububat ve hatta sair ürünler için de değirmen kaybı varsayılmakta ve net mahsul hesabı gayesiyle %10 düşülmektedir. Oysa, tarımsal ürünlerin tamamı çevrilmek üzere değirmene gitmemektedir.

Nüfus ve Hanehalkı Katsayısı

Hane başına üretim hesabı aslında eğer hanenin kaç kişiden müteşekkil olduğu meçhul ise mana ifade etmeyen bir hesaplama değildir. Eğer kişi başı üretim veya işgücü üretkenliği hesap edilecekse, bu takdirde hanehalkı mevcudunu tespit etmek lazım gelmektedir. Hanehalkı sayısı ile ilgili kabul kişi başına net mahsul hesabını, dolayısıyla artık ürün elde edilip edilemediğini, köylünün beslenme koşullarını belirlemektedir. Hane nüfusu meselesi Osmanlı demografi tarihi çalışmalarını zaten uzun müddettir meşgul etmektedir.¹⁷⁷ Tarımsal üretim çalışmalarında da aynı mesele ile birlikte hane başına teklif edilen farklı katsayıların kullanımını görüyoruz.¹⁷⁸

Meseleyi aşmak için Coşgel'in takip ettiği usulü hatırlayalım. Coşgel, üretkenlik hesabı yapacağından işgücü tahmin etmeye çalışmaktadır ve hanehalkı sayısını 4 ve 5 kişi kabul ederek iki ayrı hesap yaparak bir aralık vermektedir. Coşgel'in üretkenlik hesapladığı sancaklardan ikisi Sirem ve Gyula'dır. McGowan bu sancaklarda tarımsal üretim hesaplamalarında ortalama hane nüfusunu sırasıyla 6 ve 5.26 olarak kabul etmektedir.¹⁷⁹

¹⁷⁶ M. Öz de bu oranı yüksek bulmaktadır; Öz, *Canik Sancağı*, ss. 113 n95.

¹⁷⁷ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları"; Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında".

¹⁷⁸ Öz, *Canik Sancağı*, ss. 62f.

¹⁷⁹ McGowan, "Food Supply and Taxation", ss. 162.

Diğer çalışmalar çoğunlukla tekbir katsayı üzerinden ilerlemektedir ve bu katsayılar da birbirinden farklı olabilmektedir. L. Erder, endüstri öncesi Osmanlı nüfusu için hane başına 2,72 ile 4,31 arasında katsayılar önerirken, Ö. L. Barkan, S. Faroqhi gibi pek çok tarihçi hane nüfusunu 5 kişi kabul etmektedir.¹⁸⁰

Mesele sadece ortalama hanehalkı nüfusunun tahmini ile sınırlı değildir. İrgad kullanımının da hesapları etkilemesi mümkündür. Çiftliklerde mevsimlik ırgadlık eden ve sancak nüfusuna girmeyen tarım işçileri bulunmaktadır. İlave bir sorun da hane nüfusunu tespit için önerilen katsayının aşırı nüfus artışının yaşandığı kabulüne rağmen sabit tutulmasıdır.

Ölçek Problemi

Mahsulü İstanbul kilesi, kilogram veya Winchester küfesi cinsinden ifade edebilmek için yerel ağırlık ve hacim ölçülerini tespit ederek çevirmek gereklidir. Ölçü birimleri aynı isme sahip olsalar dahi sancaktan sancağa ifade ettikleri ağırlık veya hacim değişebilmektedir; İstanbul ve Bursa kilesinin farklı hacim ölçüleri olması gibi. Ama dahası var. Yerel kileler İstanbul kilesi karşısında ayarlanabilir. Yani İstanbul kilesi ile yerel kilenin birbirine dönüşüm oranları zaman içinde değişebilir. Hesaplamalarda dikkate pek alınmayan bir husus daha vardır; kile ağırlık değil hacim ölçüsüdür. Farklı ürünler için kilenin ima ettiği ağırlık farklı olabilmektedir.

Ölçü biriminin tespit edilemediği durumlarda ölçü birimi malum olan bir sancaktaki buğday fiyatı ile hedef sancaktaki buğday fiyatı oranlanarak bir çözüme gidilmeye çalışılmaktadır. Bu usulde kullanılan tahrirlerde kayıtlı fiyatların ölçü birimini tespiti yaracağı bir temennidir ve hata payı nâ-mâlumdur.

Hesaplama Usul ve Muhteviyat Farkları

Tarihçilerin üretim hesaplarında izledikleri farklı usuller neticelerin karşılaştırılmasında ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Bazıları sadece hububat üretimini esas alırken, bazıları tüm tarımsal üretim üzerinden hesaplamalar yapmaktadır. Bazıları vergiye tabi küçükbaş hayvanların etlerini ve bazen arıcılığı üretim hesaplamalarına alırken süt, peynir, deri, yün benzeri hayvansal ürünleri kısmen hesaplara katan çalışmalar vardır ki bunların da buğday muadillerine çevrilmesinde

¹⁸⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook, London, Oxford University Press, 1970, ss. 163-171; Leyla Erder, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to 17th Century", *Middle Eastern Studies*, XI, 1979, ss. 284-301; Suraiya Faroqhi, "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", London, Variorum Reprints, XI, ss. 233.

farklı katsayılar kullanılabilir. ¹⁸¹ Vergiye konu olmayan tarımsal ve hayvansal ürünlerin tespiti - mesela kümes hayvanları, az sayıda koyun, keçi, av hayvanları, bahçe meyve ve sebzeleri, yabani çiçek ve bitkiler - apayrı bir müşkülattır. ¹⁸²

Net üretim hesaplamalarında nakdi vergiler üretimden düşülmektedir. Buna karşılık avarız vergileri hesaba hiç katılmamaktadır. Hesaplamalara katılan verilerdeki bu derece farklılıklar üretim ve hane/kişi başına gelir rakamlarını epeyce farklılaştırmakta ve karşılaştırmaları da zorlaştırmaktadır.

Vergi Oranları

Aynı vergi oranlarının öşürün üstüne ırgadiyye ve salariyye gibi oranların eklenmesi ile sancaktan sancağa değiştiği biliniyor. Vergi miktarının tespit edilen oranı -ister 1/10, 1/8 veya 1/5 olsun- tümleyerek toplam mahsulün bulunacağı itirazsız kabul edilmektedir. ¹⁸³ Nitekim elimizde hem ürünlerin fiili toplam mahsul miktarını hem de bu miktar üzerinden hesaplanan öşür vergilerini kaydeden defterler öşür hesaplamalarında oranlara sadık kalındığını göstermektedir. ¹⁸⁴ Böylece ilave arşiv malzemesinin tarihçiliğin bazı kabullerini teyit ettiği sonucuna varılabilir. Tam olarak değil. Defterler oranlara sadık kalındığını ama bırakınız sancaktan sancağa oranların farklı olmasını bir köy içinde dahi oranların farklı olabildiğini gösteriyor. Mesela, Bolayır'da Gazi Süleyman Paşa Vakfına ait bazı köylerin mahsul ve vergi kayıtlarını ihtiva eden defterlere göre sıradan köylünün aynı vergi oranı 1/8, köylerde yeniçeri olarak kayıtlı olanların vergi oranı ise 1/10'dur. ¹⁸⁵

Bu ne kadar ciddi bir sapmaya sebep olabilir. Muhtemelen tüm bir sancağa yönelik hesaplamalarda ihmal edilebilir bir sapmadır. Ama eğer kısıtlı bir örneklem içerisinde bu tür farklılıklar içeren köyler bulunuyorsa ihmalin vebali daha büyük olacaktır.

Tahrirlerin Sıhhati; Farazi, Tahmini ve Takribi Rakamlar

Defterologların işaret ettiği ve tahrir defterlerinden kaynaklanan sorunlar hesaplamaların güvenilirliğini zedelemektedir. ¹⁸⁶ Nüfus ve üretim hesaplarını

¹⁸¹ Örneğin koyun eti için farklı buğday muadilleri kabul edilmektedir; McGowan, "Food Supply and Taxation", ss. 168; Faroqi, "The Peasants of Saideli", ss. 245.

¹⁸² McGowan, "Food Supply and Taxation", ss. 177.

¹⁸³ Mesela öşür oranı 1/8 ise kayıtlı vergi miktarının basitçe 8 ile çarpımı toplam mahsulü verecektir.

¹⁸⁴ Orbay, "Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar".

¹⁸⁵ *Ibid.*

¹⁸⁶ Tahrir defterlerindeki sorunları ele alan iki önemli çalışma için bkz., Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, 22,

güvensiz kılan ve sıkça rastlanılan bir sorun kayıtların ardışık defterlerde aynen tekrarıdır.¹⁸⁷ Tahrir defterlerinde üretim hesaplamalarına temel olan belirli vergi rakamlarının yuvarlatılmış olmaları veya toplam vergi gelirleri rakamının yuvarlatılması, buğday ve arpa öşrünün birbiriyle aynı miktarlar ile kayda girmesi kayıtların titizliğini şüpheye düşürmektedir.¹⁸⁸ Diğer sorunları burada tartışmayacağız. Üretim hesaplamaları yapan tüm tarihçiler bu sorunlara kısmen değinmişlerdir. Bilhassa McGowan ve Venzke'nin makaleleri, tarımsal üretim hesaplamaları açısından tahrir defterlerini ve defterlerin muhtevasıyla alakalı pek çok meseleyi uzun uzadıya tartışmaktadır.¹⁸⁹

Tarımsal üretim, üretkenlik, gelir ve vergi yükü ile ilgili hesaplamalara temel teşkil eden rakamların pek çoğunun takribi değil farazi ve tahmini rakamlar olduğunu, elde edilen sonuçların da aynı şekilde takribi değil tahmini olduğunu akıldan çıkarmamak gerek. Defterologlar, kaynakların ve kayıtların doğasından ve yetersizliğinden kaynaklanan bu durumu ifade ederek uyarıda bulunmaktadır. Zaman zaman açıklanması güç sonuçlara ulaştıklarında, tahminleri isabetsiz bulduklarında, kaynak problemlerine değinerek tahrir kayıtlarının eksik, tutarsız, özensiz olabildiğine değinmektedirler.¹⁹⁰

Fiyat Dalgalanmaları

Başta buğday fiyatı olmak üzere ürün fiyatları, buğday dışındaki ürünleri buğday muadiline çevirmek ve nakdi vergileri buğday cinsinden ifade etmekte kullanılıyor. Fiyatlarda yıl içinde arz ve talep koşullarından ve ürünün kalitesinden kaynaklanan çok yüksek dalgalanmalar ve farklılıklar olduğu biliniyor. Maalesef elimizde ortalama piyasa fiyatını tespit edebileceğimiz hiçbir kaynak yok. Sadece ihtimal ki vakıf muhasebelerinde kayıtlı fiyatlar ortalama piyasa fiyatını temsil

1991, ss. 429-439; Heath W. Lowry, "The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul, Isis Press, 1992, ss. 3-18.

¹⁸⁷ Barkan ve Meriçli, *Hüdavendigâr Lıvası Tahrir Defterleri I*. Barkan bunu daha ziyade vakıf köylerinde gözlemektedir. Cizye defterleri üzerinden çalışan tarihçiler de kayıtların aynen tekrarı meselesine değinmektedir. Bu tekrarlar ekseriyetle ardışık defterlerdeki vakıf köylerine ait kayıtlarda ortaya çıkmakta ise "hesap hilesi" veya ihmalden daha farklı bir izah da teklif edebiliriz. Vakıf köylerin kayıtları zaten vakıflar tarafından tutulduğundan hatta mufassal ve evkaf tahrir defterlerine kayıtlar pek çok kez vakıf muhasebelerden aktarıldığından tahrir emini bu tür köyleri ziyaret ederek tahrir etmemiş olabilir.

¹⁸⁸ Ertürk, "XVI. Yüzyıl Anadolu'su'nda Zirai Yapı", ss. 534.

¹⁸⁹ McGowan, "Food Supply and Taxation"; Margaret L. Venzke, "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 17, 1997, ss.1-61.

¹⁹⁰ Mesela Öz "...tahrir defterlerine dayanarak ekilebilir toprakların miktarını kesinlikle bulmak pek mümkün değildir." diye yazmaktadır, Öz, *Canik Sancığı*, ss. 51n. 31. Gökçe de ekilebilir toprak miktarının tahmini olduğunu vurgulamaktadır, Gökçe, *Lazıkyye (Denizli) Kazası*, ss. 328.

ediyor olabilir. Aslında vakıflar imaret mutfağında kullanılan gıda mallarının alımlarını farklı zamanlarda ve farklı fiyat seviyelerinden yapmakta ancak bu işlemleri muhasebeleştirirken ortalama fiyat hesap ederek ‘mufassal’ veya ‘ana muhasebe’ diyebileceğimiz deftere kaydetmektedirler.

Birkaç örnek üzerinden daha sarıh bir izah verebiliriz. II. Selim’in Konya’da-ki vakfından elde edilen fiyatlara göre 1594 senesinde buğdayın kile başına fiyatı 38,97 akça, arpanın ise 29,19 akçadır. Öyleyse bu fiyatlar üzerinden oranlayarak 1 kile arpayı 0,75 kile buğday muadili kabul etmeliyiz. Bulduğumuz bu 0,75 katsayısı FAO’nun önerdiği ve Osmanlı tarihçilerinin kullandığı katsayıya oldukça yakındır.

1599 senesinde bu iki ürünün fiyatları sırasıyla 47,14 ve 24,75 akçadır. Bu durumda 1599 senesi için 1 kile arpa 0,53 kile buğdaya muadil kabul edilecektir. Aradaki fark nazar-ı dikkatten kaçmayacak ciddiyettedir.

Verdiğimiz örneğe yakın yıllar için Konya, Tokat, Amasya ve Edirne’de kurulu vakıflardan elde edilen kile başına fiyatlar –kile ölçüleri farklı olabilir- ve buna uygun olarak hesaplanan çevrim oranları aşağıdaki tablolardadır.

Tablo 2.1: Konya, Mevlana Celaleddin-i Rumi Vakfı

Sene	1596	1597	1598	1599	1600	1601
Buğday	58,62	48,03	39,85	40,11	67,35	35,81
Arpa	42,41	28,29	25,12	21,12	47,26	19,14
Oran	0,72	0,59	0,63	0,53	0,7	0,54

Tablo 2.2: Tokat, Hatuniyye Vakfı

Sene	1595	1596	1597	1598	1610
Buğday	30,28	43,24	30	22,86	17,51
Arpa	20	24,68	14,35	15	6,67
Oran	0,66	0,57	0,48	0,66	0,38

Tablo 2.3: Amasya, II. Bayezid Vakfı

Sene	1595	1596	1597	1598	1600	1601	1605
Buğday	48,91	47,23	39,57	35	56,76	49,77	156,58
Arpa	11,86	12,03	11,14	8,16	18,3	14,87	44,7
Oran	0,24	0,26	0,28	0,23	0,32	0,3	0,29

Tablo 2.4: Edirne, Muradiye Vakfı

Sene	1598	1601	1602	1603	1605	1606	1607	1608	1609	1610
Buğday	35,52	48,1	47,95	60,12	70	69,92	42,45	37,28	29,83	30
Arpa	17,39	16,98	20,01	26,49	21,14	21,68	17,72	17,27	15,67	13,26
Oran	0,49	0,35	0,42	0,44	0,3	0,31	0,42	0,46	0,53	0,44

Bu tabloların hem ürün fiyatlarında hem de fiyatların birbirine oranında gösterdiği değişkenlik sanırım tahrir defterlerine dayalı çalışmalara ciddi bir ikaz içeriyor. FAO'nun önerdiği çevrim oranlarının geçerli olmadığı görünen ilk bariz sonuç.¹⁹¹ Ancak FAO oranlarını doğru kabul ederek kullansak dahi fiyatlardaki değişkenlik tahrir defterlerinin bir yüzyıllık bir zaman aralığında sağladığı sadece 2-3 seneye ait veri ile tarımsal üretim ve üretkenliğin seyrinin tespit edilemeyeceğine kati bir delildir.

Fiyatlardaki bu farklılık, hasılları toplu bir meblağ olarak kaydedilmiş olan mezra vergileri ile köylerdeki resm-i dönüm vergileri buğday fiyatına bölünerek buğday cinsinden ifade edildiğine göre, köylerde resm-i dönüm ile tasarruf edilen arazilerin ve mezraların üretim rakamlarını tespitinde ciddi sapma ve yanlışlara neden olabilecektir.

Mahsul Dalgalanmaları

Tahrir defterlerinde kayıtlı vergi miktarları ve bunlara dayanarak hesapladığımız üretim miktarları ne derece isabetlidir ve isabetli olsa dahi bu tahminlere dayanarak değişime dair bir analiz yürütebilir miyiz? Bolayır'da Gazi Süleyman Paşa Vakfının muhasebelerinden çıkarılan bazı rakamları aşağıdaki tabloda vereerek bu konuya eğilelim. Ama önce muhasebelerdeki bu kayıtlara dair bazı açıklar-

¹⁹¹ Coşgel de eğer buğdayın görelî fiyatı ciddi derecede değişiyorsa kurduğu endekslerin yanıltıcı olabileceğini kabul etmektedir; Coşgel, "Agricultural Productivity", ss. 164.

malarda bulunmak gereklidir. Söz konusu vergi kayıtları vakfın gelirlerini *emânet* usulü ile topladığı yerleşimlere aittir ve yıllık değişimlerin ima ettiği üzere her yıl güncellenmektedir.

Tablo 3: Bolayır, Gazi Süleyman Paşa Vakfı kayıtlarında kile cinsinden tarımsal vergiler ve küçükbaş hayvan sayıları.

Sene	1605	1606	1607	1609	1610	1612	1617	1618	1619
Buğday	3.251	3.372	5.161	7.326	5.539	3.688	5.027	4.795	5.926
Arpa	880	971	1.128	1.358	817	681	1.152	1.205	1.587
Yulaf	1.403	912	1.115	1.948	1.318	1.510	1.408	1.054	706
k.baş hayvan	5.665	4.676	5.409	4.278	2.946	4.374	8.465	4.150	4.150

Bu rakamlardaki değişkenliği, diğer vakıfların defterlerine bakarak çift vergisi üzerinden ekim arazisi miktarında, arıcılıkta ve bağcılık ile diğer tarımsal ürünlerde, mesela mercimek, nohut, darı, pirinç, kiraz, keten ve daha birçok tarımsal ürün için de görmek mümkündür. Defterlerde kayıtlar köyler bazında da verildiğinden bu değişimler köy ölçeğinde de görülebilir. Bursa’da II. Murad, Orhan Gazi ve Emir Sultan Vakıfları, Edirne’de II. Murad’ın Darülhadis Vakfı, Filibe’de Şehabeddin Paşa Vakfı defterleri de benzer vergi ve üretim dalgalanmaları sergilemektedir.¹⁹²

Yukarıdaki tabloya aktarılan vergi rakamları tarımsal ve hayvansal ürünlerin üretim miktarlarındaki dalgalanmaları veriyor ise hangi yıl veya hangi üç yılın ortalaması bize 17.yy başını temsil eden üretim, üretkenlik, gelir rakamlarını verecektir? Bir yüzyıllık bir süre zarfında iki yahut üç tahrir defterine dayanarak tespit ettiğimizi sandığımız üretim ve gelir rakamlarını karşılaştırarak tarımsal ekonominin gelişimi değerlendirmek hala anlamlı mıdır?

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, Bolayır’da Gazi Süleyman Paşa Vakfına ait 1613 tarihli bir *defter-i rüsum* ve aynı tarihli bir *â’sâr-ı hubûbât* defteri bulunuyor.¹⁹³

¹⁹² Hatice Oruç ve Kayhan Orbay, “Filibe’de Şehabeddin Paşa Vakfı 1632-1641 (H. 1041-1051)”, *İ.Ü. Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18, 2010, ss. 19-57; Kayhan Orbay, “Bursa’da Sultan II. Murad Vakfı’nın Mali Tarihi (1608-1641)”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 61/2, 2011, ss. 293-322; Idem, “Orhan Gazi Vakfı’nın Mali Tarihinden Bir Kesit (1593-1641)”, *Vakıflar Dergisi*, 38, 2012, ss. 65-84; Kayhan Orbay ve Hatice Oruç, “Sultan II. Murad’ın Edirne *Câmi’i-Şerif ve Dâri’l-hadis* Vakfı (1592-1607)”, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 56, 2012, ss. 1-24; Kayhan Orbay, “Emir Sultan (Mehmed El-Buhari) Vakfı’nın Mali Tarihi”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/22, 2012, ss. 23-42.

¹⁹³ MAD 15352, MAD 15357.

İlk defterden köylünün tasarrufundaki toprak miktarını, ikinci defterden elde ettiği mahsul miktarını görebiliyoruz. Yine Hicri 1613 tarihli bir diğer *defter-i rûsûm* ve â'sâr-ı hubûbât defteri de birbiri ile ilişkilidir.¹⁹⁴ Aşağıdaki tabloda arazi büyüklüğü çiftlik cinsinden ve mahsul miktarı kile cinsinden olmak üzere bu defterlerde üç-dört farklı köyden derlenen arazi miktarı ile mahsul miktarı ilişkisini gösterir rakamlar verilmektedir.

Tablo 4: Arazi büyüklüğü (çiftlik) ve üretim miktarları (kile).

Arazi	Buğday	Arpa	Yulaf	Kapluca*	Darı	Nohut	Serik	Burçak
2,5 (çift)	68	10	6	16	20	1	1	
2	32							4
1,5	38	16			2			
1,5	4,5	4				1		
1	41	16		8				
1	8	16			4			
1	42		4		3			
0,5	11				4			
0,5	4				2			
0,5	30	10		4	14	4		
0,5	6	4			4			
0,5	2							

* Kapçıklı buğday.

Aynı vakfa ait ve 1613 tarihli iki defterde sadece Gelibolu'da Doğan Arslan Köyü köylülerinden bazılarının arazi ve mahsul miktarı aşağıdaki tablodadır.¹⁹⁵

¹⁹⁴ MAD 15353, MAD 15355. Ayrıca bkz. Orbay, "Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar".

¹⁹⁵ MAD 15358, MAD 15361.

Tablo 5: Doğan Arslan köyünden bazı köylülerin arazi (çiftlik) ve üretim miktarları (kile).

Arazi	Buğday	Arpa	Yulaf
2 (çift)	44	30	20
1,5	48	4	40
1	18		
1	22		
0,5	21		8

Oldukça kısıtlı sayıda örnek sağlamakla birlikte Bolayır merkezinde arazi tasarruf eden kimselerden ikisinin 1613 ve 1623 tarihlerinde kendi arazilerinden elde ettiği mahsul miktarları kile cinsinden ifade edilmek üzere aşağıdadır.¹⁹⁶ Çok daha fazla mahsul farkı veren örnekler de olmakla birlikte gözden kaçırdığımız noktalar olabilir kaygısıyla aşırı fark olan örnekleri almadık.

Tablo 6: Bolayır'da toprak tasarruf eden iki şahsın 1613 ve 1623 yıllarında üretim miktarları.

1. Şahıs	1613	1623	2. Şahıs	1613	1623
Buğday	46	40	Buğday	44	72
Arpa	14	15	Arpa	4	65
Yulaf	26	45	Yulaf	18	
Bakla	1	3	Darı	2	
Nohut	0,5				
Toplam	87,5	103		68	137

Bu tablolar çiftlik büyüklüğü ile mahsul miktarı arasında tabii olarak var olduğunu sandığımız ve her daim kurduğumuz bağlantının zayıf olduğunu gösteriyor. Çiftçinin mahsul miktarını arazi miktarının değil bambaşka faktörlerin belirlediğini ima ediyor.

¹⁹⁶ MAD 15167, MAD 15908. Her iki şahsın tasarruflarındaki arazi miktarını tespit edemiyoruz ve iki tarih arasında bu miktarların değişmediğini kabul ediyoruz.

Yukarıdaki tablolar köyler arasında ve köy içinde toprağın verim farklarına mı işaret ediyor? Buradaki farkın arkasında büyük veya küçük çiftliklerin organizasyonu, işbölümü ve uzmanlık, ekilen ürün farkları, ticari ürünlerin ekimi ve pazarlara ulaşılabilirlik, tarımsal sermaye, üretim araç ve tekniklerinde farklılık ile açıklanamayacak bir tablo var. Tüm araziler aynı köydedir. Öyleyse yeniden; toprağın verim farkı mı?

Karakacili, sadece köyler arasında değil, tek bir köyde de ortalama işgücü üretkenliği oranları arasında büyük farklar bulunabileceğini yazıyor.¹⁹⁷ Hunt'ın çalışması İngiltere'nin kendi içinde tarımsal ürün fiyatları ve üretkenlik farklarını izaha yönelmesi sebebiyle burada bahsine değer.¹⁹⁸ Hunt evvela tarımsal fiyatlar ve ücretlerin bölgeler arasında farklılığına değiniyor. Dahası bu farkların ulaşımında kanallar ve demiryolları ile hareketliliğin kolaylaştığı 18. yüzyıl ortası ile geç 19. yüzyıl arasında daha da arttığını ifade ediyor. Hunt, bu bölgesel farklara dair sert, çalışması ve sürülmesi güç toprak ile yumuşak toprak farkına dayanan izahı her bölgede bu tür toprakların birlikte bulunduğunu ifade ederek reddediyor. Bölgeler arasında çiftlik idaresi, ileri tarım teknikleri ve eğitimden dolayı farkların doğduğu görüşlerini de bu faktörlerin etkilerinin sınırlı olduğu, genelleştirilemeyeceği ve mevcut farkları izah edemediği gerekçesiyle kabul etmemektedir. Hunt, düşük ücret ile düşük verimliliğin birlikte ortaya çıktığı bulgusundan hareketle şöyle bir iddiada bulunmaktadır; aynı az gelişmiş ekonomilerde olduğu gibi İngiltere'nin düşük ücret ve üretkenlik gösteren kısımlarında nüfus baskısı, gizli işsizlik ve yetersiz beslenme görülmektedir.

İngiliz tarımsal ekonomisinin geri kalmış bölgeleri az gelişmiş ekonomilerle aynı koşulların cenderesine sıkışmıştır.¹⁹⁹ Fazla nüfus tarımda gizli işsizlik yaratmakta, ücretleri düşük tutmakta, yetersiz beslenmeye neden olarak verimli çalışmayı engellemektedir. İşgücü fazlası işgücü verimliliğini artırmak yerine sadece işgücü sağlayarak istihdamını sağlamaya yönelmektedir. Hunt, bu durumun sadece İngiltere'nin az üretken bölgeleri için değil tüm az gelişmiş ekonomiler için geçerli olduğunu ileri sürmektedir.

Sancaklar, köyler veya çiftlik mahsulleri arasındaki farkın arkasında yetersiz beslenme ve böylece işgücü verimliliğinin düşmesi gibi bir izah olabilir mi? Bölge-

¹⁹⁷ Karakacili, "English Agrarian Labor Productivity Rates", ss. 38.

¹⁹⁸ E. H. Hunt, "Labor Productivity in English Agriculture, 1850-1914", *The Economic History Review*, vol. 20 no. 2, 1967, ss. 280-292.

¹⁹⁹ *Ibid.*, ss. 290.

ler arasındaki üretim ve üretkenlik farklarına getirilen izah sancaklar arası farklar için muhtemeldir. Ama aynı sancaktaki köyler, dahası aynı köydeki köylüler arasında farklar hala izah edilmelidir.

Overton, bir hasat döneminde belirli büyüklükte bir arazi başına ürün miktarını hesaplamak için hacim veya ağırlık ölçüsüyle hasat edilen hububat miktarını veren kaynakların gerekeceğini yazmaktadır. Birçok hasat yılından elde edilen bir seri hasat rakamının aynı parselde ait olmasının, ilaveten ortalama hasat miktarı serilerinin belirli bir bölgedeki değişik ekim koşullarını içermesinin önemli olduğunu, çünkü hasatın sadece mevsimsel olarak farklılıklar göstermediğini, küçük bir alanda dahi hava koşulları, toprağın karakteri, ekim teknikleri ve hastalıklara bağlı olarak araziden araziye ciddi dalgalanmalar görülebileceğini vurgulamaktadır.²⁰⁰

Tablolardaki farkları köy dahilinde bazı arazilerin daha çok yağmur suyu tutması ve bazı köylülerin daha fazla gübre temin etmesi, böylece onların topraklarının daha verimli olması veya bazı köylülerin mahsullerine hastalık sirayet etmesi ihtimalleri ile açıklama iddiasında bulunabiliriz. Bunları yahut aksini ispata henüz imkan yoktur.

Aslında bir izah daha ileri sürülebilir. Mahsul miktarı çiftçilerin temin edebildikleri işgücüne ki her şeyden önce aile ve akrabalık yapısına, ailenin cinsiyet ve yaş kompozisyonuna ve aile içinde sağlıklı, çalışabilir birey sayısına bağlıdır. Ayrıca yine bunlarla bağlantılı olarak ailenin gereksinim duyacağı mahsul ve zahmetine katlanacağı işyüküne göre nadasa bırakacağı arazi miktarını tespit ettiği, ekeceği ürünleri ve bunların miktarlarını seçtiği de muhtemel ve makul bir izahtır. Bu izaha toprağın elde edilebilirliği ve arazi büyüklüğünü de ilave etmek gerekir. Hem yukarıdaki tablolarda aksettirilen arazi ve mahsul miktarları verileri, hem de Parveva'nın bir köy dahilinde ekili arazi ve nadas oranlarında tespit ettiği muazzam farklar bu izahı desteklemektedir.

Bu izahat Chayanov'un Rus tarımsal ekonomisini analiz etmeye yönelik geliştirdiği ve neşrettiği yaklaşıma yakındır.²⁰¹ Chayanov'a göre Rus tarımsal ekonomisinin esas üretim birimi olan ücretsiz emek kullanan 'köylü ailesi iktisadi birimi' iktisadi faaliyetlerinde farklı motiflere sahiptir. Bu yaklaşımda aile çiftliği Osmanlı kırsal düzeninde tartışılan 'çift-hane birimi'ne benzer şekilde bir iktisadi ünite oluş-

²⁰⁰ Overton, "Estimating Crop Yields from Probate Inventories", ss. 365.

²⁰¹ A. V. Chayanov, "On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems", *On the Theory of Peasant Economy* içinde, The University of Wisconsin Press, 1986. Ayrıca bkz., P. J. Perry, "Agricultural History: A Geographer's Critique", *Agricultural History*, 1972, 46/2, s. 265f.

turur ve aile fertlerinin işgücüne dayanır.²⁰² Aile çiftliği veya çift-hane birimi yegane değil, başat üretim formudur, diğer formlarla mesela köle emeği, ortakçılar veya ırgatların ücretli emeğini kullanan büyük çiftlikler ve onların ticari tarımsal ürünler yetiştiren yapıları ile birlikte, kapitalist tarımsal yapılar ile birlikte bulunabilir.

Aile çiftliğinin iktisadi faaliyetleri, aynı zamanda bir tüketim birimi de olan her bir üretim biriminin ihtiyaçları tarafından belirlenir. Böyle bir ekonomide ihtiyaçları karşılayacak olan miktar da yeterli veya yetersiz kriteri ile tespit olunur. Ancak, bireysel ihtiyaçların elastikliği ve değişkenliği sebebiyle yeterli ve yetersiz miktarların tam bir hesabı mümkün değildir. İhtiyaçlar ve miktar aileden aileye de değişecektir. Tüketim ihtiyaç ve miktarlarını aile büyüklüğü, yaş ve cinsiyet kompozisyonu, toprak miktarı ve kalitesi, hangi ürünlerin ekimine müsait olduğu, pazarlara yakınlık ve talep koşulları, üretim araçlarının elde edilebilirliği birlikte belirleyecektir. Aile, ihtiyaçlarını tatmin etmenin gerektireceği zahmeti gözeterek, ihtiyaçları ve tüketimi ile üretimi arasında kaba bir denge tutmaya çalışır. Öyleyse bu parametreler değiştikçe, ailenin ihtiyaçları, işgücü ve üretim miktarı da değişecektir. Aile işgücünün ne kadarının ekim işlerine ne kadarının hayvancılık, diğer çiftlik işleri veya zanaatlara yöneleceği de değişkendir. Daha fazla üretim ve tüketim daha fazla zahmet gerektirir. Böyle bir aile, ihtiyaçları için gerekli üretim miktarını ve tüketimi sağlamak için ihtiyaçların tatmini ile üstlendiği zahmet arasında kaba dengesi sürdürerek ücretli işgücü istihdam edebilir.

Chayanov'un yaklaşımı köy içinde farklı çiftliklerden elde edilen mahsul farklarını izahta toprağın verim farkı, üretim araçlarının elde edilebilirliği, tarımsal teknikler, gübre kullanımı veya farklı ürünler ekimi benzeri açıklamalardan daha anlamlıdır. Aynı yaklaşım nadas oranlarındaki farkı da izah edebilir.

Diğer taraftan, saydığımız tüm diğer unsurların da üretim farklarına neden olacağı aşikardır. Maalesef, bir köy ölçeğinde ve köyler arasındaki üretim miktarı farkları hususunda çalışmaları muhtemel sebepleri sıralamaktan öteye taşıyacak arşiv malzemesi eğer var ise henüz tetkik edilmemiştir.

Sancaklar arasındaki üretim farkları hususunda ise tahrir defterlerinden elde

²⁰² Çift-hane birimi ve buna dayanan sistemin tanımı için bkz., Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul Eren Yayıncılık, 1993; idem, "Village, Peasant and Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire; Essays on Economy and Society*, Bloomington, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, vol. 9, 1993; idem, "The Çift-Hane system and Peasant Taxation", *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul, The Isis Press, 1995. Ayrıca bkz., Kayhan Orbay, *Osmanlı Çift-Hane Sistemi*, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, A.Ü. SBF, 2011.

edilen verilerden kalkarak bir izaha girişilmemelidir. Tahrir defterlerinin tarımsal üretim ve üretkenlik hesaplamalarındaki faydası izaha muhtaçtır.

Değerlendirme ve Sonuç

İngiltere’de fiyat ve mahsul dalgalanmaları ile ilgili çalışmalar yapılmakla birlikte, tarihçiler bu çalışmaların bulgularının tarımsal üretim ve üretkenlik hesaplamaları açısından ne gibi sonuçlar ima ettiği üzerinde durmamışlardır.²⁰³ Bu yazıda tahrir defterlerinin verilerine ve hesaplamalara getirdiğimiz eleştiriler, mahsul ve fiyat dalgalanmalarının etkisi hususu dışında, büyük ölçüde tarihçiler tarafından da dile getirilmiştir. Zaten evvelce de değindiğimiz üzere, mahsul ve fiyat dalgalanmalarını bir yana bıraksak dahi, bazı tarihçilerin kaynak ve hesap usullerindeki diğer zaafılar sebebiyle, nihayetinde ulaşılan sonuçları ihtiyatla karşıladıkları, anlamlı bulmadıkları da görülmektedir.

Eğer tahrir defterleri yetersiz kalırsa elimizde başka kaynaklar yok mudur? Mesela bu yazıda değindiğimiz *vakıf müfredât* defterleri veya muhasebe defterlerindeki *emânet* kayıtları tarımsal üretim ve üretkenlik hesaplamalarına zemin teşkil edebilir mi? Burada Batı’da tarımsal üretim ve üretkenlik üzerine yapılan çalışmaların arşiv malzemesine bir kere daha değinmek ve hatırlamak faydalı olabilir. Tarımsal ekonomi tarihinin en iyi ve ayrıntılı arşiv malzemesi arasında öşür hesapları, hayır kurumları ve hastanelerin muhasebeleri yer almaktadır. Bu hayır kurumları da aynı vakıflar gibi hesaplarını yıllık tutuyorlardı. Tarımsal gelirlerini aynı vakıflarda *emânet* usulünde olduğu gibi doğrudan topluyorlar veya *iltizâm* usulünde gördüğümüz şekilde açık artırma ve sözleşme ile şahıslara devrediyorlardı. Bu kayıtların içerdiği ayrıntılar sayesinde de tarımsal üretimde uzun dönemli seyri daha sağlıklı izlemek, kısa vadeli gelişmelerin neticelerini tespit etmek, geçici ve yahut kalıcı etkileri ayırıştırarak görebilmek mümkün olabiliyor.²⁰⁴

Vakıf müfredât defterleri fevkalade nadir olup şu ana değin sadece tek bir vakfa

²⁰³ W. G. Hoskins, “Harvest Fluctuations and English Economic History, 1480-1619”, *The Agricultural History Review*, 12, 1964, ss. 28-46; İdem, “Harvest Fluctuations and English Economic History, 1620-1759”, *The Agricultural History Review*, 16, 1968, ss. 15-31; J. Harrison, “Grain Price Analysis and Harvest Qualities, 1465-1634”, *The Agricultural History Review*, 19/2, 1971, ss. 135-155.

²⁰⁴ Bazı örnekler için bkz., F. Daelemans, “Tithe Revenues in Rural South West Brabant, Fifteenth to Eighteenth Century”, *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven, Leuven University, 1978, ss. 25-41; *ayn eser*, M. P. Gutmann, “War, the Tithe and Agricultural Production: the Meuse Basin North of Liege, 1661-1740”, ss. 65-76; *ayn eser*, M.-J. Tits-Dieuaide, “Cereal Yields around Louvain, 1404-1729, 97-105; *ayn eser*, idem, “Peasant Dues in Brabant. The Example of the Meldet Farm near Tirdemont (1380-1787), ss. 107-123.

ve çok az sayıda yıla ait defterler açığa çıktığından, üstelik bunlar da sadece bir kısım köye ait kayıtları ihtiva ettiğiinden hesaplamalara müsait değillerdir.

İstanbul, Bursa ve Edirne benzeri büyük şehirlerde kurulu olup gelirlerini *emânet* usulü ile tahsil eden vakıfların kayıtları aradığımız malzemeyi verebilir mi? Yanıtı; muhtemelen ve kısmen. Kısmen, çünkü sınırlı sayıda köyden gelirler *emânet* usulü ile toplanmıştır; dolayısıyla kayıtlar üzerinden varılan neticeleri temkinli okumak ve genellemek lazımdır. Diğer taraftan muhasebelerini bir seri halinde bulduğumuz ve takip edebildiğimiz vakıflar genellikle büyük Osmanlı şehirlerinde toplanan vakıflar olup köyleri belirli bölgelerde yoğunlaştığından çalışmalar bu tür vakıfları kapsadığı nispetle Güney Marmara, Rumeli, Orta ve Orta-Kuzey Anadolu coğrafyasında temsil kabiliyeti yüksek sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır. Ama maalesef vakıflar zamanla *emânet* usulünü terk edip gelirlerini *iltizâm* ederek tahsil etmişler ve eğer *emânet* usulünü devam ettirdiler ise sadece vakfın kurulu olduğu şehrin civarındaki yakın köylerde tatbik etmişlerdir.

Muhtemelen, çünkü tahrirlerdeki içsel sorunlarla bahsi geçen kayıtlarda da karşılaşmaktayız. Mesela dönüm resmi alınan arazilerin miktarı ve ekilen ürünler; ortalama çiftlik büyüklüğü gibi meseleler bu kayıtlarda da tekrar etmektedir. Maalesef nüfus tahmini ve dolayısıyla işgücü hesabına dair ilave bir sorun daha vardır. Bu defterlerin sıklıkla hane/nefer sayısını dahi kaydetmediği görülmektedir. Dolayısıyla hane/kışi başı üretim miktarları ile işgücü üretkenliği hesabına gidilmesi mümkün değildir. Ama üretim hacmi ve kısıtlar ve çekinceler altında toprak üretkenliği hesaplamalarını vermek mümkün olacaktır.

Eğer ki kaynaklar yetersiz ve güvenilir değil ise başka usuller mesela iktisadi formüller uygulayarak, ‘tepeden aşağı’ usulle tarımsal üretim ve üretkenlik hesaplamalarını sürdürmek mümkün olabilir mi? Nüfus tahminlerini kullanan iktisadi denklem ve modeller, bu tahminlerin elde edildiği tahrir, avarız ve cizye defterlerinin zaafı nedeniyile meseleyi çözemeyecektir.

Clark’ın tarımsal işlere ödenen ücretlere dayanan tartışmalı yaklaşımı dışında iktisadi denklemler nüfus ve nüfusta değişime dair veriler ile reel ücretler seviyesinin tespit edilmesini şart koşmaktadır.²⁰⁵ Nüfus, ücretler ve fiyatlara dair elimizdeki verilerin bu denklemlerin makul sonuçlar üretmesine yetecek serileri oluşturamadığını ve güvenilir olmadığını itiraf etmeliyiz. Nüfus verilerini bir yana bırakırsak, bölgesel fiyat ve ücret serileri de kurulamamıştır. Eğer tarihçiler bu serileri kabul

²⁰⁵ Clark, “Yields per acre in English agriculture”.

edilebilir hata payları içinde kurabilir ve nüfus ve işgücü istatistiklerine makul bir alt ve üst sınır çekebilirse denklemler üzerinden ilerlemek bir ihtimaldir. Bütün bu değişkenlere dair verilerin ihmal edilebilir kabul ettiğimiz hatalarının üzerine, esneklik katsayılarını – tarımsal ürünler talebinin gelir esnekliği, fiyat esnekliği ve çapraz fiyat esnekliğini - varsaymamız gerekecektir.

Netice olarak, Osmanlı Klasik Dönemi ve izleyen yüzyıllardaki tarımsal üretim ve üretkenliği takribi veya sağlam tahmini rakamlarla ifade etmek ve artış veya azalış oranlarını sıhhatle göstermek mümkün değildir. Ancak vakıf defterleri, bu defterlerdeki *emânet* ve *iltizâm* kayıtları, ve *mukâta'a* defterleri üzerinden üretimde yerel ve bazen bölgesel kısa dönemli dalgalanmalar ve uzun dönemli kaba bir üretim miktarı seyri çizmek imkânı vardır. Bu ise Osmanlı tarımsal tarihinde yine de göçler ve nüfus artışı, toprak verimliliğini artırıcı sulama ve gübreleme, ticaretin tarımsal üretim üzerinde etkisi ve ürün çeşitlenmesi, isyanlar ve savaşların tarımsal üretime etkileri benzeri meseleleri tespit ve tartışma için yeterli zemini sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver (MAD) tasnifinden;
MAD 2, MAD 5470, MAD 15167, MAD 15352, MAD 15353, MAD 15355, MAD 15357, MAD 15358, MAD 15361, MAD 15908

Yayınlar

- Addy, John, *The Agrarian Revolution*, London, Longman, 1972.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi C. II 1453-1559*, TTK, Ankara 1971.
- _____, *Türk Halkının Dürlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyânları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- Allen, Robert C., “The Growth of Labor Productivity in Early Modern English Agriculture”, *Explorations in Economic History*, 25/2, 1988, ss. 117-146.
- _____, “Inferring Yields from Probate Inventories”, *The Journal of Economic History*, vol. 48, no. 1, 1988, ss. 117-125.
- _____, *Enclosure and the Yeoman*, Oxford, Clarendon, 1992.
- _____, “Tracking the agricultural revolution in England”, *Economic History Review*, 52/2, 1999, ss. 209-235.

- _____, “Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300-1800”, *European Review of Economic History*, 3, 2000, ss. 1-25.
- _____, “English and Welsh Agriculture, 1300-1850: Output, İnputs, and Income”, *IEHC 2006, XIV International Economic History Congress*, 21 to 25 August 2006, Helsinki, Finland.
- _____, “Agricultural productivity and rural incomes in England and the Yangtze Delta, c.1620-c.1820”, *Economic History Review*, 62/3, 2009, ss. 525-550.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, 10, 1953, ss. 1-26.
- _____, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III/5-6, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 1966, ss. 1-479.
- _____, “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, *Studies in the Economic History of the Middle East, From the Rise of Islam to the Present Day*, ed. M. A. Cook, London, Oxford University Press, 1970, ss. 163-171.
- Barkan, Ömer Lütfi - Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- van Bath, B. H. Slicher, *The Agrarian History of Western Europe*, London, Edward Arnold, 1966.
- _____, “Eighteenth-Century Agriculture on the Continent of Europe: Evolution or Revolution?”, *Agricultural History*, 43/1, 1969, ss. 169-180.
- Bean Louis H., “Crops, Weather, and the Agricultural Revolution”, *The American Statistician*, 21/3, 1967, ss. 10-14.
- Boldizzoni, Francesco, *The Poverty of Clio; Resurrecting Economic History*, Princeton, Princeton University Press, 2011.
- Boserup, Ester, *The Conditions of Agricultural Growth; The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London, 1965, George Allen&Unwin Ltd.
- O’Brien, P. K., “Agriculture and the Industrial Revolution”, *The Economic History Review*, 30/1, 1977, ss. 166-181.
- _____, “Agriculture and the Industrial Revolution”; Patrick K. O’Brien and Leandro Prados De La Escosura, “Agricultural productivity and European industrialization, 1890-1980”, *Economic History Review*, XLV, 3, 1992, ss. 514-536.
- Campbell, Bruce M. S. - Overton, Mark “A New Perspective on Medieval and Early Modern Agriculture: Six Centuries of Norfolk Farming c.1250-c.1850”, *Past & Present*, 141, 1993, ss. 38-105.

- Campbell, Bruce M. S., *English Seigniorial Agriculture 1250-1450*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Chambers, J. D. - Mingay, G. E., *The Agricultural Revolution 1750-1880*, New York, Schocken Books, 1966.
- Chayanov, A. V., "On the Theory of Non-Capitalist Economic Systems", *On the Theory of Peasant Economy* içinde, The University of Wisconsin Press, 1986.
- Chorley, G. P. H., "The Agricultural Revolution in Northern Europe, 1850-1880: Nitrogen, Legumes, and Crop Productivity", *The Economic History Review*, 34/1, 1981, ss. 71-93.
- Clark, Gergory, "Productivity Growth without Technical Change in European Agriculture before 1850", *The Journal of Economic History*, vol. 47/ 2, 1987, ss. 419-432.
- _____, "Yields per acre in English agriculture, 1250-1860: evidence from labour inputs", *Economic History Review*, 44/3, 1991, ss. 445-460.
- _____, "The Economics of Exhaustion, the Postan Thesis, and the Agricultural Revolution", *The Journal of Economic History*, vol. 52, 1992, ss. 61-84.
- _____, "The Long March of History: Farm Wages, Population and Economic Growth, England 1209-1869", *Economic History Review*, 60, 1, 2007, ss. 97-135.
- Cook M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London, 1972, Oxford University Press.
- Coşgel, Metin M., "Agricultural Productivity in the Early Ottoman Empire", *Research in Economic History*, 24, 2007, ss. 161-187.
- Crafts, N. F. R., "English Economic Growth in the Eighteenth Century: A Re-Examination of Deane and Cole's Estimates", *The Economic History Review*, New Series, vol. 29, no. 2, 1976, ss. 226-235.
- _____, "British Economic Growth, 1700-1831: A Review of the Evidence", *The Economic History Review*, 39/2, 1983, ss. 177-199.
- Crafts, Nicholas F. R., "British Industrialization in an International Context", *The Journal of Interdisciplinary History*, 19/3, 1989, ss. 415-428.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alman Vergi ve Resimler", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5/5, 1947, ss. 483-511.
- Daelemans, F., "Tithe Revenues in Rural South West Brabant, Fifteenth to Eighteenth Century", *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven, Leuven University, 1978, ss. 25-41.

- Deane, Phyllis - Cole, W. A., *British Economic Growth, 1688-1959; Trends and Structure*, London, Cambridge University Press, 1969.
- Dimitrov, Strashimir, "Za agrarnite otnosheniya v Balgaria prez XVIII v." [About the Agrarian Relations in Bulgaria during the 18th Century], *Pisiy Hilendarski i negovata epoha (1762-1962)*, Sofia, 1962, ss. 129-165.
- Erder, Leyla, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to 17th Century", *Middle Eastern Studies*, XI, 1979, ss. 284-301.
- Ertürk, Volkan, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Zirai Yapı ve Köylülerin Geçim Durumları Hakkında Bir Değerlendirme: Akşehir Örneği", *Turkish Studies*, vol6/4, 2011, ss. 523-537.
- Faroqhi, Suraiya, "The Peasants of Saideli in the Late Sixteenth Century", London, Variorum Reprints, XI, ss. 233.
- Federico, Giovanni - Paolo, Malanima, "Progress, Decline, Growth: Product and Productivity in Italian Agriculture, 1000-2000", *The Economic History Review*, 57/3, 2004, ss. 437-464.
- McGowan, Bruce, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, 1, 1969, ss. 139-196.
- _____, *Economic Life in the Ottoman Europe; Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- _____, "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 1981, 2/1, ss. 57-63.
- Gökçe, Turan, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Göyünç, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 1979, ss. 331-348.
- Grantham, G. W., "Divisions of Labour: agricultural productivity and occupational specialization in pre-industrial France", *Economic History Review*, 46/3, 1993, ss. 478-502.
- Gutmann, M. P., "War, the Tithe and Agricultural Production: the Meuse Basin North of Liege, 1661-1740", *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven, Leuven University, 1978, ss. 65-76.

- Harrison, J., "Grain Price Analysis and Harvest Qualities, 1465-1634", *The Agricultural History Review*, 19/2, 1971, ss. 135-155.
- Hoskins, W. G., "Harvest Fluctuations and English Economic History, 1480-1619", *The Agricultural History Review*, 12, 1964, ss. 28-46.
- _____, "Harvest Fluctuations and English Economic History, 1620-1759", *The Agricultural History Review*, 16, 1968, ss. 15-31.
- Hunt, E. H., "Labor Productivity in English Agriculture, 1850-1914", *The Economic History Review*, vol. 20 no. 2, 1967, ss. 280-292.
- Hunt, Robert C., "Labor Productivity and Agricultural Development", *Human Ecology*, 28/2, 2000, ss. 251-277.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Bellekten*, 23, 1959, ss. 3-65.
- _____, "The Emergence of Big Farms, Çiftlik: State, Landlords, and Tenants", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York, SUNY Press, 1991, ss. 17-34.
- _____, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.
- _____, "Village, Peasant and Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire; Essays on Economy and Society*, Bloomington, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, vol. 9, 1993.
- _____, "The Çift-Hane system and Peasant Taxation", *From Empire to Republic: Essays on Ottoman and Turkish Social History*, İstanbul, The Isis Press, 1995.
- İslamoğlu-İnan, Huri, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden 1994, Brill.
- Jackson, R. V., "Growth and Deceleration in English Agriculture, 1660-1790", *The Economic History Review*, 38/3, 1985, ss. 333-351.
- John, A. H., "Agricultural Productivity and Economic Growth in England, 1700-1760", *The Journal of Economic History*, 25/1, 1965, ss. 19-34.
- Jones, E. L. - S. J., Woolf (edi.), "Preface", *Agrarian Change and Economic Development: The Historical Problems*, London, Methuen & Co., 1969, ss. vii-xi.
- Jones, E. L., "Agriculture and Economic Growth in England, 1660-1750: Agricultural Change", *The Journal of Economic History*, vol. 25, no. 1, 1965, ss. 1-18.
- Kander, Astrid - Paul, Warde, "Energy availability from livestock and agricultural productivity in Europe, 1815-1913: a new comparison", *The Economic History Review*, 64/1, 2011, ss. 1-29.

- Karakacılı, Eona, "English Agrarian Labor Productivity Rates Before the Black Death: A Case Study", *The Journal of Economic History*, 64/1, 2004, ss. 24-60.
- Keyder, Çağlar, "Introduction: Large-Scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire?", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, New York, SUNY Press, 1991, ss. 1-13.
- Kerridge, Eric, "The Agricultural Revolution Reconsidered", *Agricultural History*, 43/4, 1969, ss. 463-476.
- Lowry, Heath W., "The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", *Studies in Deftology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul, Isis Press, 1992, ss. 3-18.
- Mingay, G. E., "The 'Agricultural Revolution' in English History: A Reconsideration", *Agricultural History*, 37/3, 1963, ss. 123-133.
- _____, *Enclosure and the Small Farmer in the Age of the Industrial Revolution*, London, Macmillan, 1976.
- _____, "Dr. Kerridge's 'Agricultural Revolution': A Comment", *Agricultural History*, 43/4, 1969, ss. 477-482.
- Murphey, Rhoads, "Population Movements and Labor Mobility in Balkan Contexts", *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th-18th Centuries*, Hampshire, Ashgate Variorum, 2007, XII.
- Orbay, Kayhan, "Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History", *Turcica, Revue D'Etudes Turques*, vol. 39, 2007, ss. 3-48.
- _____, "Distributing Food, Bread and Cash: *Vakıf Taamhoran* and *Fodulahoran* Registers as Archival Sources for *Imarets*", *Feeding People, Feeding Power; Imarets in the Ottoman Empire*, ed. Amy Singer *et al.*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, ss. 171-196.
- _____, "Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar: Vakıfların Rüşum, Aşar-ı Hububat ve Furuht-ı Hububat Defterleri", *A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, no: 30, 2011, ss. 127-143.
- _____, "Bursa'da Sultan II. Murad Vakfı'nın Mali Tarihi (1608-1641)", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 61/2, 2011, ss. 293-322.
- _____, *Osmanlı Çift-Hane Sistemi*, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. SBF, Ankara 2011.
- _____, "Orhan Gazi Vakfı'nın Mali Tarihinden Bir Kesit (1593-1641)", *Vakıflar Dergisi*, 38, 2012, ss. 65-84.

- _____, "Emir Sultan (Mehmed El-Buhari) Vakfı'nın Mali Tarihi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/22, 2012, ss. 23-42.
- Orbay, Kayhan - Oruç, Hatice, "Sultan II. Murad'ın Edirne *Câmi'-i Şerif ve Dârü'l-hadis* Vakfı (1592-1607)", *İ.Ü. Tarih Dergisi*, 56, 2012, ss. 1-24.
- Oruç, Hatice - Orbay, Kayhan, "Filibe'de Şehabeddin Paşa Vakfı 1632-1641 (H. 1041-1051)", *İ.Ü. Güneýdoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18, 2010, ss. 19-57.
- Overton, Mark, "Estimating Crop Yields from Probate Inventories: An Example from East Anglia, 1585-1735", *The Journal of Economic History*, vol. 39, no. 2, 1979, ss. 363-378.
- _____, "Agricultural Productivity in Eighteenth-Century England: Some Further Speculations", *The Economic History Review*, 37/2, 1984, ss. 244-251.
- _____, "Agricultural Revolution?: England, 1540-1850", *Recent Findings of Research in Economic & Social History*, 3, 1986, ss. 1-4.
- _____, "Weather and Agricultural Change in England, 1660-1739", *Agricultural History*, 63/2, 1989, ss. 77-88.
- _____, "Re-establishing the English Agricultural Revolution", *Agricultural History Review*, 44/1, 1996, ss. 1-20.
- _____, *Agricultural Revolution in England*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Overton, Mark - Bruce, M. S. Campbell, "Production et productivité dans l'agriculture anglaise, 1086-1871 (Production and productivity in English agriculture 1086-1871)", Session 122, *14th International Economic History Congress*, Helsinki, Finland, 21-25 August 2006.
- Öz, Mehmet, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, 22, 1991, ss. 429-439.
- _____, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XVII, 1997, ss. 77-90.
- _____, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Özel, Oktay, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crisis" Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 36, 2004, ss. 181-205.
- Parveva, Stefka, "Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region during the Second Half of the Seventeenth Century", *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid-19th Century*, The Isis Press, Istanbul 2009, ss. 11-60.

- _____, “Agrarian Land and Harvest in South-West Peloponnese in the Early 18th Century”, *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th-mid-19th Century*, Istanbul, 2009, The Isis Press.
- Perry, P. J., “Agricultural History: A Geographer’s Critique”, *Agricultural History*, 1972, 46/2, ss. 259-267.
- Prothero, R. E. (Lord Ernle), *English Farming: Past and Present*, with introduction by G. E. Fussell and O. R. McGregor, Chicago, Quadrangle Books, 1961.
- Riches, Naomi, *The Agricultural Revolution in Norfolk*, London, Frank Cass&Co.Ltd., 1967.
- Sullivan, Richard J., “The Timing and Pattern of Technological Development in English Agricultural, 1611-1850”, *The Journal of Economic History*, 45-/2, 1985, ss. 305-314.
- Thompson, F. M. L., “The Second Agricultural Revolution, 1815-1880”, *The Economic History Review*, 21/1, 1968, ss. 62-77.
- Timmer, C. Peter, “The Turnip, the New Husbandry, and the English Agricultural Revolution”, *The Quarterly Journal of Economics*, 83/3, 1969, ss. 375-395.
- Tits-Dieuaide, M.-J., “Cereal Yields around Louvain, 1404-1729, *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven University, Leuven 1978, ss. 97-105.
- _____, “Peasant Dues in Brabant. The Example of the Meldet Farm near Tirmont (1380-1787), *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven University, Leuven 1978, ss. 107-123.
- Todorova, Maria N., “Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?”, *Etudes Balkaniques*, 2, 1988, ss. 55-63
- Turner, Michael, “Agricultural Productivity in England in the Eighteenth Century: Evidence from Crop Yields”, *The Economic History Review*, 35/4, 1982, ss. 489-510.
- Vandenbroeke, C. - Vanderpijpen, W., “Chapter VIII – The Agricultural Revolution in Flanders and in Belgium: Myth or Reality?”, *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven University, Leuven 1978, ss. 163-170.
- Veinstein, Gilles, “On the Çiftlik Debate”, *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, SUNY Press, New York 1991, ss. 35-53.

- Venzke, Margaret L., "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 17, 1997, ss. 1-61.
- Van der Wee, Herman, "Introduction – The Agricultural Development of the Low Countries as Revealed by the Tithe and Rent Statistics, 1250-1800", *Productivity of Land and Agricultural Revolution in the Low Countries (1250-1800)*, Herman van der Wee ve Eddy van Cauwenberghe (edi.), Leuven University, Leuven 1978, ss. 1-23.
- White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2011.
- Wrigley, E. Anthony, "Urban Growth and Agricultural Change: England and the Continent in the Early Modern Period", *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 15, no. 4, 1985, ss. 683-728.
- _____, "The transition to an advanced organic economy: half a millennium of English agriculture", *Economic History Review*, 59/3, 2006, ss. 435-480.

İSTANBUL'UN İAŞESİNİN TEMİNİ MESELESİ VE İSTANBUL'UN İAŞESİNE KATKI SAĞLAYAN BİR MERKEZ: TEKİRDAĞ KAZASI (XVIII. - XIX. YÜZYILLAR)

KAYA GÖKTEPE*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde iktisadi sistem; ihtiyaçların karşılanmasını hedefleyen ve bu hedeflerin sorunsuz şekilde gerçekleştirilmesi için mal ve hizmet üretiminden tüketimine kadarki bütün süreçleri içine alan, devletin belirlediği kurullarla düzenli şekilde işleyen bir model olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin iktisadi sisteminde üretimin ilk aşamasından, mal ve hizmetlerin tüketilmesine kadar iktisadi faaliyetleri denetleyen devlet, ekonomik faaliyetlerde doğrudan doğruya yer almak yerine yön verici, kontrol edici bir konumda olmuştur. Devlet; tarım kesimini tımar sistemi ile sanayi ve ticaret kesimlerini de esnaf birlikleri ile denetim altında tutmakta idi. Üretimin miktarı, kalitesi ve fiyatlandırılması bakımından aracı kurumları yönlendiren devlet, tüketimi ise tahsislerin de yardımı ile yine bu kurumlarla kontrol etmişti.¹

Osmanlı Devleti'nde üretim faaliyetindeki kontrol, temel ihtiyaç maddelerinin bol ve ucuz olmasını sağlamaya yönelikti. Buna göre iktisadi faaliyetin amacı, insanların ihtiyaçlarının belirli bir düzen içinde karşılanmasıydı. İaşe ilkesi çerçevesinde öncelikli olarak kazanın ihtiyacı giderilir, sonra ordu ve sarayın ihtiyacı görülür, geri kalan kısmı da imparatorluğun merkezi olan İstanbul'a gönderilmek üzere tüccara teslim edilirdi. Tüccar veya devlet görevlileri tarafından ihtiyaç maddeleri teslim alındıktan sonra ordunun, sarayın ve İstanbul halkının tüketimine yönelik olan bu mallar, ilgili birimlere sevk edilirdi.²

* Dr., Adalet Bakanlığı, Bakırköy Denetimli Serbestlik Müdürlüğü, İstanbul/TÜRKİYE kayagoktepe@yahoo.com

¹ Gülfetin Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Divân Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, 1999/1, Sayı 6, İstanbul, s. 54.

² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, 4. Baskı, s. 46- 47.

Osmanlılar döneminde İstanbul, başkent ve nüfus miktarı itibarıyla büyük bir tüketim merkezi olduğundan şehrin öncelikli olarak mal alım hakkı vardı. Devletin her bölgesinden İstanbul halkının ihtiyaç duyduğu ham, yarı mamul ve mamul maddelerin ihtiyaç fazlası öncelikli olarak bu şehre ulaştırılırdı. İstanbul'un ihtiyaçları karşılanmadan başka bölgelere herhangi bir şey gönderilmemesi bir devlet politikası olarak görülürdü.³

Osmanlı Devleti'nde idari ve nüfus açısından ayrı bir konuma sahip olan başkent İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasında, başkente yeterince mal arzı sağlayan ve ulaşım açısından elverişli yerler önem kazanmıştı. Bunlar içerisinde yer alan Tekirdağ kazası ve çevresi de bölgede üretilen ürünlerle, malların toplandığı ve en uygun şekilde İstanbul'a sevk edildiği bir merkez olarak varlık göstermişti. Tekirdağ'ın Osmanlı Klasik Dönemi'nde İstanbul'un iaşesine yönelik bu katkısı, XVI. ve XVII. yüzyıllarda özellikle Tekirdağ'ı konu alan çeşitli araştırmalarla gün yüzüne çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıla gelindiğinde başkent in iaşesine daha fazla önem atfedilmiş ve yeni bir yapılanmaya ihtiyaç hissedilmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iâşe meselesinde kurumsal bir yapılanmanın hayata geçirilmesi ve İstanbul'un ihtiyaçları açısından hububat teminine daha fazla dikkat edilmesi, üretim ve ulaşım açısından elverişli bir konuma sahip olan Tekirdağ kazası ve iskelesine düşen rolü de arttırmıştır. İâşe temininde bu dönemde Tekirdağ'ın rolünün artması ise doğal olarak Tekirdağ gibi önemli bir tedarik merkezinin İstanbul'a yaptığı katkının ele alınmasını gerekli hale getirmiştir. Bu araştırma, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Tekirdağ kazası ve çevresinde gerçekleştirilen üretim, satın alma ve nakliye faaliyetleri ile buradan nakledilen malların İstanbul'da depolanma ve dağıtım süreçlerini iâşe sistemi çerçevesinde ortaya koymaya çalışmaktadır.

1. Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un İâşe Meselesi

Tarihsel süreç içerisinde İstanbul'un iâşesi, Bizans İmparatorluğu'ndan beri önemli bir mesele olarak varlık göstermişti. Bizans döneminde siyasi ve idari bir ayrıcalığa sahip olan kentte, gıda maddeleri üretimi hiçbir dönemde nüfusunu doyurmaya yeterli olmadığından başta buğday olmak üzere gerekli yiyecek maddeleri doğrudan İstanbul'a nakledilirdi.⁴

³ Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları (Zahire Ticareti 1740-1840)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 2.

⁴ Nevra Necipoğlu, "İâşe- Bizans Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 116.

Osmanlılar döneminde siyasi ve ekonomik önemi daha da artan İstanbul, barındırdığı merkez bürokrasisinin yanında coğrafi konumunun da sağladığı zengin hinterlandı ve nüfusu sayesinde dönemin büyük bir kenti haline gelmişti.⁵ Özellikle fetihten sonra Osmanlı sultanlarının başarılı iskân siyasetiyle nüfusu önemli boyutlara ulaşan İstanbul, XVI. yüzyılın ilk yarısında 400.000'e varan nüfusuyla Avrupa'nın en büyük kenti konumuna dönüşmüştü.⁶ XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise çeşitli hesaplamalara göre kentin nüfusunun 600.000'leri aştığı tahmin edilmekteydi.⁷ XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar İstanbul nüfusu hakkında mutlak sonuçlar ortaya konulmasa da kent nüfusunda bu süreçte bazı dönemler dışında genel itibarıyla bir artış yaşandığı söylenebilmekteydi.⁸ XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğindeyse kent nüfusu daha da yükselmiş ve 1894 verilerine göre Dersaadet ve Bilad-i Selase'den ibaret İstanbul nüfusu, toplamda 1.030.234'e kadar ulaşmıştı.⁹

Osmanlı Devleti'nde tüm bu demografik faktörler ekseninde, başkentin muazzam nüfusunun ihtiyaç duyduğu maddelerin kesintisiz bir şekilde temin edilmesi gerekmektedir. Çünkü İstanbul bir tüketim, dağıtım ve dönüştürme merkeziydi.¹⁰ Kent sakinleri ise bu devasa şehri besleyecek bir zirâî üretim faaliyeti içinde olmadıkları gibi şehrin yakın hinterlandının da şehre düzenli ve hacimli bir gıda akışını sağlaması mümkün görünmüyordu. Bu nedenle de İstanbul, diğer Osmanlı şehirlerinden yaptığı ithalata ve imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen tüketim mallarına bağımlı olması ile farklılaşıyordu.¹¹ İstanbul'un tüketim ihtiyaçlarının karşılanması bakımından çevresine bağımlı olması ise kapsamlı bir iâşe politikasını zorunlu hale getiriyordu.

Osmanlılar döneminde İstanbul'un çeşitli ihtiyaçları için esnaf teşkilatı, narh müessesesi, üretim ve ticaret denetim mekanizmaları, mal mubayaa sistemi, ihracat yasakları ve ithalat serbestisi gibi çok sayıda alanı içine alan bütünleşmiş ve sistemli

⁵ Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 15.

⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 150.

⁷ Ömer Lütfi Barkan, 1571-1580 arasında İstanbul nüfusunun 700.000 civarında olduğunu belirtmektedir bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press, London, 1970, s. 168.

⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, 6. Baskı, s. 140.

⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 318-319.

¹⁰ Robert Mantran, *XVII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M. Ali Kılıçbay-E. Özcan, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 173-176.

¹¹ Abdullâh Mesud Küçükkalay, "Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda İthalat: İzmir İle Bir Karşılaştırma (1793-1803)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt XLI, 2013, s. 325.

hale gelmiş politikalar belirlenmişti.¹² Bunun yanında İstanbul'da olağanüstü gelişmelere karşı "tahsis" ve "stok" politikaları ile zirai malların bölgeler arasında eşit dağılımı ve hava şartlarındaki değişimler karşısında da üretici ve tüketicinin zarar görmemesi sağlanmaya çalışılmıştı.¹³ Ayrıca İstanbul'un iaşesinde halkın sıkıntıya düşmemesi için mal ve hizmet arzının kesintisiz şekilde sürdürülmesi adına arz politikaları belirlenmiş ve bu da iaşe meselesinin başka bir boyutunu oluşturmuştu.¹⁴

İstanbul'da özellikle et ve zahire ihtiyacının kesintisiz karşılanması için arz politikaları çerçevesinde üretim bölgelerinden İstanbul'a düzenli olarak mal sevkiyatı yapılmaktaydı. İstanbul'un başta zahire ve et olmak üzere bütün ihtiyaç maddeleri devletin Rumeli, Karadeniz, Anadolu ve Afrika topraklarını içine alan oldukça geniş bir coğrafyasından belirli bir düzen içerisinde temin edilmekteydi. Bu da gerek başkentte gerekse de başkente tedarik sağlayan bölgelerde oluşturulan ve birbirleriyle koordinasyon halinde çalışan bir organizasyonla mümkün olmaktadır.

a. İstanbul İaşesinin Organizasyon Yapısı

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un iaşesine gösterilen önemden dolayı ülkenin her yerinden yiyecek maddelerini getirmek için taşımacılık, eşyanın pazarlanması, fiyatların kontrolü, ihtikârın önlenmesi gibi konularında geniş bir organizasyon ağı kurulmuştu.¹⁵

Padişah tarafından bizzat takip edilen iaşenin temini meselesinde, merkezde sadrazamdan başlamak üzere birçok kurum ve kişi, iaşe organizasyonunda görevlendirilmişti. Bunlar içerisinde merkezde en yetkili kişi olan sadrazamın diğer görevlerinin yanında ekonomik hayatla ilgili görevleri de vardı. Sadrazamın ekonomik görevlerinin başında kentin iaşesinin sorunsuz şekilde temin edilmesi ve fiyat denetimleri gelmekteydi. Halkın ihtiyaçlarının uygun fiyata karşılanıp karşılanmadığını görmek amacıyla sadrazam ve beraberindekiler, haftada iki defa çarşı ve pazarları teftiş etmekteydiler.¹⁶ Sadrazamın, görevlilerle teftişe çıkmasına "kol gezmek" veya "kola çıkmak" denirdi. İstanbul kadısı başta olmak üzere kalabalık

¹² Tefvîk Güran, "İstanbul'un İaşesi", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, ed. Ş. Kamil Akar, İstanbul 2004, s. 321.

¹³ Abdulaḥ Mesud Küçükkalay ve Hüseyin Topuz, "Gerileme Dönemi Osmanlı İstanbul'unun İaşesi (Beslenmesi) Sorunu: Genel Değerlendirme", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Yıl 5, Sayı 58, Ocak 1999, s. 24.

¹⁴ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İaşesi", *Bildiriler (Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu II)*, Mayıs 2014, s. 101.

¹⁵ Halil İnalçık, "İaşe - Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Cilt IV, Ankara 1994, s. 117.

¹⁶ Robert Mantran, *XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M. Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara 1995, s. 16.

bir maiyetle çarşı ve pazarları gezerek esnafı, fiyatları kontrol etmesi sadrazamın başlıca görevleri arasında sayılırdı.¹⁷ Sadrazam kola çıktığı zaman gerekmedikçe diğer idareciler söze karışmaz gerekirse sadrazam, kadı ve muhtesibe fikirlerini sorardı. Dolayısıyla sadrazam iaşese meselesinde tam yetkili kişiydi.¹⁸

İstanbul'un iāşe meselesinde önemli bir makam da İstanbul kadılığı idi. İstanbul kadısının idari ve adli görevlerinin dışında bir de ekonomik ve beledi görevleri vardı.¹⁹ Belediyenin iktisadî kontrolü, çarşı, pazar denetimi, her yıl ürün ve hizmetlere muhtesib, lonca kethüdâsı ve yiğitbaşlılarıyla narh konması gibi görevler onun şehirde işleri en yoğun bir idareci olmasının sebebiydi.²⁰ Kadı, sadrazamla birlikte yaptığı teftiştan başka kendisinin başkanlığında muhtesib ve diğer görevlilerle de bu işi yapmaktaydı. Bu sırada maiyetindeki heyetle yaptığı teftiş esnasında gördüğü aksaklıklar karşısında gerektiğinde hapis ve dayak gibi cezalar da verebilmekteydi.²¹

İstanbul'un iāşesinde kadının yardımcısı olarak muhtesibe de önemli görevler düşmekteydi. İktisadî konularda kadının başyardımcısı olarak vazife gören muhtesibin halkın iāşesini temin etmek ve iktisadi sahalarda alınan kararları uygulamak başlıca görevleri arasındaydı.²² İstanbul muhtesibi, iāşe meselesinde geniş yetkilere sahip bir kişi olduğundan taşradan mal tedarik edilmesinde muhtesib tezkeresi olmadan mal getirilmesine müsaade edilmemekteydi.²³ Bu da onun İstanbul iāşesinin tedariki esnasındaki rolünü göstermekteydi.

Muhtesib ayrıca esnaf başkanı ve sorumlularıyla da doğrudan temas halindeydi ve hammadde dağıtımının esaslarını, malların alım ve satış koşullarını, satış yerleri ve diğer hususları onların onayını alarak saptamaktaydı. Böylece muhtesib; zanaatkârların, tüccarların ve çeşitli esnaf gruplarının içinde yer alan kalfaların "ekonomik dolaşıma" girmeden önceki süreçlerinde bile çok önemli bir rol oynamaktaydı.²⁴ Muhtesibin yerel piyasaları örgütleme görevinin yanında bir de dene-

¹⁷ Mehmet İpşirli, "Sadrazam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 35, İstanbul 2008, s. 417.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 137.

¹⁹ Mantran, *XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 16.

²⁰ İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 73.

²¹ Uzunçarşılı, s. 138.

²² Ziya Kazıcı, "Hisbe - Osmanlı Devleti", *DİA*, Cilt 18, İstanbul 1998, s. 144.

²³ Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 134.

²⁴ Mantran, *XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 16

tim görevi bulunmaktaydı. Bu görev genellikle esnaf nizamıyla ilgili malın kalitesi ve fiyatını denetlemek ve gerektiğinde cezalandırmak şeklinde olmaktaydı.²⁵

Osmanlı Devleti'nde iâşe organizasyonunda belli bir maddeyi sağlamak, vergi ve dağıtım işlerini düzenlemek amacıyla bir de padişah tarafından yetkili eminler atanırdı.²⁶ İstanbul'un iâşe meselesinde bunlardan birisi Arpa Emini idi. Bu kişi, İstabl-ı Âmire denilen has ahırlara²⁷ ve orduya arpa ile malzeme sağlamakla görevliydi. Arpa Emini şahsında bütünleşen eminlik, daha sonraları diğer tahıl işlerini de üstlenmiş ve XIX. yüzyılda Zahire Nezareti ile birleştirilmişti.²⁸ Arpa Eminliği, buğday fiyatlarına narh koymak, buğday cinsinden vergiler toplamak, bunların İstanbul'a gönderilmesini sağlamak ve tahılın İstanbul'da çeşitli devlet ambarlarında depolanmasını sağlamak gibi görevleri kendinde toplanan bir nevi iâşe nazırlığı gibi görev yapmıştı.²⁹

İâşe meselesinde önemli görevi olan eminlerden bir diğeri de başkentteki sarayın iâşesinden sorumluydu. Saray iâşesinin organizasyonu ile ilgilenen görevliye Matbah-ı Amire Emine denilmekteydi. Bu kişi, sarayın iâşesini gerek üretim bölgelerinde gerekse de İstanbul piyasasında temin etmekle görevliydi.³⁰

Osmanlı Devleti'nde iâşe meselesinde önemli gelişmelerden birisi de Zahire Nezaretinin kurulmasıydı. XVIII. yüzyıla kadar devam eden yapılanma, ihtiyaçları karşılayamaz hale gelince bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un özellikle de kış aylarında iâşesinin sağlanmasında sıkıntı yaşanması, devleti bu alanda doğrudan rol almaya yöneltmişti. Bu kapsamda İstanbul'un iâşe işlerini yürütmek üzere başına müstakil bir nazır tayin edilen Zahire Nezareti, 1793 yılında görevine başlamıştı.³¹ Nezaretin gerçekleştireceği faaliyetlerde ihtiyaç duyduğu finansal desteği sağlayacak bir de hazine kurulmuş ve Zahire Hazinesi'nin kuruluşuyla Nezaret, kendi hazinesi olan müstakil bir kurum haline gelmiş ve iâşe meselesinde daha aktif bir rol oynamıştı.³²

²⁵ Suraya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 71; Mantran, *XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 16.

²⁶ İnalçık, "İâşe - Osmanlı Dönemi", s. 117.

²⁷ Halil Sahillioğlu, "Emîn", *DİA*, Cilt 11, İstanbul 1995, s. 112.

²⁸ Mehmet İpşirdi, "Arpa Emine", *DİA*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 392.

²⁹ Robert Mantran, *XVII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M.Ali Kılıçbay-E. Özcan, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 158.

³⁰ Arif Bilgin, "Matbah-ı Âmire", *DİA*, Cilt 28, İstanbul 2003, s. 118.

³¹ Güran, *a.g.e.*, s. 17.

³² Yavuz Cezar, "Osmanlı Devletinin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi", *Toplum ve Bilim*. Sayı 6-7, 1978, s. 133.

İstanbul'un iâşe meselesinde zahire dışında bir diğer önemli ihtiyaç maddesi de koyun eti idi. Devlet tarafından bu iş için bir görevli, emin olarak tayin edilirdi. Bu aşamada İstanbul şehri için temin ve dağıtımda en önemli görevli önceleri Koyun Emini idi. Daha sonra bu eminlik ortadan kalkmaya başlamış ve yerini XVI. yüzyılda Kasabbaşı'ya bırakmıştı. Kasabbaşılık, XVIII. yüzyılda et iâşesi organizasyonunda daha etkin görev almıştı. Kasabbaşılar bu dönemde koyunların alınması, kışlaklarda bekletilmesi ve gerektiği zaman İstanbul'a getirilip salhanelerde kestirilmesi, ordu için tayinat olarak dağıtılması ve halkın ihtiyacına yönelik kasap dükkânlarına malların taksim edilmesi gibi görevlerden sorumluydular.³³

İstanbul'un iâşesinin temin edilmesinde merkezde oluşturulan yapılanma yanında taşrada da önemli bir organizasyon ağı kurulmuştu. Taşrada oluşturulan bu organizasyonun en yetkilisi kadıydı ve İstanbul'a mal tedariki sağlayan kadı-lara iâşeyle ilgili önemli işler düşmekteydi. Bunların başında, merkezden alınan talimatlar doğrultusunda iâşenin mahallinden tedarik edilerek sorunsuz şekilde depolanması, ardından da İstanbul'a naklinin sağlanmasını koordine etmek gibi işler sıralanmaktaydı.³⁴

İstanbul'un iâşesinde en önemli meselelerden birisi zahire olduğundan, taşrada zahirenin temin edilmesi işlerini takip etmek üzere sevkiyat kapasitesi yüksek olan yerlere geniş yetkilerle donatılmış görevli tayin edilirdi. Bu görevliye zahire mübaşiri denilmekteydi.³⁵ Zahire mübaşirinin, bulunduğu bölgede birçok sorumluluğu bulunmaktaydı. Bunlar arasında fiyatların kontrolü, kapan tüccarlarının denetimi ve iskelede toplanan zahirenin sorunsuz şekilde gönderilmesi gelmekteydi. Zahire mübaşiri genelde birkaç iskeleye birden bakardı ancak Tekirdağ iskelesi gibi önemli zahire sevkiyat merkezlerinde bu mübaşir sadece bir iskeleden sorumlu olurdu.³⁶ Ayrıca her iskeleye, zahire hususunda organizasyonu sağlamak üzere çukadar tayin edilirdi. Bunlar zahire mübaşiri olmadığı zamanlarda mübaşirin görevlerini icra ederler ve zahire mübaşirlerinin yardımcıları olarak vazifelenirlerdi.³⁷

³³ Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İâşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 102.

³⁴ Altınay, s. 114-151; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993, Hüküm nr. 598; BOA, *5 Numaralı Mühimme Defteri*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, Hüküm nr. 539, 1092.

³⁵ Aynural, *a.g.e.*, s. 30.

³⁶ BOA, *Şahayir Defteri (ŞD.d)*, nr. 19, s. 85, Fi evâli-i sene 1210.

³⁷ Aynural, *a.g.e.*, s. 30.

b. İstanbul'un İaşesinin Üretim Bölgelerinden Tedarik Edilmesi

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un iâşesi için çeşitli gıda maddeleri imparatorluğun farklı yerlerinden getirilirdi. Bunlar içerisinde hem başkentin et ve süt gibi temel gıda maddeleri hem de başkentin zahire ihtiyaçları, devlet görevlileri ve izin belgeli tüccarlar vasıtasıyla üretim bölgelerinden belli bir nizamla göre temin edilirdi.

İstanbul'a yiyecek sağlama ihtiyacı, imparatorluğun çeşitli üretim bölgelerini bu merkeze bağladığı gibi iâşe meselesi, merkezî bir ekonomi yaratılmasında da önemli bir etmen olmuştu. Nitekim XVII. yüzyıl ortalarında kent fırınlarının günde 250 ton buğday tüketiyor olması, kent ihtiyaçlarının büyüklüğü hakkında bir fikir vermekteydi.³⁸

Osmanlılar döneminde İstanbul'un ihtiyacı olan zahire için Trakya, Rumeli'nin orta ve kuzey kesimleri ile Eflak-Boğdan önemli tedarik merkezleriydi.³⁹ Devletin İstanbul'un zahire ihtiyacının büyük bir kısmını Rumeli topraklarından karşıladığı bilinmesine karşın buradaki üretimin tüketim karşısında yetersiz olduğu durumlarda Anadolu'dan da zahire istenmekteydi. İstanbul'da yaşanan zahire sıkıntısının ciddiyeti karşısında başta Bursa olmak üzere birçok Anadolu kentinde zahire temin edilmeye çalışılırdı.⁴⁰

İstanbul'un ciddi anlamda zahire ihtiyacının yanında hayvansal gıdalar ihtiyacı da azımsanamayacak derecedeydi. Özellikle küçükbaş hayvan eti İstanbul tüketiminde önemli bir yere sahipti. Koyun temin edilecek yerler ile kasaplar ve celepler hakkında muayyen nizamlar vardı. Koyunlar çoğu defa Rumeli'nin sağ kolundan, Filibe, Üsküp, Ustrumca, Manastır, Avret-hisarı gibi Rumeli şehirlerinden temin edilirdi.⁴¹ Özellikle Eflak-Boğdan'da getirilen koyunların İstanbul piyasasında önemli bir yeri vardı.⁴² Ayrıca Tekirdağ, Limni, Ahyolu ve Rumeli'den

³⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 150.

³⁹ Feridun Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (Bildiriler)*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, s. 198.

⁴⁰ Cafer Çiftçi, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İaşesinde Bursa'nın Rolü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 2004, s.160.

⁴¹ Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 2272, İstanbul 1977, s. 153.

⁴² 1808 Yılında Eflak-Boğdan taraflarından İstanbul'a 1,5 milyon koyunun getirildiği belirtilmekteydi bkz. Bruce McGowan, "The Age of the Ayans 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Cambridge Univ. Press, 1996, s. 720.

kaşvakal peyniri, Karadeniz, Akdeniz, Eflak ve Rumeli'den tulum peyniri, Eflak, Karadeniz ve Eğriboz Adası gibi yerlerden tekerlek peyniri,⁴³ Kefe'de önemli miktarda yağ düzenli olarak İstanbul'a nakledilmekteydi.⁴⁴ Diğer taraftan Edirne taraflarından getirilen sadeyağ da İstanbul ve saray mutfağının aranan ürünleri arasında yer almaktaydı.⁴⁵

İstanbul'un iaşesine yönelik getirilen bu malların yanında Mısır'dan buğday, pirinç, şeker ve baharat, Kuzey Karadeniz bölgelerinden canlı hayvan, hububat, sadeyağ, bal, balık ve deri, Tesalya ve Makedonya'dan hububat ve deri, Mora ile Ege adalarından şarap, zeytinyağı, kuru meyve ve öteki Akdeniz ürünleri İstanbul'un ihtiyacı için tedarik edilen mallar arasındaydı.⁴⁶

İstanbul'un ihtiyaçları içerisinde etin bir nizam çerçevesinde tedariki de önemli bir meseleydi ve XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da kişi başı ortalama tüketilen koyun ve kuzu eti miktarının yıllık 15-20 kg arasında olduğu tahmin edilmekteydi. Ortalama olarak tüketilen bu miktar, et tedarikinin ne kadar önemli bir mesele olduğunu göstermekteydi.⁴⁷

Kentin nüfus miktarı göz önüne alındığında önemli boyutlara ulaşan et tüketiminde iyi organize edilmiş bir sisteminin önemli payı vardı. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nde et iaşesi de celepler ve kasaplar şeklinde ayrılarak iki aşamalı şekilde meydana gelmekteydi. Birinci aşamada olan celepler, gerek Celepkeşan, gerek Kasabbaşılık gerekse de Ondalık Ağnam uygulamaları çerçevesinde özellikle Rumeli taraflarından koyun temin edip sağ kol üzerinden İstanbul'a sürüler halinde getirirlerdi.⁴⁸ Celepler tarafından tespit olunan şekil ve belli bir fiyat üzerinde, gümrük alınmaması şartı ile İstanbul'a getirilen sürüler, çavuşlara teslim edilir ve bunlar tarafından da salhanelere sevk işlemi yapılarak kesimleri tamamlanır, ardından da etin kasaplara dağıtımı yapılırdı.⁴⁹ Malın kasaplara ulaştırılmasıyla da İstanbul halkı belli bir nizama ve fiyata göre satış yapan esnaftan et ihtiyacını temin ederdi.

⁴³ Mantran, *XVII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 187.

⁴⁴ Altınay, *a.g.e.*, s. 117-118.

⁴⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı XXIII, 1962-1963, s. 383.

⁴⁶ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 150.

⁴⁷ Ahmet Uzun, *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 28.

⁴⁸ Türkhan, *a.g.t.*, s. 72.

⁴⁹ Tabakoğlu, *a.g.m.*, s. 127.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'a et tedarik edilmesinde önemli olan hususlardan birisi de celep ve kasap olarak kaydedilenlerin mali durumlarına dikkat edilmesiydi. Yeterli ekonomik güce sahip olmayanların celep ve kasap olarak kaydedilmemesi gerekmekteydi. Çünkü mali yetersizliğe sahip olan kişilere bu işin verilmesi İstanbul'da ciddi anlamda et sıkıntısına yol açabilmekteydi.⁵⁰

Osmanlı yöneticilerin İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanmasında öncelik verdikleri hususlardan belki de en önemlisi zahire meselesi dolayısıyla ekmektir. Ekmek konusu üzerine en alt yetkililerden padişaha kadar tüm yetkililer titizlikle durmaktaydı.⁵¹ Çünkü ekmek darlığı yaşanması kitlelerin davranışlarını etkileyerek çeşitli toplumsal kargaşalara yol açmaktaydı. Osmanlı padişahları da bu durumun farkında olduklarından ekmek darlığı yaşanmaması için gerekli bütün tedbirleri almaktaydılar.⁵² Ekmek meselesine gösterilen önemden dolayı Osmanlı işe sistemi içerisinde özellikle hububat meselesinde üretim faktörlerinden malın İstanbul'da tüketimine kadarki bütün süreçler, devletin sıkı kontrolü altında gerçekleşmekteydi. Bu süreç içerisinde hububat fazlasını İstanbul'a göndermek zorunda olan bölgelerin ve bu bölgelerden gelecek ürünlerin hangi iskelelere nakledileceği en ince ayrıntısına kadar belirlenmekteydi. Özellikle bölgelere gönderilen mübaşirler ve mübaşirlerin kontrolündeki tüccarlar vasıtasıyla bu iş, bir intizam dâhilinde yürütülmekteydi.⁵³

İstanbul'un işe işinde görevli tüccarlar, devlet tarafından ellerine ferman verilen ve getirecekleri miktar kendilerine önceden bildirilen kimselerdi. Kapan tüccarları denilen bu kişiler genellikle Müslümanlardan oluşmaktaydı.⁵⁴ Ancak gayrimüslimler içerisinde güven oluşturmuş kişilere de tezkire verilebilmekteydi.⁵⁵

Kapan tüccarları yaptıkları işin türüne göre ihtisaslaşmaktaydı. Bunlar un kapamı ile yağ ve bal kapamı olarak ikiye ayrışabilmekteydi. Buğday, arpa ve pirinç gibi hububat yanında her çeşit yağ, peynir, işkembe, bal vb. ürünleri içine alan

⁵⁰ BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri, (973/1565-1566), Hüküm nr. 107.

⁵¹ Lütfi Güçer, XVI- XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 152, İstanbul 1964, s. 93.

⁵² Mehmet Demirtaş, Osmanlıda Fırıncılık (XVII. Yüzyıl) İstanbul Örneği, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 154.

⁵³ Lütfi Güçer, "18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 11, İstanbul 1952, s. 404.

⁵⁴ Aynural, a.g.e., s. 52.

⁵⁵ 1579 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 59/352. Şer'iyye sicilinin transkripsiyonu için bkz. Agron İslami, 1579 Numaralı Rodoscuk (Tekfirdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

maddelerin ticaretiyle de uğraşan kapan tüccarları, XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul'un zahire ihtiyacının yüzde doksandan fazlasını karşılamaktaydı.⁵⁶ Devlet tarafından kendilerine İstanbul'a buğday getirme izni verilen tezkireli bu tüccarlar, devletin belirlemiş olduğu kurallara uymak zorundaydı.⁵⁷ Devletin belirlemiş olduğu kurallara uyan tezkireliler dışında yerel tüccarların İstanbul iaşesinde görev alması istenmemektedir. Yereldeki tezkiresiz tüccarlara karşı merkezde bulunan idareciler kuşkulu tavır takınmışlardı. Özellikle bu tüccarların stok yapıp fiyatların yükselmesini beklemelerinden şüphelenilmektedir.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde tezkireli kapan tüccarları ve devlet mubayaacılarının çeşitli bölgelerden zahire mubayaalarında ve bunları İstanbul'a sevk etmelerinde bazen ciddi sıkıntılar ortaya çıkmaktaydı. Sıkıntıları ortadan kaldırmak amacıyla 1748 senesinde birtakım düzenlemelere gidildi. Buna göre ilk iş, kapan defterlerinin bütün kayıtları gözden geçirilerek geçmiş dönemlerde, hangi bölgelerde, ne miktar zahirenin İstanbul'a getirildiğinin tespit edilmesiydi. Daha sonra bu tespitlere dayanarak bir sonraki yıl için kazalardan ve iskelelerden ne miktar zahire mubayaa edileceği tertip edilecekti. Buna mukayese nizamı adı verilmekteydi.⁵⁹ Ancak süreç içerisinde her bir kazanın belirli miktarda tespit edilen zahireyi iskeleye nakletme konusunda isteksiz davrandığı görülmüştü. Buna ilişkin çeşitli örneklere Tekirdağ gibi iaşe tedarik merkezlerinde sık şekilde rastlamak mümkündür.⁶⁰

İaşe meselesinde ortaya çıkan sıkıntılar karşısında devlet, Zahire Nezareti'ni faaliyete geçirerek kurumsal yapılanma ve tedarik yöntemleri başta olmak üzere zahire hususunda birçok düzenlemeleri hayata geçirmişti. Bunlar içerisinde zahire fiyatlandırma işine bakıldığında iki farklı yöntemin uygulanmaya çalışıldığı dikkati çekmekteydi. Miri ve rayiç mubayaası adı verilen bu iki sistemin tarihî gelişmeleri birbirinden farklı olmuştu. Miri mubayaanın tarihi daha eskilere dayanmaktaydı. Daha önceleri yalnız askerî amaçla kullanılan miri mubayaa yönteminden XVIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru İstanbul iaşesi için de yararlanılma yoluna gidilmişti.⁶¹

⁵⁶ Salih Aynural, "Kapan", *DİA*, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 338.

⁵⁷ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 83-84.

⁵⁸ Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-7. Yüzyıllar)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II*, ODTÜ Gelişme Dergisi 1979 – 1980 Özel sayısı, s. 146.

⁵⁹ Aynural, *a.g.e.*, s. 5.

⁶⁰ BOA, *ẒD.d.*, nr. 11, tarih 1180, s. 344.

⁶¹ Güran, *a.g.e.*, s. 19.

Rayıç mubayaası, temel olarak mubayaa fiyatı bakımından miri mubayaadan farklı bir nitelik taşıyordu. Bu sistemde fiyatın, esas olarak gerçek piyasa fiyatı olması gerekiyordu. Ancak uygulamada rayıç mubayaa fiyatı da gerçek piyasa fiyatı değildi. Rayıç mubayaa uygulamasının başlangıcında piyasa fiyatına oldukça yakın olarak tespit edilen ve “rayıç-i mutedile” olarak adlandırılan bu fiyat zamanla piyasa fiyatlarının gerisinde kalmıştı.⁶² Fiyatlar tespit edildikten sonra o bölgenin kadı ve naibi tarafından bir ilamla bu durum ilan edilmekte ve bu ilam, fiyatı belirlenen zahire numuneleriyle birlikte İstanbul’a gönderilmekteydi. Gönderilen numuneler ve ilam onaylandıktan sonra sevkiyat gerçekleşmekte ve mal İstanbul’a ulaştıktan sonra tekrar kontrol edilmekteydi. Malın numuneleriyle gerçeği arasında bir farklılık yoksa gelen mallar ilgili yerlere sevk edilmekteydi. Bu şekilde İstanbul’daki yetkililer zahire fiyatlarını ve malı yakından takip etme imkânı bulmaktaydı.⁶³

Osmanlılar döneminde İstanbul’un iaşesi açısından maliyet ve en kısa sürede malın İstanbul’a ulaştırılması oldukça önemsenen bir meseleydi. Bunun için mecburi olarak deniz yolu tercih edilmekteydi. Bir malın tedarik edilerek İstanbul’a ulaştırılmasında ise üretim bölgeleri ile limanların yakın bir ilişkisi mevcuttu.

Klasik Dönem’de İstanbul’un tahıl kaynakları ve çıkış limanları şu şekildeydi:⁶⁴

Tahıl Kaynakları	Çıkış Limanı
Trakya Ovaları	Tekirdağ Limanı
Tuna Havzası	İbrail, İsakçı ve Constanta Limanları
Bulgar Mahsulü	Burgaz Limanı
Dobruca-Don Kuşağı	Kili, Akkerman, Azak ve Kefe
Tesalya Ovası	Volos İskelesi
Batı Anadolu	Foçalar ve İzmir
Mısır	Dimyat ve İskenderiye

⁶² Güran, *a.g.e.*, s. 20.

⁶³ Aynural, *a.g.e.*, s. 35, 143.

⁶⁴ Halil İnalçık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper, Eren Yayınları, İstanbul 2000. s. 228; Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Cambridge Univ. Press, 1996, s. 180-181.

XVIII. ve XIX. yüzyılda İstanbul'a ülkenin değişik yerlerinden gelen zahirenin tedarik yerlerine ayrıntılı bakıldığında ise bunlar; Anadolu, Azak, Balçık, Beserabya, Burgaz, Edirne, Enez, İbrail, İsmail, Kalas, Kırım, Köstence, Levant, Maçın, Mısır, Odesa, Ordu, Poti, Rusçuk, Rumeli, Samsun, Silistre, Suriye, Taygan, Tekirdağ (Rodocuk), Varna ve Volos olarak dikkati çekmekteydi.⁶⁵

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren gerek kapan tüccarları gerekse de Zahir Nezareti tarafından deniz ulaşımı müsait yerlerde İstanbul için zahire tedarik edilmekteydi ve bunlar içerisinde de Karadeniz kıyılarının önemli bir paya vardı. Nitekim (1795-1835) döneminde İstanbul fırınlarına Zahire Nezareti tarafından verilen buğdayın %32,5 gibi önemli bir bölümünün geliş bölgesi Karadeniz'in Rumeli kıyılarıydı. İkinci önemli kaynak ise Marmara bölgesiydi. Her iki bölge İstanbul fırınlarına dağıtılan buğdayların yarısının kaynağını teşkil etmekteydi.⁶⁶ Karadeniz'de zahire tedarik edilen yerler içerisinde bilhassa Rumeli kıyılarını içine alan Tuna havzasındaki miktar önemli boyutlardaydı. Tuna havzası, geniş bir üretim bölgesini içine almaktaydı ve içindeki küçük nehirler yoluyla da Karadeniz'e bağlanmaktaydı. Ancak bölgenin bütün avantajlarına rağmen genellikle kışın donan Tuna Nehri ve civarındaki ağır tabiat koşulları, iaşenin deniz yoluyla İstanbul'a naklini olumsuz etkilemekteydi.⁶⁷ Bütün güç koşullara rağmen gemiler yola çıksalar ve İstanbul'a ulaşılar dahi Karadeniz'in dalgalı yapısından dolayı gelen hububatta zayıfların olması muhtemeldi. Bu açıdan İstanbul için Karadeniz'den gelecek hububat özellikle yılın belli dönemlerinde öngörülemez bir hal alıyor ve bu da doğal olarak başka bölgeleri iase açısından daha değerli hale getiriyordu.⁶⁸

İstanbul kentinin iaşesinin temin edildiği yerler içerisinde özellikle Marmara Denizini çevreleyen bölge, Karadeniz'in Rumeli kıyısından daha geniş biçimde organize edilmişti. Bunlar içerisinde Trakya'nın Marmara sahilindeki Tekirdağ-Rodocuk bir tahıl deposuydu ve mümkün olan en fazla ürünün planlı şekilde İstanbul'a ulaştırılmasını sağlayacak biçimde yapılandırılmıştı.⁶⁹ Ulaşım, hava koşulları ve maliyet gibi avantajlarından dolayı zahirenin buradan tedarik edilerek İstan-

⁶⁵ Mevlüt Camgöz, *19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Tahıl Fiyatları ve Tedarik Bölgeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 65-130.

⁶⁶ Güran, *a.g.e.*, s. 26.

⁶⁷ Tuna bölgesinden başkent İstanbul'a zahire başta olmak üzere diğer iase maddelerinin nakli hakkında bkz. Gökçen Coşkun Albayrak, *19. Yüzyılda Osmanlı Tınası'nda Ticaret*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 204-237.

⁶⁸ Rhoads Murphey, "Provisioning İstanbul: The State And The Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food And Foodways*, 1988, II, s. 219-220.

⁶⁹ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 97.

bul'a gönderilmesi için sık aralıklarla yetkililere emirler gönderilmekteydi. Tekirdağ ise bu ihtiyaca bölgesiyle birlikte cevap vermeye çalışmaktaydı.⁷⁰ Çevresindeki yerleşim birimleri de iâşe sisteminin işleyişi bakımından Tekirdağ'a tabiydi ve bu da Tekirdağ'ın bölgedeki diğer kazalara göre idari ve ekonomik açıdan daha hızlı bir gelişim göstermesini sağlamıştı. Osmanlılar döneminde Tekirdağ'ın önce kasaba sonra kaza ve daha sonra da sancak merkezine kadar süren idari yapı değişikliklerinde bu gelişimi görmek mümkündür.

2. İâşe Tedarik Merkezlerinden Tekirdağ Kazasının İdari Yapısı

Osmanlı Devleti'nin idari yapılanması en küçük idari birim köyden başlayarak sırasıyla nahiye, kaza, sancak ve eyaletten meydana gelmekteydi. Bu yapı, sağlam bir temel üzerine kurulduğundan Osmanlılar dönemi boyunca taşra idari yapılanması adı altında etkili şekilde varlığını devam ettirmişti.

Osmanlı Devleti'nin taşra idari yapılanmasına göre Tekirdağ, zaman içinde değişiklikler geçirmiş bir yerleşim birimiydi. Kuruluşundan itibaren Trakya ovalarında yetişen buğdayın ihraç pazarı durumunda olan Tekirdağ, Bizans kaynaklarında Rodosto, Osmanlı kaynaklarında da Rodoscuk olarak geçmekteydi.⁷¹

Osmanlılar tarafından Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçişinden hemen sonra fethedilen ve bu dönemde bir kasaba olan Tekirdağ, ilk dönem kaynaklarında "Nâhiye-i Tekfurdağ" diye kayıtlıydı. XVI. yüzyılın ortalarına doğru ise kaza olarak kaydedilmeye başlanmıştı. Bu dönemlerde kazanın Rodoscuk, İneçik ve Banados olmak üzere üç nahiyesi mevcuttu. Tekirdağ kadısının kaza merkezi Rodoscuk'ta ikamet ettiği, İneçik'te ise bir kadı naibinin görev yaptığı bilinmekteydi.⁷²

Tekirdağ kazası, XVI. - XVIII. yüzyıllar arasında birçok kaynakta Rumeli Eyaleti'nin Çirmen Sancağı'na bağlı bir yerleşim merkezi olarak geçmekteydi.⁷³

⁷⁰ BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS)*, nr. 466/19451, 05/N/1225; İstanbul'un iâşesi için Çorlu, Ereğli ve Silivri vs. kazalarda İstanbul'a buğday gönderilmesi hakkında bkz. BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD)*, nr. 87/4343, 18/M/1243; BOA, *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, nr. 608/29845, 29/Z/1225; BOA, *C.BLD*, nr. 59/2910.

⁷¹ Hacer Ateş, "Tekirdağ", *DİA*, Cilt 40, İstanbul 2011, s. 359-360.

⁷² Hacer Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 18-19.

⁷³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Yer Adları I: Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, haz. Ahmet Özkılınc, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ, Ankara 2013, s. 21, 45; BOA, İbnülemin Timar ve Zeamet (İE.TZ), nr. 11/1095, 16/03/1118; BOA, Ali Emiri Abdülhamid I (*AE.SABH.I*), nr. 119/8086, 04/05/1199; BOA, *AE.SABH.I*, nr. 241/16078, 03/09/1200; BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS)*, nr. 134, 18/Ca/1204; BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV)*, nr. 571, 29/Ra/1218.

XVII. yüzyılda kısa bir dönem Rumeli Eyaleti'nin Gelibolu Sancağı'na bağlı bir kaza olarak da kaydedilen Tekirdağ, 1812 yılından itibaren Silistre Eyaleti'nin Vize Sancağı'na tabi olarak varlık göstermekteydi.⁷⁴ XVIII. - XIX. yüzyıllardaki Osmanlı Devleti belgelerinde Tekfurdağı adıyla zikredilen, özellikle İstanbul'un iâşesinin karşılanmasındaki öneminden dolayı gelişim içerisinde olan ve 1831 sayımlarında 11.537 erkek nüfusa ulaşan Tekirdağ Kazası,⁷⁵ Tanzimat süreciyle birlikte artık Edirne Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsüne kavuşmuştu.⁷⁶ 1867 Tarihli vilayet yapılanmasıyla da Edirne Vilayeti'ne bağlı sancak görünümünü devam ettiren Tekirdağ; Vize, Lüleburgaz, Midye, Hayrabolu, Malkara ve Çorlu kazalarının bağlı bulunduğu Doğu Trakya bölgesinde oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı. Sancak mutasarrıfının da ikamet ettiği ve bölgenin iâşe sevkiyat merkezi de olan Tekirdağ merkez kaza ise bu dönemde sancağın idari merkezi olma pozisyonunu sürdürmekteydi.⁷⁷ 1880'lere doğru gelindiğinde ise Edirne Vilayeti'ne bağlı Kırklareli Sancağı'nın oluşturulmasıyla Vize, Lüleburgaz ve Midye kazalarının Kırklareli'ne bağlanması, Tekirdağ Sancağı'nın topraklarının azalmasına neden olmuştu. Ancak topraklarının azalmasına rağmen göçlerle birlikte nüfusu artan ve 1881/1882-1893 sayımlarında merkez kaza nüfusu 41.432'e sancak toplam nüfusu da 93.272 kişiye ulaşan Tekirdağ; verimli topraklara sahip Çorlu, Hayrabolu ve Malkara kazalarıyla önemli bir zirai üretim merkezi olarak varlığını devam ettirmişti.⁷⁸

3. Tekirdağ Kazası ve Çevresinde İstanbul'un İâşesine Yönelik Üretim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde iktisadi sistem, yüzyıllar boyunca kendi içerisinde tutarlı ve bütünlük arz eden yapısıyla dikkati çekmiştir. Bu sistem içerisinde yer alan üretim faaliyetleri, XIX. yüzyılın ortalarına kadar devletin belirlemiş olduğu sınırlar ve tüketim ihtiyaçları çerçevesinde arz ve talep dengesi gözetilerek sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nde iktisadi sistem içerisinde temel ihtiyaç maddeleri üretiminin aksamamasına hassasiyet gösterilmiş, başta buğday ve arpa olmak üzere

⁷⁴ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 422, 484.

⁷⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 195.

⁷⁶ BOA, *Nüfus Defteri (NFS.d)*, nr. 4013, 29/12/1254; BOA, *NFS.d*, nr. 4015, 29/12/1254; BOA, *NFS.d*, nr. 3971, 29/12/1255; BOA, *Cevdet Adliye (C.ADL)*, nr. 64/3866, 29/Z/1255; BOA, *Cevdet Dâhiliye (C.DH)*, nr. 168/8398, 29/Z/1255.

⁷⁷ Salname-i Vilayet-i Edirne 1293, s. 138-147; Salname-i Vilayet-i Edirne 1301, s. 112-113.

⁷⁸ Salname-i Vilayet-i Edirne 1309, s. 355-374; Salname-i Vilayet-i Edirne 1310, s. 658. Salname-i Vilayet-i Edirne 1317, s. 215-240.

re temel ihtiyaç maddelerinin üretim ve sevkiyat bölgesi olan Tekirdağ kazası ve çevresine işe açısından büyük önem atfedilmiştir.

a. XVIII. Yüzyıl ve Öncesindeki Üretim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde ziraat, sanayi ve madencilik gibi çeşitli sektörlerde üretim faaliyetleri gerçekleştirilmekteydi. Bunlar içerisinde nüfusun önemli kısmının geçim kaynağı olan zirai sektörün ayrı bir yeri vardı. Osmanlı Devleti'nde zirai ekonominin ve önemli bir devlet politikası olan işe sisteminin etkili şekilde uygulandığı bölgeler vardı ve bu bölgelerden birisi de Trakya topraklarıydı. Burada yer alan Tekirdağ, devletin işe sistemini ayakta tutan merkezlerden birisi olarak dikkati çekmekteydi.

Osmanlı Klasik Dönemi'nde özellikle İstanbul için önemli bir tahıl üretim merkezi olarak kabul edilen Tekirdağ'da (Rodoscuk) XVI ve XVII. yüzyıllarda üretilen hububat miktarının toplamı konusunda fazla ayrıntıya sahip olunmasa da burada üretilen hububatın İstanbul için önemli olduğu bilinmekteydi.⁷⁹ Nitekim Tekirdağ şer'iyye sicillerindeki bazı kayıtlara bakıldığında üretim yapılan sahalarda içerisinde en fazla ağırlığa tahıllar içerisindeki buğday ve arpanın sahip olduğu, üreticilerin servet değerleri toplamının da yarından fazlasının buğday ve arpa alanlarından meydana geldiği görülmekteydi.

Osmanlı idaresi altındaki Tekirdağ'da üretim faaliyetlerinden birisi de hayvansal yağ üretimiydi. Devlet, Tekirdağ-Rodoscuk'taki yağhaneleri sürekli olarak korumaktaydı. Bu kapsamda yağhane işletenler, mahallî idarecilerden gelen kanundışı taleplere karşı desteklenmeye çalışılıyordu. Ayrıca devlet, İstanbul civarında veya Marmara sahillerindeki hayvansal yağları da miktar ve kalite açısından tespit ederek teftişler yapıyordu.⁸⁰

Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi'nde İstanbul piyasasına yönelik üretim faaliyetleri içinde bir diğer husus da sarayın ihtiyaçlarıydı. Nitekim Tekirdağ'da üretilen hayvansal ürünler içerisinde özellikle saray için imal edilen sucuklar dikkati çekmekteydi.⁸¹ Yine sarayın tüketimi için tavukların bir kısmı da buradan karşılanmaktaydı.⁸²

Tekirdağ'da üretim faaliyetleri içerisinde bir diğeri ise bağıcılıktı. Buradaki

⁷⁹ Faroqhi, a.g.m., s. 144.

⁸⁰ Faroqhi, a.g.m., s. 150.

⁸¹ Ebru Boyar and Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, UK 2010, s. 152.

⁸² Bilgin, a.g.m., 118.

üzüm bağlarında gayrimüslimler için şarap yaptırılır, geri kalanının pekmez ve turşu için kullanılmasına müsaade edilirdi.⁸³ Kaza genelindeki bağlardan elde edilen şaraplar, fiçılara konup arabalarla Rodosçuk'a getirilip satılırdı. Arabayla kasabaya getirilen şarapların satışı esnasında ise satıcıdan kanun gereği fiçı başına 12 akça vergi alınır.⁸⁴

Tekirdağ'daki çeşitli ahaliye ait tereke kayıtlarına bakıldığında, merkezde ikamet eden hanelerin önemli kısmının bağlarına rastlanmaktaydı. Bölgedeki şarap üretimi daha çok merkezdeki mahalleler arasında gayrimüslim ahalinin yoğunluklu olarak yaşadığı yerlerde yapılmaktaydı. Gayrimüslimlerin terekeleri arasında şarap mahzenlerinin de düzenli olarak defterlere kaydedildiği görülmekteydi.⁸⁵ Tekirdağ'da daha çok gayrimüslim hanelerin bir veya birkaç dönümlük bağlarından imal ettikleri şaraplar, kendi kullanımlarının karşılanmasından sonra görevliler tarafından mubayaa edilmekteydi.⁸⁶ Bölgede geleneksel yöntemlerle imal edilen şaraplar, İstanbul'da bulunan çeşitli sefaretler ve gayrimüslim tebaanın ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışması açısından kayda değer ölçülere ulaşabilmekteydi.⁸⁷

b. XIX. Yüzyıldaki Üretim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın başlarındaki genel anlamıyla üretim yapısı, daha önceki yüzyıllarda devam eden geleneksel yapının devamı niteliğini göstermekteydi. Bu çerçevede Tekirdağ'da üretimin aldığı şekiller de Osmanlı genelinde uygulanan iktisadi politikalar ekseninde seyretmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat süreci birçok alanda olduğu gibi zirai üretim faaliyetlerinde de bir dizi dönüşümü beraberinde getirmişti. Tanzimat, ziraatta yeni düzenlemelerle birlikte zirai ürünlerin pazarlama ve ticaretinde liberal bir uygulamayı hayata geçirmeye çalışmıştı. Uygulanan ziraat politikaları, iç ve dış talep şartları Tanzimat Dönemi'nin hızlı zirai genişleme dönemine girmesini sağlamıştı. Zirai üretim artışına paralel olarak geçimlik üretim tarzı da yerini giderek piyasa

⁸³ Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 156.

⁸⁴ Ateş, *a.g.t.*, s. 178-179.

⁸⁵ Özlem Sert Sandfuchs, *Reconstructing a Town From Its Court Records Rodosçuk (1546-1553)*, Submitted to Ludwig-Maximilians Universität, Ph. D. Thesis, München, 2008, s. 156; 1751 Numaralı Rodosçuk Şer'iyye Sicili, nr. 10/a, 11/a; 1762-1768 yılları arasında ait Rodosçuk şer'iyye sicilinin transkripsiyonu için bkz. Emine Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

⁸⁶ BOA, *Cevdet Hariciye (C.HR)*, nr. 133/6636, 29/L/1236; BOA, *HAT*, nr. 1384/54842, 29/Z/1203; BOA, *Cevdet Maliye (C.ML)*, nr. 145/6125, 28/N/1213.

⁸⁷ BOA, *HAT*, nr. 198/ 9972, 29/Z/1206.

ilişkileri güçlenmiş bir yapıya bırakmış ve bunun yanında Osmanlı üreticilerinin dünya piyasa şartlarına entegrasyonu da artmıştı.⁸⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti genelinde olduğu gibi Tekirdağ'da da tarımsal üretim kapsamında piyasaya ve ihracata yönelik üretimin artması, geleneksel üretim faaliyetlerinde belli bir dönüşüme sebebiyet vermişti. Tarımsal ürünlerin farklılaşması doğal olarak tarımsal işletmeler, iş gücü, sermaye yapısı, üretim teknik ve metotları ile devletin elde etmiş olduğu vergilerde de değişikliklere ve çeşitliliklere yol açmıştı.⁸⁹

XIX. yüzyılda tarımda yaşanan gelişmeler çerçevesinde Tekirdağ bölgesinin tarımsal üretim yapısına bakıldığında tahıllar grubunda buğday ve arpa ekiminin önceki yüzyıllardaki gibi yaygınlık arz ettiği görülmüştü. Ekilen bu ürünler, Tanzimat Dönemi'nde de Tekirdağ iskelesinde toplanarak İstanbul'a sevk olunmaya devam etmişti.⁹⁰ Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tekirdağ kazasını da içine alan sancağın hububat ağırlıklı üretim yapısı, belli oranlarda değişmeye başlamış ve bu dönemde artık sanayi bitkileri de üretimde yerini almıştı. Bu çerçevede Tekirdağ'ın 1891 yılına ait bitkisel üretim verilerine bakıldığında gayrimüslimlerin yoğun yaşadığı yerlerde tütün üretim miktarlarının süreç içerisinde artış gösterdiği anlaşılmıştır. Tütün üretimi, Osmanlı Devleti'nde Düyun-ı Umumiye'nin kontrolündeki Reji İdaresi tarafından denetim altında tutulduğu için bu üretimden en fazla yararlananların, Tekirdağ ve civarındaki gayrimüslimler olduğu tespit edilmiştir.⁹¹

Osmanlı Devleti'nde iae açısından Klasik Dönem'e ait birçok iktisadi özelliğin 1860'lı yıllara kadar fazla değişmediği görülmekteydi.⁹² Bu kapsamda XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı üretim sisteminin geleneksel anlayışının devam ettiğine ilişkin emarelere Tekirdağ'da da rastlanmaktaydı. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Osmanlı Devleti, artık geleneksel üretim tarzından yavaş yavaş uzaklaşarak Avrupa'da uygulanan fabrika sistemine geçmeye başlamıştı. Bunun yansımaları çeşitli şekillerde taşrada da gözlenmiş ve Tekirdağ gibi önemli bir zirai üretim merkezinde değirmenlerin yanında,

⁸⁸ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 219.

⁸⁹ Kaya Göktepe, *Tekirdağ Sancağı'nda Tarımsal Yapı (1840-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 296.

⁹⁰ 1840 senesinde Edirne muhassıllığı aşarı Arpacı Agob'a ihale edilmiş ve Arpacı Agob tarafından 9601 kile buğday, sefain gemileri vastasıyla İstanbul'a nakledilmişti bkz. BOA, *C.ML*, nr. 17500.

⁹¹ Göktepe, *a.g.t.*, s. 305.

⁹² Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 95.

sınırlı sayıda da olsa dakik (un) fabrikaları, üretim sisteminin bir unsuru olarak ortaya çıkmıştı.⁹³

Yenileşme Dönemi'nde Tekirdağ'a özgü diğer bir faaliyet kolu da Klasik Dönem'den beri devam eden şarap üretimidir. Özellikle Tekirdağ'da bağcılığın yaygın olduğu ve gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı kaza ve karyeler ile bazı çiftliklerde şarap imalatının yapıldığı bilinmekteydi. Tekirdağ ve civarında şarap imalatında ön planda olan yerlerin başında; Kumbağı, Şarköy, Naib, İncecik ve Araklı gibi nahiyeler ile Çorlu ve Malkara kazaları gelmekte idi. Belirtilen yerlerin ortak özelliği ise ahali arasında gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşamasıydı. Bunlar arasında Araklı nahiyesine bağlı Umurca çiftliğinde şarap imalatı dikkati çekmekteydi. Hatta çiftlikte imal edilen şarapların Avrupa'ya pazarlandığı ve Avrupa'da ciddi alıcılarının olduğu görülmekteydi.⁹⁴

4. İstanbul'un İaşesinde Ulaşım Sistemi Açısından Tekirdağ'ın Önemi

Osmanlı ulaştırma teşkilatı içinde kara ulaşımı ile deniz ulaşımı bütünlük hâlinde işlevlerini yerine getirmekteydi. Bir malın önce mahallinden alınarak kara yolu ile en yakın iskeleye, oradan da deniz yolu ile devletin belirlemiş olduğu bölgeye sorunsuz şekilde nakledilmesi, iaşe politikasının önemli bir parçasıydı.

Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi'nden itibaren İstanbul'un iaşesinin sağlanmasında akla ilk gelen yerlerden birisi olan Tekirdağ-Rodosçuk Limanı'na özel işlevler yüklenmişti. Marmara sahillerinde bulunan başka yerleşmeler de benzeri işlevler görmekteydi, ama özellikle bu kasaba İstanbul'a hizmet eden bir liman olarak işlemekteydi. Ayrıca Tekirdağ-Rodosçuk Limanı Edirne'ye de hizmet etmekteydi. Bu durumda Tekirdağ-Rodosçuk hem Trakya'da üretilen hububatı hem de deniz yoluyla gelen malları alabilmek için iki kent arasında açık bir rekabetin aracı olmuştu.⁹⁵

Tekirdağ'ın Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapan iki kent arasında yer alması ve devletin iaşeye gösterdiği hassasiyet, bu güzergâhta sistemli bir ulaşım teşkilatının oluşturulmasına ihtiyaç hissettirmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Avrupa ile bağlantısını hem karadan hem de denizden birleştiren bir hatta bulunan Tekirdağ kazasında gerçekleşen durumlar, Osmanlı Devleti'nin ulaşım politikalarına da ışık tutmaktadır.

⁹³ Göktepe, *a.g.t.*, s. 132.

⁹⁴ Salname-i Vilayet-i Edirne 1309, s. 357-358; Salname-i Vilayet-i Edirne 1310, s. 663.

⁹⁵ Faroqhi, *a.g.m.*, s. 139, 142.

a. Karayolu Ulaşımı

Geniş topraklar üzerine yayılmış olan Osmanlı Devleti, gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de çeşitli karayolları ağına sahipti. Osmanlı karayolları, ana yollar ve tali yollardan meydana gelmekteydi. Anayollar, İstanbul'dan başlamak üzere Anadolu ve Rumeli yönünde Orta Asya Türk devleti geleneğinin devamı olarak sağ kol, sol kol ve orta kol olmak üzere üç ana koldan müteşekkildi.⁹⁶ İstanbul ile Rumeli hattında yer alan ana yollardan sol kol üzerindeki merkezlerinden birisi de Tekirdağ kazasıydı ve bu kaza, Trakya bölgesindeki diğer yerleşim yerleri ile düzenli işleyen karayolu ağı sayesinde bağlantı halindeydi.

Osmanlı Devleti'nde Rumeli ile İstanbul arasında askeri ve ticari açıdan önemli bir noktada bulunan Tekirdağ ve çevresinde karayolu ulaşımının aksama-dan devam etmesine büyük özen gösterilmekteydi. Karayolu ile Rumeli'den getirilen ürünler, Tekirdağ kaza merkezindeki iskeleye ulaştırılmaktaydı.

Tekirdağ-Rodosçuk gibi liman merkezli yerleşim yerine Trakya ve Balkanlar-da çeşitli ürünler sevk edilmekteydi. Balkanlar ve Edirne'den elde edilen buğday, deri, yapağı, demir gibi ticari metalar Rodosçuk iskelesine genelde karayolu ile getirilmekte idi. Bu taşıma işleminde deve, at ve merkeplerden faydalanılmaktaydı. Gerek Samakov gerek Filibe ve Edirne'den Rodosçuk iskelesine mal getirecek olan tüccarlar, malın cinsi ve miktarına göre arabacılarla pazarlık usulü anlaşarak malın sevkiyatını yapmaktaydı.⁹⁷

Tekirdağ-Rodosçuk'tan gelip Edirne üzerinden geçerek Filibe'ye giden karayolunun oldukça işlek olduğu görülmekteydi. Bu yolda yaygın olarak araba kullanılmakta ve yakında bulunan Bergos (Lüleburgaz) kasabasında da ayrı bir araba pazarı bulunmaktaydı. Araba yolunun güzergâhı ayrıntılı olarak belirtilmediği hâlde, Edirne'ye vardıktan sonra Meriç vadisini izleyerek Filibe'ye ulaşımın sağlandığı bilinmekteydi. Edirne'den Tekirdağ-Rodosçuk'a kadar giden karayolunun Meriç yolundan daha kısa olması da taşımacılıkta küçümsenemeyecek bir etkiye sahipti.⁹⁸

⁹⁶ Mehmet Taştemir, "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara - Deniz - Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s. 13.

⁹⁷ Kara yolu ulaşımında develer genellikle devlete ait malzemelerin taşınması için kullanılmakta idi. Bunlar *mîri develer* olup Tekirdağ'ın kuzey batı sınırında bulunan Hayrabolu Mîri Ahır, develerin bakılıp beslendiği yerlerden biri olarak organize edilmişti bkz. Ateş, *a.g.t.*, s. 229-230.

⁹⁸ Faroqi, *a.g.m.*, s. 141-142.

Trakya bölgesindeki karayolunun bu işlek haline rağmen özellikle XIX. yüzyılın ortalarında artan asayişsizlik hadiseleri ve devletin içine düştüğü ekonomik sorunlar, doğal olarak bölgenin karayolu ulaşımını olumsuz etkilemişti. Bunun yansımaları ise yolların bakımı ve onarımına yeterli kaynağın ayrılamamasıydı. Ayrıca zaptiye işlerinde istihdam edilenlerin almış oldukları ücretlerin düşüklüğü de başka bir problem olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bilhassa bölgenin asayişini sağlamakla görevli olanların, almış oldukları ücretlerin diğer mesleklerle göre düşüklüğünü gerekçe göstermek suretiyle işlerini terk ederek özellikle tarım sektöründe ücretli işçi olmaya yönelmeleri, XIX. yüzyılda Tekirdağ civarında sık karşılaşılan hadiseler arasındaydı.⁹⁹

b. Deniz Ulaşımı

Osmanlı Devleti'nde ulaşım sistemi ağırlıklı olarak deniz ulaşımı etrafında şekillenmekteydi. Ulaşım maliyetlerinin uygun olması ve güvenlik sorunlarının daha az yaşanması gibi sebeplerle özellikle İstanbul'un tüketiminin karşılanmasında deniz ulaşımı teşvik görmekteydi.

İstanbul'a, ülkenin çeşitli yerlerinden tüketim maddeleri deniz yolu ile sevk edilmekteydi. Üretim bölgelerinden iskelelere kadar yapılan nakliyat, nehrin olması halinde önce bu yol tercih edilmekte, nehir ile iskele arasında kalan mesafede ise araba veya hayvanlardan yararlanılmaktaydı. Nitekim Filibe, Pazarcık gibi Tekirdağ'a uzak, Trakya'nın kuzeybatı kazalarında üretilen zirai ürünlerin, kazaların ihtiyacının karşılanmasından sonra kalan kısmının Meriç nehri üzerinden Edirne'ye, oradan da arabalarla Tekirdağ iskelesine nakledilmesi düzenli işleyen iâşe sistemi sayesinde mümkündür.¹⁰⁰

İstanbul'un önemli bir tüketim şehri olması, deniz ve kara ulaşım ağının İstanbul'a yönlendirilmesi gerekliliğini ortaya çıkardığından koşullar icabı ihtiyaçlar deniz yoluyla temin edilmekteydi.¹⁰¹ Çünkü yeterli üretimin gerçekleştirilemediği İstanbul için hububat meselesinde en büyük sorun, hiç kuşkusuz "nakliye" problemiydi. Pahada hafif yükte ağır bir özellik gösteren hububatın karadan nakli aşırı derecede maliyet artışına sebep olmaktaydı.¹⁰² Kara yollarında nakliyat hayvan sırtında ve genellikle deve, at, katır ve merkep vasıtasıyla yapılırsa da bu şekilde za-

⁹⁹ Göktepe, *a.g.t.*, s. 190-191.

¹⁰⁰ BOA, *Zahayir Defteri (ZD.d)*, nr. 9, tarih 1162, s. 26.

¹⁰¹ Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 23, Bahar 2008, Ankara 2010, s. 57.

¹⁰² İnalçık, "İâşe - Osmanlı Dönemi", s. 116.

hire taşımak hem uzun sürmekte hem de maliyeti arttırmaktaydı. Yalnızca nakliye ücretinden dolayı buğdayın fiyatı bazı uzak bölgelerde %125 oranında yükselebilmekte idi.¹⁰³ Bu da başkent iâşesi için deniz yolunu gerekli hale getirmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde özellikle ekonomik ve askeri amaçlar için ilerlemesinde fayda görülen deniz ulaşımı, teknik yeniliklere göre çeşitli gelişmeler göstermiş ve üç ayrı döneme ayrılmıştı. Birincisi, İmparatorluğun kuruluşundan XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden kürekli gemiler (çekdiri veya kadirga) dönemi, ikincisi bu tarihlerden XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden yelkenli gemiler (kalyon) dönemi, üçüncüsü de İmparatorluğun yıkılışıma kadar süren buharlı gemiler dönemiydi.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti'nde iâşe sisteminin düzenli şekilde varlığını devam ettirdiği dönemlerde belgelerden anlaşıldığı üzere, deniz ulaşımı ağırlıklı olarak yelkenli gemiler ile sağlanmaktaydı. İâşe kapsamında başkent İstanbul'un ihtiyaçları bu gemilerin özelliklerinden dolayı hava koşullarının uygun olduğu yılın belli dönemlerinde yoğunlaşmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde ürünleri iç pazarda nakletmekte kullanılan yelkenli gemiler, Osmanlı Klasik Dönemi'nde olduğu gibi 1850'li yıllarda hâlâ önemini korumaktaydı. Bu açıdan Tanzimat Devri, Osmanlı Devleti'nde yelkenli ve buharlı gemiler arasında bir denge dönemiydi. Bundan sonra denge, buharlı gemiler lehine gelişmişti. Ancak yine de ülke içindeki bazı limanların altyapı eksikliği nedeniyle buharlı gemilere elverişli olmaması ve kısa mesafelerde yelkenli gemilerin daha ekonomik olması gibi sebepler, yelkenli gemilerin buharlı gemilere karşı bir süre daha varlık göstermesine imkân sağlamıştı.¹⁰⁵

XIX. yüzyılda, başlangıçta askeri amaçlı olarak kullanılan buharlı gemiler, zamanla Osmanlı deniz ve nehirlerinde posta, yolcu ve yük nakliyatında yaygın olarak kullanılmaya başlamıştı.¹⁰⁶ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerek İstanbul'da gerekse başka yerlerde buhar gücünün yelken karşısında üstünlüğü daha belirgin hale gelmişti. Bu durum buharlı gemilerin sağladığı hız ve güvenirlikten

¹⁰³ Güçer, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁴ İdris Bostan, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi Kadırgadan Kalyona" *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, 2004, s. 67.

¹⁰⁵ İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXI, Sayı 2, Aralık 2006, s. 49,54.

¹⁰⁶ Davut Hut, "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara - Deniz - Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, s. 108.

kaynaklanıyordu. XIX. yüzyılda İstanbul'a uğrayan buharlı gemilerin ortalama ağırlığı 1250 tondur. Bu gemilerin taşıma kapasitesi her geçen gün artmıştır.¹⁰⁷

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren deniz ulaşım teknolojisinde buhar gücünün yaygınlaşması ve yelkenli gemilerden buhar gücü ile çalışan gemilere geçilmesi, tüm Osmanlı deniz sularında olduğu gibi Tekirdağ'ın da deniz ulaşımını daha planlı hâle getirmişti. Böylelikle deniz ulaşımında zamanın öngörülebilir hâle gelmesi ve buhar gücü ile çalışan daha ağır tonajlı gemilerin faaliyete geçmesi, limana sahip bölgeler arasında doğal olarak ekonomik ilişkileri geliştirmişti. Bu bağlamda Tekirdağ iskelesinden İstanbul'a düzenli olarak çalışan Tersane-i Amire'ye ait buharlı gemiler, İstanbul'un zahire ihtiyacını karşılayan Marmara Denizi limanlarından Gemlik, Mudanya, İzmit, Bandırma ve Erdek gibi diğer sahil merkezlerine de haftanın belirli günlerinde uğramaya başlamışlardı.¹⁰⁸ Diğer taraftan Tekirdağ Limanı'nda buharlı gemilerin yer alması ile ulaşımın daha işlevsel hâle gelmesi, güvenlik sorunları nedeniyle etkili olarak kullanılmayan Tekirdağ-İstanbul güzergâhındaki daha küçük ölçekli Ereğli iskelesinin de tekrar faaliyete geçmesine katkı sağlamıştı.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ulaşım sisteminde yaşanan teknik gelişmeler, sadece deniz ulaşımı ile sınırlı değildi. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren kara ve deniz ulaşımının yanına artık demiryolu ulaşımının da dâhil edilmesiyle taşradan merkeze farklı ulaşım sistemleriyle sevkiyat gerçekleşmişti. Bu durum ise çeşitli üretim bölgelerinin İstanbul ile ekonomik ilişkilerini arttırmıştı.

5. İstanbul'un İaşesinin Tekirdağ Kazası ve Çevresinde Tedarik Edilme Süreci

Osmanlı Devleti'nde iâşe politikası, tüketim mahallerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak devlet tarafından organize edilen kapsamlı bir sistem şeklinde varlık göstermekteydi. Bunun en somut örneklerini ordunun, başkent İstanbul'un ve sarayın iâşesine gösterilen özende görmek mümkündür. Öncelikli olarak ordunun, sarayın ve başkent, daha sonra da ihtiyaç duyulan bölgelerin iâşesinin karşılanması, Tekirdağ gibi merkezleri İstanbul'a bağlamaktaydı.

¹⁰⁷ İkinci, a.g.m., s. 69.

¹⁰⁸ "Tekirdağ'ı sevâhiline işlemekte olan vapurun haftada bir def'a ba'zı mertebeye lüzûma mebnî Erdek iskelesine uğraması zımında icâbının icrâsına..." BOA, *Sadaret Nezaret ve Devâir Evrakı (A.MKT.N.ZD)*, nr. 109/87, 24/R/1270; Hut, a.g.m., s. 109.

¹⁰⁹ BOA, *Sadaret Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)*, nr. 296/87, 02/Za/1280.

a. XVIII. Yüzyıl ve Öncesindeki Tedarik Süreci

İaşe Maddelerinin Bölgede Satın Alınması ve Depolanması

Osmanlı iaşe sisteminde ihtiyaç fazlası üretimin İstanbul'a ulaştırılması belirli bir sistem ve düzen içerisinde gerçekleşmekteydi. Buna göre iaşenin tedarik edilmesinde, ilk olarak ihtiyaç duyulan ürün veya mallar tespit edilmekte, ardından bu ürün ve malların bulunduğu ve getirileceği sahalar belirlenmekteydi. Bu işlem sonrasında ise ürün veya malın getirileceği yerel birimle yazışmalar gerçekleştirilmekte ve ürünün toplanma işi özel kişilere veya memurlara verilmekteydi.¹¹⁰ İaşenin tedarik işlemlerinde kapan tüccarı veya devlet mubayaacısı olan bu kişiler, özellikle zahire meselesinde geçmiş dönemlerde o bölgeden ne kadar zahire gönderildiğini tespit ederek ortalama bir miktar belirlemekteydiler.¹¹¹ Bu miktar üzerinde tüccarlar ve görevliler, belgelerde sık geçtiği haliyle "narh-ı rûzî üzere" yani devletin belirlemiş olduğu fiyat üzerinden malı satın almaktaydılar.¹¹²

Ürünlerin veya malların istenilen bölgelerden alınması ve belirli bir noktada toplanmasından sonra, bu ürünler memurun elindeki deftere kaydedilmekte ve defter yerel yöneticilere onaylatılmaktaydı. Ürünlerin toplandığı noktalar, genellikle deniz kenarında bulunan iskelelerdi. Merkezden istenilen ürünler özellikle; Marmara, Ege, Trakya ve Karadeniz gibi yakın olan bölgelerden temin edilmeye çalışılmaktaydı.¹¹³

Osmanlı Devleti'nde hububat üretiminde ve sevkiyatında kanunlarda da belirtilen husus, pazara doğru gitmesi gereken mahsulün hiçbir ihtilaf ve eksikliğe uğramadan doğrudan tüketiciye ulaştırılmasıydı. Bunun için de üretim bölgelerindeki "akreb bazar" denilen ambarlarda toplanan hububat ya burada bekletilir ya da doğrudan başkente gönderilmek üzere özellikle iskele civarı mahallerde depolanırdı. Hububatın depolanması için inşa ettirilen ambarlar, üretim bölgelerindeki iaşe tedarik sürecinin önemli bir ayağını oluştururdu. Çünkü bu organizasyondaki eksiklik, hububat sevkiyatının kesintiye uğramasına sebebiyet verirdi.¹¹⁴

Osmanlı idaresinde uygulanan satın alma ve depolama politikalarının somut örneklerini Tekirdağ gibi İstanbul'un iaşesini sağlayan merkezlerde de yaygın ola-

¹¹⁰ Çiftçi, a.g.m., s. 155.

¹¹¹ Aynural, a.g.e., s. 6.

¹¹² BOA, *6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564-1565)*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdetün Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1995, Hüküm nr. 115, 226, 312, 344, 371.

¹¹³ Emecen, a.g.m., s. 198.

¹¹⁴ Mehtap Özdeğer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Üretimine Devletin Himaye Edici Müdahalesi" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 51, Sayı 1, 2001, s. 38.

rak görmek mümkündü. Bilhassa bölgenin zahire tedarik sürecindeki öneminden dolayı Tekirdağ kadısına sık sık emirler ve fermanlar yollanırdı. Emir ve fermanlarda, bölgede yaşayan reayanın yemeklik ve tohumluk gibi ihtiyaçlarının karşılanmasından sonraki kısmının hiçbir sıkıntıya mahal vermeden doğrudan İstanbul'a gönderilmesi istenirdi.¹¹⁵ Üreticinin ihtiyaçlarından arta kalan kısmın satın alınması sürecinde ise birçok alanda görevli bulunurdu. Bu görevlilerden bazıları İstanbul halkı için, bazıları saray için, bazıları da ordu için alımlar yapardı.¹¹⁶ Nitekim devlet, bu işi yapan görevlileri ve tüccarları korumaya çalışırdı. Devletin iaşe işiyle görevli tüccarı korumasına örnek teşkil etmesi açısından Tekirdağ-Rodoscuk' ta iaşe dışında ticaret yapan Müslüman tüccardan alınan gümrük vergisi %2 iken iaşe işi yapan Müslüman tüccardan alınan gümrük vergisi %1, gayrimüslim tüccar arasında iaşe dışında ticaret yapan tüccardan %4 oranında alınan gümrük vergisi iaşe işinde görevli tüccardan %3 oranında alınıyordu.¹¹⁷

Devlet tarafından korunan tüccarlar ve görevliler, üretim mahalline gelerek "narh-ı rûzî üzere" yani devletin belirlemiş olduğu fiyat üzerinde özellikle buğday ve arpa gibi ürünleri satın alarak bunları daha çok Tekirdağ'ın iç kesimlerindeki üretim alanlarına yakın yerlerde toplamaktaydılar.¹¹⁸ Üretim bölgelerinde zahire ve diğer temel ihtiyaç maddeleri görevliler tarafından satın alındıktan ve belirli noktalarda toplandıktan sonra İstanbul halkı, saray ve İstanbul'da yer alan askeri birlikler için satın alınan iaşe maddeleri Tekirdağ iskelesi tarafına nakledilmeye çalışılmaktaydı. Buraya ulaştırılan mallar, zahire mübaşiri veya görevlendirdiği kişi tarafından önce kontrol edilerek kayıt altına alınmakta, sonra da İstanbul'da gelecek talimata kadar iskeleye yakın ambarlarda depolanmaktaydı.¹¹⁹

Tekirdağ bölgesi zahire bakımından başkenti besleyen önemli yerlerden birisi olmakla birlikte zahire dışındaki gıda maddeleri bakımından da başkentim tüketimine cevap veren bir yapıya sahipti. Özellikle bölgede iaşe işiyle görevli olanlar tarafından ihtiyaçtan arta kalan birçok gıda maddesi, mubayaa edilerek başken-

¹¹⁵ "...Tekirdağ iskelesine merbût kazâların mahsûl-i cedid zuhûrunda re'aya ve rençberânın tohumluk ve yiyeceklerinden mâ'adâ gerek a'şâr mahsûlatından ... ol tarafta mübâya'cı-i mûma ileyhe bey'e teslim itmek üzere emr-i şerîfüm üzere..." bkz. BOA, *ẒD.d.* nr. 19, s. 85.

¹¹⁶ 1596 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 41/2, 50/6. 1661 yılına ait 1596 Numaralı Rodoscuk şer'iyye sicilinin transkripsiyonu için bkz. Necla Bostancı, 1596 *Numaralı Rodoscuk (Tekirdağ) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

¹¹⁷ Ateş, *a.g.t.*, s. 239.

¹¹⁸ BOA, *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Hüküm nr. 531.

¹¹⁹ 1596 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 1/5, 37/4, 40/2.

tin ve ordunun ihtiyaçlarına ayrılırdı. Bunların başında et, yağ, soğan, peksimet gibi ihtiyaç maddeleri gelirdi.¹²⁰ Nitekim yağın temin edilerek başkent tüketimine sunulmasının yanı sıra önemli miktarda peksimet de yine Tekirdağ'da önce imal edilir, sonra orduya gönderilmek üzere görevlilere teslim edilirdi.¹²¹

Tekirdağ kazası ve civarındaki kazalara ait üretim bölgelerinde satın alınan temel tüketim maddelerinin önemli kısmı iskeleye nakledilirdi.¹²² Buna karşın ordunun Rumeli'de sefere çıkması gibi durumlarda bölgeden temin edilen başta hububat, peksimet, yağ ve bal gibi ürünler, asker bölgeye ulaşmadan önce Edirne-İstanbul hattındaki daha iç kesimlerde yer alan Çorlu, Bergos (Lüleburgaz) ve Pınarhisar yakınlarındaki askeri menzil noktalarına sevk edilirdi.¹²³ Çünkü sefer esnasında ordunun iâşe ihtiyaçlarının karşılanması birinci önceliğe sahipti ve sefer başlamadan önce de bu durum menzil üzerinde bulunan kazaların kadılarına ayrıntılı şekilde fermanla bildirilirdi.¹²⁴ Kadılar da gelen bu ferman doğrultusunda, zahire başta olmak üzere ürünlerin satın alınmasından menzil noktasına varıncaya kadarki bütün süreçlerini yakından takip ederlerdi.¹²⁵ Bu sebeple kadılar, asker iâşesinin temin edilmesi sürecinde oldukça zor bir görevi ifa etmekteydiler. Çünkü üreticiler, belirlenen düşük fiyatlardan dolayı ellerindeki zahireyi görevlilere teslim etme noktasında isteksiz davranmaktaydı. Diğer taraftan ordunun seferde zahiresiz kalmaması için ordu ihtiyaçlarının kısa süre içerisinde acilen karşılanması zorunluluğu kadıların sorumluluğunu daha da arttırmaktaydı.¹²⁶

İâşenin tedarik edilmesi esnasında devletin kapsamlı bir organizasyon ağı ve tüm hassasiyetine rağmen üretim mahallinde bu sistemi olumsuz etkileyen çeşitli gelişmeler de yaşanmaktaydı. Bunlar içerisinde karaborsacılık, kaçakçılık ve yerel yöneticilerin kanun dışı vergiler almaya teşebbüs etmeleri en önemli sorunlar olarak dikkati çekmekteydi.

İâşe meselesinde en sık karşılan durum, zahirenin bazı kişiler tarafından stoklanması ve akabinde kaçak yollarla satılmasıydı. Kazalardaki âyanlar, çiftlik

¹²⁰ 1579 Numaralı Rodosculuk Şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 7/32, 1041.

¹²¹ Sefere çıkacak ordu için bin 500 kantar peksimetin Tekirdağ kadısının organizasyonu çerçevesinde bir an evvel gönderilmesi istenilmekteydi bkz. 1596 Numaralı Rodosculuk Şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 54/2, 59/1.

¹²² BOA, 5. Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm nr. 539, 595.

¹²³ BOA, 5. Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm nr. 1092, 1153, 1588, 1591; 1596 Numaralı Rodosculuk Şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 50/6.

¹²⁴ Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004, s. 229-232.

¹²⁵ Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, UCL Press, London 1999, s. 70-71.

¹²⁶ İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600", s. 97.

ve ambar sahipleri ve köylerdeki bazı mültezimler, satın almak üzere devlet görevlileri geldiğinde ellerinde bulunan ürünü saklamaktaydılar. Amaçları, hasat zamanında fiyatı düşen ürünü saklayıp daha sonra ortaya çıkararak piyasada fiyatın yükselmesini sağlamaktı.¹²⁷ Zahire karaborsacılığı yaparak malı piyasa fiyatının üstünde kaçak yollarla İstanbul dışına satmak isteyenlerle mücadele eden devlet, zahire kaçakçılığına karşı önlemleri taşrada etkili şekilde uygulamakta bazen zorlanmaktaydı. Çünkü taşrada bu işi yapanlar arasında askeri sınıfa mensup olanlar da bulunmaktaydı. Bilhassa Tekirdağ'da zahire karaborsacılığı yapanlar arasında yerelde güçlü olan bazı sipahi ve yeniçerilerin olması dikkat çekiciydi.¹²⁸ Ayrıca Tekirdağ'da yerel yöneticilerin kendi nüfuzlarını kullanarak üreticilerden kanun dışı vergiler talep etmesi de üreticileri güç durumda bırakan hadiseler arasında yer almaktaydı.¹²⁹

Bölgede Satın Alınan İaşe Maddelerinin İstanbul'a Nakledilmesi

Trakya civarında mubayaa edilen hububat ve diğer tüketim mallarının Rodosçuk'ta toplanması, XVI. yüzyıldan itibaren bir sahil kasabası olan Rodosçuk'un hızla gelişmesine ve tüketim malları ticaretinde söz sahibi olmasına neden olmuştu.¹³⁰ Rodosçuk yani Tekirdağ, İstanbul'un iaşesinden dolayı bölgenin en mühim ticaret merkezi olarak dikkati çekmekteydi.¹³¹ Burası, istenilen her ürünün kolayca bulunabildiği bir yer konumundaydı. Üretilen birçok ürün, Tekirdağ-Rodosçuk üzerinden İstanbul ve Balkanlar'a iletilmekte idi. Bazı dönemlerde Batı Anadolu'nun üzüm, incir gibi yaş ve kuru meyveleri İzmir Limanı'ndan hareketle Tekirdağ-Rodosçuk Limanı'na gelip depolanıyor, sonra ihtiyaç doğrultusunda gönderilmeyi bekliyordu.¹³²

Tekirdağ iskelesine bağlı ambarlarda depolanarak hazır halde bekleyen za-

¹²⁷ Serdar Genç, "XVIII. Yüzyılda Karesi Sancağı'nda Hububat Kaçakçılığı", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 5, Sayı 7, 2004/2, s. 58.

¹²⁸ "...İstanbul'a gönderilmek için tenbîh ve te'kid olunmağın hâliya ol cânibde ba'zı sipâh ve yeniçeri ve sâir muhtekirler terekeyi dermahzen edüb ve saklayub ve hafiyetten tüccar gemilerine virüb..." 1579 Numaralı Rodosçuk Şer'iyye Sicili, nr. 54/330, 59/351; BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri I (972/1564-1565), Hüküm nr. 531.

¹²⁹ "... Rodosçuk'da ta'yîn olunan dört yüz direk küsbe ve yığirmi kıntâr bezir yağı, on bezir-hânenen ta'yîn olunup âhardan müdâhale olunmaz iken Rodosçuk sübaşısı bayramlık nâmiyla ve âhar vechile bezir-hânecilerden nice akça taleb ü rencide itmekden..." bkz. BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 (1632)), Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2002, Hüküm nr. 339.

¹³⁰ İlber Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 89-90.

¹³¹ Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 149.

¹³² Ateş, *a.g.t.*, s. 227-228.

re ve diğer tüketim malları, merkezden alınan emir ve talimatlar doğrultusunda İstanbul'a mal götürme izni olan ve muhtesib tezkiresiyle gelen gemilere ivedi şekilde yüklenirdi. Burada yüklenen malın miktarı, cinsi ve diğer ayrıntılar mübaşir veya yardımcıları tarafından deftere işlenir ve bir örneği de İstanbul'a gönderilirdi.¹³³ Ayrıca yüklenen malların kaçak yollardan İstanbul dışına satılmaması için her bir gemiye bir veya birkaç kişiden oluşan devletin güvenini kazanmış müsellemler taifesindeki görevliler yerleştirilirdi. Bu görevliler, malın İstanbul'da teslim edilmesine kadar yolculuk süresi boyunca mala refakat etmekle mükellefler.¹³⁴

Tekirdağ iskelesi merkezde olmak üzere Çekmece'den Gelibolu'ya devam eden sahil şeridindeki iskeleler, Trakya ve Balkanlar ile bağlantılı olmalarıyla ayrı bir öneme sahip görünmekteydiler.¹³⁵ Marmara Denizi'nin kuzey kısmındaki Tekirdağ başta olmak üzere bu iskeleler, İstanbul ile Balkanları ekonomik açıdan birbirine bağlamaktaydılar. İstanbul işesi açısından bu bölgede ticaret yapmak tüccar için de cazip bir faaliyet olarak değerlendirilmekteydi.

Tekirdağ gibi İstanbul'a yakın ve elverişli liman ve üretim alanlarına sahip bölgelerin işe açısından tercih edilmesinde nakliye ücretlerinin uygunluğunun önemli etkisi bulunmaktaydı. Ancak mallar iskeleye ulaşıncaya kadar belirli bir karayolu süreci yaşanmaktaydı ve bu da masrafların artmasına neden olmaktaydı. Masraflarının artması, çeşitli sıkıntıları da beraberinde getirmekteydi. Bunların başında, üretim bölgelerinden İstanbul'un ihtiyacı için zahire satın alan tüccarların nakliye masraflarını ödememek amacıyla üreticilere mallarını kanuna aykırı şekilde taşıtmaları ve ellerindeki malları merkezi idareye eksik bildirerek kalan kısmını İstanbul dışına kaçak yollardan satmalarındaydı.¹³⁶

İşe işinde nakliye ücretlerinin yüksekliğinden kaynaklanan bu tarz sıkıntılara rağmen Tekirdağ'da deniz yolu nakliyatındaki navlun ücretleri, İmparatorluğun çoğu iskelesine göre daha ekonomik olduğundan önemli avantajlar sağlıyordu. Bu kapsamda şer'iyye sicillerindeki kayıtlara göre buğdayda her yüz kileye üç kile navlun ücretinin düştüğü, dolayısıyla Tekirdağ'dan İstanbul'a gemi nakliyesi ücretinin XVII. yüzyılın ilk yarısında malın değerinin %3 oranına denk geldiği görülmekteydi.¹³⁷

¹³³ BOA, 3. Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm nr. 425; Altunay, a.g.e., s. 133-134.

¹³⁴ BOA, 6. Numaralı Mühimme Defteri I, Hüküm nr. 1109.

¹³⁵ Aygün, a.g.m., s. 73.

¹³⁶ 1596 Numaralı Rodosçuk Şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 41/2, 52/2.

¹³⁷ "...medine-i merkûme-i iskelesine gelen buğdaydan her keyli yüzer akçaya olmak üzere bin keyl buğday iştirâ edüb beher keyli üçer akça navl ile mahmiye-i İstanbula irsâl eyledim..." bkz. 1579 Numaralı

Tekirdağ'da zahire dışında nakledilen şeker, pirinç, mercimek, bal, yağ gibi ekonomik değeri daha yüksek maddelerin İstanbul'a nakliye ücretleri incelendiğinde ise bu ürünlerin taşıma maliyetlerinin, zahire taşıma maliyetlerinden daha yüksek olduğu dikkati çekmekteydi.

Tablo 1: Tekirdağ Kazası'nda Bazı Gıda Maddelerinin Toplam Tedarik Masrafları ve Nakliye Giderlerinin Toplam İçindeki Oranları (1661).

Nakliye Gider Türleri	Miktar (Akçe)	Nakliye Gider Oranı (%)
Yük Hayvanlarına Ait Taşıma Ücreti	7.950	13,4
Kantariye ve Hamaliye Ücreti	2.500	4,2
Navlun (Gemi Nakliye) Ücreti	5.500	9,3
Nakliye Giderlerinden Arındırılmış Malların Toplam Değeri	59.250	-
Nakliye Giderleriyle Birlikte Malların Toplam Değeri	75.200	26,9 (Toplam)

Kaynak: Göktepe, *a.g.t.*, s. 274.

Zahire dışındaki (şeker, pirinç, mercimek, bal ve yağ gibi) bazı gıda maddelerinin nakliye masraflarını göstermesi bakımından Tablo 1'e göre, Tekirdağ-İstanbul arası gemi nakliye ücretleri %9,3'e tekabül etmekteydi. Tekirdağ'dan İstanbul'a kadar olan mesafede gemi nakliye (navlun) giderlerinin makul ölçüler içerisinde kaldığı anlaşılmasına karşın, nakliyat gider kalemleri içerisinde malın mahallinden alınıp iskelede gemiye yüklenmesine kadar gerçekleşen süreçteki maliyetlerin, belirgin bir şekilde yüksek olduğu görülmekteydi. Bu çerçevede toplam taşıma maliyetleri içerisinde gemi navlun ücretleri %35 oranında yer işgal etmekteydi. Diğer taraftan nakliyat gider kalemleri içerisinde yük hayvanlarından dolayı hayvan sahiplerine ödenen miktarın da toplam nakliyat giderlerinin %50'sine ulaştığı tespit edilmekteydi. Ayrıca malların nakliyat masraflarından arındırılmış değerleri ile nakliyat giderleri dâhil edilmiş değerlerine bakıldığında Tekirdağ'da bahsedilen mallarda nakliyat giderlerinin %27 seviyelerine yaklaştığı ve tablodaki bu nakliyat maliyeti oranının her ne kadar yüksek olduğu düşünülse de Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine nazaran daha ekonomik olduğu anlaşılmaktaydı.

Tablo 2: Tekirdağ İskelesine Bağlı Kazalardan İstanbul'a Nakledilen Zahire Miktarları (1759).

Kaza	Arpa (kile)	Buğday (kile)
Nevahi-i Yanbolu	8.000	20.000
Zağra-i Cedid	8.000	32.000
Zağra-i Atik	10.000	60.000
Kızanlık	8.000	13.000
Çırpan	8.000	12.000
Kırkkilise, Çöke	-	52.500
Tekirdağ İskelesi Toplamı	42.000	189.500
İstanbul Toplamı	659.000	3.479.002

Kaynak: Aynural, *a.g.e.*, s. 9-11.

Tekirdağ iskelesi, ulaşım maliyetleri açısından avantaj sağlamasının yanı sıra elverişli bir arka bölgeye sahip olmasının da etkisiyle XVIII. yüzyıl ve öncesinde gerek zahire gerekse de diğer iâşe ürünlerinin İstanbul'a nakledildiği önemli bir iskele konumundaydı. Nitekim Tablo 2'ye göre 1759 yılında İstanbul'a nakledilen zahire miktarlarından hareketle Tekirdağ iskelesinin sadece Tekirdağ kazası ile sınırlı olmadığı, hatta Edirne'nin kuzeyindeki bazı kazaları da içine aldığı dikkati çekmekteydi. Ayrıca tabloda İstanbul için ülkenin değişik yerlerinde gelen toplam buğday ve arpa miktarlarına bakıldığında Tekirdağ iskelesinin buğdayda %5,5 arpada ise %6,3'lük bir payının olduğu tespit edilmekteydi.

Tekirdağ iskelesi, XVIII. yüzyılın son çeyreğine doğru Filibe ve Edirne taraflarına kadar mubayaa edilen buğdayın İstanbul'a sevk edildiği bir merkez olma konumunu aynı şekilde sürdürmüştü. Bu çerçevede 1770 yılında Tekirdağ iskelesinden İstanbul'a nakledilen buğday miktarı, 127.000 kile civarında gerçekleşmişti.¹³⁸ 1759 yılına göre aradan geçen on bir yıllık süre zarfında ise iskelede buğday sevkiyatı bir miktar düşüş göstermiş olsa da yüzyılın sonuna doğru Zahire Nezaretî'nin kurulmasıyla birlikte, Tekirdağ iskelesinden İstanbul'a nakledilen zahire miktarında belli bir artış kaydedilmişti.

Osmanlı iâşe sistemindeki organizasyon çerçevesinde üretilen mallar düzenli olarak İstanbul'a nakledilmesine karşın bu teşkilatı sekteye uğratan olağandışı ge-

¹³⁸ BOA, *Bab-ı Defteri Mevkûfât Kalemî (D.MKF)*, 30436, 11/Za/1183.

lişmeler de yaşanırdı. Böyle durumlarda buğday İstanbul'a nadir olarak gelirdi. Çoğu defa muhtekirler buğdayı Anadolu'dan Rumeli'ye, Rumeli'den Anadolu'ya sandallarla kaçırlar, Marmara havzasında kaçakçılık yaparlar, buğdayı fazla para veren yabancılara gayiresmi olarak satarlardı.¹³⁹ Hatta bunlar içerisinde İbrice limanında yapılan kaçakçılık önemli boyutlara ulaşmaktaydı ve Keşan kadısı çeşitli zamanlarda kaçakçılığa karşı dikkatli olması yönünde ikaz edilmekteydi.¹⁴⁰ Özellikle Marmara sahillerindeki gemilerde kaçak yollardan başka yerlere zahire satan bazı gruplar bulunmaktaydı. Bu gruplar, daha çok Tekirdağ-Rodoscuk, Marmara Ereğlisi ve Silivri'de satın aldıkları zahireyi Anadolu'ya kaçırmakta ün kazanmışlardı.¹⁴¹ Diğer taraftan Marmara Denizi'nin güney tarafındaki iskelelerde de kaçakçılık hadisesi oldukça yaygın olarak görülürdü. Buradaki kaçakçılık ise hem Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli kazalara ya da bölgelere yapılan kaçakçılık hem de gayri resmi yollardan Avrupalı tüccarlara zahire satılması şeklinde gerçekleşirdi.¹⁴²

Zahirenin kaçak yollardan satılması veya karaborsaya düşürülmesi suretiyle düzenli şekilde işleyen iâşe sisteminin sekteye uğratılması ve akabinde İstanbul'da gıda sıkıntısının ortaya çıkması, devletin endişe ettiği durumlardandı. Özellikle Tekirdağ iskelesinden gönderilmesi gereken zahirenin miktarı azaldığında sebebi araştırılırdı.¹⁴³ Çünkü bu iskele, İstanbul iâşesi açısından oldukça önemli bir pozisyona sahipti ve padişah ile Divan-ı Hümayun başta olmak üzere bütün yetkili kişi ve kurumlar, bölgede bu tarz aksaklıkları engellemek için ilgili kadıları uyarırlardı.¹⁴⁴ İâşe sistemini olumsuz etkileyen bu tür gelişmelerin devamı halinde yapılan araştırma neticesine göre sıkıntının zahire kaçakçılığı, karaborsacılığı veya vurgunculuğu yapan esnaftan kaynaklandığının tespit edilmesi durumunda bu işi yapanlara karşı devlet tarafından çeşitli cezai işlemler uygulanırdı. Zahire temin etmekle görevli esnaf ve tüccara diğer cezaların yanı sıra çoğunlukla müsaderce cezası verilirdi. Bunun temel nedeni, esnaf ve tüccarın sorumluluklarının fazla olması ve yaptıkları işin devlet tarafından önemli görülmesiydi.¹⁴⁵

¹³⁹ Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁴⁰ BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm nr. 469.

¹⁴¹ Faroqhi, a.g.m., s. 148-149.

¹⁴² Serdar Genç, a.g.m., s. 53.

¹⁴³ BOA, *ẒDd*, nr. 11, tarih 1177, s. 221.

¹⁴⁴ Tekirdağ ve Gümülcine kadılarına gönderilen hükümde, madrabazların tereke stok etmelerine imkân verilmemesi gerektiği bildirilmekteydi bkz. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 152; BOA, 85 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm nr. 469.

¹⁴⁵ Mehmet Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza (İstanbul Örneği)*, Birleşik Yay., Ankara 2010, s. 312-313.

Osmanlı Devleti'nin diğer iâşe merkezlerinde olduğu gibi Tekirdağ'da da iâşe sistemine zarar veren çeşitli girişimlere rağmen gemi navlun masraflarının diğer birçok iskeleye göre uygunluğu, bölgedeki başka limanlara nazaran daha güvenli olması ve geniş sayılabilecek üretim bölgesini içinde barındırması gibi sebeplerle burası avantajlı konumunu sürdürmekteydi. Bu hâliyle XVIII. yüzyılda Tekirdağ-İstanbul hattında çalışan tezkireli gemiler, Tekirdağ iskelesinde yüklerini alarak doğruca İstanbul'a götürmek üzere organize olmuşlardı.

b. XIX. Yüzyıldaki Tedarik Süreci

İâşe Maddelerinin Bölgede Satın Alınması ve Depolanması

Osmanlı Devleti'nde ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olarak üretim bölgelerinden malın alınarak ihtiyaç olan yerlere sevk edilmesi, önceki yüzyıllarda olduğu gibi XIX. yüzyılın başlarında da aynı şekilde devam etmekteydi. Sistemin somut şekilde uygulanabildiği yerler arasında bulunan Tekirdağ ve çevresi de bu yüzyılın başlarında önemini korumaktaydı.

Tekirdağ iskelesine bağlı yerleşim birimlerinde iâşe açısından önemli tüketim maddeleri olan buğday ve arpa, geçmiş yıllardaki üretim miktarları ve kapasiteleri göz önünde bulundurularak bir sistem dâhilinde bölgede tertip edilmekteydi. Tertip edilen buğday ve arpa XIX. yüzyılın başlarında miri ve rayiç fiyat üzerinden mubayaa edilmekteydi.¹⁴⁶ Özellikle miri fiyatların düşük olmasından dolayı tertip edilen zahirenin teslim edilmesinde halkın isteksiz davrandığı durumlarla da karşılaşılmaktaydı. Bu kapsamda 1809 yılında Tekirdağ iskelesine bağlı kazalardan miri fiyat üzerinden mubayaa edilmesi planlanan 61.000 kile zahirenin ancak 8.000 kilesi zahire mübaşirine teslim edilebilmişti.¹⁴⁷ Yine 1838'de miri fiyat üzerinden İstanbul'a gönderilmek üzere ambara teslim edilen miktar, 17.627 kile seviyesiyle bölgenin üretim kapasitesinin oldukça altında seyretmişti.¹⁴⁸

Miri fiyatlarla satın alınan malların gerçek piyasa değerine göre oldukça düşük tutulmasından dolayı üreticiler, iâşe prensibine aykırı olarak yemeklik ile tohumluk gibi zorunlu olarak satılmaması gereken zahireyi yüksek fiyatlara satmaktaydılar. Üreticilerin kaçak yollarla tüccarlara sattıkları bu mallar, tüccarlar tarafından daha yüksek fiyatlarla dış ülkelere gizlice ihraç edilmekteydi ve bu du-

¹⁴⁶ BOA, *C.BLD*, nr. 1681.

¹⁴⁷ BOA, *Kâmil Kepeci (KK.d)*, nr. 5577, s. 5-8; BOA, *HAT*, nr. 612/30083, 01/Z/1228.

¹⁴⁸ Güran, *a.g.e.*, s. 26; 1810 yılına ait veriler için bkz BOA, *KK.d*, nr. 5577, ss. 5-8; 1838 yılına ait veriler için bkz. BOA, *Cevdet Maliye (C.ML)*, nr. 20008, s. 5-10.

rum XIX. yüzyılda bölgede sık karşılaşılan hadiseler arasındaydı.¹⁴⁹ Gerek ülke genelinde gerekse de Tekirdağ'da miri mubayaa sisteminde fiyatlandırmanın bu tarz sıkıntıları nedeniyle XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde rayiç fiyatlandırmanın daha önemli hale geldiği görülmekteydi.¹⁵⁰ Bu doğrultuda yapılan bir hesaplama göre 1800'lü yılların hemen başlarında Tekirdağ'dan İstanbul'a gönderilen toplam buğdayın %25'i miri fiyattan sağlanmışken, geriye kalan yaklaşık %75'lik oran rayiç fiyat üzerinden toplanarak gönderilmişti.¹⁵¹ Miri fiyata göre daha yaygın nitelik taşıyan rayiç fiyatların tespit edilmesi esasına bakıldığında ise yakın bölgedeki hâkim yerlerin fiyatlarının diğerlerine emsal oluşturduğu dikkati çekmekteydi. Bu açıdan Marmara sahillerindeki birçok kaza ve iskelenin fiyatı Tekirdağ iskelesi fiyatı üzerinden hesaplanmaktaydı.¹⁵²

Üretim bölgelerinde zahire mubayaası fiyatı diğer taraftan arza göre şekil alırdı. Ürünün bereketli olduğu yıllarda fiyatlar düşerken, ürünün daha az olduğu yıllarda fiyatlar yükselirdi. Nitekim Tekirdağ ve çevresinde ürünün bereketli olduğu 1795/1796 yıllarında Tekirdağ iskelesine bağlı kazalarda bir Tekirdağ kilesi buğdayın birim fiyatı 80 para iken¹⁵³ ürünün daha az olduğu 1801/1802 yıllarında bir Tekirdağ kilesi buğdayın birim fiyatı arz yetersizliğinden dolayı 130 paraya kadar çıkmıştı.¹⁵⁴

Mubayaa usulüyle satın alınan gıda maddelerinin en meşakkatli kısmı, bunların kara yolu ile iskelelere nakledilmesi idi. Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi bu yüzyılda taşıma işleri genellikle at ve deve sırtında yapılırdı. Çünkü bu hay-

¹⁴⁹ "...aşâb-ı zehâyir ve erbâb-ı zirâ'at tama'an yemeklik ve tohumluk zahirelerine varınca fûrûht eylemekte oldukları ..." BOA, *C.BLD*, nr. 3006.

¹⁵⁰ Halime Doğru, *Bir Kadı Defterinin Işığında Rumeli'de Yaşam*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, 2. Baskı, s. 59-60.

¹⁵¹ Tekirdağ'dan gönderilen zahirenin miri ve rayiç oranları Salih Aynural tarafından 8826 numaralı Tersane ve Matbah-ı Amire Maden ve Sair Defterinden tablolaştırılan miktarlar üzerinden hesaplanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aynural, *a.g.e.*, s. 167- 168; Osmanlı Devleti'nde fiyatlandırma açısından bütün olumsuzluklarına rağmen miri ve rayiç mubayaa sistemlerinin bir arada uygulanması 1830'lara kadar sürmüştü. Daha önce bir müddet kaldırıldıktan sonra tekrar işleme konan rayiç mubayaa usulü bu dönemde tekrar kaldırılmıştı. Nihayet 1839'da Tanzimat'la birlikte miri mubayaa tertibatı tamamen lağvedilmişti. Böylece İstanbul'un iaşesi, tamamiyle serbest piyasa şartlarına bırakılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Güran, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁵² "...Küçükçekmece ve Büyükçekmece ve Çatalca ve Silivri ve Ereğli ve Çorlu kaza ve kurâları Dârü's-saltanat-ı seniyyemin kilâri mesâbesinde olup beher sene mahsul-i cedit idrakinde zikr olunan mahallerin dahi hıntası Tekfurdağı iskelesine kıyâs ile bey'u şirâ olma gelmekle..." BOA, *ŞD.d.*, nr. 19, s. 85.

¹⁵³ "...Tekirdağ iskelesine merbût kazaların iskele-i mezkûre nüzül iden hıntaları fimâ ba'd gerek tüccar ve gerek râyic mübaya'âsına me'mur mübâşire beher Tekfurdağı kilesi seksen pareye olmak üzere bey idtirilmek için emr-i şerifim sâdır olmağla..." BOA, *ŞD.d.*, Nr. 19, s. 85, Fi evâli-i sene 1210.

¹⁵⁴ BOA, *Kâmil Kepeci (KK.d.)*, nr. 5577, 1226, s. 5-8.

vanların yük ve taşıma kapasiteleri daha yüksek olduğu için mecburi olarak at ve deve kullanılırdı. Ortalama olarak bir ata yüklenen zahire 5,5 kile iken bir deveye yüklenen zahire mesafesine göre 7 kile ile 9,5 kile arasında değişiyordu.¹⁵⁵ Bütün avantajlarına rağmen at ve deve ile taşıma oldukça pahalıya mal oluyordu. Yapılan hesaplara göre aynı yüzyılda deve ile yapılan taşıma demiryolu ile yapılan oranla 7, deniz ve nehir yolu ile yapılanına göre 24 kat daha pahalı idi. Buğday ve arpa gibi hacimli ürünlerin 15-18 saat uzaklıkta bir yere at ve deve ile taşınması hâlinde satış fiyatı, taşıma ücretini ancak karşılayabiliyordu.¹⁵⁶ Maliyet açısından tüm bu olumsuzluklara karşın iç bölgelerden iskelelere malın deve ve at gibi hayvanlarla taşınmasından başka bir alternatif de bulunmamaktaydı.

Tekirdağ iskelesine bağlı yerlerde zahire başta olmak üzere diğer gıda maddelerinin iskeleye taşınması için bölgedeki bazı çiftlik ve ahırlarda deve ve at gibi yük hayvanları bekletilirdi.¹⁵⁷ Ancak hayvanlarla taşıma maliyetleri yüksek olduğundan Tekirdağ iskelesine bağlı kazalarda bazen mubayaayı yapan kişi tarafından, zahiresi mubayaa edilen kaza halkına kanun dışı şekilde hiçbir ücret ödenmeden iskeleye kadar mal taşındığı durumlara XIX. yüzyılda da rastlanırdı. Bu tür vakaların devlete aksettirilmesi hâlinde taşıtmaya teşebbüs edenler en hafifi uyarıdan başlamak üzere çeşitli cezai işlemlere tabi tutulurlardı.¹⁵⁸ Diğer taraftan devlet, İstanbul'un ihtiyacı olan malın iskeleye taşınması ve depolanması için birçok düzenleme yapıyordu. Bunlar içerisinde özellikle malın kara yolu üzerinden sevk edilirken ahalinin ziraat ve hayvanlarına zarar vermeden iskeleye sorunsuz şekilde ulaştırılması ile iskele civarında belirlenen yerlerin dışında malın depolanmaması başta gelenler arasında yer alıyordu.¹⁵⁹

Tekirdağ iskelesine bağlı yerlerde mubayaa edilen mallar, iskeleye ulaştıktan sonra olağanüstü bir durum olmaması hâlinde hepsi iskelede toplandıktan sonra nakledilmekteydi. 1854 yılında Edirne Eyaleti'nden mubayaa edilen ve yıl içinde toplamda 50.000 kileyi bulan buğdayın tamamının iskeleye ulaştırılmasından sonra topluca gönderilmesi kararı alınması, bu duruma örnek teşkil etmekteydi.¹⁶⁰

¹⁵⁵ Murphey, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁵⁶ Güran, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁵⁷ BOA, *Cevdet Saray (C.SM)*, nr. 44/2203, 06/L/1252; BOA, *Cevdet Nafia (C.NF)*, nr. 42/2084, 29/L/1226.

¹⁵⁸ BOA, *Sadâret Mektubî Kalemî (A.MKT)*, nr. 164/14/1, 18/1/1265.

¹⁵⁹ BOA, *Sadâret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD)*, nr. 320/21, 14/M/1277.

¹⁶⁰ "Edirne eyâletinden mübâya'a olunan elli bin keyl hinta peyderpey Tekfurdağı iskelesine nakl olunmaktâ olduğından bunun kâmilten arkası alındıktan sonra Dersa'âdet'e celb olunacaktır" b kz. BOA, *A.MKT.NZD*, nr. 107/21, 08/R/1270.

İstanbul'un zahire ihtiyacı için bir başka tedarik yöntemi de ürün üzerinden alınan aşar vergilerinin iltizam usulüyle, Müslümanlar veya gayrimüslimler arasında belirli bir ekonomik güce sahip kişilere ihale edilmesiydi. Devletin güvenini kazanarak ihaleyi alan bu kişiler, vergi karşılığı olarak üreticilerden aldıkları buğdayı yine Tekirdağ iskelesinde toplayarak sefaın gemileri vasıtasıyla başkente göndermekteydiler. Bu yöntemle de İstanbul'un hububat ihtiyacına belli ölçülerde çözüm getirilmeye çalışılıyordu.¹⁶¹

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar Tekirdağ, zahire üretimi ve nakliyesi açısından önemini korurken aynı dönemlerde bölgede küçükbaş hayvancılık da ziraattan sonra gelebilecek bir ekonomik faaliyet kolu olarak dikkati çekmekteydi. Ancak buradaki hayvancılık İstanbul piyasası açısından zahire meselesi kadar önemli boyutlarda değildi. Çünkü Tekirdağ iskelesi, Trakya'nın iç kesimlerini de içine alan oldukça geniş bir bölgenin hububat sevkiyat merkeziydi. Buna karşın Trakya ve Rumeli'den getirilen küçükbaş hayvanlar genellikle Rumeli sol koldaki Tekirdağ kazası ve iskelesine inmeden Çorlu taraflarındaki orta kol veya ağırlıklı olarak Vize, Kırklareli taraflarındaki sağ kol üzerinden kara yoluyla İstanbul'a sevk edilirdi. Diğer taraftan küçükbaş hayvancılık sahası bakımından sadece kaza merkezi ve kırsalı ile sınırlı kalan bu bölgedeki hayvanlar, bazı dönemlerde İstanbul'un bir kısım ihtiyaçlarına tahsis edilse de ağırlıklı olarak bunlar, Rumeli taraflarında sefere çıkacak ordu için hazır halde bekletilirdi.¹⁶²

Osmanlı Devleti'nde önceki yüzyıllarda olduğu gibi bu yüzyılda da İstanbul'un ve özellikle savaş zamanında ordunun ihtiyacı öncelikli konumunu sürdürmüştü. Billhassa böyle zamanlarda iâşe maddelerinin görevlilere teslimi esnasında sıkıntı çıkarılmaması için tüketim maddelerinin temini belli usullere bağlanmıştı. Bu çerçevede zahirenin hâsılat üzerinden, yağ ve bulgurun hane üzerinden, ağnamın da ondalık üzerinden herhangi bir sıkıntıya mahal verilmeden görevliler tarafından alınması ve buna da üreticilerin muhalefet etmemesi istenmişti.¹⁶³ Görevliler tarafından Tekirdağ civarında alınan canlı hayvan veya hayvansal ürünler, talimatlar doğrultusunda acil olarak Trakya içlerindeki askeri konaklama noktala-

¹⁶¹ BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 17500, s. 2-14

¹⁶² BOA, *C.A.S.*, nr. 147/6504, 07/S/1252; BOA. Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (*HR.MKT*), nr. 94/69, 16/Ra/1271.

¹⁶³ BOA, *A.MKT.NZD*, nr. 148/711, 28/Ş/1271; Askeri ihtiyaçların acilen Tekirdağ bölgesinde temin edilmesi hakkında BOA, *Sadâret Mektubî Umumi (A.MKT.UM)*, nr. 823/8, 23/Ca/1272; BOA, *Sadâret Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM)*, nr. 234/43, 1/Ra/1278; BOA, *A.MKT.MHM*, nr. 376/19, 03/Za/1283.

na, İstanbul'daki askeri merkezlere veya ihtiyaç hissedilen diğer yerlere belli bir nizam dâhilinde gönderilmekteydi.

Bölgede Satın Alınan İaşe Maddelerinin İstanbul'a Nakledilmesi

Devlet açısından iaşe maddelerinin mahallinden alınıp iskeleye taşınması, oradan da İstanbul'da belirlenen iskeleye teslim edilmesi oldukça kapsamlı bir organizasyonu zorunlu kılmaktaydı. Bu organizasyon içerisinde XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle zahire meselesinde Zahire Nezareti'nin belirleyici bir rolü bulunuyordu.

XIX. yüzyılın başlarında Zahire Nezareti'nin kontrolünde miri ve rayiç fiyat üzerinden satın alınan iaşe maddeleri, Tekirdağ iskelesine ulaştıktan sonra İstanbul'a sevk edilirdi. Bu dönemde Tekirdağ'dan iaşe maddelerinin nakliyatı genel hatlarıyla Rumeli'nin genel görünümü ile paralellik arz ediyordu. Nitekim Ek Tablo 1'de görüldüğü gibi özellikle Rumeli tarafından İstanbul'a nakledilen zahirenin arttığı XIX. yüzyılın başlarında Tekirdağ iskelesinin de yükü artıyordu. Bu çerçevede 1809-1810 döneminde İstanbul için miri fiyattan tertip edilen 981.876 kile buğday ile rayiç fiyattan tertip edilen 4.097.223 kile buğdayın yaklaşık %10,5'inin Tekirdağ iskelesine bağlı yerlerden temin edilmesi kararlaştırılmıştı. Ek Tablo 1 miktarlar ve oranlar açısından incelendiğindeyse Tekirdağ iskelesinin bu dönemde İstanbul'u besleyen iskeleler arasında birinci sırada olduğu görülmüştür. Bunu %8 oranıyla Selanik ve Golos iskeleleri takip etmiştir. Ayrıca Marmara kıyılarında İznikmit, Karabiga ve Bandırma iskeleleri de belli bir arka bölgeye sahip olduklarından önemli sayılabilecek düzeyde iaşe sevkiyatı gerçekleştirmişlerdir. Buna karşın elverişli bir limana sahip olmasına rağmen geniş bir arka bölgeyi içine alamayan Silivri iskelesi ise Tekirdağ'ın oldukça gerisinde seyretmiştir.

Tekirdağ kazası ve arka bölgesindeki organizasyonu göstermesi açısından Ek Tablo 2'ye bakıldığında ise XIX. yüzyılın başında Trakya ve Rumeli'de toplam 29 kazada mubayaa edilmesine karar verilen zahirenin kara yolu üzerinden Tekirdağ iskelesine oradan da İstanbul'a nakledilmesinin planlandığı görülmüştür. Gerek miri gerekse de rayiç fiyat üzerinde Tekirdağ iskelesinden nakledilmesi planlanan buğday 515.000 kiledir. Bu kadar yüksek miktar, iskeleye bağlı 29 kazada karşılanmaktadır. Üretim bölgeleri içerisinde sadece Tekirdağ merkez kazanın oranı iskeleye bağlı yerlerdeki toplam miktarın %2,5'lik kısmını oluşturmaktadır. Buna karşın Tekirdağ'ın daha kuzey ile kuzeybatısında yer alan kazalarda mubayaa edilmesine karar verilen buğday miktarlarının oldukça yüksek seviyelere ulaştığı dikkati çekmiştir. Özellikle Çirmen, Filibe, Edirne, Zağray-ı Atik ve Di-

metoka'nın Tekirdağ iskelesini besleyen en önemli buğday merkezleri olduğu anlaşılmıştır.

XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'a düzenli olarak zahire sevk eden iskeleler arasında yer alan Tekirdağ iskelesi, kıtlık ve savaş gibi olağanüstü durumlarda da önem kazanmıştı.¹⁶⁴ Devletin böyle zamanlarda en büyük endişesi kıtlık olduğundan Osmanlı Devleti sınırları dışında kıtlık, aşırı pahalılık gibi hadiseler yaşandığı zaman devlet gerekli önlemleri almaya gayret göstermişti. Özellikle kıtlıklara karşı temel tüketim maddesi olan buğdayın tedarik edilmesinde ilk müracaat edilen yerlerden birisi yine Tekirdağ'dı. Bu kapsamda 1847'li yıllarda Avrupa'nın bazı bölgelerinde kıtlık baş gösterdiği zaman böyle bir sorunun başkentte yaşanmaması için acilen Tekirdağ'a görevli gönderilmiş ve 50.000 kile buğdayın mubayaa edilerek İstanbul'a ulaştırılması sağlanmıştı.¹⁶⁵

Devletin İstanbul'un ihtiyacına gösterdiği hassasiyet doğrultusunda üretilen mallar bu ihtiyaca cevap verdikten sonra, diğer bölgelere gönderilirdi. Bu çerçevede deniz yolu nakliyesi müsait olan başta Ege Bölgesindeki Girit, Rodos, Midilli ve diğer adalar olmak üzere Marmara Denizi civarındaki yerleşim merkezlerine ve İmparatorluğun daha uzak bölgelerine zaruret hallerinde İstanbul'a uğramadan doğrudan Tekirdağ iskelesinden sevkiyat yapılmaktaydı.¹⁶⁶ Ayrıca bu sevkiyat duruma göre karayolu vasıtasıyla da gerçekleştirilmekteydi. Nitekim Edirne'deki Saray-ı Amire içerisinde yer alan fırında un ihtiyacının ortaya çıkması nedeniyle Tekirdağ'dan Edirne'ye un sevk edilmesi, bu duruma örnek teşkil etmekteydi.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti'nde işe meselesinde karar merciinde olan merkezi teşkilat yöneticileri, zaruret hallerinde başka bölgelere zahire sevkiyatına olumlu yaklaşım içerisinde bulunmaktaydı. Ancak merkezi idarenin bu yöndeki kararlarına rağmen yerel yöneticilerin İstanbul dışına zahire gönderilmesini engellemeleri, Tekirdağ gibi işe merkezlerinde sık karşılaşılan hadiseler arasındaydı. Böyle hallerde yerel

¹⁶⁴ BOA, *A.MKT.NZD*, nr. 97/14, 25/M/1270; BOA, *A.MKT.UM*, nr. 100/75, 25/L/1271.

¹⁶⁵ "...Avrupa'nın ba'zı taraflarında derkâr olan fart ve galâdan dolayı memâlik-i mahrûse-i şâhânenen şu aralık ziyâdece zehâyir mübâya'asıyla nakl olunmakta ve bu vechile fiyatı dahi artmakta idüğünden... tiz elden Tekfurdağı vesâir civâr mahallerden nâzır-ı müşârûin ileyh hazretleri ma'rifetiyle pâk ve münekkâh olarak elli bin keyl mikdârı zahîrenin bi'l-mübâya'a iktizâ..." BOA, *A.MKT*, nr. 67/97, 5/3/1263.

¹⁶⁶ BOA, *HAT*, nr. 614/30196, 29/Z/1240; BOA, *HAT*, nr. 620/3062, 29/Z/1248; BOA, *HAT*, nr. 612/30083, 01/Z/1228; Halep taraflarında askerın zahiresi azaldığından Tekirdağ'dan zahire karşılanması hakkında bkz. BOA, *A.MKT*, nr. 33/40, 07/M/1262.

¹⁶⁷ Rodoscuk Şer'iyye Sicili, nr. 1596, 38/4.

yöneticiler tekrar bilgilendirilerek tüccarlar tarafından yapılan zahire sevkiyatına yöneticilerin kolaylık göstermeleri istenirdi.¹⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde zahirenin sevk edilme sürecinde önemli bir husus da nakliye masraflarıydı. Her iskelenin nakliye masrafları İstanbul'a uzaklığa göre farklılık gösterirdi. Buna göre 1812-1816 yılları arasında Samsun'da buğday kile fiyatı 240 para iken navlun 24 para idi. Samsun buğdayı için navlun masrafının fiyatlara yansması %10'du. Buna karşın İstanbul'a zahire sevk eden iskeleler arasında Silivri'den sonra en düşük masraflar içerisinde yer alan Tekirdağ'da 1811 senesinde buğdayın kilesi ortalama olarak 185 paraydı. Aynı yıllarda navlun masrafı 4 paraydı. Navlun masraflarının fiyatlara yansması %2,1 dolaylarındaydı.¹⁶⁹ Navlun masrafı oranının Tekirdağ ve bölgesinde XVII. yüzyılın ilk yarısında %3 olduğu dikkate alındığında aradan geçen süre içerisinde navlun masraflarının fiyatlara yansma oranlarında önemli bir değişiklik yaşanmadığı anlaşılmaktaydı.

Tablo 3: Osmanlı Devleti'nde Bazı İskelelerde İstanbul'daki Ambâr-ı Âmire'ye Gönderilen Malların Miktarları ve Kile Başına Ortalama Navlun Giderleri (1838)

İskele	Malın Cinsi	Kile Başına Navlun Gideri (Fiyat Cinsi Para)	Miri Mubayaa Usulü Gönderilen (Kile)	Rayiç Mubayaa Usulü Gönderilen (Kile)	Toplam (Kile)
Tekirdağ	Buğday	Miri Fiyat 18 Rayiç Fiyat 12	17.627,5	5.186,5	22.814
	Arpa	Miri Fiyat 18 Rayiç Fiyat 12	12.522	7.027,5	19.549,5
Silivri	Buğday	Miri ve Rayiç Fiyat 10	7.324	521,5	7.845,5
M. Ereğlisi	Buğday	Miri ve Rayiç Fiyat 10	2.854	2.675,5	5.529,5
Kalokratya	Buğday	Rayiç Fiyat 10	-	435,5	435,5
Mudanya	Buğday	Miri Fiyat 12	1.020,5	-	1.020,5
Bodrum	Buğday	Miri Fiyat 45	357	-	357
Toplam			41.705	15.846,5	57.551,5

Kaynak: BOA, *Cevdet Maliye (C.ML)*, nr. 20008.

¹⁶⁸ BOA, *A.MKT*, nr. 161/61, 03/M/1265; BOA, *A.MKT.UM*, nr. 151/73, 8/Ca/1270.

¹⁶⁹ Aynural, *a.ge.*, s. 25-27.

Tablodan da izlendiği gibi XIX. yüzyılın ilk yarısında genel fiyat artışları çerçevesinde Tekirdağ'da navlun birim fiyatlarında belli bir yükselme yaşandığı görülmektedir. Ancak fiyat hareketlerine rağmen gerek Tekirdağ iskelesi gerekse Marmara sahillerindeki diğer iskeleler, navlun giderleri bakımından avantajlı konumlarını sürdürmekteydi. Nitekim Tablo 3'e göre 1838'de Marmara sahillerindeki iskelelerde kile başına 10-18 para arasında değişen navlun masrafı, Bodrum iskelesinde 45 paraya kadar çıkmaktaydı. Miri ve rayiç mubayaa usulünün devam ettiği bu yılda, Marmara sahillerindeki iskeleler içerisinde Tekirdağ iskelesinin nakledilen zahire miktarı üzerindeki belirgin ağırlığı ise hâlen devam etmekteydi.

XIX. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi ikinci yarısında da yine Tekirdağ'da 1862-1873 yılları arasında (1866-1867 yılları istisna tutulursa) düzenli şekilde durum buğdayı sevkiyatı, 1873-1880 yılları arasında da ekmeklik buğday sevkiyatı iskele vasıtasıyla planlı şekilde yapılmaktaydı.¹⁷⁰ Ancak nakledilen miktarlar, daha önceki dönemlerle mukayese edildiğinde Tekirdağ'dan İstanbul'a nakledilen zahire miktarlarının, iâşe sisteminin öneminin azalması ve ulaşım güzergâhının değişmesi gibi faktörlerin etkisiyle bu dönemde düşük düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır.

XIX. Yüzyılda İaşe Maddelerinin Tekirdağ İskelesinden İstanbul'a Naklini Olumsuz Etkileyen Faktörler

Osmanlı Devleti'nde deniz ulaşımındaki maliyetler iskeleden iskeleye değişmekle birlikte deniz ulaşımı, karayolu ulaşımına göre daha ekonomik ve elverişliydi. Osmanlı denizlerinde XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren buharlı gemilerin faaliyete geçmeye başlaması, üretim bölgelerinden iâşe maddelerinin daha kısa sürede İstanbul'a ulaştırılmasını sağlıyordu. Ancak yelkenli gemilerin hâlen kullanılıyor olması hava şartlarından dolayı nakliyat işlerini kısıtlıyordu çünkü bazen Tekirdağ ve diğer Marmara sahili iskelelerinden yola çıkan gemiler, olumsuz hava koşullarından dolayı mallarını İstanbul'a dahi ulaştırıyorlardı.¹⁷¹

Tekirdağ gibi önemli iskelelerden yola çıkan malların İstanbul'a ulaşmasını engelleyen başka bir faktör de geçmişten beri devam eden kaçakçılık idi. Kaçakçılar, İstanbul'a gelmekte olan zahire yüklü gemileri Boğaz'da veya İstanbul açıklarında karşılayarak zahirelerini satın almakta ve İstanbul'da karaborsa fiyatından piyasaya sürmekteydiler.¹⁷² İstanbul havalisinde kaçakçılık işini yapan kayıkçılar bazen de buradan aldıkları malları kaçak yollarla taşradaki iskelelere götürüp ora-

¹⁷⁰ Camgöz, *a.g.t.*, s. 112.

¹⁷¹ BOA, *C.BLD*, nr. 2411, 15/Z/1241.

¹⁷² Aynural, *a.g.e.*, s. 43.

da yüksek fiyatlarla satarak İstanbul piyasasında malın karaborsaya düşmesine yol açmaktaydılar.¹⁷³ Zahire kaçaklığı ve karaborsacılığı için alınan bütün tedbirlere ve yazılan binlerce fermana rağmen uzun yıllar bunun önüne geçilememişti. Bu işin cazibesini yitirebilmesi ise ancak 1838 tarihli Osmanlı İngiltere Ticaret Antlaşmasından sonra görülmeye başlamıştı.¹⁷⁴

XIX. yüzyılın ortalarına doğru üretim bölgelerinden ve iskelelerden mal sevkiyatını etkileyen en önemli gelişmelerden birisi de şüphesiz 1838 tarihli Osmanlı İngiltere Ticaret Antlaşmasının yürürlüğe girmesiydi. Antlaşmayla birlikte işenin sağlanmasında görülen değişmez prensipler yavaş yavaş değişmeye başlamış ve Klasik Dönem'den itibaren değişmeden uygulanan işe sistemi, 1860'lı yıllardan itibaren önemini kaybetmişti.¹⁷⁵ Bu kapsamda artık ihracat üzerindeki kısıtlamalar da zamanla kalkmaya başlayınca özellikle piyasa fiyatı üzerinden zahire satışları İstanbul dışına hatta ülke dışına yönelmişti. Dünya ölçüsünde şekillenen uluslararası işbölümünün gereği olarak Osmanlı topraklarında zirai ürünlere yönelen dış talep, Osmanlı tarımının performansında ve yapısında da değişimlere neden olmuştu.¹⁷⁶

Osmanlı Devleti'nde iktisat politikalarında yaşanan değişimle birlikte diğer ticari alanlarda olduğu gibi zahire ticaretinde de devlet adına çalışan zahire tüccarları, yerini yabancı tüccarlara veya onun temsilcisi konumundaki gayrimüslim tebaadan olan tüccara devretmeye başlamıştı. Diğer taraftan işe sisteminin önemini kaybetmesiyle devletin belirlemiş olduğu fiyatlar yerine serbest piyasa fiyatları üzerinde tüketim maddeleri satılmaya başlanmıştı. Bu da doğal olarak nüfus yapısı itibarıyla Tekirdağ gibi gayrimüslim ağırlıklı yerleri etkilemişti.¹⁷⁷

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat süreciyle beraber gayrimüslimlere sağlanan çeşitli ticari kolaylıklar, gayrimüslim tüccarların ülke sınırları içerisinde ve dışarısında ticari faaliyetlerinin artmasına yol açmıştı. Bu doğrultuda Tekirdağ gibi gayrimüslim ağırlıklı yerleşim merkezlerinde zahire tüccarları arasında Rum, Ermeni ve Yahudilerin faaliyetlerinde gözle görülür şekilde artış dikkati çekmişti.¹⁷⁸ Yüzyı-

¹⁷³ Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza*, s. 196.

¹⁷⁴ Aynural, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁷⁵ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁷⁶ Güran, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁷⁷ BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT)*, nr. 69/39, 27/M/1277; BOA, *A.MKT.NZD*, nr. 109/64, 24/R/1270.

¹⁷⁸ BOA, *A.MKT.MHM*, nr. 164/37, 24/Z/1270; BOA, *MKT.UM*, nr. 164/11, 19/Z/1270; BOA, *MKT.UM*, nr. 265/31, 06/Ca/1273; BOA, *A.MKT.NZD*, nr. 255/9, 21/Ş/1274.

İn ikinci yarısında iâşe sisteminin önemini kaybetmeye başlamasıyla gayrimüslim tebaaya ait tüccar ile yabancı tüccarların bölgeden zahireleri alarak gümrüğünü ödemek suretiyle Avrupa'ya ihraç etmeleri, artık sık karşılaşılan bir durum haline gelmişti.¹⁷⁹

Osmanlı Devleti'nde iskeleleri ve iskeleye yakın yerleri etkileyen gelişmelerden birisi de demiryolunun faaliyete geçmesiydi. Demiryolu ulaşımı, Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretimin pazarlanmasında önemli değişiklikler meydana getirmişti. 1880-1890'lı yıllarda İstanbul, yıllık 4-7 milyon kile arasında buğday tüketirken Anadolu demiryolu öncesi dönemde, örneğin 1889 yılında, İstanbul'a 62.000 kile buğday sağlanmıştı. Buna karşılık Anadolu demiryolunun faaliyete geçmesinden sonra 1903 yılında İstanbul'a tüm bölgelerden gönderilen 2.849.681 kile yumuşak buğdayın 1.863.800 kilesini Anadolu demiryolu bölgesi karşılamıştı. 1889 yılında İstanbul'a gönderilen yumuşak buğday içerisinde Rumeli'den gelen kısım 1.799.216 kile iken 1903 yılına gelindiğinde bu miktar 660.495 kileye düşmüştü. Buna karşın deniz yoluyla gönderilen miktar 1889'da 72.000 kile iken 1900'lü yıllara gelindiğinde daha da aşağılarda seyretmişti.¹⁸⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren inşa edilen demiryolları, Osmanlı Devleti'nin genel görünümünü olduğu gibi Tekirdağ kazası ve iskelesini de ciddi biçimde etkilemişti. Bilhassa bu dönemdeki zorunlu göçlerle birlikte Tekirdağ ve bölgesinin her ne kadar tarımsal üretimi artsa da zahire nakliyatı bakımından Tekirdağ iskelesini besleyen yerler, sahildeki yakın yerleşim merkezleri ile Tekirdağ merkez ve yakın bazı kazalarla sınırlı kalmıştı. Buna karşılık İstanbul-Rumeli tren hattının geçtiği iç bölgelerde üretilen ürünler, artık Tekirdağ kazasındaki iskeleden ziyade tren istasyonlarına taşınmıştı. Bu da iç kesimlerdeki tren istasyonu çevrelerinin canlanmasını sağlamıştı.¹⁸¹ Böylece demiryolu gibi ulaşım sisteminde meydana gelen köklü değişiklikler ve Osmanlı nüfus-iskân politikaları kapsamında Trakya'nın iç kesimlerine hatırı sayılır göçmen nüfus iskân edilmesi, Trakya'nın iç ve kuzey kesimlerinin Tekirdağ merkez kaza ve iskelesine bağımlılığını ortadan kaldırmıştı.

¹⁷⁹ BOA, *HR.MKT*, nr. 69/39, 11/R/1270.

¹⁸⁰ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 168-172.

¹⁸¹ Göktepe, *a.g.t.*, s. 388.

6. Tekirdağ'dan Tedarik Edilen İaşe Maddelerinin İstanbul'da Depolanması ve Dağıtımı

a. Tedarik Edilen İaşe Maddelerinin İstanbul'da Depolanması

İstanbul'un ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla üretim bölgelerinden gelen temel gıda maddeleri, ağırlıklı olarak deniz yoluyla gelirdi. Tekirdağ iskelesinden tezkireleriyle yola çıkan gemiler, kuzey Marmara sahili boyunca ilerleyerek Haliç iskelelerine ulaşırlardı.

Haliç'in güney kısmında yer alan sahil boyundaki iskeleler, İstanbul'a ülkenin değişik yerlerinden mal getiren gemicilerin mallarını boşalttıkları kısımdı. Burası Sarayburnu'ndan Balat'a kadar uzanır, çeşitli kapılarla iskelelere açılırdı. Haliç kıyılarındaki iskelelere yanaşan ticaret gemileri ise belirli bir düzen içerisinde yerlerini alırlardı.¹⁸²

İstanbul'a gelen mallar, türüne ve geldiği bölgeye göre Haliç'te farklı iskeleye yönlendirilirdi. Bu kapsamda Tekirdağ tarafından zahire dışında gelen pekmez, turşu ve gayrimüslimlerin tüketimi için getirilen şarap gibi malları getiren gemiler Unkapanı'nın Eminönü tarafındaki en yakın kapısı olan Ayazmakapı'ya yanaşırdı.¹⁸³

Haliç sahilinde yer alan bu iskeleler içerisinde bazıları ticaret açısından oldukça hareketliydi. Özellikle İstanbul'un Haliç kıyılarında Gümrük emini makamı olan Eminönü'nden itibaren Yemişkapanı, Unkapanı, Odun İskelesi gibi yerler deniz yoluyla gelen malların boşaltılıp ambarlandığı, işlenip satıldığı önemli merkezlerdi.¹⁸⁴ Esnaf için gerekli ham maddelerin ve şehir sakinleri için yiyeceklerin gözetim ve dağıtımı, devlete ödenmesi gereken vergi ve gümrüklerin tahsil edilebildiği yer olan kapanlar da (yağ kapanı, un kapanı, bal kapanı, yemiş kapanı) yine iskele civarında konumlanırdı.¹⁸⁵ Üretim bölgelerinden gelen yağ, bal, un, hububat, kahve, tütün, enfiye, ipek ve pamuk ve benzeri mallar ilk önce çardak, kapan, mengene ve mizan denilen iskele civarındaki bu yerlere ve binalara getirilirdi.¹⁸⁶ Bunlar içerisinde gümrük ambarlarının da bulunduğu gümrük kapanı adıyla an-

¹⁸² Eremya Çelebi Kömürçüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand. D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988, s. 14-19.

¹⁸³ Kömürçüyan, *a.g.e.*, s. 16

¹⁸⁴ Semavi Eyice, "Haliç", *DİA*, Cilt 15, İstanbul 1997, s. 269-270.

¹⁸⁵ Halil İnalçık, "İstanbul", *DİA*, Cilt 23, İstanbul 2001, s. 223.

¹⁸⁶ Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*, haz. Müslüm Yılmaz, Marmara Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2013, s. 69.

lan Eminönü dikkati çekmekteydi. Gelen çeşitli mallar burada gümrük kayıtlarına geçirilirdi. Bir diğer önemli iskele Unkapanı'ndaydı. Unkapanı'na da zahire getiren gemiler (bir düzen içerisinde bazen üç dört sıra halinde dizilir) mallarını boşaltmak üzere yanaşırlardı.¹⁸⁷ İstanbul için önemli bir zahire tedarik merkezi olan Tekirdağ'dan gelen buğday yüklü gemiler de yine burada yerlerini alırlardı.¹⁸⁸

Üretim bölgelerinden malın türüne göre örneğin peynir, yağ, pastırma vs. getirildiyse gümrük defterindeki kayıtlarla, hububat cinsinden zahire getirildiyse un kapanı defterindeki kayıtlarla getirilen mallar karşılaştırılırdı.¹⁸⁹ Buna göre gelen mallarla defterlerdeki kayıtlar arasında bir farklılık yoksa malın boşaltılmasına onay verilirdi. Aksi bir durum olması halinde mal bekletilir ve sebepleri araştırılırdı. Bu tür aksaklıklara Tekirdağ'dan gelen zahirelerde de rastlamak mümkündür. Böyle bir hadise karşısında Tekirdağ kadısına gönderilen bir hükümde, İstanbul'a gönderilecek buğdayın iyi, temiz ve kaliteli olmasına, unun karışık olmamasına dikkat edilmesi gerektiği ve hadisenin tekrarı halinde tüm yetkililerin sorumlu tutulacağı vurgulanmıştı.¹⁹⁰

İskelelere çıkarılan mallar burada bulunan emin ve naib gibi adlar altındaki hükümet memurları tarafından tartılarak mallar üzerinde imaliye, ihtisap ve ruhsatiye gibi resimler ve vergiler de alınır.¹⁹¹ Ayrıca gelen mallar teslim alınırken kapan defterlerine işlenir ve örneğin zahire meselesinde ne kadar zahirenin geldiği ne kadarının bakiye kaldığı da böylelikle tespit edilirdi.¹⁹² Kalan zahire bakiyelerinin haklı bir gerekçesi varsa bir sonraki yıl gönderilmesi yönünde üst makamlar tarafından karar verilebilirdi. Aksi halde özellikle ulaşımı müsait olan Tekirdağ ve Silivri gibi İstanbul'a yakın iskelelerde malların kısa bir süre içerisinde gönderilmesi istenirdi.¹⁹³

Osmanlılar döneminde Haliç kıyısına gelen iâşe ürünleri gerekli kontrollerden sonra iskelelerde boşaltılır ve oradan da yakın yerlerdeki depolara ve ambarlara nakledilirdi.¹⁹⁴ Depolara veya ambarlara nakledilen mallar içerisinde özellikle halkın temel ihtiyaç maddesi olan buğday ve un hayati derecede önemliydi ve

¹⁸⁷ Kömürçyan, *a.g.e.*, s. 14-17.

¹⁸⁸ BOA, *ŞD.d.*, nr. 11, s. 42, fi evâhir-i Ra sene 1173.

¹⁸⁹ Aynural, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁹⁰ BOA, *C.BLD.*, nr. 4760, Evâhir-i Z. Sene 1169.

¹⁹¹ Ergin, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁹² Güçer, *a.g.m.*, 405.

¹⁹³ BOA, *C.BLD.*, nr. 1681, Fi- 20 Z. Sene 1232.

¹⁹⁴ Mantran, *XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, s. 34.

bunların ambarı da eskiden beri Unkapamı'ndaydı. Ancak bazı büyük tüccarların da özel ambarları vardı.¹⁹⁵

İstanbul'a getirilen başta zahire olmak üzere diğer temel tüketim maddelerinin depolarda veya ambarlarda stoklanması, devletin arz politikalarının temelini oluşturuyordu. Çünkü stok politikası ile hem fiyat istikrarına katkıda bulunuluyor hem de olağandışı durumlar için mal depolanmış olduğundan kıtlık ve afetlere karşı İstanbul halkına güvence sağlanmış oluyordu.¹⁹⁶ Bunun için zahire ticareti yapan tüccara her türlü destek, teşvik ve yardımı yapan devlet, diğer taraftan kendisi de olağandışı durumlara karşı zahire mubayaa ederek ambarlarında saklıyordu. Zahire ambarlarına depolanan zahirelerin de uzun süre bekleme ihtimaline karşı dayanıklı olması gerektiğinden Karadeniz ve Tuna sahillerinden gelen hububat tercih edilmiyor bunun yerine daha dayanıklı olan Akdeniz hububatı talep görüyordu.¹⁹⁷ Tekirdağ ve çevresindeki bölgelerde toplanan ürünler de yine dayanıklı hububat kategorisinde değerlendiriliyordu. Bu sebeple Tekirdağ ve Silivri gibi iskelelerden gelen hububatlar, depo ve ambarların aranan malları arasında yer almaktaydı.¹⁹⁸

İstanbul'da üç bölgede devlete ait zahire ambarları vardı. Bunların en büyüğü ve en eskisi Tersane-i Âmire ambarlarıydı. XIX. yüzyılın başlarında zahire mubayaasındaki artışla birlikte Tersane ambarlarının yetersiz kalmasından dolayı yeni ambarlar inşa edilmeye başlamıştı. Bunlardan birisi Çukurhamam'da yapılan ambardı. Bir diğeri yine bu dönemde Anadolu tarafında inşa edilmiş olan Üsküdar Öküz limanı (Paşalimanı) ambarıydı.¹⁹⁹

Tekirdağ iskelesine bağlı bulunan üretim bölgelerinde tedarik edilen hububatlar da bu dönemde Tersane-i Âmire ambarlarının yanı sıra yeni inşa edilen diğer zahire ambarlarında depolanmaktaydı. Nitekim 1841 yılında Edirne Muhassıllığı aşarı Tekirdağ iskelesinde toplandıktan sonra 9.600 kileyi bulan buğday, tezkireli 12 sefain gemisi vasıtasıyla İstanbul Paşalimanı zahire ambarına teslim edilmişti.²⁰⁰

¹⁹⁵ Tabakoğlu, a.g.m., s. 121.

¹⁹⁶ Tabakoğlu, a.g.m., s. 120.

¹⁹⁷ Aynural, a.g.e., s. 77.

¹⁹⁸ BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD)*, Nr. 1681, 20/Z/1232; BOA, *Cevdet Maliye (C.ML)*, nr. 20008, 22/N/1254; BOA, *A.MKT.NZD*, nr. 94/33, 06/M/1270.

¹⁹⁹ Aynural, a.g.e., s. 77.

²⁰⁰ Tekirdağ iskelesinden Paşalimanı'na ulaştırılan aşar bedeli zahire, 12 sefain gemisiyle nakledilmişti. Hububatları gemileriyle İstanbul'a getiren toplam 12 gemi reisinden 10'u Müslümanken, 2 gemi reisi de gayrimüslimdi. Gemilerin ortalama yükleri ise 800 kile civarındaydı bkz. BOA, *C.ML*, nr. 17500, s. 2-14.

b. Tedarik Edilen İaşe Maddelerinin İstanbul'da Dağıtımı

Osmanlı Devleti'nde İstanbul halkının tüketimi için depolarda ve ambarlarda hazır halde bekletilen iaşe ürünlerinin dağıtımı, yukarıdan aşağı doğru merkezde geniş bir organizasyon çerçevesinde örgütlenmişti. Unkapanı, Yemiş İskelesi Çar- dağı, Sebzehanı Divanı, Yedikule Salhanesi ve esnafın yönetim merkezi olan Ehl-i Hiref Divanı İstanbul'a gelen erzakın dağıtım ve kontrol merkezleriydi.²⁰¹

Osmanlılar döneminde üretim bölgelerinde temin edilen başta hububat ve diğer ürünlerin İstanbul halkının ihtiyacını karşılayacak şekilde dağıtımında, esnaf teşkilatına oldukça fazla iş düşmekteydi. Esnaf teşkilatı, her bir malın hammadde- sinden başlayarak nihai tüketime hazır hale gelinceye kadar geçirdiği üretim aş- malarının her biri için ayrı bir esnaf birimi olarak teşkilatlanmakla kalmaz, ayrıca her aşamada farklı mal türleri varsa onlar için de ayrı birer teşkilatlanma birimi bulunurdu.²⁰² Bu durumda, belirli bir mekânda üretilen farklı nitelikteki her mal ve hizmet için farklı birlikler oluşturuluyordu. Ayrıca sadece farklı üretim aşama- larında değil aynı üretim aşamasında da yine ayrı birlikler teşekkül ettiriliyordu. Örneğin kasaplar koyun kasapları ve sığır kasapları olarak ikiye ayrılıyordu.²⁰³

Esnaf teşkilatının çeşitli alt kollara bölünmesi, hatta çoğu kez bu alt bölümler- in de kendi içinde daha küçük birimlere ayrılması, esnafın kendi mesleğinde iyice uzmanlaşmasını, dolayısıyla ticari hayatında kalite prensibini en iyi şekilde uygulayacak birikime sahip olarak, tüketiciye karşı sorumluluklarını layıkıyla yerine getirmesini mümkün ve mecburi kılmıştı.²⁰⁴

Osmanlı Devleti'nde esnafın ihtiyacı olan malların tedarik edilmesinden tüketiciye ulaşmasına kadarki süreçlerde tahsis siyasetinin izlerini görmek müm- kündü. Yani malların tedarik edilmesi ve dağıtımı çeşitli esnaf gruplarına tahsis edilmişti.²⁰⁵ Örneğin üretim bölgelerinden malın tedarik edilmesi kapan tüccarına tahsis edilmişken, piyasadan satın alarak halkın ekme ihtiyacını karşılama görevi değirmenci ve fırıncılara verilmişti.

İstanbul'da esnaf tarafından tedarik edilen ve depolanan iaşe maddeleri, her bir alanda esnafın kendi nizamlarına göre dağıtımına tabi tutulmaktaydı. Özellikle halkın temel ihtiyaç maddesi olan buğday ve un Unkapanı'ndaki depolara doldurulduktan sonra muhtesibler, eminler ve lonca mensuplarının denetim ve

²⁰¹ Halil İnalçık, "İaşe- Osmanlı Dönemi", s. 117.

²⁰² Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 294.

²⁰³ Ahmet Kal'a, "Esnaf", *DİA*, Cilt 11, İstanbul 1995, s. 426.

²⁰⁴ Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza*, s. 49.

²⁰⁵ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 284.

gözetiminde değirmenci ve fırıncılara istihkaklarına göre dağıtılmaktaydı.²⁰⁶ Kış aylarında zahire nakliyatı durma noktasına geldiğinde İstanbul'da zahire sıkıntısı baş göstermekteydi. Bu tarz durumlarda tüccar tarafından dağıtılan miktar yeterli değilse İstanbul halkının sıkıntıya düşmemesi için devlet ambarlarından değirmenci ve fırıncılara mal verilmekteydi.²⁰⁷ Ayrıca İstanbul'da mevcut ambarlarda da malın yetersiz kalabilme ihtimaline karşı zahire tedarik merkezlerinde mevcut stoklar araştırılmaktaydı.

İstanbul halkı için bilhassa un ayrı bir öneme sahipti ve un sevkiyatı ihtiyaca göre şekillenmekteydi. Zahire ihtiyacının az olduğu yıllarda un ithali sınırlandırılmaktaydı. Buna karşın ihtiyaç ortaya çıktığında ülkenin değişik yerlerinden İstanbul'a un getirilmekle birlikte, en fazla unun geldiği yer Tekirdağ'dı; ardından Silivri gelmekteydi.²⁰⁸ Bilhassa zahire miktarının fazla, nakliyat masraflarının daha düşük olması ve diğer bölgelere nazaran daha kısa sürede malın İstanbul'a ulaştırılması imkânlarından dolayı Tekirdağ ve bağlı bulunan çevre, böyle dönemlerde daha fazla önem kazanmaktaydı. Nitekim 1760 yılına ait bir arşiv belgesinde İstanbul'un acil un ihtiyacı ortaya çıktığından mevcut stokların ve kaynakların araştırılması neticesinde Tekirdağ'da, İstanbul'un yirmi günlük ihtiyacını karşılayacak kadar un bulunduğu ve bunun da bir an önce Unkapanı'na ulaştırılarak oradan fırıncılara dağıtılması emredilmekteydi.²⁰⁹

Osmanlı Klasik Dönemi'nde oldukça organize bir yapıya sahip olan esnaf sistemi, kalite kontrol ve standardizasyonu ile fiyat istikrarını sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem yarı özerk yapısıyla devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturuyordu.²¹⁰

Osmanlı Devleti'nde başta ekmek, buğday, un, et gibi temel ihtiyaç maddeleri olmak üzere, birçok malın satışı narha bağlanmıştı. Narh, bir mala resmi makamlarca konulan azami fiyattı. Narh verilirken malın fiyatına etki eden bütün faktörler göz önünde bulundurulur, malın kalitesi farklı olduğunda fiyatı da farklı

²⁰⁶ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 85.

²⁰⁷ Tabakoğlu, a.g.m., s. 121.

²⁰⁸ 1782 senesinde İstanbul'da çıkan büyük bir yangında çok sayıda değirmen ve fırın yanmış, halk ekmek sıkıntısına düşmüştü. Bunun üzerine Tekirdağ iskelesine bağlı kazalarda ve köylerde hâsil olan unun derhal İstanbul'a gönderilmesi talep edilmişti bkz. Aynural, a.g.e., s. 36-37.

²⁰⁹ "...Âsitâne-i sa'âdetümde yiğirmi günlüğe kifâyet idecek mikdârı dâkik Tekfûrdağı'nda mevcûd oldığı haber virilmeğe hemen ne mikdâr dâkik gelmiş ise ma'rifet şer' ve seriân kapan-ı dâkika irsâl olunmak üzere..." BOA, *ẒD.d.*, nr. 11, s. 42, fi evâhir-i Ra sene 1173.

²¹⁰ Tabakoğlu, a.g.e., s. 285.

olurdu.²¹¹ Tespit edilen narh fiyatlarının uygulanmasında devlet, titizlik gösterirdi. Özellikle ekmek, et gibi zaruri gıda maddelerinin fiyatları mümkün olduğunca ya sabit tutulur, ya da yılda %10 seviyesini aşmamasına dikkat edilirdi.²¹²

Kentte yaşayanların kaliteli ve uygun fiyatlarda ihtiyacının karşılanması için tespit edilen narh, hem o malı satan esnafa hem de müşteriye zarar vermeyecek oranlarda olmalıydı. Esnaf, maliyetindeki artışlar nedeniyle narhın üstündeki fiyatlarla müşteriye satış yapmak zorunda kaldığında narhı da ihlal etmiş oluyordu. Bu tarz durumlarda zararın giderilmesi için hem esnaf hem de müşteri lehine narhın yeniden belirlenmesi gerekiyordu.²¹³ Narhın yeniden tespit edilmesi çeşitli şartlara bağlıydı. Fiyat artışlarına yol açan gelişmelerin başında savaşlar gelmekteydi. Bunun yanında kıtlık, çekirge istilasası, sel, ablukalar, şiddetli kışlar gibi piyasada mal sıkıntısına yol açan olaylar aynı etkileri yapmaktaydı. Para taşıması da fiyatların yeniden tespit edilmesini gerektiren bir gelişmeydi. Bundan dolayı sınaî ve ticari mallara göre fiyat hareketliliği yüksek olan zaruri gıda maddelerinde narha riayet etmek oldukça önemliydi ve narha riayet etmenin yolu da esnaf teşkilatının nizamı ile mümkün olmaktadır.²¹⁴

Narha riayetinin temininde denetimler önemli yer tutmaktaydı. Esnafın denetimsiz kalması narh ihlallerini artırmaktaydı. Ayrıca başta gıda maddeleri olmak üzere, her türlü malda kar oranının düşük olması narh ihlallerini gündeme getirmekteydi. Narh ihlallerinde genellikle malın kalitesini bozmak, ölçü ve tartı aletlerinde hileler yapmak, malın hammaddesini toplayarak mal arzını düşürmek en sık karşılaşılan hadiseler arasındaydı.²¹⁵

Osmanlı narh politikasının faaliyet alanı da olan esnaf yapılanmasında mekân sınırı ise şehir ve kasaba merkezleri idi. İstanbul'un ihtiyacının belirlenen esnaf tarafından karşılanamadığı durumlarda yine devletin organizasyonuyla yakın yerlerden tedarik edilmesi yoluna gidilmekteydi.²¹⁶ Osmanlı Devleti'nin eski dönemlerinden beri süregelen İstanbul'un bu imtiyazı, 1838 Baltalimanı Muahtesi ile her türlü tekel haklarının kaldırılmasına kadar devam etmişti.²¹⁷

²¹¹ Mübahat Kütükoğlu, "Narh - Osmanlılar Dönemi", *DİA*, Cilt 32, İstanbul 2006, s. 390.

²¹² Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 298.

²¹³ İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi, *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1*, yay. haz. Ahmet Kal'a, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın No: 60, İstanbul 1998, s. 76-77.

²¹⁴ Demirtaş, *Osmanlıda Fırıncılık*, s. 39; Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza*, s. 227.

²¹⁵ Demirtaş, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza*, s. 227-230.

²¹⁶ Mehmet Genç, *a.g.e.*, s. 294.

²¹⁷ Kal'a, *a.g.m.*, s. 428.

XIX. yüzyılda esnaf birliklerine tanınan tekellerim kaldırılmasının yanı sıra kadınlara verilen narh belirleme yetkilerinde de değişiklikler dikkati çekmekteydi. Bilhassa 1856'dan itibaren kadı sicillerinde artık narh kaydına rastlanmamaktaydı. Esasen bundan birkaç yıl sonra da önce sebze ve meyve, ardından ekmeğe hariç diğer maddeler üzerindeki narh kaldırılmış ve fiyatlar serbest piyasada belirlenir olmuştur.²¹⁸ XIX. yüzyıldaki bu tür gelişmelerden sonra artık büyük sıkıntılarla karşı karşıya gelen, Avrupa menşeli fabrikasyon imalatın rekabetine karşılık veremeyen, daha ziyade iç pazara, yakın çevreye yönelik faaliyette bulunabilen esnaf teşkilâtı giderek dağılmaya başlamıştı.²¹⁹ Esnaf teşkilatının geleneksel yapısının bozulması ve diğer iktisadi gelişmeler, doğal olarak İstanbul merkezli işe sistemini de olumsuz etkilemişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bu yeni durum, yüzyıllarca İstanbul'un tüketimine cevap vermeye çalışan ve İstanbul'un işe sistemine yapmış olduğu ekonomik katkı ve desteklerle büyüyen işe tedarik merkezlerinden Tekirdağ kazası ve çevresini de doğrudan etkilemişti.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde işe sistemi doğrultusunda temel tüketim maddelerinin karşılanmasında düzenli bir organizasyon, devletin temel meselelerinden birisi olmuştur. Bu organizasyon kapsamında üretim mahallinde temel ihtiyaçlar giderildikten sonraki kalan kısım ordunun, sarayın ve başkent'in tüketimi için planlı olarak İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'un ihtiyaçları karşılanmadan başka bölgelere temel tüketim maddelerinin gönderilmesi XIX. yüzyılın ortalarına kadar pek mümkün olmamıştır.

Osmanlılar döneminde İstanbul, başkent hüviyetinin yanı sıra nüfus yoğunluğu açısından da büyük bir tüketim merkezi olduğundan burada yüksek miktarda ve çeşitli türlerde gıda maddesine ihtiyaç hissedilmiştir. Kentin ihtiyaçlarını doğrultusundaki farklı gıda maddeleri içerisinde ise özellikle hububat ve et meselesi İstanbul işe sisteminin temelini teşkil etmiştir. Çünkü bu malların yetersizliği tarihsel süreçten beri ekonomik, sosyal ve siyasi sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu açıdan devlet idaresi, hububat ve et işine gereken özeni göstererek İstanbul'a mal tedarik eden bölgeleri ve kadınlıkları yakından takip etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul işe sisteminin tedarik edilmesinde bazı liman merkezleri dikkati çekmiştir. Bunlar içerisinde XVI. yüzyıldan itibaren bilhassa

²¹⁸ Kütükoğlu, a.g.m., s. 390.

²¹⁹ Kal'a, a.g.m., s. 430.

hububat ihtiyacının karşılanması açısından Tekirdağ kazası ve iskelesi önemli bir pozisyona sahip olmuştur. XVI. ve XVII. yüzyıllardaki Tekirdağ'ın bu rolü XVIII. yüzyıldan itibaren artarak devam etmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Zahire Nezareti'nin kurulmasıyla zahire meselesinin daha planlı bir hal alması, Tekirdağ iskelesinin de sorumluluğunu arttırmıştır. Bu dönemde Tekirdağ kazası ve bağlı bulunan iskele, Trakya civarında yer alan ve Rumeli'nin iç kısımlarına kadar ilerleyen toplamda 29 kazanın zahire sevkiyat merkezi olarak İstanbul'u besleyen en önemli iskelelerden birisi olarak yer almıştır.

İstanbul açısından Tekirdağ kazası ve iskelesinin öneminde, ulaşım imkânlarının da ciddi bir etkisi söz konusu olmuştur. Çünkü bölge, iâşe ürünlerinin nakledilmesi esnasında en başta ulaşım maliyeti ile süre avantajı sağlamıştır. Bunun yanı sıra Tekirdağ'ın dayanıklı buğdaya ve verimli üretim bölgelerine sahip olması da devlet tarafından dikkatle takip edilen bir merkez olmasında rol oynamıştır. Nitekim XIX. yüzyılın başlarında Tekirdağ iskelesine bağlı yerlerden İstanbul için tertip edilen buğday miktarının İstanbul için tertip edilen toplam miktarın %10'u seviyesini aşması, bölgenin İstanbul açısından önemini göstermiştir.

İstanbul'un iâşesinde Tekirdağ ve diğer üretim bölgelerinde temin edilen mallar, bir organizasyon çerçevesinde İstanbul'da teslim alınarak önce depolara, sonra da buradan alınarak İstanbul halkına ulaştırılmak üzere ilgili esnaf birlikleri vasıtasıyla bir dağıtım tabii tutulmuştur. Ancak olağanüstü bazı dönemlerde bu organizasyonun yetersiz kaldığı durumlar yaşanmıştır. İstanbul'da buğday ve un sıkıntısı baş gösterdiği böyle zamanlarda Tekirdağ kazası, ilk düşünülen tedarik merkezi olarak dikkati çekmiş ve burada hazır halde bulunabilen un ve buğday, İstanbul fırınları ve değirmenleri için sigorta vazifesi görmüştür.

Osmanlılar döneminde buğday, arpa ve un kadar olmasa da diğer bazı iâşe maddeleri de yine Tekirdağ üzerinden İstanbul'a nakledilmiştir. Bunlar içerisinde et, pirinç, bal, yağ ve peynir gibi ürünler dikkati çekmiştir. Ayrıca Tekirdağ kazasında ve yakın çevresinde özellikle gayrimüslimlere ait üzüm bağlarından imal edilen şaraplar, yüzyıllar boyunca İstanbul'daki sefaretlerin aradığı mallar arasında yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nin tarihsel süreci içerisinde XIX. yüzyılın ortalarına kadar iâşe sistemine katkı yapan Tekirdağ, bundan sonraki süreçte iktisadi politikalarda yaşanan değişimle birlikte iâşe sisteminin öneminin azalmasına paralel olarak İstanbul'a bağlılığını kaybetmeye başlamıştır. Böylelikle üretilen tarımsal ürünlerin

belirlenen düşük fiyatlar üzerinden İstanbul'a gönderilme zarureti yerine serbest piyasa fiyatlarında gerek yurt içi gerekse yurt dışı pazarlarda satılmaya başlaması, gayrimüslimlerin yoğun şekilde yaşadığı diğer liman merkezleri gibi Tekirdağ kazasında da bazı ekonomik sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bunların başında; Tekirdağ civarında ikamet eden ve ticaretle uğraşan gayrimüslim Osmanlı tebaasının yurt içi ve yurt dışı ilişkileri sayesinde zahire ticaretinde söz sahibi olmaları ve sermayelerinin bir kısmını çiftlik tarzı işletmelere yönelterek belirli bir servet birikimine ulaşmaları şeklinde kendisini göstermiştir. Bu doğrultuda Tekirdağ'ın sosyoekonomik yapısı içerisindeki gayrimüslimler, ekonomik performanslarını daha da arttırarak Müslüman yerel yöneticilerle birlikte şehrin varlıklı kesimlerini oluşturmuşlardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tekirdağ iskelesinin ve kazasının İstanbul için öneminin azalmasında, kaybedilen topraklardan gelen Müslümanların Tekirdağ Sancağı'na bağlı iç kesimlerdeki kazalara iskân edilmesi ve buraları canlandıran İstanbul-Rumeli tren hattının faaliyete geçmesi önemli etkenler olarak yer almıştır. Bütün bu etkenler doğal olarak bölgenin sosyoekonomik yapısında çeşitli değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Ulaşım ve nüfus alanında meydana gelen gelişmelere bağlı ortaya çıkan bu süreç, başka bir araştırmanın konusu olarak önümüzde durmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde düzenli bir organizasyona sahip olan İstanbul merkezli iase sisteminin bölgesel düzeyde yansımalarını incelemeyi amaçlayan bu çalışmayla; Osmanlı Devleti'nin genel görünümünde olduğu gibi Tekirdağ kazası özelinde de etkili şekilde varlık gösteren iase sisteminin XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısında bölgede sorunsuz şekilde uygulandığı ve bunun da Tekirdağ kazasının gelişimine katkı yaptığı, buna karşın XIX. yüzyılın ikinci yarısında devletin iktisadi politikalarında yaşanan değişimlerin de etkisiyle iskele ve merkez kazanın artık İstanbul piyasası açısından eski öneminin azaldığı görülmüştür. Tekirdağ'ın İstanbul açısından ekonomik öneminin azalması ise bölgede ikamet eden gayrimüslimler için yeni fırsatları beraberinde getirmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gayrimüslim Osmanlı tebaasının yabancılarla artan ekonomik ve sosyal ilişkileri, doğal olarak Trakya'da yaşayan gayrimüslim tebaanın Avrupa ülkeleri ile etkileşiminin artmasına yol açmış ve XX. yüzyılın başlarına doğru devam eden bu süreç, gayrimüslim Osmanlı tebaasının bölgede ekonomik ve sosyal açıdan daha da güçlenmesiyle sonuçlanmıştır.

Ek Tablo 1: İstanbul'un İaşesi İçin Belli İskelelerde Temin Edilmesi
Kararlaştırılan Buğday Miktarları (1809-1810)

İskele	Miri Fiyat (Kile)	Rayiç Fiyat (Kile)	İskele	Miri Fiyat (Kile)	Rayiç Fiyat (Kile)	İskele	Miri Fiyat (Kile)	Rayiç Fiyat (Kile)
Tekfırdağı	126.500	388.500	Çandarlı	9.330	17.310	Tarsus	-	150.000
Silivri	16.833	50.500	Bandırma	20.000	164.980	Adalar	-	170.000
Kararağaç	64.153	75.000	Mudanya	18.200	54.600	Bergos	37.000	111.000
Orfan	95.500	110.000	Mihaliç	-	150.000	Akçaçehir	-	120.000
Selanik	120.000	293.333	İznikmit ve Karamürsel	40.844	250.000	Samsun	-	275.000
Golos	120.000	280.000	Karabiga	20.000	222.000	Akfa ve Sayda	-	200.000
Ağrıboz ve Talanda	70.000	140.000	Kuşadası ve Bodrum	43.870	115.000	Trablusşam	-	280.000
Kalamatra	20.250	9.800	Antalya	22.120	60.000	Lazkiye		200.000
Cehrez	26.370	17.650	Çandarlı	25.125	40.000	Diğer	63.041	-
Değirmenlik	22.740	12.550	İzmir ve Foçalar	-	140.000	Toplam	981.876	4.097.223

Kaynak: Aynural, *a.g.e.*, s. 167-177; Güran, *a.g.e.*, s. 30-42; Ayrıca BOA, *Kâmil Kepeci (KK.d)*, nr. 5577.

Ek Tablo 2: Tekirdağ İskelesine Bağlı Yerlerden Temin Edilmesi Kararlaştırılan Buğday Miktarları (1809-1810)

Üretim Yeri	Miri Fiyat (Kile)	Rayiç Fiyat (Kile)	Üretim Yeri	Miri Fiyat (Kile)	Rayiç Fiyat (Kile)	Üretim Yeri	Miri Fiyat (Kile)	Rayiç Fiyat (Kile)
İncecik	1.000	3.000	Dimetoka	6.000	27.000	Zağray-ı Atık	9.000	27.000
Şarköy	2.000	6.000	Tekfurdağı	3.000	9.000	Zağray-ı Cedid	5.500	16.500
Evreşe	1.000	3.000	Bergos	6.500	19.500	Yanbolu	3.000	9.000
İnöz	1.000	3.000	Gelibolu	3.000	9.000	Kızılağaç	1.000	3.000
Malkara	4.000	12.000	Kırkkilise	4.000	12.000	Cisr-i M. Paşa	1.500	4.500
Keşan	5.000	15.000	Edirne	10.000	30.000	Tatarpazarı	7.500	22.500
İpsala	2.000	6.000	Çirmen	2.000	60.000	Filiba	15.000	45.000
Cisr-i Er-gene	6.500	19.500	Uzuncaabad	3.000	9.000	Firecik	4.000	12.000
Hayrabolu	5.000	15.000	Çırpan	4.500	13.500	Babay-ı Atık	2.000	6.000
Havass-ı M. Paşa	2.000	6.000	Akçakızanlık	6.500	19.500	Toplam	126.500	388.500

Kaynak: Aynural, *a.g.e.*, s. 167-168.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

- BOA, *Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I)*, nr. 119/8086, 241/16078.
- BOA, *Bab-ı Defteri Mevkûfat Kalemî (D.MKF)*, nr. 30436.
- BOA, *Cevdet Adliye (C.ADL)*, nr. 64/3866.
- BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS)*, nr. 134, 466/19451, 147/6504.
- BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD)*, nr. 87/4343, 59/2910, 3006, 1681, 2411, 4760.
- BOA, *Cevdet Dâhiliye (C.DH)*, nr. 168/8398.
- BOA, *Cevdet Evkaf (C.EV)*, nr. 571.
- BOA, *Cevdet Hariciye (C.HR)*, nr. 133/6636.
- BOA, *Cevdet Maliye (C.ML)*, nr. 145/6125, 20008,17500.
- BOA, *Cevdet Nafia (C.NF)*, nr. 42/2084.
- BOA, *Cevdet Saray (C.SM)*, nr. 44/2203.
- BOA, *Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemî (HR.MKT)*, nr. 69/39, 94/69.
- BOA, *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, nr.1384/54842, 198/9972, 608/29845, 614/30196, 620/3062, 612/30083.
- BOA, *İbnülemin Tımar ve Zeamet (İE.TZ)*, nr. 11/1095.
- BOA, *Kâmil Kepeci (KK.d)*, nr. 5577.
- BOA, *Nüfus Defteri (NFS.d)*, nr. 3971, 4013, 4015.
- BOA, *Sadâret Mektûbî Kalemî (A.MKT)*, nr. 33/40, 67/97, 161/61, 164/14/1.
- BOA, *Sadâret Mektûbî Umumi (A.MKT.UM)*, nr.151/73, 164/11, 265/31, 823/8, 100/75.
- BOA, *Sadaret Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)*, nr. 296/87, 164/37, 234/43, 376/19.
- BOA, *Sadaret Nezaret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD)*, nr. 94/33, 109/87, 255/9, 109/64, 107/21, 320/21, 97/14, 148/711.
- BOA, *Zahayir Defteri (ZD.d)*, nr. 9, 11, 19.

Yayınlanmış Osmanlı Arşivi Kaynakları

- BOA, *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560)*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.
- BOA, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565–1566)*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994.
- BOA, *6 Numaralı Mühimme Defteri I (972 / 1564–1565)*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.
- BOA, *85 Numaralı Mühimme Defteri, (1040-1041 (1042)/ 1630-1631 (1632))*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2002.

Şer'iyeye Sicilleri

- 1579 Numaralı Rodoscuk Şer'iyeye Sicili.
- 1596 Numaralı Rodoscuk Şer'iyeye Sicili.
- 1751 Numaralı Rodoscuk Şer'iyeye Sicili.

Salnameler

- Salname-i Vilayet-i Edirne 1293.
- Salname-i Vilayet-i Edirne 1301.
- Salname-i Vilayet-i Edirne 1309.
- Salname-i Vilayet-i Edirne 1310.
- Salname-i Vilayet-i Edirne 1317.

Kitaplar ve Tezler

- Albayrak, Gökçen Coşkun, *19. Yüzyılda Osmanlı Tunası'nda Ticaret*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Altınay, Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

- Ateş, Hacer, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları (Zahire Ticareti 1740-1840)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Yer Adları I: Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2013.
- Boyar, Ebru and Fleed, Kate, *A Social History of Ottoman Istanbul*, Cambridge University Press, UK 2010.
- Camgöz, Mevlüt, *19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Tahıl Fiyatları ve Tedarik Bölgeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Demirtaş, Mehmet, *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza (İstanbul Örneği)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.
- _____, *Osmanlıda Fırıncılık (XVII. Yüzyıl) İstanbul Örneği*, Atf Yayınları, Ankara 2014.
- Doğru, Halime, *Bir Kadı Defterinin Işığında Rumeli'de Yaşam*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.
- Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*, haz. Müslüm Yılmaz, Marmara Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2013.
- Faroqhi, Surayıya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Gökbilgin, Tayyib, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Nr. 2272, İstanbul 1977.
- Göktepe, Kaya, *Tekirdağ Sancağı'nda Tarımsal Yapı (1840-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Güçer, Lütfi, *XVI- XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Yayınları Nr. 152, İstanbul.
- Güran, Tefvik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998.

- İnalçık, Halil - Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç ve Serdar Alper, Eren Yayınları, İstanbul 2000.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi, *İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1*, haz. Ahmet Kal'a, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları Nr. 60, İstanbul 1998.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kömürciyan, Eremya Çelebi, *XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand. D. Andreasyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988.
- Mantran, Robert, *XVII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M.Ali Kılıçbay-E. Özcan, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.
- _____, *XVI- XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, çev. M.Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara 1995.
- Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare 1500-1700*, UCL Press, London 1999.
- Quataert, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- Sandfuchs, Özlem Sert, *Reconstructing a Town From Its Court Records Rodosçuk (1546-1553)*, Submitted to Ludwig-Maximilians Universitaet. Ph. D. Thesis. Munchen 2008.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.
- Türkhan, Mehmet Sait, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Uzun, Ahmet, *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İltiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Makaleler

Ateş, Hacer, "Tekirdağ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 40, İstanbul 2011, ss. 359-362.

Aygün, Necmettin, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 23, Bahar 2008, Ankara 2010, ss. 53-84.

Aynural, Salih, "Kapan", *DİA*, Cilt 24, İstanbul 2001, ss. 338-339.

Barkan, Ömer Lütfi, "Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı XXIII, 1962-1963, ss. 380-398.

_____, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, Oxford University Press, London, 1970, ss. 163-171.

Bilgin, Arif, "Matbah-ı Âmire", *DİA*, Cilt 28, İstanbul 2003, ss. 115-119.

Bostan, İdris, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisinin Değişimi Kadırgadan Kalyona", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, 2004, ss. 64-87.

Cezar, Yavuz, "Osmanlı Devletinin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi", *Toplum ve Bilim*, Sayı 6-7, 1978, ss. 111-156.

Çelik, Gülfettin, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1999/1, Sayı 6, İstanbul, ss. 49-111.

Çiftçi, Cafer, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İaşesinde Bursa'nın Rolü", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 2004, ss. 151-171.

Ekinci, İlhan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Deniz Ticaretinde Değişim ve Tepkiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXI, Sayı 2, Aralık 2006, ss. 35-76.

Emecen, Feridun, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (Bildiriler)*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, ss. 197-230.

Eyice, Semavi, "Haliç", *DİA*, Cilt 15, İstanbul 1997, ss. 264-280.

- Faroqhi, Suraiya, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16. – 17. Yüzyıllar)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1979 – 1980, ss. 139-154.
- Genç, Serdar, "XVIII. Yüzyılda Karesi Sancağı'nda Hububat Kaçakçılığı", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 5, Sayı 7, Bursa 2004/2, ss. 49-60.
- Güçer, Lütfi, " 18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi ", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 11, İstanbul 1952, ss. 397-416.
- Güran, Tevfik, "İstanbul'un İaşesi", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, ed. Ş. Kamil Akar, İstanbul 2004, ss. 319-325.
- Hut, Davut, "Buharlı Gemiler Çağında Osmanlı Deniz ve Nehiryolu Ulaşımı", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara - Deniz - Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, ss. 107-140.
- İnalçık, Halil, "İaşe - Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Cilt IV, Ankara, 1994, ss. 116-120.
- _____, "The Ottoman State: Economy and Society 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Cambridge Univ. Press, 1996, ss. 9-409.
- _____, "İstanbul", *DİA*, Cilt 23, İstanbul 2001, ss. 220-239.
- İpşirli, Mehmet, "Sadrazam", *DİA*, Cilt 35, İstanbul 2008, ss. 414-419.
- _____, "Arpa Emini", *DİA*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 392.
- Kal'a, Ahmet, "Esnaf", *DİA*, Cilt 11, İstanbul 1995, ss. 423-430.
- Kazıcı, Ziya, "Hisbe - Osmanlı Devleti", *DİA*, Cilt 18, İstanbul 1998, ss. 143-145.
- Küçükkalay, Abdulah Mesud ve Topuz, Hüseyin, "Gerileme Dönemi Osmanlı İstanbul'unun İaşesi (Beslenmesi) Sorunu: Genel Değerlendirme", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Yıl 5, Sayı 58, Ocak 1999, ss. 22-25.
- Küçükkalay, Abdullah Mesud, "Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda İthalat: İzmir İle Bir Karşılaştırma (1793-1803)", *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt XLI, 2013, ss. 321-359.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Narh - Osmanlılar Dönemi", *DİA*, Cilt 32, İstanbul 2006, ss. 390-391.

- McGowan, Bruce, "The Age of the Ayans 1699–1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Cambridge Univ. Press, 1996, ss. 637-758.
- Murphey, Rhoads, "Provisioning İstanbul: The State And The Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food And Foodways*, 1988, II, ss. 217-263.
- Necipoğlu, Nevra, "İâşe - Bizans Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 116.
- Ortaylı, İlber, "16. Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, ss. 85-93.
- _____, "Kadı", *DİA*, Cilt 24, İstanbul 2001, ss. 69-73.
- Özdeğer, Mehtap, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Üretimine Devletin Hima-ye Edici Müdahalesi" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 51, Sayı 1, 2001, ss. 25-47.
- Sahillioğlu, Halil, "Emîn", *DİA*, Cilt 11, İstanbul 1995, ss. 111-112.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İâşesi", *Bildiriler (Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu II)*, Mayıs 2014, ss. 99-168.
- Taştemir, Mehmet, "Klasik Devirde Osmanlı'da Kara Ulaşımı ve Yollar", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara - Deniz - Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar ve Osman Doğan, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2012, ss. 13-31.

OSMANLI DEVLETİ'NDE KURULAN SPOR CEMİYETLERİ VE JİMNASTİK DERSLERİNİN MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİNDEKİ ROLÜ

NEJLA GÜNAY*

Giriş

Osmanlı Toplumunda Sporun ve Spor Cemiyetlerinin Durumu

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda önemli bir değişim yaşadı. Batıyı örnek alarak devlet eliyle yapılan reformlar Osmanlı toplumuna da yansıdı. Toplumun bütün kesimlerine sirayet eden bu derin değişimin en önemli göstergelerinden biri de toplumsal örgütlenme alanında ortaya çıktı. Özellikle Tanzimat'ın ilân edilmesinden sonra Müslüman ve gayrimüslim bütün Osmanlılarda bir cemiyetleşme eğilimi ortaya çıktı. Bu cemiyetlerden bazıları kurulmasına Müslümanların öncülük ettiği Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane (1856), Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (1861), Sıbyan Mekteplerini İslah Cemiyeti (Bursa-1875) gibi cemiyetlerdi. Bu dönemde Arnavut milliyetçileri İstanbul'da "Shoqëria e të Shtypurit Shkronja Shqip/Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye" (1879), Bulgarlar "Drujina na Vernite Priyateli / Sadık Dostlar Birliği" (1861) ve "Bilgarsko Çitalište v Tsargrad/Bilgarsko Citaliste/İstanbul Bulgar Okuma Evi/Kültür Cemiyeti/Kulübü" (1864?) gibi cemiyetler kurmuşlardır. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler arasında cemiyetleşme çok yaygındır. Cemiyetleşme sürecine bakıldığında cemiyetlerin Müslümanlara göre gayrimüslim cemaatlerde daha önce kurulduğu görülür. Ama Tanzimat'tan önce başlayan bu sınırlı ve geçici cemiyetleşmenin, I. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde Rumlar, Ermeniler, Museviler, Bulgarlar, Arnavutlar ve Araplar arasında düzenli ve sürekli bir nitelik taşımaya başladığı görülür. Cemaat yapısının çözülmesi sürecinde, yeni bir ideoloji, siyasi ve kültürel bir yeniden yapılanma çağrısı olarak milliyetçilik, bağımsız bir değişken olarak cemiyetleşmeyi oldukça etkilemiştir¹.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ngunay@gazi.edu.tr

Osmanlı topraklarında 1889 yılından itibaren gizli siyasi cemiyetler, 1890'lı yıllarda ise spor dernekleri kurulmaya başlanmıştır. Ancak spor derneklerinin kuruluşu Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında oldukça geç bir dönemdir. Çünkü spor, Sanayi İnkılâbı sonrasında, işçi sınıflarının geliştirdiği boş zamanları değerlendirme aktiviteleridir ve halk kitlelerine buradan yayılmıştır. Osmanlı toplumu tarım toplumdur ve insan gücüne dayanan tarımsal üretim Osmanlı halkının spora zaman ayıramamasının ve sportif faaliyetleri geliştirememesinin en önemli sebebidir².

Türkiye’de sportif faaliyetler daha çok askerî talim olarak algılanıyordu ve sadece askerî okullarda bu dersler veriliyordu. Osmanlı Devleti’nde beden hareketlerine dayanan derslerde kavram kargaşası yaşandığı söylenebilir. Çünkü bu dersler bazen jimnastik, bazen talim, bazen de beden eğitimi olarak adlandırılıbiliyordu. Türkiye’de jimnastik dersleri askerî okullar dışında ilk olarak Galatasaray Sultanisi’nde verildi. Sadrazam Âli Paşa, bu dersi vermek üzere Curet ve Mouroux adlı Fransız hocaları getirtti. Martinetti³ ve Stangalli’de aynı okulda jimnastik öğretmeni olarak görev yaptı⁴. Ancak Türkiye’de jimnastik sporunun tanınması Galatasaray Lisesi Beden Eğitimi Öğretmeni M. Mouroux ve onun yetiştirdiği öğrencisi Faik (Üstünidman) Bey sayesinde oldu. Faik Bey ve askerî okullarda beden eğitimi öğretmenliği yapan Mazhar (Kazan) Bey bu spor dalının Türkiye’de yaygınlaşması için çalışmalar yaptı⁵. 1904 yılında Faik Bey, Galatasaray Sultanisi yakınlarında kendi özel jimnastik hanesini açarak isteyenlere burada ders verdi⁶.

1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde; çeşitli okullarda verilecek dersler arasında erkek rüştiyelerinde “jimnastik” dersi de yer almaktaysa da bunun ülke geneline yaygınlaştırılmadığı anlaşılıyor. 1892 yılında İstanbul’da kurulan Aşiret Mektebi’nin 1 -4 sınıflarında “Talim” ve son sınıflarında da “Ayak Talimi” dersleri vardır. Beden Eğitimi dersi 1904 yılı ders programında yer aldı. Hazırlık sınıfından başlayarak rüştiye ve idadilerin her sınıfına haftada

¹ Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı’da Cemiyetler Çağı”, *Tarih ve Toplum*, sayı: 238, Ekim 2003, s. 196-198.

² Kurthan Fişek, “Türkiye’de Spor”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, cilt: 8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 2176.

³ Jimnastik derslerinde gösterdiği başarılı çalışmalarını nedeniyle 1878 yılında Mekteb-i Harbiye’de jimnastik öğretmeni olarak görevlendirilmesi hakkında bkz. Doğan Yıldız, *Türk Spor Tarihi*, y.y., İstanbul 1979, s. 301.

⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 272.

⁵ Mazhar Bey ve arkadaşları 1903 yılında “Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü”nü kurdular. Bkz. Süleyman Tekil, *Galatasaray Tarihi 1905-1985*, Galatasaray Spor Kulübü, İstanbul, 1986, s. 5; Kenan Okan, *Türk Spor Tarihi*, Mektupla Öğretim Merkezi, Ankara 1975, s. 37.

⁶ Atf Kahraman, *Osmanlı Devleti’nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 641.

1-2 saat beden eğitimi dersi kondu ve ders bir Fransız hoca tarafından verildi⁷. Ancak bu dersi verecek hoca bulunmamasından dolayı birçok okulda bazı sıkıntılar yaşandığı, programın tam olarak uygulanamadığı anlaşılıyor.

II. Meşrutiyet'in ilân edildiği 1908 yılından sonra etkin hâle gelen Jön Türkler sadece siyaseti değiştirmekle kalmadılar, hayatın her alanında faaliyet gösterdiler. Eskisine kıyasla Batı'dan daha çok şey alarak toplumu yeniden biçimlendirmeye çalıştılar. Bu ortamda özellikle İstanbul'da sportif faaliyetlerde bulunma amacını taşıyan kulüpler kuruldu. Ancak o dönemde Türkiye'de sporun bir ilim dalı olarak önemi henüz kavranmadığından bu alanda dışarıdan getirilen ya da yurt dışında eğitim görme fırsatı yakalayan az sayıda insan dışında uzman hiç yoktu. Osmanlı Devleti'nde spor, sıradan, tesadüfi ve basit hareketler olarak kabul görülürken Avrupa'da vücut egzersizlerinin fizyoloji, anatomi, psikoloji ve biyolojiye uygun bir şekilde yapılması gerektiği görüşü hâkimdi. Üstelik Osmanlı Devleti'nde bu fark dahi bilinmiyordu. Selim Sırrı Bey, bunu beden terbiyesi eğitimi için gönderildiği İsveç'te fark edip Osmanlı Devleti'nin bu konudaki eksikliklerini tespit etti⁸. Selim Sırrı Bey, yurda döndükten sonra ordudaki subaylara talim ve terbiye dersleri vermeyi amaçlamaktaydı. Ancak Selim Sırrı Bey, "*siyasete bulduği için orduda muallimlik yapamayacağı*" suçlamasına maruz kaldı ve kendisine orduda görev verilmedi. Çünkü o dönemde birçok yöneticiye göre beden terbiyesiyle ilgili "*Tek tip elbise giyip talim etmek sadece askerlerin yapabileceği bir iştir*" görüşü yerleşmişti ve bunu değiştirmek oldukça güçtü. Öte yandan bu görüşü değiştirecek çalışma yapma becerisine sahip uzman sayısı da çok azdı. Dolayısıyla 1910 yılı itibarıyla Galatasaray dışındaki sultanilerde ve diğer okullarda 1904 yılında programa alınmasına rağmen beden terbiyesi dersleri yapılmıyordu. Selim Sırrı Bey'in İsveç'teki eğitimini tamamlayıp yurda dönmesinin ardından Maarif Nezareti onun uzmanlığından yararlanmak istedi ve bir karar alarak erkek muallim mekteplerine bu dersi koydu. Dersin faal hâle getirilmesi için Selim Sırrı Bey, müfettiş sıfatıyla görevlendirildi. Böylece erkek muallim okullarında jimnastik ve beden eğitimi dersleri verilmeye başlandı. Ardından bu dersler kız muallim okullarıyla medreselerin programlarına da alındı. 1911 yılında Selim Sırrı Bey'in önderliğinde hazırlanan nizamname ile "İstanbul Gençleri Terbiye-i Bedeniye Kulübü" kuruldu⁹. 1913'te yayımlanan "Tedrisât-ı İptidadiye Kanunu Muvakkatı"nda ilkokul dersleri arasına "Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları" ve "Eftal-i Zükura Talim-i Askeri" dersleri kondu.

⁷ Okan, *a.g.e.*, s. 6.

⁸ Selim Sırrı Tarcan, *Hatıralarım*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946, s. 45.

⁹ Tarcan, *a.g.e.*, s. 47-49.

1912–1914 yılları arasında kız ve erkek sultanilerinde beden eğitimi dersleri haftada iki saate çıkarıldı¹⁰.

Özel organizasyonlarla yapılan spor karşılaşmaları halkın ilgisini çekmekteydi. Bunun sonucunda özel sektör tarafından “Terbiye-i Bedeniye Mektebi” adıyla okullar açılmaya başladı¹¹. Selim Sırrı Bey, jimnastik ve beden terbiyesi derslerinin önemini anlatmak amacıyla yurdun değişik bölgelerinde konferanslar vererek halkı bu konuda aydınlattı¹². Kısa süre sonra bu tip kurumlar eğer ders verecek hoca varsa taşrada da açılmaya başladı. Örneğin 1910 yılında, Trabzon’da Askerî Rüştîye Müdür Vekili Yüzbaşı Mehmet Sait Efendi, “Tertib-i Bedeniye” adlı jimnastik hane açtı. Yüzbaşı Mehmet Sait Efendi bu alandaki başarılarından dolayı bir madalya ile ödüllendirildi¹³.

II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra bazı siyasi fırkalar ve cemiyetler serbestçe faaliyet yürütmeye başladılar. Ancak cemiyetler ve onların faaliyetleriyle ilgili bir kanun olmaması çeşitli problemler yaşanmasına sebep olmaktaydı. Bunun önüne geçmek için 16 Ağustos 1909’da “*Cemiyetler Kanunu*”¹⁴ çıkarıldı. Böylece parti, dernek vb kurmak bir esasa bağlandı¹⁵. Bu kanundan beş gün sonra 21 Ağustos 1909 günü çıkarılan bir başka kanunla Kanun-i Esasî’ye 120. madde eklenerek dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvence altına alındı¹⁶. Cemiyetler Kanunu, iki fasılda on dokuz maddeden oluşmaktadır. Kanunun ikinci maddesine göre cemiyet teşkili önceden ruhsat alınmasına tâbi değildir, ancak tesisini müteakip hükümete haber verilmesi lazımdır. Üçüncü maddeye göre; “*Kanun hükümlerine ve umumi adaba aykırı bir gayrimişru esas veya memleket asayîşi ve devlet mülkünün bütünlüğünü ihlal ve hükümetin mevcut şeklini tağyir ve muhtelif Osmanlı unsurlarını siyaseten ayırma maksadına müstenit olmak üzere cemiyetler kurulması caiz değildir.*” Bu madde mecliste fazla tartışılmadan kabul edilir. Dördüncü madde ise “*Kanunîyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasi*

¹⁰ *Tedrisât-ı İptidadiye Kanunu Muvakkatı*, İstanbul 1329, s. 8.

¹¹ Selim Sırrı Tarcan’ın. Tepebeşi kışlık tiyatrosunda düzenlediği spor müsamesesinin geliriyle 1 Ekim 1908’de Mercan Yokuşu’nda büyük bir hanım içinde açtığı spor okulu hakkında bkz. Tarcan, *a.g.e.*, s.43. Söz konusu okulun Selim Sırrı Bey ile Dr. Rıza Tevfik tarafından ortak açıldığı görüşü için bkz. Kahraman, *a.g.e.*, s.633.

¹² Nejla Günay, “Atatürk Döneminde Türkiye’de Beden Eğitiminin Gelişimi ve Gazi Beden Terbiyesi Bölümü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 85, Mart 2013, s. 77.

¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdare Kalemi (DH. MUİ), 95/2.

¹⁴ Kanun metni için bkz. *Düstur*, II/1, s.604-608; *Takvim-i Vekayi*, No: 310, 10 Ağustos 1325.

¹⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, cilt 1, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.368.

¹⁶ Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 205.

cemiyetler teşkilî memnudur.” şeklindedir. Esasen bu madde ile üçüncü maddede yer alan “*Anasırı muhtelif-i Osmaniyeyi siyaseten tefrik maksadına müstenit(Rum, Ermeni, Yahudi gibi muhtelif Osmanlı unsurlarını) siyasi olarak ayırma maksadına dayalı*” cemiyet kurma yasağını pekiştirme ihtiyacı duyulduğu görülmektedir. Bu durum, Osmanlı hükümetinin bu konuda ne kadar hassas olduğuna bir gösterge olarak yorumlanabilir¹⁷. Jimnastik cemiyeti kurabilmek için de cemiyetler kanuna riayet etmek gerekiyordu. Buna göre henüz 20 yaşına gelmemişlerin cemiyetlere üye olamayacakları, ancak 20 yaşından küçükler için “Jimnastik Mektebi” açılabilceği Dâhiliye Nezareti’nin bazı uygulamalarından anlaşılmaktadır¹⁸. Ancak Türkler dışındaki diğer unsurlar, Osmanlılığı bir “beynelmileliyet” olarak görüyorlardı. Bu nedenle Meclis-i Umumî temsilcileri hem kendi milletleri hem de Osmanlı beynelmileliyeti adına konuşuyorlardı. Cemiyetler Kanunu ile birçok eski gizli, ihtilâlci ve çeteci komite kurumsallaşıyor, siyasi amaçlarını görünürde değişik amaçlı dernekler kisvesinde gizliyorlardı. Bu nedenle birçok derneğin adı, yanıltıcı görünüm taşıyabiliyordu¹⁹.

Bundan sonra sporla ilgili daha önce kurulmuş olan cemiyetler resmîyet kazanarak faaliyetlerini açıkça yürüttü ve birçok yeni cemiyet kuruldu. Altınordu, Galatasaray, Fenerbahçe, Süleymaniye, Vefa, Beykoz, Nişantaşı, Anadoluhisarı spor kulüpleri bu onayı yaptırarak yasal hâle gelen kulüplerinden bazılarıdır. Mazhar Bey ve arkadaşları tarafından 1903 yılında kurulmuş olan “Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü”²⁰ resmîyet kazanan kulüplerden biriydi. Beşiktaş Jimnastik Kulübü’nün Fuat ve Hüseyin Hüsnü Bey tarafından hazırlanan nizamnamesi Beyoğlu mutasarrıflığı tarafından 8 Şubat 1911’de onandı. Kulübün çalışma yapacağı dallar; İsveç Jimnastiği, iptidâî asker talimleri, nazari ve amelî endahat talimleri, halter, lobut, baston, piramit talimleri, barfiks, paralel, halka, ip, her türlü koşu ve atlamalar, boks, eskrim, süngü, futbol, hokey, rugb, tenis ve kürek olarak belirlendi²¹. Maccabi Musevi Kulübü tarafından Tepebaşı kışlık tiyatrosunda düzenlenen çeşitli spor gösterileri Beşiktaş’ın gelişmesinde büyük rol oynadı²².

Resmîyet kazanan spor kulüplerinden biri de “İttihat Spor Kulübü” adını taşımaktaydı. Bu kulüp, Türkiye’nin ilk stadyumu olan Fenerbahçe stadyumunun

¹⁷ Fethi Gedikli, “1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasağı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 8, 2009(Güz), s. 27.

¹⁸ Dâhiliye Nezareti’nin Karesi Mutasarrıflığı ile 8 ve 20 Eylül 1328 tarihli yazışması için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Evrakı (DH. İD), 126/40.

¹⁹ Toprak, a.g.m., s. 207.

²⁰ Tekil, a.g.e., s.5; Okan, a.g.e., s.37.

²¹ Yıldız, a.g.e., s.294-295.

²² *Beşiktaş Jimnastik Kulübünün Kuruluşu ve Muhtelif Sporlar hakkında Küçük Bir Tarihçesi*, Ekspres Basimevi, İstanbul 1936, s. 3-4.

yapılmasına ön ayak olması açısından önemlidir²³. Spora belli ölçüde ilgi uyansa da kulüplerin faaliyetlerini icra edebilecekleri yer ve gelir kaynaklarından mahrum olmaları bazı kulüplerin kapanmasına yol açtı²⁴.

Modern anlamdaki jimnastiğe karşılık kısa sürede en yaygın duruma gelen spor dalı “Futbol” oldu. Osmanlı topraklarına İngilizler aracılığıyla giren futbol, bir süre İzmir ve İstanbul’a yerleşen yabancılarla gayrimüslim Osmanlı gençlerinin eğlence aracı olarak kaldı. Bu oyun Galatasaray Sultanisi öğrencilerinin ilgi göstermesiyle Türkler arasında da yayılmaya başladı. Hatta gençler gruplar oluşturarak kendi aralarında müsabakalar yapmaya başladılar. Ancak her türlü siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel toplanma, gösteri ve örgütlenme döneminin siyasi gücünün tasvip etmediği bir şeydi²⁵. Buna rağmen 1899 yılından itibaren İstanbul’da çeşitli spor kulüpleri kuruldu: 1899’da Galatasaraylı gençler tarafından “Black Stocking Football Clup” kuruldu. Ancak Müslüman gençlerin kulüp kurup top oynamaları yasak olduğundan bu kulüp birkaç ay içinde dağıldı²⁶. 1901’de kurulan “Kadıköy Futbol Kulübü” de aynı akıbete maruz kalarak hafiye takibi sonucu kısa sürede kapandı. Ancak kulüp bir yıl sonra İngiliz ve Rumlar tarafından şaşalı törenlerle yeniden açıldı²⁷. Çünkü diplomatik kaygılarla İngilizlerle Rum vatandaşların futbol oynamalarına ses çıkarılmamış ama bu imkân devletin diğer unsurlarından esirgenmişti²⁸. 1903 yılında İngilizler tarafından “Moda Futbol Kulübü”, 1904’te Rumlar tarafından “Elpis Kulübü” kuruldu²⁹. Bu kulüplere, gelir elde edebilmeleri için piyango düzenleme izni verildi. Örneğin Topkapı Krones Jimnastik Cemiyeti’nin masraflarını karşılamak üzere piyango düzenlemesine ses çıkarılmadı³⁰.

²³ *Operatör Cemil Paşa, Hatıraları*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945, s. 44–46.

²⁴ Yıldız, *a.g.e.*, 276.

²⁵ II. Abdülhamit döneminde yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler ve bunun sonuçlarıyla ilgili olarak bkz. François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İletişim, İstanbul 2012.

²⁶ Müslümanların top oynamalarının tespit edilmesi hâlinde maruz kaldıkları muamele hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tekil, *a.g.e.*, s.10–12; Kahraman, *a.g.es.*, s. 672; Tanıl Yaşar, *Türk Futbolunun Asırlık Çınarı Fenerbahçe Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2008, s.19.

²⁷ Rüştü Dağlaroğlu, *Fenerbahçe Spor Kulübü Tarihi 1907–1957*, y.y., İstanbul 1958, s. 14; krş Kurthan Fişek, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1985, s. 48.

²⁸ Fişek, *a.g.e.*, 59. Nitekim Galatasaray Sultanisi’nden bazı gençler top oynadıkları gerekçesiyle dövülüp hapse atılmışlar, aralarından İngiliz olduğu zannedilerek serbest bırakılan Ahmet Anderson arkadaşlarının başına gelenleri İngiliz Konsolosuna anlatmış, öğrenciler konsolosun Yıldız Sarayı’ndaki temaslarından sonra serbest bırakılmıştı. Bkz. Tekil, *a.g.e.*, s.12

²⁹ Yıldız, *a.g.e.*, 273–274.

³⁰ BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı Tahrirat Kalemi Belgeleri (DH. EUM. THR), 24/45.

Cemiyetler Kanunu'nun beşinci maddesinde yer alan düzenlemelere göre cemiyetlerin etnik milliyetçiliği öne çıkaracak faaliyetler yapması anayasayla yasaklanmasına rağmen bunun önüne geçilemedi. Aslında farklı etnik gruplar kendi kulüplerini bu kanunun çıkarılmasından çok daha önce kurmuştu: Rumlar, 6 Nisan 1896'da Tatavla-Heraklis Jimnastik Kulübünü, 1902 yılında İngilizlerle beraber Kadıköy Futbol Kulübünü, 1904 yılında Elpis (Ümit) Kulübünü, 1908 yılında Strugglers (Mücadeleciler) Kulübünü kurmuştu. Daha çok futbol ile ilgilenen bu kulüplerin renkleri Yunanistan bayrağının renkleri olan mavi beyazdı³¹. Cemiyetler Kanunu'nun getirdiği yeni düzenlemeyi uygulamak istemiyorlardı Mesela Balkan Savaşı'nın çıkmasının hemen ardından Strugglers Kulübü'nün futbolcularının büyük kısmı Yunan ordusuna katıldı. Gidenlerin yerine Ermeni gençlerin katılmasıyla kulübün dağılma tehlikesi ortadan kalktı. Strugglers Kulübü, 1913-1914 sezonunda lig karşılaşmalarının oynandığı günlerde mavi-beyaz olan forma rengini Yunan bayrağının renkleri olmasından dolayı değiştirmesi yönünde uyarıldı. Ama kulüp forma rengini değiştirmeyeceğini belirterek gerekirse ligden çekileceği tehdidinde bulundu ve altıncı haftada ligden çekildi. Kulüp, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra kadrosunda bulunan Ermenilerin de ayrılmasıyla dağıldı. 1919 yılında mavi-beyaz formasıyla yeniden sahalara döndü, ancak iki yıl sonra tamamen kapandı³².

Beden Eğitimi anlamına gelen Maccabi Kulübü, Museviler tarafından 1913 yılında kuruldu. Kulübün başkanı İbrahaviç adlı kişiydi³³. Birçok spor dalında çalışmalar yapan ve mavi-beyaz renkleri taşıyan kulübün futbol sahası ve kulüp lokali gibi imkânları vardı³⁴. Maccabi Kulübü'nün, 1 Haziran 1913 Pazar günü yapılan bir spor gösterisiyle faaliyete geçtiği gün İstanbul'un her semtinden 15-20'şer kişilik gruplar hâlinde Kadıköy'e geçen Musevî gençlerin, önlerinde bando ve mızıkacı olduğu hâlde Union Club'dan içeriye girdiklerinde hepsinin aynı tip elbise giydiği ve bellerine kırmızı kuşak bağladıkları görüldü. Maccabi Jimnastik Kulübü'nden 80 genç Alman ve İsveç ekolünden jimnastik gösterisi yaparken 30 kadar genç kız da çeşitli dans gösterisinde bulundu³⁵.

Ermenilerin sporda tespit edilebilen ilk başarısı, 14 Eylül 1913 günü "İstanbul İslah-ı Nesl-i Fürs Cemiyeti" tarafından organize edilen at yarışlarında Ka-

³¹ Dağlaroğlu, *a.g.e.*, s. 14; Yıldız, *a.g.e.*, s. 319-321.

³² Dağlaroğlu, *a.g.e.*, s. 43, 178.

³³ BOA. DH. EUM. THR, 40/40.

³⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 326.

³⁵ Dağlaroğlu, *a.g.e.*, s. 57.

dıköy Ermeni Kilisesi'ne bağlı gençlerin tulumba sandığı yarışmasında birincilik elde etmesidir³⁶. Osmanlı Ermenilerinin ilk spor organizasyonu ise "Ermeni Spor Birliği"dir. Bu kulüp Türkiye'den başka Ermenilerin yaşadığı birçok ülkede teşkilatlanmıştır. 14 Haziran 1914 Pazar günü, Patrik Zaven Efendi himayesinde Union Clup sahasında organize edilen faaliyet neticesinde Ermeni gençlerin bu alanda geri kaldıkları ortaya çıktı. Azadamard gazetesi şu çağırışı yaptı: "...Biz, Türk vatandaşlarımızdan ibret almalyız. Onlar ne kadar zevk ve hevesle izci cemiyetlerine kaydoluyorlar. Biz de onlarla beraber yürüyeelim ve şarkın teceddütü için uhdemize tereddüp eden vazîfeyi ifa edelim."³⁷

İstanbul'da kurulan bu kulüpler dışında İzmir ve Selanik'te de bazı spor kulüpleri açıldı. Pelops, Sporting Clup, Foot-ball and Rugby Clup, Apollon, Pania-nios, Evangelidis, İskos, Karakoviri, Midilli Karması, Bornova ve İzmir İdman Kulübü İzmir'de kurulan spor kulüpleridir. Selanik'te ise Siklit Kulüp, Union Sportif Clup, Leon Tenis ve Krokot Top Oyunları Kulübü kuruldu³⁸. Selanik'te Haziran 1909'da kurulan diğer bir kulüp de Sporting Üstad Cemiyeti idi. Bu cemiyet Belçika'nın Selanik konsolosu başkanlığında kurulduğu için takibata maruz kaldı. Daha sonra kulübün siyasî amaçlar taşımadığı, jimnastik icra etme amacında olduğu için yabancı birinin kulübe üye olmasında sakınca olmadığına karar verildi³⁹.

Bu makalede Osmanlı Devletinde sportif faaliyetlerin nasıl başladığının, bu faaliyetlerin ayrılıkçı hareketlerle ilişkisinin ne şekilde olduğunun ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Çalışmada ayrıca yasal görünmesine rağmen yasadsız faaliyetler gösteren ve ayrılıkçı emeller güden spor cemiyetleri ve faaliyetleri ele alınacaktır.

Sportif Faaliyetlerin Milliyetçilik İle İlişkisi ve Bağımsızlık Elde Etmek İçin Kullanılması

Milliyetçilik genel olarak eğitim, kültür ve toplumsal yardım amaçlı cemiyetler kurulmasını teşvik etmiştir. Bu tür örgütlenmeden geçen cemaatlerin kısa süre son-

³⁶ Kahraman, a.g.e, s.652.

³⁷ Dağlaroğlu, a.g.e, s.86.

³⁸ Kahraman, a.g.e, s.639.

³⁹ BOA. Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (DH. SYS), 53/8. 1911. Cemiyetin komitesi şu isimlerden oluşmaktaydı:

Reis-i evvel: Toperos

Reis-i Sâni: Maryo Madyano

Sandık Eminî: Danyal Madyano

Küttab: İzak Madyano

Azalar: Ace Benadi, Arthur Madyano, Sam Şalom, Jev Lubel. Cemiyetin nizamnamesi için bkz. aynı belge.

ra gizli siyasi dernekler kurup bağımsızlık elde etme amacıyla faaliyet yürüttükleri görülmektedir. Bu gelişme okullar açma, matbaa ve iletişim araçlarına sahip olma, ardından cemiyetler ve gizli siyasi örgütlenmeler kurarak bağımsızlık mücadelesi verme şeklinde gelişmiş ve bu durum adeta bir kural hâlini almıştır. Yunanlılar, Sırp-lar, Bulgarlar, Arnavutlar, Araplar, Ermeniler ve Yahudiler açısından benzer bir sürecin yaşandığı iddia edilebilir⁴⁰. Bağımsızlık elde etme amacıyla kurulan cemiyetlerin propaganda, isyan, silahlı mücadele gibi yolları denemesi gerektiğinden cemiyet üyelerinin her türlü ortama dayanıklı, silah kullanmayı bilen, disiplin altında hareket etme yeteneği kazanmış bireyler olarak yetiştirilmesi gerekiyordu. Ancak bunun alenen yapılması mümkün değildi. O yüzden ayrılıkçı amaçlar taşıyan cemiyetlerin buna kanuni görünüm vermek amacıyla spor cemiyeti kisvesine girdikleri ve bu yolla üyelerini eğittikleri iddia edilebilir. Öte yandan bu cemiyetlerin farklı etnik unsurlardan gelseler de amaç birliği yapıp birbirlerine destek oldukları görülmektedir⁴¹.

Balkanlarda kurulan bazı jimnastik cemiyetleri uluslararası müsabakalarda boy gösterecek kadar gelişmişti. Cemiyetler Kanunu'na uygun faaliyet gösteren jimnastik cemiyetleri veya okulları herhangi bir takibata maruz kalmamaktaydı. Mesela St. Sava⁴² adlı Mektepler Yortusu sebebiyle Sırp Jimnastik Mektebi'nde bir ayın yapılması planlanmış ve bu ayine okul müdürü tarafından Rumeli Vilayeti Müfettişi de davet edilmişti⁴³.

Sportif Faaliyetlerin Bulgaristan Milliyetçilik Hareketleriyle İlişkisi

Makedonya'da kendi hâkimiyetini tesis etmeye çalışan Bulgaristan burada Bulgar milliyetçiliğini canlandıracak bazı çalışmalar yapmaktaydı. Bu çalışmalardan bir kısmı da okullarda yürütülmekteydi. Buna göre Osmanlı makamları Manastır'daki Bulgar okullarında öğrenim gören öğrencilere Bulgaristan'daki okullarda okuyan öğrencilerin taktıkları kasketlerden taktırdığını ve jimnastik gösterisi yapan bazı öğrencilere de hisar alaylarının giydikleri Bulgar bayrağının renklerini taşıyan kıyafetler giydirildiğini tespit etti. Bu konu Bulgar Metropolitliği'ne sorul-

⁴⁰ Alkan, a.g.m., s. 201.

⁴¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nejla Günay, *Çoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 27-24.

⁴² St. Sava; Sırp-ların bağımsızlığını savunan ve bu konuda propaganda faaliyetleriyle tanınan bir örgüttür. Sırp okullarında faaliyet göstermiş ve buralarda çalışan öğretmenleri yetiştirmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Meltem Begüm Saatçı, "1890-1903 Arası Makedonya Sorunu", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997, s. 57-59.

⁴³ Darü't Tahsil Mektebi Müdürü imzasıyla 10 Kanunusani 1319 tarihinde gönderilen davet mektubu için bkz. BOA. Rumeli Müfettişliği Selânik Evrakı (TFR. 1. SL), 27/2669 (1321.10.3).

du. Bulgar makamları konuyla ilgili olarak verdikleri cevapta, Avusturya'ya uygulanan boykot nedeniyle öğrencilerin kasketlerinin değiştirildiğini, bunun Osmanlı Devleti'ne karşı alınan siyasi bir tavır olarak değerlendirilemeyeceğini söyledi. Ayrıca jimnastik yapan öğrencilerin giydiği elbisenin Osmanlı sancağını temsil eden kırmızı-beyaz renklerden oluştuğu ve elbiseyi giyenlerin çoğunluğunun öğrenci değil esnaf çocukları olduğu, onların da jimnastik gösterisi yaptıkları bildirildi. Osmanlı hükümeti bu açıklamaya karşı; bu tip hareketlerin ihtilal hazırlığı şeklinde algılanabileceği, bunun önüne geçmek için Osmanlı Devleti'ne bağlı okullardaki öğrenci ve öğretmenlerin fes dışında bir şey giymemeleri gerektiği uyarısında bulunarak bu tip davranışların önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması konusunda Bulgar Metropolitliği ve diğer ilgili makamlara çeşitli emirler verdi⁴⁴.

Bulgar Eksarhlığı, 1896 yılı başlarında sıbyan mekteplerinin rüştiye olarak tasdik edilmesini ve rüştiye öğrencilerine jimnastik dersi verilmesini kararlaştırmıştı. Okulların 1, 2, 3 ve 4. sınıflarında okutulması planlanan jimnastik derslerinin programı şu şekilde belirlenmişti:

“Birinci Sınıf: Sıraya dizilme, her yöne yürüme talimi. Ayakların ve ellerin basit hareketi, aynı ayakla sekme. Kolay çocuk oyunları.

İkinci Sınıf: Birinci sınıfın talimi. Elleri yukarı kaldırıp ufki vaziyete sokma. Ellere şakuli vaziyet verme, elleri ufki ve şakuli vaziyette hareket ettirme, elleri her vaziyete koyma. İki ve tek ayakla sekme, “sırada” denildiği hâlde eğri ve doğru vaziyette koşma. Dizlere eğrilip doğrulma. Çocuk oyunları.

Üçüncü sınıf: İkinci sınıfın talimlerine öncekileri de eklemek gerekir. Parmaklar üzerinde gezme, bir yerden diğer bir yere gerek talimle ve gerek talimsiz olarak koşmak. Vücudu arkaya, öne ve yan tarafa bükme. Baş sallamak ve sağa-sola çevirmek, oyunlar.

Dördüncü Sınıf: Üç sınıfın da talimleri tekrar edilmeli, vücut azasıyla her türlü talim. Sonuç olarak her sınıf ayrı ayrı dizildikten sonra bütün talebe mevcut olduğu hâlde vücut talimleri icra olunmalıdır. Bu talimler havadar mevkide icra olunmalı. Eğer hava müsait olmazsa geniş ve havası temiz bir oda veya koğuşta gösterilmeli. Çünkü vücudun daima harekette bulunması lazımdır. Talim, öğrenciye terleyecek derecede yaptırılmamalı, erkek ve kız çocukların talimi beraber yaptırılmamalı. Balada gösterilen talimlerin tamamı erkekler için uygun ise de kızlar için uygun değildir.”⁴⁵

⁴⁴ BOA. DH. MUİ. 101/62.

⁴⁵ BOA. Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratu (Y. PRK. MK); 8/104 (1316 Za 16).

28 Mart 1899 tarihli ve başlangıcı olmayan dolayısıyla 14. maddeden başlayıp 80. maddede son bulan ve kâtip Tanev ve reisi Ganev imzasını taşıyan Bulgar Jimnastik Mektebi programı, spor ile meşgul olan bir sosyete programıdır⁴⁶.

Dâhiliye Nezareti, yukarıda genel esasları belirtilen jimnastik dersi programının askerî talimi andırıldığına hükmetti. Bulgar mekteplerinde uygulamaya konularak İştibli muallim Trayçe Kalayçef tarafından 20 kadar öğrenciye verilmekte olan jimnastik dersinin bazı mahzurları olabileceği gerekçesiyle Osmanlı mekteplerinde okutulmasının münasip olmadığı yönünde görüş bildirdi⁴⁷.

Osmanlı hükümeti, Bulgar okullarında askerî talimi andıran derslere izin vermese de bunun çeşitli cemiyet ve dernekler aracılığıyla gerçekleştirildiği anlaşılıyor: 20 Eylül 1900 tarihinde Bulgaristan Komiserliği'nin verdiği bilgilere göre; eski ihtilalcı Kahramanlar (Yunak Jimnastik Cemiyeti), Ermeni Fedâileri ve Musiki cemiyetleri Filibe'de bir toplantı yapmışlar ve daha sonra bütün jimnastik cemiyetleri Sofya'da bir kongre düzenleyerek çeşitli kararlar almıştır. Sofya Şıpka Kahramanları adıyla kurulan ve teşkilatı daha sonra dağılan cemiyetin 300 üyesi vardı. Bu cemiyet, Eylül ayı ortalarına doğru hava şartlarının uygun olması durumunda Samakov havalisinde bir etkinlik düzenleyecektir. Buna göre gezintiler yapılacak, oyunlar oynanacak ve gençlere yönelik çeşitli gösteriler tertip edilecektir. Buradan elde edilecek gelirin yarısı Makedonya Komitesi'ne bırakılacaktır. Filibe Cemiyeti ise Süvari Kışlası yakınında özel bir görevlendirmeye nişan talimleri yapacaktır. Bu talimlere iştirak etmek üzere Filibe'de kurulmuş olan Musiki Cemiyeti, Eski Gönüllüler, İhtilâlciler, Makedonya ve Amele v.s. cemiyetlerinin üyeleri davet olunmuştur⁴⁸.

Jimnastik cemiyeti mensuplarının ses getiren eylemler yaptıkları görülmektedir. Bulgar çetelerinin yaptıkları baskınlarda jimnastik mektebi talebelerinden bazıları da yer almaktaydı. 20 Mayıs 1903 günü 70 kadar müfistin Sofya'dan Köstendil tarafına geçtikleri, bu kişilerden üçünün Jimnastik Mektebi öğrencilerinden olduğu, üçünün de fırkalarından firar edip şapka ve apoletlerini değiştirmiş askerler olduğu, bu kişilerin 10 veya 15'erli gruplara ayrılarak tecavüz niyetinde olduklarının belirlendiği ve gerekli tedbirlerin alınması Üsküp Fırkası Kumandanı tarafından Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerine bildirilmekteydi⁴⁹. 1901 son-

⁴⁶ Aynı belge.

⁴⁷ BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (ME. MKT), 299/51 (1313. B. 16).

⁴⁸ BOA. Yıldız Arşivi Hususî Mâruzât Evrakı (Y.A.HUS), 410/86 (1318 Ca 29).

⁴⁹ BOA. Rumeli Müfettişliği Sadâret ve Başkitâbet Evrakı (TFR. I. A), 7/671 (1321 3 12).

baharında da Bulgaristan'da Amerikalı Miss Stonik'i kaçıran Bulgar eşkiyası ile Selanik'te bulunan Bulgar Jimnastik okulu öğretmenlerinin sürekli irtibat hâlinde oldukları Osmanlı istihbaratınca tespit edilmişti⁵⁰.

Bulgaristan Komiserliği Hariciye Nezareti'ne, 28 Nisan 1902 tarihinde Bulgaristan'da Paskalya Yortusu kutlamalarının nasıl yapıldığına dair bir rapor sundu. Buna göre; Bulgar Eksarhlığı'nda kurulan "Yunak" yani "Kahraman" anlamına gelen jimnastik cemiyetlerinin bütün üyeleri Filibe'de toplanmaktadır. Yeni gelen cemiyet mensupları daha önce gelenler ve ev sahibi cemiyetin üyeleriyle beraber ahaliye mızıka ve bando eşliğinde takdim edilmektedir. Burada kalacakları üç günde, çeşitli jimnastik gösterileri yapıp halka da jimnastik yapturmayı planladıkları ve daha sonra şarkılar söyleyerek kentin bütün sokaklarını dolaşacaklarının tespit edildiği haber verildi⁵¹.

Filibe, jimnastik cemiyetlerinin fazla olduğu bir yerdi. Bu cemiyetlerin faaliyetleri Osmanlı makamları tarafından takip edilmekteydi. Bulgaristan Komiserliği, Filibe'deki Ermeni evlerinde de jimnastik cemiyetleri oluşturulduğunu belirledi⁵².

Bulgaristan Komiserliği, Yunak Jimnastik Cemiyeti ve şubeleriyle ilgili daha detaylı bir araştırma yaptı. Paskalya Yortusu münasebetiyle daha önceden belirlenmiş bir alanda toplanan cemiyet üyeleri burada konuşmalar yapıp jimnastik gösterileri düzenlemişler ve daha sonra da şarkılar söyleyerek sokaklarda dolaşmışlardır. Yunak cemiyetleri hakkında yapılan takibattan anlaşıldığına göre bu cemiyetlerin sayısı Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'nin merkezinde olmak üzere 50 civarındadır. Bu cemiyetler arasında genel bir birlik vardır ve bu birlik bir heyet ve seyyar üyeler tarafından idare edilmektedir. Bu heyete yardım etmek üzere cemiyet başkanları arasından seçilen ve üç kişiden oluşan "Heyet-i Fitye" denen bir heyet daha vardır. Bu heyet, başkanlık heyetinden birinin gözetiminde çalışır. Yunak cemiyetleri, önemli merkezlerden birinde yıllık genel bir kongre toplayarak aralarındaki irtibatı kuvvetlendirmeyi 1900 yılında Sofya'da yaptıkları kongrede kararlaştırmışlardır. Bu kongrede merkezin Varna Yunak Cemiyeti olarak belirlenmesi ve genel kongrenin de Paskalya Yortusu sırasında yapılması da karara bağlanmıştı. Adı geçen yıl Varna'da yapılan toplantıya 700 kişi katıldığı hâlde Filibe'de yapılan toplantıya 2550 kişi katılmıştır. Bu sebeple de merkezî iradenin Filibe Jimnastik Cemiyeti'ne verilmesi kararlaştırılmıştır. Cemiyet üyeleri şehir ve kasabalardaki gençlerden seçilmektedir. Her cemiyetin üyeleri tek tip elbise giyip çeşitli renk ve

⁵⁰ BOA. Y. PRK. MK, 11/6 (1319.C 25).

⁵¹ BOA. Babıâli Evrak Odası Mümtâze Kalemî Bulgaristan Evrakı (A.)MTZ (04), 76/51 (1320 M 20).

⁵² BOA. A.} MTZ (04); 142/39 (1324 R 3).

şekillerde flamalar taşımaktadır. Her şehir bu şekilde ayırt edilmektedir. Jimnastik cemiyetleri kurmanın esas maksadı, Bulgar gençlerine askeri eğitim vererek onların yetenekli olanlarını belirleyip ayırmaktır⁵³.

Filibe’de 37 farklı cemiyete mensup Yunakların “Galatavar” olarak tabir edilen reisleriyle Hotel Karuna’da düzenledikleri bir toplantıda konuşulanların gizli kalması için salona herkesin alınmadığı, reislerin bir akşam sonra da Filibe ve Makedonya cemiyeti merkezinde toplandıkları ve bunların düzenledikleri oyunlarda Dâhiliye ve Adliye nazırlarıyla belde mutasarrıfı, memurlar ve Filibe Fırkası kumandanının resmî üniformalarıyla hazır bulunduğu tespit edilmiştir. Öte yandan Yunakların Luksaynavrak tiyatrosunda tertipleedikleri iki müsamereden birincisinde reislerden birinin yaptığı konuşmada “...*hâlihazırda vatani müdafaa eyleyecek 20 bin Yunak’ın mevcut olduğu ve bu sayıya henüz cemiyete girmeyen gençlerin dâhil olmadığı...*” böylece Bulgaristan’ın her türlü tehdiye karşı koyacak güçte olduğu dile getirildi. Yunak cemiyetleri şerefine Filibe Fırka Kumandanı General Valçef askerî kulüpte bir ziyafet verdi. Valçef burada bir konuşma yaparak Şıpka Manastırı’nın resmî açılışı sebebiyle Ağustos veya Eylül ayında bütün Yunakların toplanacaklarını ve Yunaklara mensup gençlerin Harbiye Nezareti emrinde altı ay askerlik yapacaklarından ümitli olduğunu söyledi. Ayrıca cemiyetin iki sene önce Varna’da verdiği bir temsilin gelirini merkezi Sofya’da bulunan Makedonya Komitesi’ne bırakması⁵⁴ Yunak cemiyetleriyle Makedonya cemiyeti arasında bir bağ olduğunu göstermektedir.

Trakya Kahramanları Cemiyeti’nin Filibe 3. Süvari Alayı Talimhanesi’nde düzenlediği atış talimi hakkında şu bilgiler verildi: Adı geçen cemiyet ve bunun gibi diğer cemiyetlerin amacı düzenledikleri törenlerde ortaya konmuştur. Bu törenlerde oyunlar oynanmış, konuşmalar yapılmıştır. Bu sırada Filibe Makedonya Cemiyeti İkinci Reisi Sobranya ve azasından Doktor Kanadiyef’in biraderi jimnastik cemiyetinin daha sonra yetiştireceği askerlerle Bulgar evlatlarının milli emelleri yerine getirmeye çok yaklaştığını beyan etmiş ve komite tarafından jimnastik cemiyeti üyelerine çelenk takdim edilmiştir. Filibe’deki bu etkinlik daha sonra Sofya’da da tekrarlanmış ve burada da atış talimleri yapılmıştır. Bunun ardından Sofya Avcı Cemiyeti, atıcılık cemiyetleriyle ilgili bir rapor hazırlayarak hükümete sundu. Buna göre yetkililere bu gibi atıcılık cemiyetlerinin kurulmasının avcılığa engel olmaması için bu işi hükümetin yönetmesi ve gerekli olan tüfek ve fişkle-

⁵³ BOA. Y.A.HUS.; 428/56 (1320 M 26).

⁵⁴ BOA. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT), 511/2 (1320 S16).

rin hükümet tarafından verilmesi tavsiye edildi. Hükümetin fişeklerin yapımında kullanılan kurşunu ücretsiz dağıtılmasıyla şu sonuçlara ulaşılabileceği düşünülüyordu: Bulgar halkının atıcılığa merak sarması temin edilerek onlara orduda kabul edilmiş olan usul dairesinde tüfek attırılıp gençlerin askerî hizmetlerde istihdam edilmesinin yolu açılacaktı. Böylece bu gençler Bulgar ordusunda seri atış alıştırmalarına teşvik edilecekti. Öte yandan ihtiyat askeri olarak kullanılan zabitanın atış talimlerine devam etmesi, 40 yaşını aşmış ancak asker olarak kullanılabilen vatandaşların da atış talimlerine teşvik edilmesi, bunlara savaş taktikleriyle eskrim usulünün öğretilmesi ve nasıl atış yapılacağı ve savaş silahlarının nasıl korunacağına dair bilgilerin yazılıp çoğaltılması tavsiye edilen hususlardı. Hükümetin bu tekliflere nasıl bakacağı belli olmamakla beraber hiç olmazsa bir kısmını kabul edeceği düşünülmekteydi. Böylece Avcı Cemiyeti üyelerinin askeriyece kullanılabilen bir ortam oluşturmak amaçlanmaktaydı⁵⁵.

Yunak Jimnastik okulları her sene yaptıkları genel toplantıyı 6 Mayıs 1907 tarihinde Ruscuk'ta düzenlediler. Bu toplantıya Reis Nazar Godov ve Maliye Nazırı Payakov da katıldı. Cemiyetin reisi Kızov, kongreyi bir konuşmayla açtıktan sonra çeşitli konuşmalar yapıldı. Ardından Yunak Cemiyeti üyeleri şerefine bir yemek verildi. Nazar Godov, yemek sırasında bir konuşma yaptı ve şunları söyledi: “*Zannederim Bulgarlar içinde hiçbir fert yoktur ki bugün kör değildir. Bulgar kahramanları karşısında derin bir hiss-i merhamet ve milli bir gurur ve şeref duymakta. Kahramanlar! Sizin sayenizde sevgili vatanımızı ihya u i'la edecek... İşte Kahramanlar biz dahi sizin şerefimize ve sizin maksad-ı ulunuz şerefine kadehimi kaldırıyorum. Kahramanlar! Vatanımızın medar-ı saadeti olacak sahil-i selamete doğru sevgili memleketimizi sona götürünüz! Yaşasın Yunaklar!*” Yunakların bu toplantıda jimnastik gösterileri yaptıkları da görülmüştür. Daha sonra Romanya'dan da bir hayli kişi geldiği ve bunların törenin bitmesinin ardından vapurla Romanya'ya gittiği, Yergöğü şehrinin ziyaret edildiği ve daha önce bahsedilen konuşmayı yapan Kızov'un prence teşekkür telgrafı çektiği görülmektedir⁵⁶.

Bulgaristan Jimnastik mektebinde öğrencilere jimnastik dışında bazı dersler verilmek istendiği, ancak hoca bulmakta güçlük çekildiği anlaşılmaktadır. Buna örnek gösterilebilecek bir gelişme Bulgar Ruhani Reisi'nin Selanik Valiliğine verdiği dilekçede ortaya çıktı. Bu dilekçede Fransızca'nın daha iyi öğretilmesi amacıyla okulda Fransız Mösyö George Lifonyar'ın görevlendirilmesi hususu sorulmuş, valilik de Maarif Nezareti'ne görüş sormuş, nezaret de valilik aracılığıyla Bulgar

⁵⁵ BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.A. MTV), 203/28 (1318 S 7).

⁵⁶ BOA. A.}MTZ (04), 156/61 (1325. 3. 27).

Ruhani Reisi'ne 26 Kasım 1906 tarihinde verdiği cevapta Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim okullarında yabancılara öğretmenlik yapma izni verilmediğini bildirmişti⁵⁷.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Bulgaristan Prenslığı bağımsızlığını ilan etti. Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasî ve iktisadî ilişkileri geliştirmek için Yunak Jimnastik Cemiyeti üyelerinden 700-800 kişinin İstanbul'a gelerek burada gösteri yapmaları konusunda çalışmalar yapıldı. Ancak İstanbul'da bu kadar çok kişinin barındırılabilceği yer yoktu. Bu nedenle İstanbul Şehremaneti bu gösterinin yapılmasının mümkün olmadığını, fakat adı geçen cemiyetin 1-2 kişi göndermesi durumunda her türlü desteğin verileceğini ifade etti⁵⁸.

Üsküp'te görev yapan 5. Fırka Kumandanı Ferik Memduh Paşa'nın gönderdiği bir şifreden Yunak cemiyeti üyelerinin Bulgar komitecileri ve asileriyle olan ilişkilerini ortaya koymaktadır. Buna göre; 13 Mayıs günü Bulgar zabıtlığından Matrod Todori ile Sofya'da Dukan Sarafçov'un teşvikiyle 600 kişi toplandığı ve bu kişilerin 1 Mayıs günü iki kola ayrılacağı, bu kollardan ilkinde Manastır'ın Kıyal kazası Zeline köyünden Vasil, diğerine de adı geçen Sarafçov'un komuta ettiği, bunlardan bir çetenin Köstendil civarından girip Palanga ve Istranca yoluyla Karadağ ve Koçana taraflarından geçtikten sonra İştîp tarafına ve Kıryüz İstasyonu ile Köprülü taraflarından Mogicos ve Korçon dağlarını aşyp Pirlepe'de bulunan yardımcılarıyla buluşacağı ve oradaki Bulgar köylüleri tarafından himaye edileceği belirlenmiştir. Diğer kol ise hududu geçerek Boyuncak, Köstence ve Papasköy taraflarından köprüleri geçip Damariye, Nureko ve Dospat taraflarından dolaşarak Timurhisar üzerinden Minelik tarafına geçip civardaki köylüleri ayaklandıracaklardır⁵⁹. Selanik Bulgar Jimnastik Müdürü Fasildinikov'un da bu esnada gizlice Sofya'ya gittiği ve Selanik tarafından yapılması planlanan işleri konuştuğu Osmanlı makamlarının tespit ettiği diğer bir konuydu⁶⁰.

Bulgar milliyetçilerinin kitlelere dönük çalışmaları Bulgar toplumunun tamamı üzerinde etki yaratmaktaydı. Bulgar çocukları Mektebi Sultani'de bile bazı ayrılmış eylemler yapmaya cesaret edebilmekteydi. Mektebi Sultani'de ikisi ücretli ve ikisi ücretsiz olarak okuyan Bulgar tebaasından dört öğrenci, okulun jimnastik salonunda Bulgar Marşı çalıp jimnastik öğretmeniyle tartışmayı adet hâline ge-

⁵⁷ BOA. MF. MKT.; 969/22 (1324 Za 4).

⁵⁸ BOA. DH. MKT.; 2620/27 (1326 11 5).

⁵⁹ BOA. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK. ASK.), 150/74, lef 1-2. (1316 Z 24).

⁶⁰ BOA. Y.PRK. ASK., 150/74, lef 3. (1316 Z 24).

tırılmışlardı. Söz konusu öğrenciler bununla da yetinmeyip daha da ileri gitmişler ve okuldaki Türk öğrencilere hitaben “*Türkiye Adam Olacak! Türkiye Ayrılıyor!*” gibi aşağılayıcı bazı ifadeler kullanmayı alışkanlık hâline getirmişlerdir. Bunun üzerine Bulgar öğrencilerin “*Türk milletini ve Osmanlı Devleti’ni küçük düşürücü hareketlere kalkıştıkları*” konusunda çok sayıda şikâyetle bulunulmuştur. Yapılan disiplin soruşturmasından sonra okul idaresi, adı geçen öğrencilerin okulun huzurunu bozdukları ve kışkırtıcı davranışlarının diğer Bulgar öğrencileri de aynı davranışlara sevk edebileceği ve bunun da istenmeyen olaylara sebep olabileceği gerekçesiyle okulda barınmaya devam etmelerinin mümkün olmadığına hükmetti. Bunun sonucunda olaylara sebep olan dört öğrencinin okulla ilişkileri 17 Şubat 1911’de kesildi⁶¹.

Sportif Faaliyetlerin Rum Milliyetçilik Hareketleriyle İlişkisi

Osmanlı Devleti, öteden beri halkın askerî talim yapmaması yönünde bir politika izlemekteydi. Bu konuda hassasiyet gösterildiğini ifade eden bir yazışma Cezayir-i Bahri Sefid Valisi Ekrem Bey tarafından 7 Haziran 1909’da kaleme alınıp Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıdır. Buna göre Vali, Midilli’de hükümetin uyarılarına rağmen bazı Rum jimnastik kulüplerinin özellikle de “Atlas Kulübü”nün ahaliden bazı kişileri çift sıra olarak dizip köylere götürdüğü, onlara boru ve trompet çaldırıp askerî talimler yaptırıldığını belirlendiğini bildirdi⁶². Dâhiliye Nezareti, Vali’ye konuyla ilgili tahkikatın hemen başlatılacağını ve sonucunun en kısa zamanda bildirileceğini ifade etti⁶³. Yapılan tahkikat neticesinde Midilli’de kurulmuş olan Atlas ve Diyagora adlı Rum Jimnastik kulüplerinin nizamnamelerinin hükûmete bildirilmediği, Atlas kulübünün üyelerine tek tip elbise giydirip boru ve trompet çaldırıldığı, bazı günler çift sıra hâlinde köylere gidilip askerî tarzda eğlenceler düzenlediği, yerel gazetelerde Midilli’deki Rumların silahlanıp askerî kuvvet oluşturmaya çalıştıklarına yönelik haberler çıkmasının bölgede yaşayan Müslümanları endişeye sevk ettiği, uyarılara rağmen bunları yapmakta ısrar ettikleri gerekçesiyle her iki kulüpte kapatıldı⁶⁴.

Tasvir-i Efkâr gazetesinde yer alan bir haber kulüp üyelerinin yargılanmasını ele almaktaydı. Buna göre gazetenin Midilli özel muhabiri şu bilgileri verdi: Yafile, Akalona ve Morya köylerinde faaliyet gösteren Atlas Jimnastik Kulübü, üyelerine jimnastik talimi yaptırıldığını beyan etse de kulüp çatısı altında başka çalışmalar

⁶¹ BOA. ME. MKT, 1167/28.

⁶² BOA. DH. MKT, 2840/90.

⁶³ BOA. DH. MKT, 2836/58.

⁶⁴ BOA. DH. MKT, 177/32, lef 1 (1311. Ca. 25).

da yapıldığı tespit edilmiştir. Bunun sonucunda kulübün sorumluları hakkında dava açılmış ve bu dava Midilli Ceza Mahkemesi'nde 21 Ocak 1910 tarihinde görülmeye başlanmıştır. Kulüp üyelerine yöneltilen suçlama İpyoz Köyü altındaki Larsu çayırlığında silah talimleri yaptırılması hakkındaydı. Çünkü bu durum hem asayişin bozulmasına sebep olmakta hem de unsurlar arasına nifak sokup ayrılıkçı fikirlerin gelişmesine zemin hazırlamaktaydı. Bu gibi faaliyetlerin yapılmasına izin verilemeyeceğinden kulüp kapatılarak üyelerinden İstimad Yurgiyadi, Yunanlı Dimitri, Viçeçor adlı Sadtiyo, Yunan ordusu zabitlerinden olduğu söylenen Aristidi Yaris, Ahalonya Okulu öğretmenlerinden Pinepot ve daha birçok kulüp üyesi hakkında “*Asayiş-i ihlale teşebbüs etmek*” suçundan dolayı adli tahkikat başlatıldı. Adı geçen kişilerin cinayetten muhakeme edilmeleri gerektiğine dair alınan karara savcılık itiraz etmiş ve bunun üzerine davayla ilgili evrak Vilayet Heyet-i İttihadiyesi'ne gönderilmiş, heyet muhakemenin cinayet suçlamasıyla yapılmasına karar vermişti. Dolayısıyla tutuklu bulunanlardan öğretmen Panayot, İstimat Yurgiyadi ve bir arkadaşının vicahen firarilerin de gıyaben yargılanmasına 21 Ocak 1910'da başlandı. Davada öncelikle İstimad Yorgiyadi tarafından yazılıp Penayot'a gönderilen ve onun üzerinden çıkan mektup ele alındı. Mektupta Yorgiyadi Penayot'a, “...*Memleketin durumu değişmekte olduğundan şimdilik oradaki işlerle meşgul olmasın...*” salık vermekte ve bunları ayrıntılı olarak anlatmaktaydı. Bu suçlamaya karşılık Yorgiyadi'nin İzmir dava vekillerinden olan avukatı Corci Yevili Efendi, mektubun tercümesine itiraz etti ve “*Memleketin hiçbir vakit teşkili değişemez. Olsa olsa ortalık yeşil çimlerle, dağlar karla müstevir olur ki mektuptaki şekilden maksat da budur.*” şeklinde tuhaf bir savunma yaptı. Yevili Efendi, savunmasının diğer bölümlerinde kulübün programında yer aldığı gibi sadece jimnastik eğitimi verdiğini, asker talimleri yapılmadığını, üyelerin bazen kırlara çıkarılarak düzenli hareket etmelerinin sağlanmaya çalışıldığını, bunların intizam içerisinde ikişer ikişer götürülmek suretiyle nizam öğretilmeye çalışıldığını ifade etmiştir. Yevili Efendi, Yunanistan'dan subay getirilerek askerî manevralar ve atış talimi yaptırıldığı suçlamasını reddedmiş ancak Dedeagaç'tan gelen Aristidi Yaris isminde jimnastik konusunda uzman birinin dört lira maaşla işe alındığını, iki üç ay sonra mandolin çalar, gazinolarda dolaşır bir kişi olduğunun anlaşılması üzerine işten çıkarıldığını beyan etmiştir. Yevili Efendi'nin bu savunmasından sonra mahkeme şahitlerin ifadesine başvurmuştur. Şahit olarak mahkemeye ifade veren jandarma Sinan, aşar memuru Hüseyin ve rüsumat memuru Ahmet Hamdi efendilerin ifadelerinde şu hususlar yer almıştır: “*Ekserisi tek tıp elbise ve aynı kumaştan şapka giymiş olan kulüp üyeleri önde İstimad Yorgiyadis at üzerinde olduğu hâlde ve Aristidi Yaris'in kumandasında Midilli'den hareket ederek trampet*

çala çala Yeniköy'e giderler. Orada öğretmen Pinayot'un yönetimindeki Afalor ve Morya kulüpleriyle buluşarak Pinayot tarafından askerî borazanlara benzer bir boru çalınması üzerine dağılır kahve içerlermiş. İkinci bir boru çalıdıktan sonra tekrar toplanarak ikişer ikişer bazen de dörder dörder askerler gibi dizildikten sonra kumandanlarının verdiği işaret üzerine trampet çalarak ve [Enadibo, ediyö!] bir iki bir iki diyerek Yafile Köyü'ndeki etrafı çevrilmiş özel mahallerine giderlermiş. Son zamanlarda memleketten infakaklarını müteakip sesi revolver sesini benzeyen birçok silah atışı yapılmaktadır. Bir kere de Yafile Kilisesi önünde iki taraflı saf teşkil eden 20-30 kişi tarafından silah atmak suretiyle metropoliti selamlamışlar. Bir defa da çifte tüfeklerini kuşanmış olarak köye gelip atış yapmışlardır. Bu hareketler Müslüman ahalinin büyük korku duymasına sebep olmuştur." Bu bilgilerden sonra mahkeme heyeti şahitlere bazı sorular yöneltilmiş ve bunun sonucunda da şahitler tarafından şu iddialarda bulunulmuştur: Kulüp üyelerine giydirilen tek tip elbiselerin Atina'daki Yunan askerlerinin giydiği elbiselerin aynısı olduğu, kumandanlık görevini yürüten Aristidi Efendi'nin Yunan ordusunda yüzbaşı iken oradaki görevinden istifa edip Midilli'ye geldiği, talimler sırasında kullanılan borunun tutukluların öne sürdüğü gibi Avrupa tramvay borusu olmayıp başka türlü bir boru olduğu. Öte yandan jimnastik kulübünde genç okul çocukları bulunması gerekirken kulüp üyelerinin çoğunun 20 yaşından 40-50 yaşına kadar eli silah tutan kart adamlar olması ve göğüslerine taktıkları rozetlerin üzerinde mavili beyazlı dört köşesinde kırmızı çizgileriyle ortasında Yunanlı Müşir (Epsilon Lamda) harfleri bulunması zaten maksatlarını pek güzel ispat etmektedir. Müttehim Yapot, bir defa "Oğlum böyle şeyler yapmayınız. Sonu iyi gelmez dedimse de bana siz karışmayınız demişlerdir." şeklinde ifade vermiştir. Mahkeme bu ifadelerden sonra 12 Şubat 1910 tarihinde yeniden toplanmak üzere dağılmıştır⁶⁵.

Muhakemeye 12 Şubat 1910 tarihinde şahitlerin ifadesi alınmak suretiyle devam edildi. Yafile Rüsmat Kolcusu Mustafa, Atlas Kulübü üyelerinin silah attıklarını, kendisinin her ihtimale karşı akşamgâhına çekildiğini, Düyun-ı Umumiye memuru da kulüp üyelerinin ara sıra Yafile'ye geldiklerini gördüğünü, ama kendisinin korkudan eve saklandığını beyan ettiler. Sadıcalı Halil adlı kişi ifadesinde iftiralarda bulunduğu için onun ifadesi dikkate alınmadı. Sanık avukatlarından Kırbaki Efendi, savunmasında "Kulüp üyeleri ikişer ikişer sıralanarak gezmeye çıkarıldıklarında ellerinde taşıdıkları bayrağın kırmızılı beyazlı olduğunu" söylemişse de şahitlerin itiraz edip söz konusu bayrakların Yunan bayrağı olduğu konusunda ısrar etmesi üzerine geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine diğer avukat Yivili Efendi, şahitlere bu bayrakların içinde İngiliz, Fransız, Alman bayrakları da

⁶⁵ Tasvir-i Efkâr; No: 256, 15 Şubat 1910, s. 5-6.

olup olmadığını sordu. Şahitler bu soruyu, Meşrutiyet'in ilânından sonra her ev ve dükkâna birer ikişer tane verilen beyaz ve mavi çizgili, üzeri istavrozlu Yunan bayrağı olduğunu izah etmek suretiyle cevapladılar. Yafile Köyü'nde zabıta olan Onbaşı Abbas Ağa da ifadesinde Atlas Kulübü üyelerinin boru ve trampetlerle talim ettiklerini ve Yafile Kilisesi civarında silah atarak despotu selamladıklarını ve ne amaçla yapıldığı belli olmayan bir piyango düzenlediklerini, bunun ardından İstiradi adlı birinin bir evin balkonundan yaptığı konuşmaya “*Ey Çocuklar!*” şeklinde başladığını ve “*Biz bu saadete üç sene evvel nail olacaktık. Ah ne çare ki bu namussuz hükümetin namussuz memurlarından kurtulamadık.*” demesi üzerine katılımcılar tarafından (Zito!) nidalarıyla alkışlandığını ve bir gece de köyün içinde 4, 5, 100, 50 kez atılan ve içinde gırıra tüfeği de olduğu sesinden anlaşılan talim sırasında herkesin ayağa kalktığını ve giydikleri elbisenin Yunan askerlerinin elbisesinin aynısı olduğunu ve çalınan borunun da askerî boru olduğunu ayrıntılı olarak izah etmiştir. Tahsil-dar Ramiz Efendi de bunların beraberlerinde taşıdıkları bir araba içerisinde tüfek taşıdıklarını dipçiklerinden anladığını, üzeri örtülü olduğu için silahların cinsini tayin edemediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine mahkeme heyeti kendisine neden örtüyü açıp bakmadın diye sormuş, o da “*Böyle bir hareket yapması durumunda sonucunun felaket olacağını*” ifade etmiştir. Başka şahitler de dinlenmiş ve bazı gerçeklerin ortaya çıkması üzerine daha önce bunlar suç işleyemezler diye yargılamaya itiraz eden savcı istifasını vermek zorunda kalmıştır⁶⁶.

Midilli'de zararlı faaliyetlerinden dolayı kapatılan jimnastik kulüpleri, hükümetin isteği doğrultusunda nizamnameler hazırlayıp onaya sununca bu kulüplere ruhsat verilerek faaliyetlerine resmîyet kazandırıldı. Böylece zararlı faaliyetleri nedeniyle kapatılan her iki jimnastik kulübü de yeniden açıldı⁶⁷. Hükümetin kapattığı dernekleri yeniden açması, bu tip derneklere karşı bir önyargıyla bakılmadığını göstermektedir. Kanuni çerçevede faaliyet gösteren jimnastik kulüpleri bütün faaliyetlerini serbestçe icra edebilmişlerdir. Mesela 28 Haziran 1912'de Avusturya'nın Prag kentinde yapılacak olan uluslararası jimnastik yarışmalarına Üsküp Pirajoda Jimnastik Okulu öğrencileri de iştirak etiler. Kosova Valiliği, yarışmaya katılacak öğrencilerle onların bağlı oldukları okulun müdür ve müdür yardımcılarının pasaport taleplerini merkeze ilettiler. Valilik ayrıca yarışları izlemek için iki günlüğüne Prag'a gitmek isteyen Bulgar Mektebi müdürüyle öğrencilerinin umumi pasaport

⁶⁶ *Tasvir-i Efkar*, No: 265, 24 Şubat 1910, s. 6.

⁶⁷ BOA. DH. MKT, 2907/67. Ayrıca her iki kulübün ayrı ayrı hazırlanmış nizamnameleri de belgenin eklerindedir.

beyan ettiklerini de belirtti⁶⁸. Onların isteğinin olumlu karşılanması sonucunda öğrenciler müsabakalara katıldılar.

Sportif Faaliyetlerin Ermeni Milliyetçilik Hareketleriyle İlişkisi

Dersaadet'te çıkan "Hayrenik" adlı gazetenin 20 Kasım 1893 tarihli 630 numaralı nüshasında çıkan bir haber, ilgili Osmanlı makamlarını harekete geçirdi. Çünkü gazete söz konusu haberde, Fransa'nın Nantes şehrinde bulunan okulları övdükten sonra Ermeni gençlerinin tahsil için oraya gitmelerini tavsiye etmekteydi. Haberde; burada Ermeni gençlerinin ayda 4-5 lira ile geçinebilecekleri, silah talimi edebilecekleri, silah ve jimnastik talimi için masrafları öğrencilere ait olmak koşuluyla başka mahaller de bulunduğu duyurulmaktaydı. Zaptiye Nazırı böyle bir haberin sansürsüz bir şekilde yayımlanmasının büyük sıkıntılara yol açabileceği konusunda duyduğu kaygıyı Dâhiliye Nazırı'na bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Zaptiye Nazırı'na göre; Amerika'da bulunan Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin liderleri bir süreden beri askerî talimlere çok önem vermekte ve Ermeni gençlerini bu konuda eğitmek için çaba harcamaktaydı. Gazete haberinde Ermeni gençlerine tavsiye edilen jimnastik mektepleri askerî eğitim için bir vesile idi. Çünkü Amerika'daki Ermeni liderler bir müddetten beri "Talim-i Askerî" adıyla bir rapor yayımlamaktaydı⁶⁹. Dâhiliye Nezareti cevaben hazırladığı yazıda; Osmanlı vatandaşları tıp ve ziraat tahsili için yalnızca Paris'e gidebilmekte ve bunun için ayda 10-12 lira harcamak gerekmektedir. Bu parayı veremeyecek olanlar için Avrupa'da ilim yapma fırsatını yakalamak adına diğer şehirlerde daha ucuz olan eğitim imkânlarını kullanabilmeleri için çeşitli araştırmalar yapılmış ve Fransa'nın Nantes şehri avantaj sağlayan eğitim imkânlarıyla Darülfünun idaresi tarafından tespit edilmiştir. Gazetede yer alan haber bu kapsamda hazırlanmıştır. Dâhiliye Nezareti yetkililerine göre; "*Fransa'nın Nantes şehrinde ayda 20 franktan 40 franka kadar oda tutmak mümkündür. Lokantalar için ayda 55-80 frank arası para yeterlidir ve bu şehrin kütüphane ve diğer imkânları da öğrenciler için elverişlidir. Haberde jimnastik ve eskrim (mec) talimlerine mahsus mahallerden bahsedilmiş, herhangi bir silah eğitiminden söz edilmemiştir. Jimnastik ve mec talimlerine ait dersler Devlet-i Aliyye mekteplerinde de olduğu için sansür memurları bunun yayımlanmasında bir sakınca görmemişlerdir.*" diyerek Zaptiye Nazırı'nın gereksiz yere evhamlandığını ifade etmiş ve biraz da tepki göstermiştir⁷⁰.

⁶⁸ BOA. Dâhiliye Nezareti Sicilli Nüfus İdare-i Umumiye Evrakı (DH. SN. THR), 37/57, lef 5,6,7.

⁶⁹ BOA. DH. MKT, 177/32, lef 1 (1311. Ca. 25).

⁷⁰ Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü'nün cevabî raporu için bkz. BOA. DH. MKT, 177/32, lef 2.

Hayrenik gazetesinin haberi okuyucularına duyuruş şekli ve Osmanlı hükümeti yetkililerinin habere gösterdiği tepki Türkiye’de Beden Eğitimi’nin bir bilim olarak görülmemesi ve sportif faaliyetlerin tamamının askerî talim şeklinde algılanmasıyla ilgili olmalıdır.

Devlet Tarafından Desteklenen Paramiliter Örgütler ve Spor Faaliyetleri

İngiltere’de Baden-Powell’in kurduğu İzcilik örgütü Osmanlı toplumunda yankı uyandırdı. 1910’larda Ragıp Nurettin’in Sây-u-Tetebbu’ dergisinde yayımlanan yazılarında izcilik, “keşşafık” adı altında tanıtıldı. Bunun ardından Edirne İttihat Mektebi Müdürü Nafi Âtuf, Manastır Muallim Mektebi Müdürü Ethem Nejat ve İstanbul liselerinde Beden Eğitimi öğretmenliği yapan Ahmet Robenson izciliğin gelişmesine ve yayılmasına önemli katkılarda bulundular⁷¹ Jimnastik ve keşşafık denen izcilik faaliyetleri bir arada yürütülmekteydi⁷². İzcilik çalışmaları önce Edirne Muallim Mektebi ile Galatasaray ve İstanbul sultanilerinde başladı. Özellikle Edirne’deki izcilik faaliyetleri askerî amaçlar gütmekteydi. O devrin izci töresinde milliyetçilik duygusu ve askerî disiplin gençlere verilmesi gereken temel prensiplerdi⁷³.

Türkiye’de ilk izci teşkilatı 1912 Temmuzunda “Osmanlı Keşşafkar Cemiyeti” adı altında kuruldu. Cemiyetin amacı gençlerin kötü alışkanlıklar edinmesinin önüne geçip onları vatansever bireyler olarak yetiştirmektir⁷⁴. Balkan Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin yenilmesi üzerine bunun sebepleri her kesimde tartışıldı. Gençlerin ruhen ve bedenlen savaşa hazır olmaması bu yenilginin sebeplerinden biri olarak görüldü. Buna çare olarak da vatansever duygularla donanmış, ruhen ve bedenlen savaşmaya hazır bir gençlik yetiştirilmesinin yollarının aranması kararlaştırıldı⁷⁵.

İttihat ve Terakki Fırkası, gençliğin daha iyi yetiştirilmesi amacıyla Avrupa’da bir eğitim modası şeklinde yayılan keşşaflığı ve izciliği uzmanlar davet ederek araş-

⁷¹ Zafer Toprak, “İttihat ve Terakki’nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, vo.:7-1979, s. 95. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’ten Mütareke Yıllarına: Türkiye’de İzciliğin İlk Evresi”, *Tombak-Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, sayı: 24, Şubat 1999, s. 19. Bu konuda ayrıca bkz. Erol Akcan, İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 142-143.

⁷² Okan, *a.g.e.*, s. 37; Yıldız, *a.g.e.*, s. 275.

⁷³ Gökhan Uzgören, *İzcilik Tarihi*, İstanbul 1984, s. 52.

⁷⁴ Dağlaroğlu, *a.g.e.*, s. 545.

⁷⁵ Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Döneminde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 211.

tırdı. Bunun için Belçika'daki Uluslararası İzciler Birliği'nin başkanı olan Parifitt davet edildi. Selim Sırrı Baden-Powell ile görüşmeler yaptı ve bu temaslar sonunda keşşaflık yerine "İzcilik Ocağı" kurulması kararlaştırıldı. İzcilik faaliyetlerini yapacağı yer olarak da okullar belirlendi⁷⁶. İzcilerin teşkilatlanması Yeniçeri Ocağı'na benzemektedir: Meratip orta reisleri, kalgayları, oymak beyleri ve kol ağaları vardı⁷⁷. 23 Mayıs 1914 tarihinde, Sadaret makamından gelen bir yazıyla mülkiye ve maarif memurlarının "gençliğin orduya hazırlanması için beden eğitimi ve izcilik" derslerinin en verimli şekilde değerlendirilmesi uyarısı yapıldıktan sonra şu hususlara dikkat edilmesi isteniyordu: İzcilik faaliyetleri, devletin izniyle yapılır. Bu faaliyetler yapıldığı yerin en büyük askerî memurları ile en büyük maarif memurlarının teftişine tabidir. İzcilik, ve beden eğitimi derslerinde verilecek komutların Türkçe olması zorunludur. Bunlara uymayanlar gereken cezaya çarptırılır ve görevlerine son verilir. Böyle bir düzenleme yapılarak gençleri disiplin altına almak ve verilecek komutların bütün unsurlar tarafından anlaşılır kılınmak istendiği sonucuna varmak mümkündür⁷⁸. Ancak izcilere eğitim verecek öğretmenler bulunmaması, eğitimde kullanılacak kitaplardan yoksun olunması önemli eksikliklerdi. İzcilik dışarıdan bakıldığında kolaymış gibi görünüyor, bazı kişiler bu faaliyeti kendi kendine yapmaya teşebbüs ediyordu. Bu da istenmeyen sonuçlar ortaya çıkarıyordu. Bunun önüne geçmek için Maltepe'de "Oymak Beyleri Kursu" açıldı. Her vilayet ve kaza masraflarını vilayet bütçelerinden karşılayarak bu kursa katılmak üzere birer öğretmen gönderdi. Kursta 262 öğretmene eğitim verilmekteydi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla kurs tamamlanamadan dağıldı⁷⁹.

Bu çalışmaları daha da güçlendirmek amacıyla 15 Mayıs 1914 tarihinde Osmanlı Güç Dernekleri kuruldu. 12-17 yaş arasındaki erkek öğrenciler izcilik ocağına alınırken 17 yaş üzeri olan gençler Osmanlı Güç Dernekleri'ne yönlendirilerek spor yapmalarına imkân veriliyor ve gençler bu yolla askerliğe hazırlanıyordu⁸⁰. Osmanlı Güç Dernekleri'nin "Büyük Orta" diye adlandırılan genel kurulu 9 Nisan 1914'te toplandı ve başbuğluğa Harbiye Nazırın Enver Paşa getirildi. Başbuğ yardımcılığını M. Parfite üstlenmiş, Büyük Orta'nın koldaşlıklarına Doktor Nazım, Eyüp Sabri, Burdur mebusu Atıf, Lazistan mebusu Sûdi, Doktor Resuhi ve Ziya

⁷⁶ *Mustafa Kemal'in Yakasındaki Rozet Altın Defter 1334-1341 (1918-1925)*, haz. M.Sabri Koz-Enfel Doğan, İlev Yay., İstanbul 2007, s. 17; Yıldız, *a.g.e.*, 279.

⁷⁷ *İdman Mecmuası*, No: 12, 1 Mayıs 1339, sene 1, s. 346.

⁷⁸ *Ateş*, *a.g.e.*, s. 295-296.

⁷⁹ *İdman Mecmuası*, No: 9, 13 Mart 1339, sene 1, s. 252.

⁸⁰ Bu derneklerin Almanların teşvikiyle kurulduğu hakkında bkz. Kahraman, *a.g.e.*, s. 670; ayrıca krş. Yakup Akif Afyon-Ali Tunç, *Beden Eğitimi ve Spor Tarihi*,y.y, Konya 1997, s.106.

Beyler seçilmişti. Güç Dernekleri'nin amacı “*Genç evlad-ı memleketi maddeten ve manen vatan müdafasına hazırlamak ve ölünceye kadar kavi ve sağlam bir vatanperver hasletini muhafaza etmesini temin etmek*”ti. Güç Dernekleri, resmî okullar, medreseler ve diğer resmî kurumlarda zorunlu; cemaat mektepleriyle özel okullarda gönüllü olarak kurulmuştu. Ayrıca vatandaşların kendi girişimleriyle benzer amaçlı dernekler kurabilecekleri belirtilmişti. Gönüllü dernekler, talimatname ve programlarını kendileri düzenleyebilecekleri gibi Harbiye Nezareti'nce hazırlanan talimatname ve programı da benimseyebileceklerdi. Ancak ikinci yolu seçen gönüllü derneklerden Harbiye Nezareti'ne bağlanmaları bekleniyordu. Bu şekildeki dernekler hükümetin kendilerine tanıdığı çeşitli ayrıcalık ve yardımlardan faydalanıyordu⁸¹. Harbiye Nazırı Enver Paşa, 13 Temmuz 1914'te bir yazı göndererek jandarmanın bulunduğu en uzak köylere kadar her yerde başlangıçta Cuma günleri ve boş zamanlarda köylülere açıklama ve talim yaptırılarak işe başlanılmasını isteyerek ahalinin Güç Dernekleri'ne üye olmasının sağlanmasını, bu türlü derneklerin kurulmasını teşvik edilmesini, böylece Osmanlı vatandaşlarının savaşa hazırlanması talimatı verdi⁸².

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra birçok cephede mücadele etti ve 1915 yılında büyük kayıplar yaşadı. Bu durum askerlik için çağrıldığı anda cepheye gönderilmek üzere, temel askerlik eğitimine sahip, güçlü ve aynı zamanda savaşma isteğinde bir kitlenin hazırda bulundurulmasını çok önemli hâle getirdi⁸³. Bu acil ihtiyaç üzerine Goltz Paşanın önerisiyle 1916 yılında Güç Dernekleri kapatılarak yerine Osmanlı Genç Dernekleri kuruldu. Almanya'dan davet edilerek Türkiye'ye getirilen Von Hoff, Osmanlı Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliği görevine getirildi. Kendisine yardımcı olarak Mekâtib-i Umumiye Genç Dernekleri Müfettişi unvanıyla Selim Sırrı Bey ve Müfettiş-i Umumi Vekili sıfatıyla Mustafa Asım Bey tayin olundu. Genç dernekleri Osmanlı gençliğini, Harbiye Nezareti'nin güdümünde zorunlu milis derneklerinde örgütliyordu. Millî gücü dolayısıyla da müdafaa gücünü artırmak için Osmanlı gençleri, Genç derneklerinde eğitilecekti. Bu gençler derneklerde; jimnastik ve idman talimleri, koşu, sıçrama, tırmanma, taş atma, gibi talimler, toplu talimler, arazi üzerinde gözlem, keşif, rapor vermek ve zamanın, mesafenin, yerin belirlenmesi, ilkyardım, basit sağlık kuralları gibi şeyleri öğrenecekti. Yine bu derneklerde gençler çeviklik, sağlamlık, zorluklara dayanma, her türlü durum ve harekette intizamlı olma, itaat, sadakat, güven, sevgi, arkadaşlarıyla iyi geçinmek, halifeyi ve vatani sevmek

⁸¹ Toprak, a.g.m., s. 96.

⁸² Ateş, a.g.e., 310.

⁸³ Ateş, a.g.e., s. 348.

gibi duygulara alıştıracaktır⁸⁴. Aynı amaçları taşıyan başka isimlerde dernekler de kuruldu.

12-17 yaş arası gençlerden Gürbüz Derneği, 17 ve yukarısı olanlardan ise Dinç Derneği oluşturuluyordu. Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı olmaksızın Osmanlı uyuğundaki bütün gençlerin bu derneklere katılması zorunluydu. Bu yükümlülük gençlerin fiilen silahaltına alındığı tarihe kadar devam ediyordu. Köy ve kasaba muhtarları yükümlülük altına giren Gürbüz ve Dinçlerin listelerini mıntuka Jandarma Komutanlığı'na bildiriyordu. Hazırlanan listeler Kolordu Komutanlığı ve ilgili askerlik şubelerine de bildiriliyordu. Gürbüz Dernekleri ise okul öğretmenleri ya da yerel yetkililerin seçtiği rehberler tarafından faaliyet gösteriyordu. Dinç derneklerinin örgütlenip faaliyetlerini yürütmesi kolordu komutanlıkları veya askerlik şubesi reisleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu dernekte eğitim görenlere askerliğe hazırlanıp talimleri başarıyla tamamladıklarının göstergesi olarak birer ehliyetname verilmekteydi⁸⁵. 1914 yılında nişan talimlerine büyük önem verilerek buna yönelik çeşitli faaliyetler yürütüldü. Türk Gücü Derneği'nin Kastamonu ve Erzurum şubelerinde nişan talimi yarışları düzenlenmiştir. Erzurum'da yapılan törenlere vilayetin önde gelen isimlerinin yanı sıra Alman ve Rus konsolosları ile Ermeni gazeteciler de katılmıştı⁸⁶.

Devletin Talimatlara Uymayan Paramiliter Yapılara Bakışı

İzcilik ve buna benzer çalışmaların Rum ve Ermeni vatandaşlar tarafından da yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira Haziran 1915'te, Kadıköy'de bir Ermeni kulübünde izcilik taklidi çalışmalar yapıldığı tespit edildi. Söz konusu kulüpte öğrencilerin şapka giyip, Ermenice yazılı pankartlarla ve özel sancaklarla yürüdükleri tespit edildi. Ayrıca bazı özel okullarda da izcilik adı altında Rumca komutlar vermek suretiyle talimler yaptırıldığı ortaya çıkınca Dâhiliye Nezareti Müsteşarı imzasıyla konuyla ilgili olarak bir genelge yayımlandı. Buna göre izcilik teşkilatı kurulması için izin alınması gerektiği ve ayrıca komutlu talim etmenin sadece savaşa hazırlık maksadıyla ordu tarafından izin verilirse yapılabileceği, bu konuda Padişaktan özel irade almak gerektiği ve ayrıca Osmanlı Güç Dernekleri Nizamnamesi'nin sekizinci maddesine göre hususi ve müstakil teşkil edilebilecek bu tip derneklerin kurulabilmesi için mutlaka Harbiye Nezareti'nden izin alınması gerektiği, derneklerin işaretlerinin hiçbir hükümetin işaretlerine benzememesinin zorunlu olduğu,

⁸⁴ Ateş, *a.g.e.*, 362. Ayrıca krş. Akcan, *a.g.e.*, s. 258.

⁸⁵ Toprak, *a.g.m.*, s. 96-97.

⁸⁶ Akcan, *a.g.e.*, s. 123.

askerî talim benzeri faaliyetlere izin verilmesinin mümkün olmadığı, izcilik eğitimi yapan tüm birimlerde verilecek eğitimde her türlü iletişimin Türkçe yapılması gerektiği, özel okul ve cemiyetlerde yabancı bayrak ve sancakların bulundurulmasının yasak olduğu Harbiye Nezareti tarafından bildirilmiştir. Dâhiliye Nezareti Cemiyetler Kanunu'na bütün cemiyetlerin riayet etmesini emretti⁸⁷. Bu hususlara bütün okullarda uyulması konusunda Maarif Nezareti'ne de bilgi verilerek gerekli önlemlerin alınması istendi⁸⁸.

Cemiyetlerle ilgili ilginç ihbarlara rastlamak da mümkündür. Mesela Beyoğlu'nda, Büyük Sandık Sokağı'nda Musevi gençlere spor yaptırmak amacıyla kurulmuş olan Makabi Musevî Jimnastik Cemiyeti hakkında bir ihbar yapıldı. Buna göre ihbarda bulunan kişi cemiyetin siyonist emeller taşıdığını ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunduğunu iddia ederek cemiyetin siyonistlerin istiklalini amaçladığını, "İspivar" yani ümit adı altında millî heyecan ve hissiyat uyandıracak çalışmalar yaptığını, İbranice'nin dinî bir lisan olmasının yanı sıra bu dile millî ve siyasi statü kazandırılmaya çalışıldığını, cemiyette siyonistlerin lideri David Vulkof'un resminin aslı olduğunu, ayrıca Yahudilerin bağımsız oldukları dönemde kullandıkları ay ve siyah renkli yıldız şeklinde bir de bayrakları olduğunu, dolayısıyla cemiyetin tek hedefinin "Siyonizm" olduğunu ifade etti. Kendisine de Lloyd Ottoman Gazetesi'nde siyonizm karşıtı bir yazı yazması dolayısıyla cemiyetin başkanı olan İbrahaviç'in tehditte bulunduğunu ifade etti. Bu ihbar üzerine gerekli araştırmayı yapan Beyoğlu Mutasarrıflığı, ihbarın asılsız olduğu kanaatine vararak herhangi bir işlem yapmadı. Ancak cemiyet yönetim kurulundan cemiyet nizamnamesine "*Cemiyette siyasetle işğal olunmayacaktır.*" maddesinin konması istendi⁸⁹.

Siroz Sancağı'nın Nikrit nahiyesindeki Roşite köyünde bir musiki ve jimnastik kurulmuş, ancak cemiyetin kumarhane olarak kullanılacağı haber alınarak ruhsat verilmemiştir⁹⁰.

Erdek'te "Jimnastik Mahberi" adıyla kurulmak istenen cemiyete üye olarak belirlenen kişilerin çoğunun 20 yaşın altında olduğundan ve bu durum cemiyetler kanununa aykırı olduğundan burası için jimnastik mektebi kurulduğu söyle-

⁸⁷ BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı Memurîn Kalemî Belgeleri (DH. EUM. MEM), 49/74. Ayrıca bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhâsebe Kalemî Belgeleri (DH. EUM. MH), 87/44, BOA. Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH. HMS), 30/89.

⁸⁸ Akcan, *İtihat ve Terakki Fırkası'nın...*, s. 198.

⁸⁹ BOA. DH. EUM. THR, 105/9.

⁹⁰ BOA. TD, 126/15 (1329 R 29).

nirse ruhsat verilebileceği aksi takdirde verilemeyeceği Dâhiliye Nezareti tarafından Karasi mutasarrıf vekiline bildirildi⁹¹.

Yanya'da "Panepironik" adı ile bir jimnastik cemiyeti kurulmasına dair Yanya Valiliğine yapılan müracaatın ardından gerekli tetkikler yapıldıktan sonra cemiyetin kurulmasında herhangi bir mahzur bulunmadığı görülmekle beraber cemiyete konulmak istenen isim uygun bulunmadı. Çünkü II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Yunanistan'da kurulan bir fesat cemiyeti, Yanya vilayetine "Epir", Yanya ahalisine de "Elinos" denmesini kararlaştırmıştı. Dolayısıyla Yanya'da kurulacak bir jimnastik cemiyetine "Epironik" denmesi bu ayrılıkçı cemiyetle ilişkilendirileceğinden 29 Nisan 1912'de başka bir isim bulunması gerekli görüldü⁹².

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde sportif faaliyetler, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar askerî talim veya eğlence aracı olarak görülmüyordu. Jimnastik, askerî talim amacı taşımadan XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Galatasaray Sultanisi ile askerî liselerde verilmekteydi. Hoca azlığı ve beden eğitimi ile ilgili faaliyetlerin bilim olarak kabul edilmemesi sebebiyle bu ders yaygınlaştırılmadı ve diğer okullara ancak 1910'dan sonra girebildi. Ancak dersi verecek hoca bulmakta büyük sıkıntılar yaşandı. Jimnastik, geleneksel bir spor dalı olmamasına rağmen Osmanlı topraklarında ilgi gören spor dallarından biri oldu. Bu nedenle bu spor dalının eğitimini vermek amacıyla çeşitli bölgelerde spor kulüpleri açıldı. 1909 yılında Cemiyetler Kanunu'nun çıkarılmasından sonra spor cemiyetlerinin sayısında artış oldu. Cemiyetler Kanunu, etnik milliyetçilik ve ayrılıkçı emeller taşıyan cemiyetler kurulmasını önleyecek bazı hususlar içermekteydi. Buna rağmen spor cemiyetlerinden bazıları ayrılıkçı hedefler güdüp etnik milliyetçilik yaptılar.

Filibe, Midilli gibi yerlerde görev yapan Osmanlı memurları bölgede kurulan jimnastik cemiyetlerinde halka askerî eğitim verildiğini rapor etti. Bu raporlarda cemiyetlerin nizamnamelerinde belirttikleri hususlara aykırı hareket ettikleri belirtilmekteydi. Bu kapsamda cemiyete üye olan kişiler belli bir nizam içerisinde sıraya diziliyor ve askerî bando benzeri trompetler boru sesleri eşliğinde yürütülüyorlardı. Jimnastik faaliyeti adı altında yaşları 20'nin üstünde olan kişilere silah atışları yaptırılarak savaş hazırlığı izlenimi uyandıran çalışmalar yapılıyordu.

Osmanlı hükümeti bu faaliyetleri görmezden gelmek istememiş ve bu tip ça-

⁹¹ BOA. DH. İD.; 126/40, (1330 L 25).

⁹² BOA. DH. İD., 7/132 (1330 S 1).

lışmalar yapanlar takibata maruz kalmıştır. Bunlardan bir kısmı mahkemelerde yargılanmıştır. Osmanlı gençlerinin savaş sanatına uzak kalması, Balkan Savaşı'nda yaşanan yenilginin sebeplerinden biri olarak görüldü. Bu nedenle hükümet tarafından izcilik özendirildi ve konuyla ilgili çeşitli cemiyetler kuruldu. Ancak eğitimci bulunamaması bu cemiyetlerin çalışmalarının hedeflenen düzeyde gerçekleşmemesine sebep oldu. Hükümet, gayrimüslim tebaanın izcilik benzeri faaliyetler yapmasından hoşnut olmayarak bir genelge çıkarp bu türlü faaliyetler için Harbiye Nezareti'nden izin alınmasını şart koştu. Buna rağmen Ermeniler ve Rumlar “millî” bir bakış açısıyla sportif faaliyetler gerçekleştirdiler.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

BOA. Babıâli Evrak Odası Mümtâze Kalemî Bulgaristan Evrakı (A.}MTZ (04)), 76/51 (1320 M 20); 142/39 (1324 R 3); 156/61 (1325. 3. 27).

BOA. Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Evrakı (DH. İD), 7/132 (1330 S 1); 126/40, (1330 L 25).

BOA. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT), 177/32 (1311. Ca. 25); 511/2 (1320 S16); 2620/27 (1326 11 5); 2836/58; 2840/90; 2907/67.

BOA. Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (DH. SYS), 53/8.

BOA. Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdare Kalemî (DH. MUİ), 95/2; 101/62.

BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı Memurîn Kalemî Belgeleri (DH. EUM. MEM), 49/74.

BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhâsebe Kalemî Belgeleri (DH. EUM. MH), 87/44.

BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı Tahrirat Kalemî Belgeleri (DH. EUM. THR), 24/45;

105/9.

BOA. Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiye Evrakı (DH. SN. THR), 37/57, lef 5,6,7.

BOA. Rumeli Müfettişliği Selânik Evrakı (TFR. 1. SL), 27/2669 (1321.10.3).

- BOA. Rumeli Müfettişliği Sadâret ve Başkitâbet Evrakı (TFR. I. A), 7/671 (1321 3 12).
- BOA. Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMS), 30/89.
- BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (MF. MKT), 299/51 (1313. B. 16); 969/22 (1324 Za 4); 1167/28.
- BOA. TD, 126/15 (1329 R 29).
- BOA. Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Müfettişlik ve Komiserlikler Tahrirâtı (Y. PRK. MK), 8/104 (1316 Za 16); 11/6 (1319.C 25).
- BOA. Yıldız Arşivi Hususî Mâruzât Evrakı (Y.A.HUS), 410/86 (1318 Ca 29; 428/56 (1320 M 26).
- BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.A. MTV), 203/28 (1318 S 7).
- BOA. Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK. ASK), 150/74, lef 1-3. (1316 Z 24).

Yayımlanmış Belgeler

Düstur, II/1, s.604-608.

Tedrisât-ı İptidadiye Kanunu Muvakkatı, İstanbul 1329.

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekayi, No: 310, 10 Ağustos 1325.

Tasvir-i Efkâr, Numara: 256, 15 Şubat 1910, s. 5-6.

Tasvir-i Efkâr, Numara: 265, 24 Şubat 1910, s. 6.

İdman Mecmuası, Numara: 12, 1 Mayıs 1339, sene 1, s.346.

İdman Mecmuası, Numara: 9, 13 Mart 1339, sene 1, s. 252.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Afyon, Yakup Akif - Tunç Ali, *Beden Eğitimi ve Spor Tarihi*, y.y., Konya 1997.

Akcan, Erol, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Alkan, Mehmet Ö., "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum*, sayı: 238, Ekim 2003, ss. 196-204.

Ateş, Sanem Yamak, *Asker Emlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi*, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Beşiktaş Jimnastik Kulübünün Kuruluşu ve Muhtelif Sporlar hakkında Küçük Bir Tarihçesi, Ekspres Basımevi, İstanbul 1936.

Dağlaroğlu, Rüştü, *Fenerbahçe Spor Kulübü Tarihi 1907–1957*, y.y., İstanbul 1958.

Fişek, Kurthan, “Türkiye’de Spor”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt: 8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

_____, *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1985.

Gedikli, Fethi, “1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasası”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sayı 8, 2009(Güz), ss. 23-46.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, İletişim, İstanbul 2012.

Günay, Nejla, “Atatürk Döneminde Türkiye’de Beden Eğitiminin Gelişimi ve Gazi Beden Terbiyesi Bölümü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı: 85, Mart 2013, ss. 73-99.

_____, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

Kahraman, Atif, *Osmanlı Devleti’nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Mustafa Kemal’in Yakasındaki Rozet Altın Defter 1334-1341 (1918-1925), haz. M.Sabri Koz-Enfel Doğan, İlev Yay., İstanbul 2007.

Okan, Kenan, *Türk Spor Tarihi*, Mektupla Öğretim Merkezi, Ankara 1975.

Operatör Cemil Paşa, Hatıraları, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1945.

Saatçi, Meltem Begüm, “1890-1903 Arası Makedonya Sorunu”, *Anakara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.

Tanıl, Yaşar, *Türk Futbolunun Asırlık Çınarı Fenerbahçe Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2008.

Tarcan, Selim Sırrı, *Hatıralarım*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946.

Tekil, Süleyman, *Galatasaray Tarihi 1905-1985*, Galatasaray Spor Kulübü, İstanbul 1986.

Toprak, Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, vol: I, İletişim Yayınları, 1985, ss. 205-209.

_____, “II. Meşrutiyet’ten Mütareke Yıllarına: Türkiye’de İzciliğin İlk Evresi”, *Tombak-Antika Kültürü Koleksiyon ve Sanat Dergisi*, sayı: 24, Şubat 1999, ss. 19-27.

_____, “İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, vol:7-1979, ss. 95-114.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, 2. baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Uzgören, Gökhan, *İzçilik Tarihi*, İstanbul Lisesi, İstanbul 1984.

Yıldız, Doğan, *Türk Spor Tarihi*, y.y., İstanbul 1979.

HİLAL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN KURUMSAL TARİHİNDE ÖNEMLİ BİR DENEYİM: TRABLUSGARP SAVAŞI (1911-1912)

OYA DAĞLAR MACAR*

Giriş

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçasını kaybederek, bu coğrafyadaki egemenliğinin sona erdiği bir savaştır. 1881'de Fransızlar Tunus'u, 1882'de de İngilizler Mısır'ı işgal etmişlerdi. Tunus'un Fransızların eline geçmesi, 1870 gibi geç bir tarihte ulusal birliğini tamamlamış ve bir an önce Avrupa güçler dengesinde yer bulmaya çalışan İtalya'yı hayal kırıklığına uğratmıştı. İtalya, kuruluşundan itibaren, siyasi bütünlüğünü ekonomik açıdan güçlendirecek sömürge arayışına girmişti. Gelişen sanayisi ve artan nüfusu için hammadde ve pazara olan ihtiyacı bunu öncelikli bir amaç haline getirmişti. Fakat 19. yüzyılın sonuna kadar Ortadoğu ve Afrika'nın büyük kısmı çoktan Avrupalı büyük güçler tarafından paylaşılmıştı. Bu durumda İtalya, henüz sömürgeleştirilmemiş toprakları hızla ele geçirmenin yollarını aramaya başladı ve gözünü Doğu Akdeniz ile Kızıldeniz'e çevirdi. Dış politikasını buna göre düzenleyerek, genel olarak Doğu'yu da içine alan büyük bir coğrafyayı kendi yaşam alanı yani *terra irredenta*¹ olarak belirledi. Üstelik bu amaç uzun yıllar İtalyan dış politikasının

* Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE, oyadr@ticaret.edu.tr

¹ Terra irredenta (irredentismo Italiano): İtalya'nın kuzeyindeki Avusturya-Macaristan topraklarında yaşayan ve İtalyanca konuşan halkların topraklarından başlayarak, Doğu Akdeniz'in tamamını da içine alacak şekilde uzanan geniş toprakları kapsıyordu. Bu aslında Roma İmparatorluğu topraklarını yeniden ele geçirme hayaliydi ve İtalyan emperyalizminin temelindeki mitti. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında ortaya çıkan bu ideale dayanarak, İtalyan irredentistleri tarihsel olarak Kuzey Afrika coğrafyasının İtalya'nın dördüncü kıyası olduğunu iddia ediyorlardı. Bu yüzden 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali söz konusu olduğunda "*L'Italia non Va, Ritorna*" (İtalya gitmiyor, geri dönüyor) şeklinde savaşı sloganlar atılmıştı. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.cyclopaedia.de/wiki/Italian_irredenta (Erişim tarihi: 03.13.2016); Fabio L. Grassi, "Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011*, İzmir, Bildiriler; yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, s. 41, 42; Paulino Toledo Mansilla, "Trablusgarp Savaşı'nın İdeolojisi ve Propaganda Esasları (1911): Trablusgarp ve Sirenayka'da Çökmekte Olan Osmanlı Kültürüne Karşı Bir Kurtuluş Çaresi Olarak Görülen İtalyan Medenileştirme Misyonu", *Osmanlı Devleti'nin*

vazgeçilmez temel unsurlarından biri haline geldi.

İtalya'nın yaşam alanı olarak belirlediği coğrafyada ilk ele geçirmeyi planladığı yerler Arnavutluk ve Tunus idi. Fakat Tunus'un Fransızlar tarafından işgali bu planı değiştirmesini zorunlu hale getirdi. Bundan sonra gözünü Avrupalı güçlerin egemenliği altında bulunan Afrika kıtasında az sayıdaki bağımsız devletten biri olan Habeşistan'a (Etiyopya) çevirdi. Bir Doğu Afrika ülkesi olan Habeşistan, İtalya'ya maden ve hammadde bakımından önemli bir yarar getirmeyecek olsa da coğrafi konumu nedeniyle ticari olarak büyük avantaj sağlayabilecek bir yerdi. Habeşistan'ın Kızıldeniz'e kıyısı olması onu İtalya için çok önemli bir hale getiriyordu. Çünkü 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Kızıldeniz doğuya ve batıya giden gemilerin ana güzergahı haline gelmişti. Bunda 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'nın büyük payı vardı. Kanal Kızıldeniz ile Akdeniz'i birleştirerek, Kızıldeniz'i ekonomik bir çekim merkezi haline getirmişti. Bu yüzden İngiltere ve Fransa başta olmak üzere büyük Avrupalı devletler hem sömürgelerine kolayca ulaşabilmek hem de bölgenin ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurabilmek için Kızıldeniz çevresinde işgallere başladılar. İtalya da Akdeniz ve Kızıldeniz'de etkin bir güç olabilmek için 1882 yılından başlayarak Kızıldeniz'in Batı kıyılarını ele geçirmeye çalıştı. 1890'da Kızıldeniz'in kuzeyinde yer alan Eritre'yi bir İtalyan sömürgesi haline getirmeyi başardı. 1896'da ise Habeşistan'a saldırdı. Fakat Adwa Savaşı olarak bilinen savaşta ağır bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı.²

Habeşistan'ı işgal girişiminin sonuçsuz kalmasının ardından İtalya Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde bulunan Trablusgarp'a (bugünkü Libya) yöneldi.³ Bu-

Dağılım Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler, Yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, s. 555-563.

² İtalyanlar bu yenilgiden sonra işgal faaliyetlerini Kuzey Afrika'ya çevirdiler fakat bu bölgede etkin olmaktan vazgeçmediler. 1905'e kadar Eritre ve Somali'nin tamamına yerleştiler. Hatta Trablusgarp Savaşı'nda Yemen ve Asir'i de ele geçirebilmek amacıyla savaş alanını Kızıldeniz'e doğru genişlettiler. Fakat istedikleri sonucu elde edemediler. Mehmet Korkmaz, "Kızıldeniz'de Rekabet: 1911-1912 Trablusgarp Harbi Srasında Kızıldeniz'de Osmanlı-İtalyan Mücadelesi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı:21, Şubat 2013, s. 18, 19. İtalyanlar Habeşistan'ı ele geçirme amaçlarını ise 1934 yılında gerçekleştirdiler. Benito Mussolini, Habeşistan'ı yayımlacı siyasetinin hedefi yaptı ve Habeşistan ile İtalyan Somalisi arasında çıkan bir sınır çatışmasını gerekçe göstererek bölgeye müdahale kararı aldı. Bütün arabuluculuk önerilerini reddederek, 3 Ekim 1935'te Etiyopya'yı işgal etti. Bu işgal sırasında zehirli gaz ve hava bombası kullanarak yerli kabileleri dize getirdi. 1936-1941 yılları arasında İtalyan işgalinde kalan Habeşistan, II. Dünya Savaşı'nın sonunda yeniden bağımsızlığını kazandı. Mark Kishlansky, Patrick Geary, Patricia O'Brien, *Civilization in the West*, sixth edition, Pearson, Longman, New York 2006, s. 851.

³ Kuzey Afrika coğrafyasında yer alan Trablusgarp, Tunus ve Cezayir, Osmanlı Devleti'nde "Garp Ocakları" adıyla anılıyordu. Trablusgarp 16. yüzyılda (1551) Osmanlı idaresine girdi. Uzun süre Karamanlı Dayılar tarafından yönetildikten sonra 1834'de İstanbul'a bağlı bir vilayet yapıldı. 19. Yüzyılda bölgenin giderek önem kazanması ve Batılı güçlerin çıkar merkezi haline gelmesiyle Osmanlı Devleti Trablusgarp'ta

rası Doğu Akdeniz ticaret yolunun üzerinde bulunan ve zengin maden yataklarına sahip bir yerdi. Aynı zamanda Orta Afrika'ya giriş kapısı konumuyla yükselen İtalyan endüstrisi için coğrafi olarak en kolay erişilebilir pazar durumundaydı.⁴ Daha da önemlisi artan İtalyan nüfusu için önemli bir yerleşim yeri idi. Savaştan önce İtalyanlar tarafından yapılan bir hesaplamayla burada 12.000.000 nüfusu besleyebilecek zenginlikte geniş vahalar ve verimli topraklar bulunuyordu.⁵ Fabio Grassi'ye göre, "İtalyan sömürge politikası *Trablusgarb*'i sömürgeleştirmekten ziyade yerleşim için kullanmayı amaçlamıştı."⁶ Bu, o dönemin bazı İtalyan gazetelerinde de dile getirilmişti. Örneğin Trablusgarp işgalinin en ateşli savunucularından biri olan Guiseppe Bevione'nin 13 Haziran'da *La Tribuna* gazetesinde yayımlanan makalesinde Trablusgarp'ın alınmasının, İtalyanların yurtdışına göçüne en kalıcı çözüm olacağı vurgulanmıştı.⁷ Tüm bu beklentiler Trablusgarb'ı İtalyan milliyetçilerinin gözünde vazgeçilmez hale getiriyordu. Üstelik İtalya'ya yakın olması ve zayıf Osmanlı Devleti'nin elinde bulunması, bölgeyi ele geçirme şansını arttırıyordu. Osmanlı'nın burasını savunması oldukça zordu. Çünkü Osmanlı ile Trablusgarp toprağı arasında bir kara bağlantısı olmadığı gibi, Fransa'nın Tunus'u, İngiltere'nin de Mısır'ı işgaliyle bu yollar üzerinden Trablusgarp'a asker çıkarma ihtimali de bulunmuyordu. İtalyanlar güçlü donanmaları sayesinde Trablusgarp'a deniz ablukası uygulayabilirler, kıtadaki Avrupalı devletleri ile

merkezi idarenin güçlendirilmesi amacıyla bayındırlık, ziraat ve ticaret konularında birçok yatırımlar yapıldı ve vilayet yönetiminde yeni düzenlemelere gidildi. Sanayi Mektebi, okullar, hastaneler açıldı, gazeteler ve bankalar kuruldu, 1861'de de Trablusgarp-Malta arasında ilk telgraf hattı döşendi. 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgali Abdülhamit'in Trablusgarp'ı askeri olarak da güçlendirmesine neden oldu. Mevcut birliklerin sayısı artırıldığı gibi, yerli halktan kurulan Hamidiye Alayları bölgenin güvenliği için etkin hale getirildi. Fakat Meşruiyet döneminde hükümetin Trablusgarp'a olan ilgisi azaldı. İktidara gelen İttihatçılar dikkatlerini iç siyasete ve ağırlıklı olarak Balkanlara yönelttiler. Bu durumdan yararlanan İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal etti ve 1912'de yapılan Ouchy Antlaşmasıyla Trablusgarp İtalyan yönetimine geçti. Trablusgarp'ın Osmanlı hakimiyetiyle ilgili tarihçesi için bkz. Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, TTK, Ankara 2012 ; Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, TTK, Ankara 2013, s. 11-17, Zekeriyâ Kurşun, "Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nin Mukadderatındaki Yeri", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011*, İzmir, Bildiriler, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, s. 3-9 ; Ayrıca II. Abdülhamit döneminde Trablusgarp Valisi olan Ahmet Rasim Paşa'nın bölgede yaptığı çalışmalarla ilgili raporu için bkz; Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", [http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20\(443\).pdf](http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20(443).pdf), (Erişim tarihi: 16.06.2016).

⁴ Sir Thomas Barclay, *The Turco-Italian War And Its Problems*, Constable & Company Ltd , London 1912, s. 13,14.

⁵ Commodore W. H. Beehler, *1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı*, çev. Leyla Yıldırım, İlgî Kültür Sanat Yay, İstanbul 2014., s. 9.

⁶ Grassi, *a.g.e.*, s. 44.

⁷ Timothy W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, çev. Deniz Bertkay, İş Bankası yay., İstanbul 2008, s. 45.

de anlaşarak Osmanlı'nın karadan geçiş yollarını kesebilirlerdi. Tüm bu planlar çerçevesinde İtalyanlar Trablusgarp'ı ele geçirmek için ciddi hazırlıklara başladı.⁸ Söz konusu hazırlıklarını iki yönde sürdürdü: Trablusgarp'ta İtalyan varlığını artırarak ve uluslararası anlaşmalarla kendini güvence altına alarak. 1890'lı yıllardan itibaren İtalyanlar bölgeye bir taraftan göçmen gönderirken, bir taraftan da ülkeye ekonomik ve sosyal yatırımlarda bulundular. 1902'ye geldiğinde İtalya, Trablusgarp'a yapacağı işgal için dört büyük devletin (İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu) onay ve desteğini alan anlaşmaları yapmayı da başarmıştı.⁹ 1910'da tüm diplomatik hazırlıkları tamamlayarak, işgal için gerekli bahaneler arayışına girdi. Aynı yıl Osmanlı Devleti, büyük bir stratejik hata yaparak, Trablusgarp'ı askeri olarak boşalttı. Burada sürekli olarak bulundurduğu bir tümen askeri 1910'da alevlenen Yemen isyanına göndererek jandarma vazifesi görece kadar bir kuvvet bıraktı. Ayrıca depolarda bulunan silahları da "yenileme" gerekçesi ile İstanbul'a aldı. Tüm bu gelişmeleri yakından takip eden İtalya, Osmanlı valisi ve kumandanının da görevden alınmasıyla, işgal için zamanın geldiğini düşünerek harekete geçti.¹⁰ Osmanlı Devleti tarafından uzun yıllar ihmal edilip, uygarlık açısından geri bırakıldığı ve ülkedeki İtalyanlara ve diğer yabancılara kötü muamele edildiği gerekçesini ileri sürerek, 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne bir nota gönderdi.¹¹

Söz konusu notada Osmanlı Devleti'nin 24 saat içinde Trablusgarp'ı İtalyanlara teslim etmesi isteniyordu. Osmanlı Devleti kendisine gönderilen bu notayı kabul etmedi ve 29 Eylül 1911'de iki devlet arasında savaş başladı.¹²

⁸ David G. Herrmann, "The Paralysis of Italian Strategy in the Italian-Turkish War, 1911-1912" *The English Historical Review*, vol.104, no.411 (April 1989), s. 336.

⁹ İtalya 1902'de Fransa ve Büyük Britanya ile anlaşmalar imzaladı. Alman- Avusturya ve İtalya arasında Üçlü İttifak Antlaşması ve Avusturya Macaristan ile bir anlaşma yaptı. 30 Haziran 1902, 30 Kasım 1909 ve 15 Aralık 1909'da da gizli antlaşmalar imzaladı. Orhan Koloğlu, *Osmanlı- İtalyan Savaşı'nda İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal*, Ümit yay., Ankara 1999, s. 55. Barclay, a.g.e., s. 8-18.

¹⁰ Zekeriya Kurşun, *Yol Aynasında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan yay, İstanbul 1992, s. 62.

¹¹ İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği nota şöyleydi; "*Trablusgarp ile Bingazi'nin Osmanlı Devleti'nce medeniyet nimetinden yararlandırılmadığına, bölgenin kalkınmasının İtalya için birinci derecede bir mesele olduğuna, Trablusgarp ile Bingazi'de İtalyanlara vesair yabancılara karşı Osmanlı memurları tarafından bir takım olumsuz tavırlar sergilendiğine, böyle güvensiz bir ortam sebebiyle yabancaların bölgeyi terk etmeye başladıklarına, Osmanlı Hükümetinin ise bu duruma kayıtsız kaldığına, işbu notaya yirmi dört saat zarfında cevap verilmediği takdirde bölgenin işgal edileceğine dair İtalya Hükümeti'nin 28 Eylül 1911 tarihli notası ile Osmanlı Hükümetinin söz konusu gerekçeleri reddeden cevabı notası, Osmanlı Devletinin cevabı notasını yeterli görmeyen İtalya Hükümeti'nin savaşı başlattığına dair notası*". İtalya'nın Osmanlı devleti'ne gönderdiği nota ve karşılığında Osmanlı Devleti'nin İtalya'ya gönderdiği cevabı nota için Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarp*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, s. 474- 478.

¹² Barclay, a.g.e., s. 48,49; Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk

Trablusgarp Savaşı'nda Askeri Sağlık Hizmetleri ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti

Öncelikle Trablusgarp Savaşı'nda askeri sağlık hizmetlerinin oldukça yetersiz olduğunu belirtmek gerekir. Askeri sağlık hizmetlerinde 19. yüzyılın son çeyreğinde bazı yeni düzenlemelere gidilmeye başlanmıştı. Bunda 1897 Osmanlı - Yunan Savaşı'nda edinilen acı tecrübelerin oldukça payı vardı. Bu savaştan sonra orduda sıhhiye bölüklerinin kurulmasına ve erlere verilen kurslarla sıhhiyeciler ve tezkereciler (sedyeci) yetiştirilmeye, tıp eğitimi ve hasta bakımı geliştirilmeye çalışılmıştı. Fakat bunlar henüz gelişme aşamasındaydı ve ciddi eksiklikler vardı.¹³ Trablusgarp Savaşı'nda ordu birliklerinin hekim sayısı bir düzineyi bile bulmuyordu.¹⁴ Bu yüzden savaş içinde askeri sağlık hizmetleri bir fırka sıhhi kademe teşkilatı ile Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve bazı yabancı Kızılay ve Kızılhaç sağlık heyetleri tarafından yürütüldü.¹⁵ Ayrıca yurtiçinden ve yurt dışından gelen gönüllü doktorlar ve sağlık görevlileri de çeşitli yerlerde görev alarak, sağlık hizmeti verdiler. Bununla birlikte askeri ve sivil sağlık hizmetlerinin verilmesinde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti her zaman ön planda oldu.¹⁶

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Trablusgarp Savaşı'nda aslında henüz yeni kurulmuş bir kurumdu. İlk olarak 1868 yılında *Mecruhın ve Marda-yı Askeriye-ye İmdad ve Muavenet Cemiyeti* adıyla kuruluş çalışmalarına başlanmış, fakat resmi anlamda ancak 14 Nisan 1877'de *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti* adıyla hizmete geçebilmişti.¹⁷ Aynı yıl gerçekleşen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ilk savaş tecrübesini yaşayan Cemiyet, savaşın sona ermesiyle birlikte etkinliğini kaybetmişti. Bu savaşta ülke içinden ve özellikle Müslüman ülkelerden gelen yardımlarla

Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 39-58; İsrail Kurtcebe, *Türk İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK, Ankara 1995, s. 45-52, Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985, s. 352-353.

¹³ Adnan Ataç, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Haz. Bilal Ak ve Adnan Ataç, Ankara: 2000, s. 258.

¹⁴ Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in *Not Defterinden Trablusgarp Savaşı*, yayına Haz. Mebrure Değer, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul 1998, s. 12.

¹⁵ Hasan Kadri Dirim, "Trablusgarp Harbinde Derne Cephesi Sıhhi Hizmetleri", *Dirim*, 31, 1956, s. 157; Saip Giray, Trablus Harbinde Kızılay (Hilal-i Ahmer), *Dirim*, Sayı 30, 1955, s. 486.

¹⁶ Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in *Not Defterinden* ....., s. 11; Nuran Yıldırım, *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemsirelik Tarihi*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 2014, s. 105.

¹⁷ Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kuruluş tarihçesi için bkz. Seçil Karal Akgün ve Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay, Ankara 2000, *Türkiye Kızılay Derneği, 73 Yıllık Hayatı, 1877-1949*, (yay.y.), Ankara 1950 ; Haluk Perk, *Felaketlerin Umud İşığı Türk Kızılayı*, Zeytinbunu Belediyesi yay., İstanbul 2012; *Türkiye Kızılay Cemiyeti Rakam ve Resimlerle Çalışmalarımız*, Doğu Matbaası, Ankara 1959, Orhan Yeniaras, *Türkiye Kızılay Tarihine Giriş*, Kızılay Bayrampaşa Şubesi, İstanbul 2000, Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türk Kızılayı, Ankara 2010.

toplanan paraların (70 bin Osmanlı lirası) kalan kısmı da Osmanlı Bankası'na yatırılmıştı. Cemiyet'in ikinci kez faaliyete geçmesi 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ile oldu. Fakat savaş sona erince, tıpkı ilkinde olduğu gibi, Cemiyet yeniden etkinliğini kaybederek adeta uykuya yattırıldı.

Cemiyetin üçüncü kez canlandırılması II. Meşrutiyet döneminin yenilikçi ve Batıcı gelişmelerine rastladı. 7 Nisan 1911'de bir araya gelen Cemiyet üyeleri, yaptıkları iki toplantının ardından "padişahın himayesinde" "ihyaen tesis"(yeni-den yapılanma) edildi.¹⁸

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti yeniden yapılanmasından birkaç ay sonra Osmanlı Devleti'nin İtalya ile karşı karşıya geldiği Trablusgarp Savaşı'nda faaliyet gösterdi.¹⁹ Kurduğu sabit ve seyyar hastanelerle ve tıbbî malzeme tedarikiyle, savaş boyunca birçok yerdeki sağlık hizmeti ihtiyacını karşıladı. Örneğin ilk Hilal-i Ahmer heyetinin Trablusgarp'a geldiği tarihte, burada altı askeri doktor ve Paris'ten gönüllü olarak gelen beş doktordan başka hiçbir tıbbî kadro yoktu.²⁰ Savaşın başında yoğun İtalyan taarruzları karşısında, askerlerle birlikte, Bingazi'den Trablus'a çekilen ve bütün hastane malzemeleriyle ilaçları sahil kentlerinde bırakmak zorunda kalan askeri sağlık heyetinin yardımına Hilal-i Ahmer koşmuş ve gereksinmelerini karşılamıştı.²¹ 1911'de Enver Bey Harbiye Nezareti Sıhhiye Reisi Dr. Nail Bey'e şifreli bir telgraf göndererek, Derne'deki hastane için acele iki doktor ve iki eczacı talebinde bulunduğu, Hilal-i Ahmer Gülhane eski Sıhhiye Hizmetleri Müdürü Dr. Hasan Kadri (Dirim) Bey ile Fransa'da savaş cerrahisi tahsilinden henüz yeni dönmüş olan Op. Dr. Muhittin Bey görevlendirilerek, ihtiyaç karşılanmıştı.²² Benzer şekilde Hums'ta, Bingazi'de, Garian'da ve ihtiyaç görülen birçok yerde Hilal-i Ahmer savaşın sonuna kadar hizmet verdi.²³ Savaş boyunca yürüttüğü faaliyetler, yaptığı düzenlemeler ve ortaklaşa yaptığı çalışmalar Hilal-i Ahmer'e büyük tecrübeler kazandırdı. Trablusgarp Savaşı, Cemiyet tarihinde birçok ilklerin yaşanmasına neden oldu. Bu yüzden Cemiyetin kurumsal tarihinde önemli bir iz bıraktı.

¹⁸ Akgün ve Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 14-40, 49.

¹⁹ Hilal-i Ahmer Genel Merkezi 7 Ekim 1911'de bir toplantı yaparak, savaş bölgesine sağlık ekibi gönderme kararı aldı. Bu karar çerçevesinde, savaş boyunca Trablusgarp'a üç sağlık heyeti gönderdi ve hastaneler kurdu. Gönderilen heyetlerden ikisi Trablusgarp tarafına (Aziziye, Hums ve Garian) ve biri de Bingazi'ye (Derne ve Tobruk) gönderilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1331-1329 Sabnamesi*, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul 1329, s. 96, 101-105.

²⁰ *Sabname*, *a.g.e.*, s. 100.

²¹ *A.g.e.*, s. 95; Türk Kızılay Derneği'nin 73 Yıllık....., *a.g.e.*, s. 8.

²² Dirim, *a.g.e.*, s. 153- 155.

²³ *Sabname*, *a.g.e.*, s. 96, 101-105.

Hilal-i Ahmer Amblemi

Trablusgarp Savaşı ile birlikte Cemiyet artık geçici süre hizmet veren bir kurum olmaktan çıkarak sürekli hale gelmiş ve gerçek kimliğini kazanmıştır. Öte yandan bu savaşta Cemiyetin amblemi de artık geçici olarak değil, daimi bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Cemiyetin önemli üyelerinden biri olan Dr. Besim Ömer Paşa 1907'te Londra'da toplanan Kızılhaç Konferansı'nda ve hemen akabinde toplanan La Haye Konferansı'nda hilal/ay ambleminin uluslararası bir sembol olarak kullanılmasını dile getirmiş ve bu çabaları 10 Mayıs 1912 tarihli Washington Kızılhaç Konferansı'nda konferansa katılan tüm üyelerin onayıyla, sonuç vermiştir.²⁴

Trablusgarp Savaşı'nın başlarında, hilal sembolünün yaygın olarak kullanımını tam anlamıyla gerçekleştirmemiştir. Örneğin ilkyardım çadırlarında ve hastane çadırlarında amblem yerine, havadan kolayca fark edilebilmesi ve asker ve mücahitlerin siyah olan çadırlarından ayrılabilmesi için beyaz renkli çadırlar kullanılmıştır. Bu uygulama Erkan-ı Harbiye Dairesi'nin aldığı bir karar olarak Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın imzasıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bildirilmiştir.²⁵ Bunun sebebi, amblemin uluslararası alanda henüz resmi olarak kabul edilmemiş olması değildir. Çünkü amblem uluslararası alanda resmi olarak onaylanmasa bile 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan beri fiilen zaten kullanılıyordu.²⁶ Bunun sebebi, Cemiyetin yeniden canlandırılmasından yaklaşık beş ay

²⁴ Akgün ve Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 31, 32.

²⁵ Türk Kızılay Arşivi (TKA), klasör no: 7, belge no: 8.

²⁶ Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1877-1878) Uluslararası Kızılhaç Komitesi hem Rusya'ya hem de Osmanlı Devleti'ne kullandıkları kızılhay ve kızılhaç amblemlerini "koruma işareti" olarak tanıyıp tanımadıklarını sormuş, her iki devletin de onayıyla sağlık heyetleri bu amblemleri kullanmıştı. Uluslararası Kızılhaç Komitesi 1 Nisan 1911 tarihinde İtalyan Kızılhaç Örgütü'ne bir yazı göndererek, Osmanlı Hilal-i Ahmer'inin kullandığı amblemin Kızılhaç amblemiyle eşitliğini ve dokunulmazlığını teyit etmişti. Söz konusu yazıda; Osmanlı Devleti'nin Cenevre Sözleşmesi'ni resmen onaylayan devletlerden biri olduğu hatırlatılarak, "kızıl haç" armasına gösterilen saygının aynısının "kızıl ay" armasına da gösterilmesi ve korunması isteniyordu. İtalyan Kızılhaç bu yazıya, denizde ve karada İtalyan Kızılhaç'ına saygı gösterildiği sürece aynı karşılığın verileceği cevabını verdi. Ayrıca Trablusgarp'taki İtalyan birliklerinin bu karardan haberdar edildiklerini bildirmişti. Ahmet Tetik ve Mehmet Şükrü Güzel, *Kızılay ve Kızılhaç Belgeleriyle Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, İş Bankası yay, İstanbul 2013, s. 47. Özetle, Uluslararası Kızılhaç Komitesi 1878'den itibaren, ilke olarak, Kızılhay ambleminin Hıristiyan olmayan ülkelerin koruma sembolü olarak kullanımını kabul etmişti. Amblemin resmi olarak kabulü 1929 Cenevre Sözleşmesi'nin 19. maddesiyle <https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=B087250D706E5B5EC12563CD00518BA8> düzenlendi. Amblem Türkiye'nin yanı sıra Mısır, Pakistan, Malezya ve Bangladeş tarafından da kullanılmaya başlandı. Günümüzde 151 ülkede Kızılhaç, 32 ülkede de Kızılhay amblemi kullanılmaktadır. Bkz. <https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/embblem-history.htm> (Erişim tarihi: 23.06.2016).

gibi çok kısa bir süre sonra savaşa girilmesi ve malzemeler süratle tedarik edildiği için amblemle ilgili bir hazırlığın yapılamaması olsa gerektir. Bunu Trablusgarp'a gönderilen yardım heyetlerinin malzeme tedarikinden anlıyoruz. Örneğin Trablusgarp'a ilk gönderilen heyetin başkanı Dr. Kerim Sebati Bey çadır bezi ve gerekli sıhhi malzemeleri (ilaç, sedye, cerrahi aletler, mutfak malzemeleri ve konserveler) satın almak üzere heyetten ayrı olarak Paris'e gitmişti.²⁷ Burada, Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel merkez üyesi Besim Ömer Paşa, Âkil Muhtar Bey ve Dr. Nihat Reşat Bey ile bir araya gelen Kerim Sebati Bey, 200 koli malzeme satın aldıktan sonra Marsilya'ya geçmiş ve burada İstanbul'dan gelen Osmanlı Hilal-i Ahmer heyetine dahil olmuştu. Daha sonra *Transatlantik* Vapuru ile Tunus'a giden heyet, Paris'ten satın alınan çadır bezleriyle Tunus'ta 13 çadır diktirdikten sonra vakit kaybetmeden Aziziye'ye doğru yola çıkmıştı.²⁸ Yapılan bu yolculuktan, Hilal-i Ahmer sağlık heyetinin cepheye bir an önce ulaşabilmek için oldukça hızlı hareket etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu sırada Cemiyetin ambleminin bilhassa çadırlara dikilememiş olması ihtimali yüksektir. Savaş için gerekli malzemenin hızla tedarik edilmek zorunda kalındığını, Cemiyetin önemli üyelerinden biri olan Besim Ömer Paşa şöyle dile getirmişti; “*İtalya muharebesinden birkaç ay mukaddem (birkaç ay önce) yeniden teşekkül eden Hilal-i Ahmer'in ne eşyası ve çamasırı, ne de edevât-ı cerrahiye ve işpençariyesi (eczacılık malzemeleri) vardı. Trablusgarp ve Bingazi'ye gönderdiği he'yetler rüesasına (başkanlarına) Paris, Marsilya, Tunus, Isfax (Safakes), İskenderiye ve Kahire'de eşya-yı lâzıme tedâriki için tevdiât-ı nakdiyede bulunmuş idi.*”²⁹ Savaşın ilerleyen dönemlerinde malzeme tedarikinin sağlanması ve yapılan yardımlarla, sorunlar büyük ölçüde giderilmiş ve buna bağlı olarak Hilal-i Ahmer amblemi yaygın olarak kullanılmıştır.

²⁷ Dr. Kerim Sebati Bey'in başkanlığını yaptığı bu heyet altı doktor, 15 hastabakıcı ve bir muhasebeci olmak üzere 22 kişiden oluşuyordu. Heyette operatör Dr. Abdüsalam Bey, operatör Dr. Ziya Bey, operatör Dr. Rıfık Bey, operatör Dr. Ali Bey ve Dr. Saip Giray bulunuyordu. Paris'ten satın aldıkları tıbbi malzemelerle Tunus üzerinden Aziziye'ye giden Birinci Hilal-i Ahmer heyeti, Fırka Komutanlığı'nın yönlendirmesiyle, Aziziye'de 160 yataklı ve gayet donanımlı bir Hilal-i Ahmer hastanesi kurdu. Heyet Aziziye'ye geldiğinde burada altı askeri tabip ve Paris'ten gönüllü olarak gelen beş doktordan başka hiçbir tıbbi kadro yoktu. Dolayısıyla heyetinin gelmesi, bölgedeki doktorları hem malzeme olarak hem de kadro açısından oldukça rahatlatı. Aziziye Hilal-i Ahmer Hastanesi bir bina ile çevresinde kurulan çadırlardan oluşuyordu. Tamamen yaralılarına tahsis edilen hastane binası daha önce okul olarak kullanılan, bölgedeki en düzgün yapılardan biriydi. Hastaneyi ziyaret eden H. C. Seppings Wright, bu hastanenin “*Londra'daki modern hastane kadar mükemmeldi*” yorumunu yapmıştı. Hastanenin hizmetlerinden en çok faydalananlar İtalyan harp esirleriydi. Bu hastanede “sinyorlar” adıyla anlayış ve şefkat görüyor ve tedavileri yapılıyordu. Bu hastane savaş sonuna kadar hizmet verdi. Salname, s. 76, 77; Giray, a.g.e., s. 485; H.C. Seppings-Wright, *Hilal Altında İki Yıl*, çev. Derin Türkömer, İş Bankası yayınları, İstanbul 2010, s. 66, 67.

²⁸ *Sahname*, a.g.e., s. 96-98.

²⁹ Dr. Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği yay, Ankara 2009, s. 164.

Gönüllülerin Kabulü ve Sağlık Görevlilerinin Yetiştirilmesi

Savaşın ilk aylarında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Trablusgarp'ta savaşan Osmanlı askerlerine sıhhi yardım yapmak üzere gazetelere ve dergilere ilan vererek, operatör, cerrah, eczacı ve hastabakıcı aramıştır.³⁰ Bu ilanlarda kabul edilecek kişilerin 20-30 lira karşılığında, Cemiyet tarafından oluşturulacak heyetlerle Trablusgarp'a gönderilecekleri belirtilmiştir. Bu ilan üzerine çok sayıda doktor ve sağlık görevlisi gönüllü olarak müracaatta bulunmuştur. Sonunda 22 kişilik bir heyet oluşturularak, Ekim 1911'de deniz yoluyla Trablusgarp'a doğru yola çıkarılmıştır. İlk heyetin ardından basın kampanyaları devam etmiş, hastanelerde, tıp fakültelerinde ve sağlıkla ilgili gerçekleştirilen neredeyse tüm toplantılarda bu konu gündeme getirilmiştir.³¹

Yapılan başvurular arasında Viyana'da³², Fransa'da tıbbî tahsilde bulunmuş, Fransızca, İngilizce, Arapça ve hatta yerel diller bilen nitelikli doktor ve eczacılar olduğu dikkati çekmektedir. Hatta içlerinde iletişim sorununa yardımcı olabilmek için Galatasaray Sultanisi'nden mezun olan Fransızca ve İngilizce hocalığı yapan bir kişi de bulunmaktadır.³³

Trablusgarp savaşı için yapılan gönüllü başvurularda kullanılan kavramlar ve dil oldukça dikkat çekicidir. Çünkü birçok gönüllü doktor, cerrah, eczacı ve sağlık görevlisi, Osmanlı Devleti'ne yaptıkları başvurularda kendi görevlerini belirtmelerinin yanı sıra hangi amaçla bu savaşa katıldıklarının da altını çizmişlerdir. Bazılarında Trablusgarp ve Bingazi'ye gitmenin “*vatana ve millete yapılacak en mukaddes hizmet olduğu*” vurgusunun yapıldığı görülmektedir. Örneğin, 19 Mart 1912 tarihinde gitmek isteyen Dr. Mustafa Bey'in müracaatında “*Trablusgarp ve Bingazi'ye operatör aranıldığını gördüm. Böyle bir günde millete ve vatana hizmet etmeyi herşeyden mukaddes bildiğimden hüsn-ü rızamla oralara gönderilmemi istirham ederim efendim*”³⁴ ifadeleri yer almaktadır. Bu tip başvurularda kullanılan “vatan” millet”, “vatan uğruna ölmenin şerefi”, “vatan için çarpışmanın kudsiyeti ve mukaddesatı” gibi ifadeler bu savaşta milliyetçi bir söylemin oluşmuş olduğunu düşündürmektedir. Benzer bir söylem Enver Paşa'nın yazdıklarında da görülmektedir. 4 Eylül 1911 tarihinde

³⁰ TKA, 43/11, 43/17, 43/8.13.

³¹ Abdulkarim Abu Shwerib, *El-Hilalu'l Ahmar el-Osmani Ve Devruhu fi'l Cihâdi'l Libî* (Osmanlı Kızılay'ı ve Libya Savaşı'ndaki Rolü), Dar-ul Kutub El Vatanıyye, 1989, s. 19.(Bu kitabın Arapçadan Türkçeye çevrilmesinde yardımcı olan Kübra Şahin'e teşekkür ederim.)

³² TKA., 43/2.

³³ TKA., 43/17.

³⁴ TKA., 43/11.

kaleme aldığı bir yazıda, “*halkın ruhunda büyük bir vatanseverlik buluyorum. Silah altına çağırılan ve benimle aynı trene binen ihtiyat askerleri millî marşlar söylüyor ve hepsi birden kendilerini büyük bir sevinçle Müslim ve gayr-i müslim diye takdim ediyorlardı*” ifadelerini kullanarak, Trablusgarp’a giden gönüllü askerlerin ruh hallerini tanımlamıştır.³⁵ Enver Paşa’nın belirttiği bu “vatansever” ruhun Türkçü bir milliyetçilikten ziyade daha toprak temelli bir düşünceye dayandığı anlaşılıyor. Nitekim savaş başladıktan sonra Hilal-i Ahmer’e yapılan bazı yardımların, tam da bu söylemleri kullanarak, Gayr-i Müslimler tarafından yapılmış olması bu çerçevede değerlendirilebilir. Örneğin, İzmir’de tıbbî malzeme ticareti yapan Albert Danon Efendi, 1911 Ekiminde İzmir Hilal-i Ahmer şubesine tıbbi malzeme yardımında bulunmuş ve bu yardımı “*İtalyanlara karşı fedakârane bir suretle vatanımızı müdafaa uğrunda mecruh olan asker kardaşlarımıza...*” verilmek üzere yaptığı ifade etmiştir.³⁶

Öte yandan savaşa katılanların yazılarında, resmi dökümanlarda ve Hilal-i Ahmer’e yapılan yardımlarda “İslam” vurgusunun da baskın bir biçimde yapıldığını belirtmek gerekir. Savaşın en başından itibaren özellikle Müslüman ülkelerin desteğinde “İslamiyet” ve “din kardeşliği” gibi söylemlerin oldukça önemli ve birleştirici faktörler olarak öne çıktığı görülmektedir. Nitekim İtalyanların Trablusgarp’ı işgal etme niyetini öğrendiklerinde, Trablusgarp halkının ileri gelenleri ve eşraf, 20 Eylül 1911’de bir toplantı düzenleyerek, İslam halifesine ve Osmanlı Saltanatına bağlılıklarını kesin bir dille ifade etmişlerdir. Toplantıda İslam Halifesi’ne ve Osmanlı saltanatına olan mukaddes bağlarına karşı her ne suretle tecavüz edilirse edilsin ölünceye kadar bütün kuvvetleri ile karşı koymaya karar verilmiş ve memleketlerinin her türlü tecavüze karşı korunması için Osmanlı Hükümeti tarafından her türlü tahkimatın yapılması ve gerekli tedbirin alınması talep edilmiştir.³⁷ Savaş başladıktan sonra da Bosna, Hindistan ve Mısır gibi Müslüman ülkelerden yapılan gönüllü sağlık görevlisi başvurularında ve Hilal-i Ahmer için yapılan maddi yardımlarda da sık sık “İslami” kimliklerin vurgulandığı görülmektedir.³⁸ Örneğin Tunus’un Safakes şehrindeki yerli halkın Hilal-i Ahmer’e yaptığı yardımlardan ötürü Cemiyetin gönderdiği teşekkür mesajına, “*Dinen vacip bir şeyi yaptığımız*

³⁵ *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, yay. haz. M. Şükrü Hanioglu. Der yay, İstanbul 1989, s. 76.

³⁶ Hasan Mert, Trablusgarp Savaşı’nda İzmir basınında çıkan yazıları incelediği bir araştırmada, yazılan yazıların birçoğunda ortak geçen kelimenin “vatan” olduğuna, Trablusgarp, Bingazi, Tobruk ve Derne’nin Osmanlı münevverleri için “vatan” olarak kabul edildiğine dikkati çekmektedir. Hasan Mert, “İzmir Basınında Trablusgarp Savaşı”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011*, İzmir, Bildiriler, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, s. 690.

³⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. SYS. nr. 75-15/1-4, 2-3

³⁸ TKA., 43/2.

zaman yapana teşekkür olunmaz. Nasıl ki bir insan namazını kaldığı zaman ona teşekkür olunur mu! Her Müslüman vatan uğrunda aziz canını ve bütün malını feda etmeye hazırdır” cevabı verilmişti.³⁹

Yapılan başvuruların dili ve uslûbunun yanı sıra içerikleri de incelenmeye değer. Örneğin başvurulardan biri Paris’te eğitim görmüş ve Selanik Merkez Hastanesi’nde operatör olarak görev yapan Dr. Aziz Sami’ye ait. Dr. Aziz Sami Bey Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin gazetelere verdiği ilan üzerine Trablusgarp’ta tabip olarak çalışmak üzere, 1 Nisan 1912’de başvuruda bulunmuştur. Fakat bu başvurunun diğerlerinden farklı bir yanı olduğu görülüyor. Dr. Aziz Sami Bey başvuru talebini dile getirdikten sonra, o sırada Osmanlı ordusunda görülen ve ciddi kayıplara yol açan humma-yı tifoidi (tifo ateşi) hastalığının ortadan kaldırılabilmesi için de bazı önerilerini dile getiriyor. Daha önce Cezayir, Tunus ve diğer Fransız sömürgelerinin ordularında görülen ve çok ciddi kayıplara yol açan bu hastalığın, Fransız Tıp Akademisi azası bir bakteriyologun bulduğu serumla ortadan kaldırıldığını belirtiyor. Bu serumun Osmanlı Tıp Fakültesinde de uygulandığını söyleyen Dr. Aziz Bey, bu serumun Trablusgarp’taki askerler için alınarak tatbikini öneriyor. Bu tatbikat için kendisinin tıbbi tecrübesinden de faydalanılabileceğini, çünkü kendisinin bir yıl önce Trabzon vilayetinde ortaya çıkan kolera salgınının tedavisinde ve yok edilmesinde cansiperane bir şekilde çalıştığını anlatıyor. İstenildiği takdirde kendisinin Paris’teki serumun mucidi olan doktorla bağlantıya geçip, serumu alabileceğini ve uygulamak üzere Trablusgarp’a hareket edebileceğini ifade ediyor.⁴⁰

Trablusgarp Savaşı için yapılan gönüllü başvurularının kabul edilip edilmemesi ilk başlarda Hilal-i Ahmer’in karşılaştığı önemli sorunlardan biri olmuştur. Savaş başladıktan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti’ne yurtiçinden ve yurt dışından gelen gönüllü doktor ve hastabakıcı başvurularının içinde Prusya, Avusturya gibi Hıristiyan ülkelerden yapılan gönüllü hastabakıcı başvuruları da vardı. Hilal-i Ahmer tüm bu başvuruların savaşta eşgüdüm içinde çalıştığı Harbiye Nezareti’ne de ileterek, nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda bilgi almaya çalıştı. Bunun üzerine Harbiye Nezareti tâbi olduğu “*Seferde Hidemat-ı Sıhhiye Nizamnamesi*”nde konuya ilişkin düzenlemeleri incelemiş fakat söz konusu nizamnamenin yetersiz olduğunu anlamıştır. Kısa zamanda yeni bir nizamname hazırlamak mümkün olmadığından, Harbiye Nezareti bu konuyla ilgili Alman nizamnamesini aynen

³⁹ Akgün ve Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁰ TKA., 43/17.

Türkçeye çevirerek, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne göndermiştir. “*Gönüllü Hastabakıcı Nizamnamesi*” adıyla düzenlenen bu nizamname 10 Haziran 1912’de işleme konmuştur. Hem savaş hem de barış dönemlerini kapsayan nizamnamenin genel olarak üç bölümden oluştuğunu söyleyebiliriz. Gönüllü hastabakıcılık başvurularının hangi koşullarda ve nasıl kabul edilecekleri, teskereci (sedyeci), hastabakıcı ve diğer memur ve şahısların eğitimi ve son olarak hastabakıcı ve teskercilerin görev ve yetkileri. Nizamname hükümlerine göre, gönüllü hastabakıcılar tarafsızlık sembolü olan kol bantlarını, kimlik belgeleriyle birlikte savaş süresince yanlarında taşımak zorundaydılar. Hilal-i Ahmer gönüllü hastabakıcılık için kendine yapılan başvuruları bu yeni nizamname çerçevesinde inceleyerek değerlendirdi ve bu çerçevede birçok doktor, cerrah ve sağlık görevlisini istihdam etti.⁴¹

Trablusgarp Savaşı, aynı zamanda, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin sağlık personeli yetiştirme konusunda ilk deneyimini yaşadığı savaştır. Savaş sırasında onlarca teskereci (sedyeci) ve hastabakıcı yetiştirilmiştir. Örneğin Aziziye Hastanesi’nde yaralı sayısının artmasına bağlı olarak ortaya çıkan acil ihtiyaç üzerine, teskerciler yetiştirilmiş ve bunlar “teskere (sedye) kolları” adıyla savaş boyunca etkin hizmet vermişlerdir. Hilal-i Ahmer, Araplardan seçtiği 96 kişiye kurslar düzenleyerek eğitmiş ve üç teskere kolu oluşturmuştu. Bu teskere kolları, her biri sekiz teskere ve 32 teskereci, bir tabip ve bir hastabakıcıdan oluşuyordu. Alet-e-devatları da gayet iyiydi. Bu birim sayesinde cephede yaralanan askerlerin hızla bakım yerlerine ulaşmaları ve tedavi edilmeleri mümkün oldu. Teskere kollarının tamamı erkekti ve ücretli olarak görev yapıyorlardı. Teskere kollarının çalışmalarından başarılı sonuçlar alınması üzerine dördüncü bir kol daha oluşturuldu.⁴²

Savaş sırasında teskercilerin yanısıra hastabakıcılar da yetiştirildi. Bu konudaki ilk uygulama Garian Hastanesi’nde yapıldı. Bölgede ortaya çıkan humma-i tifoidi (tifo ateşi) ve dizanteri salgına dönüştürerek, neredeyse hastanenin bütün kadrosunun ölmesine ya da hastalanıp iş göremez hale gelmesine neden olmuştu. Hastanede Hilal-i Ahmer heyetinden Dr. Mehmet Emin Bey’den iş yapabilecek kimse kalmayınca, yerli halktan kişilerin hastabakıcı olarak yetiştirilmesine gidildi. Dr. Emin Bey Garian halkından ve gençlerinden hastane hademesi olarak seçtiği kişilere hastabakıcılığı öğreterek, sıhhi personel ihtiyacını bir nebze de olsa karşılamaya çalıştı.⁴³ Ayrıca iş yoğunluğuna ve ihtiyaca göre farklı zamanlarda

⁴¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 102, 103.

⁴² *Sabname*, *a.g.e.*, s. 100.

⁴³ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 105, 107.

bölgedeki yerel erkekler arasından hemşire ve hademeler de eğitilerek, görevlendirildiler. Tüm bunlar Hilal-i Ahmer'in Trablusgarp Savaşı'nda hastabakıcılık ve diğer yardımcı sağlık kolları yetiştirilmesinde önemli tecrübeler oldu. Ayrıca bu çalışmalarla sağlık kadrosu alma ve yetiştirme konusunda kanuni altyapı da oluşturulmaya başlandı. Trablusgarp Savaşı'nda hastabakıcı, teskereci ve tımarcı (pansumancı) olarak görev yapan kişilerin tamamı erkekti.⁴⁴ Hemşire sayısı son derece azdı ve bunlar genellikle yabancı kadınlardı. Örneğin Mısır'daki *Journal d'Égypte de la Nil* gazetesinin sahibinin eşi Bayan Vincent ile gazete muhabirlerinden M. Colsa'nın eşi Bayan Colsa gönüllü hemşirelik yapanlardandı.⁴⁵ Trablusgarp'a gönderilen Kızılhaç heyetlerinde kadın hemşire adı geçmemektedir. Fakat iyi eğitilmiş erkek hastabakıcılar bulunmaktadır. Bunlarla kıyaslandığında Hilal-i Ahmer hastanelerinde görev yapan hastabakıcıların henüz çok yeterli olmadıkları anlaşılmaktadır. Ama bu hastabakıcılar bazı hastanelerde Kızılhaç ekibiyle birlikte çalışarak, önemli deneyimler kazanmışlardır. Garian'da görev yapan Dr. Mehmet Emin Bey, burada bulunan Alman ve İngiliz Kızılhaç heyetleri hakkında izlenimlerini yazarken, Hilal-i Ahmer ile Kızılhaç heyetlerini kıyaslamış ve bu bağlamda hastabakıcıların yetersizliklerini şöyle dile getirmiştir:

“Doğru söylemek lazım gelirse bizim Hilal-i Ahmer heyetleri maatteessüf Alman ve İngilizler gibi mevcudiyetlerini gösterememişlerdir. Bizim heyetleri bunlarla mukayese eder isek kendimizi bilâmübalağa (abartısız) sıfır mertebesinde görürüz. Bu satırlar hâşâ Cemiyet-i muhteremeyi tahtie (yanlışını çıkarma) maksadıyla yazılmış olmayıp, hakikati olduğu gibi arz etmeyi vazifeden addeyledim. Cemiyet henüz teşekkül etmiş olduğu bir sırada nâ-gâhan (birdenbire) harp zuhur etmesi üzerine derhal birçok fedakârlıklar ihtiyar eyleyerek (katlanılarak) darülharbe iki heyet gönderilmesi el-hakk (doğrusu) seza-vâr-ı şükrandır (teşekküre layıktır). İnşallah ileride Avrupa heyat-ı sıhhiyesi müşüllü mükemmel (kat kat mükemmel) heyetler teşkiline muvaffakiyet hâsıl olur.”⁴⁶

Dr. Mehmet Emin Bey'in bu değerlendirmeleri, konuyla doğrudan ilgili olan ve olayların bizzat içinde yer alan bir kişi olarak, şüphesiz çok önemlidir. Burada kendisinin de altını çizdiği gibi, İngiliz ve Fransız Kızılhaç heyetleriyle karşılaştırma yapılırken, Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin çok yeni kurulmuş bir kurum olduğu⁴⁷

⁴⁴ Shwerib, *a.g.e.*, s. 129.

⁴⁵ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, cilt I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 84.

⁴⁶ TKA., 140/10.

⁴⁷ Dr. Besim Ömer Paşa, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ni “henüz altı aylık bir tıfıl-ı nevzâd”

ve sağlık hizmeti verme konusunda henüz yeterli bir donanıma ve deneyime sahip olmadığının bilhassa göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Ayrıca kadro yetiştirmek için gereken maddi olanaklar da son derece kısıtlıdır. Savaşa başlarken Cemiyetin elinde 15 bin liranın altında bir sermayesi olduğu, malzemesinin ise neredeyse olmadığı dikkate alınmalıdır.⁴⁸

Yabancı Kızılhaç ve Kızılay Heyetleriyle İşbirliği

Savaş boyunca Hilal-i Ahmer yabancı Kızılhaç ve Kızılay heyetleriyle işbirliği ve uyum içinde çalıştı. Bu onun hem sağlık hizmetlerinin savaş içinde nasıl yürütüleceği konusunda yabancı heyetler üzerinde gözlemler yapmasına ve deneyimler kazanmasına hem de uluslararası alanda tanınırlığının artmasında son derece önemli olmuştur. Ayrıca yabancı Kızılhaç ve Kızılay heyetleriyle yaptığı işbirliği sırasında kendi eksiklerini de yakından görme fırsatı yakalayıp, daha sonraki savaşlarda (Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı) bu eksikleri tamamlayarak, çok daha etkin faaliyetler gösteren bir kurum olmasının önünü açmıştır.

Trablusgarp Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne Alman ve İngiliz Kızılhaçı ile Mısır Kızılay Cemiyeti sağlık yardımı yapmıştır.⁴⁹ Bu cemiyetlerin gönderdiği sağlık heyetleri Derne, Garian, Şehat, Tobruk, Bingazi ve Suse'de seyyar hastaneler ve nekahathaneler kurmuşlardır.⁵⁰ Sağlık heyetlerinin yanı sıra Almanya, Rusya, Fransa, Bulgaristan, Cezayir,⁵¹ Hind Müslümanları, Mısır, Bosna ve Güney Afrika Müslümanları da Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne maddi yardımlarda bulunmuştur.⁵² Örneğin savaşın başından 26 Kasım 1911 tarihine kadar Mısır'da Hilal-i Ahmer için toplanan para 6000 liraya ulaşmıştır.⁵³ Güney Afrika Müslümanları 1600 pound toplayarak, Kasım 1911'de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne yollamışlardır.⁵⁴ Hint Müslümanları ise Trablusgarp'ta savaşan Osmanlı yaralıları için 7 bin 603 frank değerinde bir yardım toplayarak, Osmanlı Hilal-i Ahmer

yani yeni doğmuş bir bebek olarak betimlemişti. Dr. Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 167.

⁴⁸ *Salname, a.g.e.*, s. 95.

⁴⁹ Commodore Beehler, Fransız Kızılhaç Örgütü'nün de Türklere yardım ettiğinden bahsetmektedir.

Fakat bu konuyla herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Beehler, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁰ Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in Not Defterinden ....., s. 78.

⁵¹ Akgün ve Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 83-87.

⁵² Ayrıca savaş boyunca çoğu bağış yoluyla, hayır işleriyle ve ferdi çabalarla da çok sayıda ilaç, tıbbi ekipman vs toplanarak, Hilal-i Ahmer'e teslim edilmiştir. Osmanlı Hilal-i Ahmer Salnamesi, *a.g.e.*, s. 95 ; Zuhâl Özyayın, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları", <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=293938> (Erişim tarihi: 21.06.2016).

⁵³ BOA, DH.SYS, nr. 75-6/1-6, 27.

⁵⁴ "Natal Muhammedans", *The Scotsman*, Nov. 9, 1911.

Cemiyeti'ne göndermiştir.⁵⁵ Ayrıca Hint Müslümanlarının en önemli isimlerinden biri olan Seyid Emir Ali başkanlığında Londra'daki Hindistan Müslüman Derneği (London All India Moslem League) savaş başlar başlamaz, İngiliz gazetelerine ilan vererek, hem Osmanlı Hilal-i Ahmer'i için hem de Trablusgarp'taki yaralı, hasta, dul ve yetimleri için yardım toplamıştır.⁵⁶

Yapılan sağlık yardımlarının içinde Mısır Kızılay'ı verdiği hizmetlerle bilhassa öne çıkmaktadır. Savaş süresince Mısır Kızılay'ı Trablusgarp'ta 250 yataklı üç hastane açarak, oldukça yararlı hizmetlerde bulundu.⁵⁷ Mısır Kızılayı tarafından düzenlenen ve Hidiv Paşa'nın annesinin desteğiyle oluşturulan sağlık heyeti 27 Ekim 1911'de Trablusgarp'a gitmişti. Dört hekim ve 30 tımarcıdan oluşan bu heyet yanlarında 20 çadır ve önemli miktarda alet ve teçhizat da getirmişti.⁵⁸ Savaş devam ederken Mısırlı Prens Ömer Tosun Paşa İskenderiye'den ilaç sandığı göndermiş ve bu ilaçlar Derne'deki Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde kullanılmıştır.⁵⁹ Cemiyet önce Bingazi yakınlarında bulunan karargaha bir sağlık heyeti göndermiş, Derne'de de örnek bir hastane kurmuştur. Söz konusu hastane Derne'den 15 km geride Aynımansur denilen mevkiide, karargâhın biraz açığına kurulmuştur. Savaş başladıktan sonra İtalyanların uzun menzilli toplarla yaptıkları bombardımandan korunabilmek için hastane 1-2 km. geriye çekilmiştir.⁶⁰ Mısır Kızılay Hastanesi, ameliyat, pansuman, eczane, hasta çadırları, personel, mutfak, erzak, eşya çadırları ve bir poliklinik ile tam teşekküllü bir seyyar hastane kompleksiydi. Çadırların her birisi için hizmet etmek üzere 'Neffaka' diye isimlendirilen, yerli

⁵⁵ TKA.,19/159.

⁵⁶ "Help For Turkish Sufferers in Tripoli", *The Manchester Guardian*, Nov 9, 1911.

⁵⁷ Hanioglu, *a.g.e.*, s. 117.

⁵⁸ Özbay, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁹ Prens Ömer Tosun Paşa'nın gönderdiği ilaçlar Kasr-ı Harun Muharebesi'nde gözünden yaralanan ve Derne'de tedavi altına alınan Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın tedavisinde kullanılmıştır. Çarpışma sırasında gözüne giren kireç parçasından dolayı rahatsızlanan gözleri için asid borikle tedavi edilmeye çalışılmış ama istenilen başarı elde edilememiştir. Bunun üzerine Suriye'den güçlükle getirilen göz doktoru Münir Bey, Derne Hastanesi doktorlarından Dr. Hakkı Bey ile yaptıkları muayenede Mustafa Kemal Paşa'nın konunun uzmanı bir doktor tarafından tedavi edilmesine karar vermişlerdi. Muayene sırasında burada bulunan Eşfer Kuşçubası'nın önerisi üzerine bu tedavinin ünlü Avusturyalı Profesör Dr. Fox tarafından yapılması konusunda fikir birliğine varmışlardı. Mustafa Kemal Paşa daha sonra Viyana'da tanınmış bir göz doktoru olan Prof Ernst Fuchs tarafından ameliyat edilecektir. Cemal Kutay, *Osmanlı Trablusgarp'ında (Libya) İtalyan İşgaline Direnen Üç Türk'ün Anıları (Mustafa Kemal-Enver Paşa-Eşref Paşa), 1911-1912*, abm yay., İstanbul 2016, s. 251-253; Eren Akçipek, "Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal (Atatürk)'in Geçirdiği Travmalar ve Sağlığı", *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011*, İzmir, Bildiriler, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, s. 548.

⁶⁰ Dirim, *a.g.e.*, s. 153-155.

halktan kadınlar bulunuyordu.⁶¹ Hastanede hariciye ve dahiliye olmak üzere iki servis vardı. Hariciye servisinde harp yaralıları, kaza ve cerrah vakalarına bakılıyordu. Dahiliye servisine ise bronşit, pnömoni, sıtma, dizanteri, frengi, bel soğukluğu, blefarit ve trahom vakaları geliyordu.⁶² Mısır Kızılay Cemiyeti, savaşta Osmanlı Hilal-i Ahmer heyetleriyle etkin bir çalışma içinde bulunarak, ilaç ve tıbbî araç gereç temininde oldukça büyük katkılarda bulundu.

Alman Kızılhaç'ı Şubat 1912'de Tunus üzerinden Trablusgarp'a üç doktor ve 12 erkek hastabakıcıdan meydana gelen bir sağlık heyeti gönderdi.⁶³ Ekip beraberinde 360 deve ve 16 kamyon ile 48 ton sıhhiye malzemesini de götürmüştü.⁶⁴ Yolda 12 hastabakıcıdan ikisi tifodan yaşamını yitirdi.⁶⁵ Alman Kızılhaç heyeti Garian'da bir hastane açtı. Bu hastane çok iyi donanımlı bir hastane kampıydı. Hastanenin başında iki Alman ve iki Türk hekim vardı. Bu kampın içinde bir hastane binası ile her biri 30-40 hasta alabilen altı büyük çadır bulunuyordu. Hastane binası savaştan önce Türkler tarafından okul olarak inşa edilmişti. Aslında Hastane binasının üçte biri subayların ikametine tahsis edilmişti. Binanın bir odası röntgen için bir odası da ameliyathane olarak kullanılıyordu. Almanlar burada mükemmel bir hastane düzeni kurmuşlardı. Hastane kampı gayet iyi bir yerde konumlanmıştı. Kampın etrafı zeytin ağaçlarıyla çevrelenmişti ve tepelerden esen rüzgarı doğrudan alabiliyordu. Tepelerden gelen serin ve temiz hava hastaların iyileşmesine yardım ediyordu. Yemekler açık havada, büyük bir zeytin ağacının gölgesinde, yere sabitlenmiş iki uzun masada yeniyordu. Kamp hastanesinde temizliğe büyük önem veriliyordu. Özellikle suların kaynatılarak içilmesine ve temiz çamaşırların kullanılmasına özen gösteriliyordu. Çamaşırlar kampın yakınında kurulmuş olan bir çamaşırhanede bir grup kadın tarafından her gün düzenli bir şekilde yıkanılıyordu. Mutfak ve çöp konularında da gayet titiz yürütülen bir düzen mevcuttu. Hastane hekimleri sadece askerlere değil, çevre halkına da sağlık hizmeti vermekteydi. Okul binasında kurulan poliklinikte, hastane hekimlerinden biri her gün iki saat çevre halkının muayene ve tedavisi ile meşgul oluyordu.

⁶¹ Shwerib, *a.g.e.*, s. 29.

⁶² Dirim, *a.g.e.*, s. 154.

⁶³ Heyetteki doktorlar, Dr. Goebel, Prof. Dr. Schütze ve Dr. Fritz idi. Prof. Dr. Schütze tifüse yakınıp öldü onun yerine Doç. Dr. Otten gönderildi. Garian'daki tifüs salgınına pek çok hastabakıcı yakalandı. Bu hastalıktan ölen üç hastabakıcının yerine Almanya'dan üç hasta bakıcı daha gönderildi. Yıldırım, *Savaşlardan..... a.g.e.*, s. 106.

⁶⁴ Tetik ve Güzel, *a.g.e.*, s. 49.

⁶⁵ Beehler, *a.g.e.*, s. 83.

Prof. Goebel ve yardımcılarını büyük bir gayret, ciddiyet ve özveriyle çalışıyorlardı.⁶⁶ Heyet Garian'da 8 Şubat-9 Haziran 1912 tarihleri arasında hizmet verdi ve bu süre zarfında 31 yaralı, 54 hastayı yatılı olarak tedavi etti. 750 kişi de poliklinikte ayakta tedavi gördü.⁶⁷ Savaşta Prof. Goebel'in yaptığı deve ambulansları hasta taşınmasında oldukça yararlı oldu ve bu tip ambulanslar savaş boyunca birçok yerde kullanıldı.⁶⁸ Alman Kızılhaç üyeleri Garian'ın yanı sıra 27 Şubat'tan 11 Mart'a kadar Aziziye'deki hastanede de çalıştı.⁶⁹

İngiliz Kızılhaç ise Osmanlı Devleti'ne ise iki cerrah, bir yardımcı cerrah ve beş erkek hastabakıcıdan oluşan bir sağlık heyeti göndermişti. Harcamalarının bir kısmını İngiltere'de yaşayan Hint Müslümanları bir kısmını da İngiliz hükümeti karşılamıştı. Heyetin tamamı İngiliz sağlık görevlilerinden oluşuyordu. Trablusgarp'ta altı aylık bir süre için görev yapmak üzere gönderilen bu heyet, 16 Şubat 1912'de Marsilya'dan Safakes'e doğru yola çıkmış, buradan da çölü motor ve develerle geçerek Trablusgarp'a ulaşmıştı.⁷⁰ İngiliz Kızılhaç savaş sırasında Zenuba'da bir sahra hastanesi açtı ve Garian'da hizmet verdi. Ayrıca, Aziziye'deki yerli halka kıyafet ve malzeme göndererek yardım yaptı.⁷¹

Trablusgarp Savaşı'nda Filistin Yahudileri Osmanlı Devleti'ne hem sadakatlerini ortaya koyan gösteriler yaptılar hem de sağlık heyeti gönderebilmek için bir cemiyet kurdular. Trablusgarp'taki yaralı ve hasta askerlere doktor ve hemşire yardımı yapacak olan bu Cemiyet, kendini Kızılhaç benzeri bir yardım kuruluşu olarak tanımlıyor ve Yahudilerin yüzlerce yıllık evrensel sembolü olan altı köşeli Davut Yıldızı /Kızılkalkan (Magen David Adam)'nı kullanıyordu. Bu ambleme

⁶⁶ Dr Goebel savaş sona erdikten sonra, Trablusgarp'taki tecrübelerini Alman Cerrahi Derneği'nin 42. yıllık toplantısında bir tebliğ olarak sunmuştur. İtalyan kurşunlarının, uçaktan attıkları bombaların sebep olduğu yaralanmalar, şarapnel yaralanmaları ve bunların tedavisi konusunda oldukça önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgiler savaş cerrahisi alanındaki gelişmelere büyük yarar sağlamıştır. Dr. Goebel'in tebliğinin ayrıntıları için bkz. "Our Berlin Letter: Military Surgery in Tripoli And in the Balkans", *Medical Record*, 84/11, Sep 13, 1913, s. 486.

⁶⁷ Yıldırım, *Savaşlardan* .... a.g.e., s. 106.

⁶⁸ 100. Yılında *Trablusgarp Savaşı, Atlas Tarih*, Doğan yay., İstanbul 2011, s. 28. Trablusgarp Savaşı'nda oluşturulan develi sıhhiye kolları cepheden menzil hastanelerine yaralı taşınmasında oldukça yararlı olmuştur. Özbay, a.g.e., s. 81; Seppings-Wright, a.g.e., s. 118, 119.

⁶⁹ Özbay, a.g.e., s. 84.

⁷⁰ Bu heyet Cuthbert Francis. Dixon Johnson direktörlüğünde oluşturulmuştu. Heyet şu kişilerden oluşuyordu: Baş cerrahlar; Bernard Haigh ve Charles Edgar Holton Smith, yardımcı cerrahlar, Robert Trail Brothchic ve Joseph S. Lauder, iki erkek hastabakıcı; G. Johnson ve William Kirby. "Turco-Italian War, New British Red Crescent Mission for Tripoli", *The Scotsman*, Jun 1, 1912, s. 9; "Red Crescent Society in Tripoli: The British Field Hospital", *The Scotsman*, Feb. 9, 1912, s. 7; Akgün ve Ulugtekin, a.g.e., s. 52.

⁷¹ 100. Yılında.... a.g.e., s. 62, 64, Yıldırım, a.g.e., s. 107.

atfen, kendilerine Mogen David Society adını vermişlerdi. Mogen David Society çalışanları kollarında kızılhaç amblemi yerine, beyaz zemin üzerine kırmızı renkli altı köşeli Yahudi yıldızının bulunduğu kol bantlarını taşıyorlardı. Kurulduktan sonra Uluslararası Kızılhaç Komitesi'yle yazışarak, Kızılhaç /Kızılay gibi bir kuruluş olarak uluslararası alanda tanınmak istediler. Bu onlara aynı zamanda savaşta dokunulmazlık sağlayacaktı. Cemiyetin kuruluşu Osmanlı Hükümeti tarafından da olumlu karşılanmış ve desteklenmişti.⁷²

Filistin Yahudilerinin Trablusgarp'a sağlık yardımı gönderme çabalarında, burada yaşayan ve savaş dolayısıyla oldukça zor duruma düşen Yahudi cemaatine yardım yapma gayreti de vardır. Savaşın başında Trablusgarp'ta aşağı yukarı 2000 civarında Yahudi yaşadığı iddia ediliyordu. Savaş başladığında birçoğu ülkeyi terk etti. Bunların bir kısmı Malta'ya ve asıl çoğunluğu da Tunus'a göç etmişti. Ayrıca çarpışmalar süresinde Trablusgarp'taki Alliance okulları da kapanmış fakat daha sonra İtalyan komutanın emriyle açılmıştı. Trablusgarp'ta yaşayan Yahudilere yardım etmek için Alliance Israelite Universelle devreye girdi. Zor durumdaki Yahudilere bölgedeki Kızılhaç heyetlerinin yardım etmesi için görüşmeler yaptı. Mogen David Society'nin göndereceği heyetin de muhtemelen Trablusgarp Yahudilerine destek olmasının koşullarını oluşturmaya çalıştı. Ayrıca Paris'teki Merkez Komitesi de Yahudilerin durumlarıyla ilgili bir rapor hazırladı. Bu raporda, özellikle Tunus'a gitmiş olanların yardıma ihtiyaç duydukları ve en büyük arzularının bir an önce evlerine dönme olduğu belirtiliyordu. Merkez komite hem Trablusgarp Yahudilerinin geri dönmesine yardımcı olmak ve seki koşullarını yeniden sağlayabilmek için çaba harcadı. Bu çerçevede ilk olarak Trablusgarp'ta yeni bir okul inşa etmek için 30.000 dolarlık bir bütçe ayırdı. Okulun inşası için bölgeye teknisyen, mühendis, tüccar vs. göndermeye karar verdi. Diğer yandan savaş bittikten sonra İtalyanların Yahudilere hoşgörülü olması yönünde beklentilerinin yüksek olduğunu da açıkladı.⁷³

Hilal-i Ahmer'in Sivillere Yaptığı Yardımlar

Trablusgarp Savaşı'nda Hilal-i Ahmer'in verdiği sağlık hizmetleri sadece askerlerle sınırlı değildir. Savaş süresince hastanelerin içinde ya da hemen yanında açtığı polikliniklerle sivil halka da etkin bir sağlık hizmeti sağladığı görülür. Sivil halka verilen sağlık hizmetleri tıbbî açıdan önemli olduğu kadar toplumsal ola-

⁷² "Zion Jews to Aid Turks: Will Send Doctors and Nurses to Tripoli From Palestine", *New York Times*, Dec 10, 1911.

⁷³ "Alliance Aiding Jews in Tripoli", *The American Hebrew & Jewish Messenger*, Apr. 5, 1912.

rak Osmanlı imajının ve nüfuzunun bölgedeki gücüne yaptığı katkı açısından da önemlidir. Bunu açıklayabilmek için önce Trablusgarp'taki Osmanlı varlığına ve İtalyanların bölgede etkin olabilmek için yürüttükleri faaliyetlere bakmak gerekir.

Osmanlı açısından bakıldığında, Trablusgarp'ta savaşmak sadece muharip güçlerin niteliği ve niceliği açısından değil, buradaki Osmanlı varlığının gücü ve toplumsal farklılıklar açısından da büyük zorluklar içeriyordu. Trablusgarp Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında birçok açıdan ihmal ettiği bir vilayetti. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi zorluklar nedeniyle buraya doğru dürüst bir yatırım yapılmamış, sosyal hizmet götürülemedi, dolayısıyla Osmanlı varlığı bölgede oldukça zayıf bir düzeyde kalmıştı. Bu durum İtalyanlara karşı yapılacak mücadeleyi daha da zorluyordu. *Tripoli* adıyla kaleme aldığı eserinde Enver Paşa, Trablusgarp'a yönelik oldukça ilginç ve önemli tespitlerde bulunuyor. Enver Paşa Almanca olarak kaleme aldığı kitabında şu değerlendirmeleri yapmıştı:

“Libya’da mütecanis yani aynı kökten, aynı cinsten ve birbirine kaynaşmış bir Libya milleti yoktu. Bu böyle olunca ve Osmanlı İmparatorluğu’nun son devrinde bu toprakların tamamen ihmal edilip kendi kaderine bırakıldığı da düşününce, İtalyan saldırısı üzerine buraya koşan genç subayların hemde bu ihmal ve terk edilmişliğin bütün manzarası her noktada meydanda iken, nasıl bir dil ve hedef birliği ile bu halkları kendi etrafında toplayabileceklerini düşünmek, hakikaten güçtü. Bir ülke ki, ona hiçbir şey götürmemişizdir. Bir halk ki, hem de bizim tarafımızdan sefaletin, yokluğun, bakımsızlığın en kötü şartları içinde yaşatılmıştır. Ne iskele, ne yol, ne yapı, ne idare, eğitim, sıhhat ve ne de gerekli tesislere malikti. Evet Libya halkını bu kasvetli sefalet ve ihmal içinde yaşatan da gene bizdik. .... Meşrutiyetten sonra da her şey eskisi gibi kaldı. Hatta Trablus topraklarından askerlerin çekilişi, silahların taşınması, son ümitleri de kırmıştı. Trablus’ta az çok bir varlık göstermek isteyen vali ve müşir İbrahim Paşa’nın, İtalyan basınının baskısı ile yerinden alınışı, aklı eren Trabluslular üzerinde şok tesiri yapmıştı. ... O halde şimdi oraya giden genç subaylar ne diyeceklerdi? Hangi hedefler, hangi sloganlarla halkı peşlerine takabileceklerdi? Ve yapılacak davete kimler gelecek, kimler baş eğecek, bu zabitelerin emrinde kimler hayatlarını feda eyleyeceklerdi? Bu soru cidden önemli bir soruydu. Ve oraya koşan insanlar hakikaten çetin bir dava karşısındaydılar. Kaldı ki Trablus toprakları halkı veya halkları ile bir dil birliğimiz de yoktu.”⁷⁴

⁷⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*, cilt II, (1908-1914), Remzi Kitabevi, İstanbul 1971, s. 220, 221.

Enver Paşa'nın Trablusgarp'a ilişkin bu endişeleri, aslında önemli bir Osmanlı subayının kaleminden çıkan samimi bir özeleştiri ve gerçekçi değerlendirmelerdi.

Osmanlı'nın son yüzyılda Trablusgarp'taki varlığının giderek azalması hiç kuşkusuz İtalyanların işine gelmişti. Ortaya çıkan bu boşluğu doldurmak için Trablusgarp'da toprak satın alma, bankalar, iktisadi kuruluşlar kurma gibi iktisadi faaliyetleri yanı sıra yetimler yurdu, okullar, hastaneler gibi sosyal kurumlar kurma konusunda da etkin bir faaliyet içinde oldular. Ayrıca bölgenin ekonomik imkanlarını, araştırmak üzere bölgeye bilimsel heyetler gönderdiler.⁷⁵ Yeraltı ve yerüstü kaynaklarını araştırmak amacıyla maden araştırma heyetleri kurarak, Osmanlı Devleti'nin de onayıyla incelemeler yaptılar.⁷⁶ İtalyanların hem ekonomik bakımdan piyasaya hakim olmak hem de yerli halkın elindeki toprakların İtalyanlara geçmesini sağlamak için kurdukları en önemli kurum ise şüphesiz Banco di Roma isimli ünlü İtalyan Bankası'ydı. Bu banka, emlak rehin alarak karşılığında, devlete ve yerli halka kredi verdi. Yani önce borçlandırıp sonra da iflase sürükledi. Böylece kısa sürede neredeyse tüm piyasayı ele geçirdi.⁷⁷ Öte yandan 1873'te Osmanlı topraklarından mülk edinme hakkı elde ederek, 1890'lı yıllarda önemli miktarda İtalyan sermayesini Trablusgarp'a akıttı. Ayrıca kendi kültürünü bölgede etkin kılmak için farklı düzeylerde okullar açtı. 1911'e gelindiğinde Trablusgarp genelinde İtalyan okullarının sayısı 10'a çıkmıştı. Halka hoş görünmek ve halk nazarında itibar kazanmak amacıyla birçok yerde hastane, dispanser ve postaneler açtı ve iki ayrı gazete kurdu.⁷⁸ İtalyan milliyetçileri Trablusgarp'a yaptıkları tüm bu yatırımlarla kendilerini 'cömert', 'ilerici' ve yerli nüfusu 'medenileştirici' bir konumda görüyor ve bu yüzden yerli halkın kendilerini büyük bir memnuniyetle karşılayacaklarını düşünüyorlardı.⁷⁹ Böyle bir düşüncenin oluşmasında, Mart ayından itibaren Trablusgarp'a gönderilen İtalyan gazete muhabirlerinin oldukça büyük payı vardı. Bu muhabirler hükümet tarafından "Trablusgarp'ı okuyucunun zihninde doğru olmasa bile yaratıcı detaylarla canlı tutmak üzere" Libya'ya gönderilmişlerdi. Birçoğu yazılarında çok abartı detaylar ve yanıltıcı bilgiler kullandı-

⁷⁵ Mansilla, *a.g.e.*, s. 556.

⁷⁶ BOA, MV, 154/93.

⁷⁷ Barclay, *a.g.e.*, s. 57.

⁷⁸ Kurtcebe, *a.g.e.*, s. 12-18.

⁷⁹ İtalyan milliyetçilerinin bu düşüncelerine karşı, anarşistler, sosyalistler, Cumhuriyetçiler ve liberal demokratlar Trablusgarp işgaline şiddetle karşı çıkıyorlardı. Katolik kilisesi ise işgal yanlısı bir politika güdüyordu. Bunun sebebi, Katolik sermayenin elinde olan Banco di Roma'nın Trablusgarp'ta önemli menfaatlerinin olmasıydı. Grassi, *a.g.e.*, s. 42.

lar. Örneğin bunlardan biri olan *La Stampa* gazetesi muhabiri Guiseppe Bevione, hem bölgeyi gezerek hem de buraya gelen jeologlar grubuyla görüşerek, bölgedeki yerli halkın Türk yönetiminden nefret ettiğini ve İtalya'ya sempati duyduğunu yazmıştı.⁸⁰

İtalyanların Trablusgarp genelinde yürüttükleri tüm bu faaliyetler, bölgeyi bilen devlet adamları ve birçok Osmanlı subayı tarafından da endişeyle izlenmiştir. Örneğin Trablusgarp mebusu Sadık Bey, İtalyanların Trablusgarp'taki faaliyetlerini şu şekilde dile getirmiştir:

“İtalya Trablusgarp'taki cürretli hareketlerine Abdülhamit döneminde başlamıştı. Trablusgarp'ta zorla Banco di Roma müessesesini kurmuş, Bingazi'de de bir postane açmıştı. Trablusgarp'ta halifeye bağlı milyonlarca Müslüman meşrutiyet idaresinden çok şeyler bekledikleri halde ümitleri boşa çıkmıştı. İstibdad döneminde başlayan bu hareketler, meşrutiyet idaresinde de onun bıraktığı yerden devam etti. Trablus her konuda ihmal edildi. İtalyan emellerini herkesten fazla bilmesi lâzım gelen eski Roma Elçisi sadrazam Hakkı Paşa kabinesinin Trablusgarp'ta ilk icraatı Banco di Roma'nın resmîyetini tasdik etmek oldu. Bundan sonra İtalya'nın faaliyeti kat kat artmaya başladı...”⁸¹

İtalyanların faaliyetlerini yazılarında dile getiren diğer bir kişi de Ahmet Şerif Bey idi. Trablusgarp Savaşı'nın başında yazdığı bir yazısında şunları dile getirmişti:

“İtalya'nın, Banco di Roma diye bir sarraflık kurumu var. ... Banco di Roma, beş on seneden beri, Trablus şehri'nde ve Vilayet'iyile, Bingazi sancağının bazı yerlerinde şubeler açtı., fabrikalar yaptı. Zamandan ve durumdan faydalanarak, çeşitli şekillerde, birtakım arazi elde etti. Halka gayet hafif şartlarda ve adeta yalvararak, bir hayli para dağıttı. Banco di Roma, böylece diğer devletlerin, başka kıtalarda ta'kip ettiği usulü taklid ettiğini zannediyordu. Sonunda bundan yedi sekiz ay evvel, vaktin geldiğine hükmetti. Çünkü bütün arz-ı mev'ûd'da (Filistin), İtalya nüfuzu kurulmuş ve yerleşmiş, bütün halk bir kurtarıcı olan İtalya'yı beklemekte idi.”⁸²

Fakat ilginç bir şekilde Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanlar yerli halktan bekledikleri desteği tam olarak göremediler. Savaşın ilanından önce Trablusgarp ileri

⁸⁰ Childs, *a.g.e.*, s. 40, 41;

⁸¹ Şıvgın, *a.g.e.*, s. 24.

⁸² Ahmet Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'de Tanın*, cilt II, haz. Ahmet Çetin Börekçi, Ankara: TTK, 1999, s. 274.

gelenleri ve eşrafi ortak bir toplantı düzenleyerek, Osmanlı'nın yanında yer aldıklarını açıkladılar. Savaş başladıktan sonra Enver Paşa'nın Osmanlı padişahının/halifesinin damadı olduğunun duyulmasıyla, başta Sunusiler (Senusiler) olmak üzere, birçok kabile Osmanlı subaylarıyla İtalyanlara karşı başarılı bir direnişe geçtiler.⁸³ İtalyan işgaline karşı Arap kızları da direnişe ciddi destek verdiler. New York Times gazetesi muhabiri bu kızların savaş sırasında yaptıkları mücadeleyi gördüğünde büyük şaşkınlık yaşamış ve bu durumu "*Trablusgarp'taki Arap Amazonlar*" başlığı ile gazeteye taşımıştır. Yaşları 16-18 arasında değişen Arap kızları kendi aralarında örgütleniyor ve yaptıkları işe göre isimler alıyorlardı. Bu isimler genellikle cesaret ve gücü temsil eden anlamlar taşıyordu. Arap amazonları, cephe içlerine kadar gidip yaralı ve ölüleri taşıyarak adeta bir Kızılay/Kızılhaç hemşiresi gibi hizmet veriyor, askerlere su getiriyor ve ellerinden gelen her işi büyük bir maharetle yapıyorlardı. Muhabir, kendisi haber yapıcaya kadar bu kızlardan kimsenin haberinin olmadığını, oysa bunların çok cesur işler başardıklarını ve birçoğunun da hayatlarını kaybettiklerini yazmıştı.⁸⁴ Şüphesiz bu kızların askerle birlikte mücadele etmesi, cephedeki askerlerin moralini ve cesaretini de arttırıyordu. Yerli halkın Osmanlı'ya verdiği bu desteğin yanında, İtalyanlara verilen destek oldukça sınırlıydı. İtalyanlar sınırlı sayıda kabilelerle işbirliği yapabildiler. İçeriden gerekli desteği bulamadıklarından, yoğun bombardımana rağmen, uzun süre kıyı bölgelerden içeri girmeyi başaramadılar. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki Arap kabileleri arasında "İslami" kimliğiyle, son derece etkili bir güç olduğunu ortaya koydu.⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığının ve nüfuzunun giderek artmasında, en başta belirtildiği üzere, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetlerinin de etkisi vardı. Hilal-i Ahmer Cemiyeti yerli halkı savaş boyunca kendine bağlamada ve savunma desteği almada, etkili bir çaba içindeydi. Çeşitli yerlerde açtığı sabit ve seyyar hastanelerde sadece yaralı ve hasta askerlere tıbbî hizmet vermekle kalmamış, aynı zamanda poliklinikler açarak yerli halka da sağlık hizmeti sağla-

⁸³ Enver Paşa Kuzey Afrika'ya gitmeden önce dönemin Osmanlı padişahı ve 114. İslam halifesi olan V. Mehmet Reşad'ın (1844-1918) kızlarından biri olan Naciye Sultan ile nişanlanmıştı. Enver Paşa Trablusgarp'a gittikten sonra, 16 Kasım 1911'de Zaviye-i Ümürsüm'den yazdığı bir yazıda, Arapların kendisine duydukları saygı ve itaati şu şekilde anlatmıştı: "*vali tayin ediyor olmam belki sizi şaşkırtacak ama ben Halife tarafından gönderilen biriyim ve sultanın damadıyım. Bir tek bu bağlantı bana yardım ediyor. Araplar hürriyet kahramanı Enver Bey'i ya da erkân-ı harb (binbaşısı) kumandan Enver Bey'i tanııyorlar ama Halifenin damadına saygı gösteriyorlar...*", *Kendi Mektuplarında...*, a.g.e., s. 93, 115; konu ile ilgili ayrıca bkz. Şıvgın, a.g.e., s. 73-75.

⁸⁴ "Arab Amazons in Tripoli", *New York Times*, May 19, 1912.

⁸⁵ Herrmann, a.g.e., s. 336, 344.

mişti. Bu, Hilal-i Ahmer'in her açtığı hastanede genel bir politika haline gelmişti. Polikliniklerde hastaların teşhis ve tedavilerinin yanı sıra yemek de veriliyordu. Örneğin ilk Hilal-i Ahmer heyeti dört ay süren görevleri boyunca 200 yaralı, 550 tifüs hastasını ve 1000'den fazla aşiret mensubunu poliklinikte tedavi etti, ilaçlarını verdi ve yemeklerini sağladı. Polikliniklerde ayrıca koruyucu sağlık hizmetleri (aşı) verildi, hatta çocuklar sünnet edildi.⁸⁶ Örneğin Derne'de 40 okul çocuğuna, yine Mara'da, Şehat, Beşare ve birçok yerde okul çocuklarına ve zaviye üyelerine, aşiret üyelerine aşı yapıldı. Garian'da bulunan Hilal-i Ahmer Hastanesi'ne bağlı poliklinikte çevre halkından birçok kişi muayene ve tedavi edildi, dört yüz çocuğa sünnet yapıldı.⁸⁷ Bingazi Hastanesi'nde Hz. Muhammed'in doğum günü sebebiyle bölge sakinlerinden 250'den fazla çocuk sünnet edildi.⁸⁸

Tüm bu hizmetlerden dolayı yerel halk Osmanlı Hilal-i Ahmer'ine ve dolayısıyla burada savaşmaya gelen Türk subaylarına sempati ve minnet duymuştur.⁸⁹ Enver Paşa'nın altını çizdiği sefalet ve yokluk ortadan kaldırılamadıysa da, uzun bir süre sonra Osmanlı Devleti'nden sağlık yardımı alan Trablusgarp halkıyla samimi bir manevi bir bağ kurulduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Enver Paşa'nın vurguladığı Trablusgarp halkıyla dil birliğinin olmaması sorununa da, kendi alanı içinde çözüm bulma yoluna gitmiştir. Verdiği ilanlarla sadece doktorları değil, Arapça ya da yöre halkının dillerini bilen farklı meslekten kişileri de görevlendirerek, daha etkin bir hizmet sunmaya çalışmıştır. Arapça bilen doktorlar özellikle polikliniklerde görevlendirilmişlerdir. Örneğin bunlardan biri cerrah olarak Bingazi'deki Mısır Kızılay Hastanesi'nde görev yapan Dr. Muhyiddin Bey'dir.⁹⁰

Hilal-i Ahmer doktorlarının içinde yerli halkın bildiği ve saygı duyduğu bazı kişilerin yer alması, Hilal-i Ahmer yardımlarının halkın gözünde daha da önemli hale gelmesinde etkili olmuştur. Örneğin Osmanlı Hilal-i Ahmerinin görevlendirdiği ve Aziziye Hastanesi'nde hizmet veren Dr. Rasim Ferit Bey, Trablusgarp'ın Hums sancağı valisinin oğluydu ve Hums'ta Ferit Paşa ismiyle kurulmuş meşhur bir cami bulunuyordu. Paris'te eğitim alan Dr. Rasim Ferit Bey, iyi bir doktor olmasının yanı sıra, bu kimliğiyle de halk arasında saygı gören, önemli bir kişiydi.⁹¹

⁸⁶ Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in Not Defterinden ....., s. 12, 13.

⁸⁷ *Salname*, a.g.e., s. 105.

⁸⁸ Shwerib, a.g.e., s. 135.

⁸⁹ *Salname*, a.g.e., s. 105.

⁹⁰ Shwerib, a.g.e., s. 29.

⁹¹ *A.g.e.*, s. 25.

Özetle, savaşın bütünü içinde Hilal-i Ahmer'in faaliyetlere bakıldığında, onun son derece önemli bir sosyal politika yürüttüğünü ve savaşın başarısına başka açılardan da katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Trablusgarp savaşında Hilal-i Ahmer'in faaliyetleri, yerli halkın askeri sağlık hizmeti konusundaki düşüncesini ve geleneksel uygulamalarını da büyük ölçüde değiştirmiştir. Abdulkarim Abu Shwerib'in belirttiğine göre, Trablusgarp Savaşı'ndan önce savaş yaralıları, evlerinde tedavi görmek için akrabaları tarafından köylerine taşınırdı. Hilal-i Ahmer ile birlikte bu durum değişmişti. Hilal-i Ahmer'in tedavi konusunda iki görevi vardı. Bunlardan birincisi; mücahitlerin tedavi görebilmeleri için komşu köylere doktor ve tıbbi ekipmanlar göndermek, ikincisi ise çatışmalar sonrasında yaralıları cephe gerisindeki Hilal-i Ahmer hastanelerine naklederek tedavi etmektir.⁹²

Trablusgarp Savaşı'nda Hilal-i Ahmer'in toplumsal imajının da yavaş yavaş oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. İtalyanlar, savaş sırasında Arap kabilelerin Osmanlı'ya destek vermesinde, Arapların haç sembolüne (ve bunu taşıyan İtalyan Kızılhaçı'na) duydukları tepkinin de etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Kızılhaçı Hıristiyan ve daha da önemlisi bir haçlı sembolü olarak gördükleri için destek vermemişlerdir.⁹³ Bu durumda hilal sembolünün "sağlık yardımı"ni temsil etmesinin yanı sıra Arap kabileleri için "Müslüman birliği"ni de temsil eden bir sembol olarak algılandığı, yerli halk üzerinde birleştirici bir etki uyandırdığı anlaşılmaktadır. Halkın bu kabulü, yeni kurulan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, toplum üzerinde nasıl bir imaj oluşturduğunu anlamamız açısından son derece önemlidir.

Osmanlı Hastane Gemilerine El Konması

Trablusgarp Savaşı iki devletin resmi ordularıyla karşı karşıya geldiği bir savaş değil, asimetrik bir savaştı. Bu savaşta İtalyanlar ordularıyla savaşırken Osmanlı Devleti ulaşım engeli ve askeri yetersizliklerden ötürü bölgeye kendi ordusunu göndermemiştir. Bu yüzden İtalyanlarla mücadele, gönüllü subayların Arap kabilelerini dayanışma için örgütlemeleriyle yürütülmüştür. Osmanlı Devleti (İttihat ve Terakki) Trablusgarp'ta savaşmak isteyen gönüllü subaylara dolaylı yollardan desteklemiş, Harbiye Nezareti giderleri için gönüllülere 100 altın lira vermiştir. Öte yandan, savaşın başında Mısır ve Tunus'un tarafsızlığı ilan edilmişse de, bu iki ülkenin milliyetçileri Trablusgarp'a giden gönüllülere yardım etmiştir.⁹⁴ Ayrıca sa-

⁹² *A.g.e.*, s. 125.

⁹³ *Missionary Herald*, vol. CVII, no:12, December 1911, s. 552.

⁹⁴ Şivgin, *a.g.e.*, s. 66-73; Marie-Odile Moreau, "Ottoman Resistance During the Turkish -Italian

vaş süresince Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a cephaneye takviyesi yapılmıştır. İtalya ise bu durumun bir an önce sona erdirilmesi için İngiltere ve Fransa'ya protesto göndermiştir. Bu konuda, Fransa ile bir gerginlik de yaşamıştır. Bilhassa Tunus üzerinden yapıldığını iddia ettiği kaçak savaş malzemesi ticaretinin açık bir tarafsızlık ihlali olduğuna söyleyerek, Paris'e protesto göndermesi üzerine, Fransa İtalya'nın da Tunus üzerinden deve ve erzak sağladığını, ayrıca Trablusgarp Savaşı'nda kullanmak üzere Fransa'dan uçak satın aldığını söyleyerek, İtalya'ya beklemediği bir yanıt vermiştir. Fakat bu olay, Fransızların kaçak savaş malzemesi ve asker geçişine göz yumdukları anlamına gelmemektedir. Hem Fransa hem de İngiltere, savaşın başında ilan ettikleri tarafsızlık yükümlülüklerini uygulamak amacıyla, bu geçişleri önlemeye de çalışmışlardır.⁹⁵ Fakat sınır noktalarının Libya'daki direnişe sempati duyan Müslüman Tunuslu ve Mısırlı görevlilerin denetiminde olmasından dolayı, bu durumun önüne geçememişlerdir.⁹⁶

Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a ulaşmaya çalışan gönüllü Türk subaylarının pek çoğu gerçek kimliklerini gizleyerek, sahte isim ve kimlikler kullanmışlardır. Giden gönüllülerin içinde dönemin Berlin Ateşesi Binbaşı Enver Bey, Paris Elçiliği Ateşemiliteri Fethi Bey (Okyar), Rauf Bey (Orbay), Ömer Fevzi Bey (Mardini) Bey ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) gibi önemli isimler vardı.⁹⁷ Gönüllü subaylar genellikle gazete muhabiri, doktor ya da sağlık görevlisi olarak kimlik düzenleyip, asker olduklarını gizliyorlardı. Örneğin, Enver Paşa için Mısır'da düzenlenen hüviyette Enver Paşa bir doktor ve aynı zamanda bir akademinin şeref üyesi olarak görülüyordu. Bu tür kimlikler savaş sırasında kişilere dokunulmazlık sağladığından Osmanlı subayları tarafından çokça tercih edilmişti. Türk subaylarının sağlık görevlisi kimliğini kullanarak Trablusgarp'a gizli yollarla gitmeleri, savaş içinde sağlık görevlileri aleyhine gelişen bazı olayların yaşanmasına neden oldu. Çünkü bu durum bir süre sonra İtalyan istihbaratı tarafından fark edildi. Gönüllü subayların Trablusgarp'a gidişini önlemek için özellikle doktor ve sağlık görevlisi kimliği taşıyan herkes çok sıkı bir takibe alındı, geldikleri yerlerde kontroller artırıldı, hatta dokunulmazlıkları yok sayılarak savaş hukukuna aykırı bazı uygulamalara gidildi.⁹⁸

War", *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011*, İzmir, Bildiriler, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, s. 80.

⁹⁵ Beehler, *a.g.e.*, s. 72, 73.

⁹⁶ Childs, *a.g.e.*, s.110.

⁹⁷ *Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in..... a.g.e.*, s. 6.

⁹⁸ Ashında 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'ne göre, Kızılhaç veya Kızılay amblemi taşıyan hastane gemileri 'dokunulmaz' kabul edilerek, savaş boyunca yaralı ve hasta askerlere hizmet etmeleri uluslararası

Trablusgarp Savaşı boyunca Akdeniz'in iç kesimlerinde ve Kızıldeniz'de gezinen İtalyan savaş gemileri, Osmanlı'ya ait sivil gemileri ve hastane gemilerini durdurarak mücahitleri Aziziye, Derne ve Bingazi gibi bazı karargahlara giden Türk "özel teşkilat" subayı ve askerleri oldukları gerekçesiyle teftiş etmiş, yolculuğunu engellemiş hatta el koymuştu.⁹⁹

Bunun ilk örneklerinden biri Tunus'un Safakes limanında gerçekleşmişti. İtalyanlar Trablusgarp'a gönderilen ilk Hilal-i Ahmer heyetini taşıyan *Transatlantik* vapurunu Tunus'ta durdurarak, el koymuşlardı. Gerekçe olarak, heyetkilerin sağlık görevlisi değil, asker olduklarını göstererek, gönderilmelerine engel olmak istemişlerdi. Bu durum karşısında Tunus Hükümeti Hilal-i Ahmer sağlık heyetini sınavdan geçirmek zorunda kaldı. Askeri bir binbaşı doktor tarafından yapılan sınavda heyet üyelerinin tamamının sağlık görevlisi olduğu anlaşıldıktan sonra Trablus'a hareket etmelerine izin verildi.¹⁰⁰ Bu olayı Hilal-i Ahmer heyetinde depo memuru olarak görevlendirilen Ahmet Şerif Bey, Tanin'e gönderdiği bir yazıda kaleme almıştı. Ahmet Şerif Bey yazısında, kendilerine Marsilya'dan katılan dokuz subayın Tunus'taki Safakes şehrinde zabıtalardan tarafından gemiden çıkartılmadığını ve geri gönderildiklerini belirterek, Hilal-i Ahmer heyetiyle ilgili de birçok kontrollerin yapıldığını, ihtiyat tedbirleri alındığını, doktorlar, cerrahlar ve hastabakıcıların Fransız askeri doktorları tarafından sıkı bir imtihana tâbi tutulduklarını, sadece kendisinin bu imtihana sokulmadığını yazmıştı.

Ahmet Şerif Bey, İtalyanların bu sıkı kontrolleri ve içinde bulunduğu heyetin maruz kaldığı bu muamele ile ilgili bir de şu değerlendirmeyi yapmıştı;

"Eğer insafı olarak söylemek gerekirse, Tunus hükümeti bu tedbirleri almakta o kadar haksız değildi. Çünkü Trablus'a gitmek üzere, Tunus'tan geçmek isteyen bazı subaylarımız pek ihtiyatsız hareket etmiş, birer grup halinde geçmek istemişlerdi, hatta, birkaç subay, Tunus sınırını geçince, sınır muhafızlarının karşısında, elbiselerini değiştirerek, askeri üniformalarını giymişlerdi. Bu gibi durumlar, Tunus'da hemen hemen, Fransızlardan fazla olan, İtalyanların dikkatli bakışlarından kaçamazdı. İtalyanlar son derece uyanık davrandılar, her yerde, vapurlara, memurlar tayin ettiler, daima şika-

düzeyde garanti altına alınmıştı. Bu durumda muharip devletlerin hiçbir şekilde bu görevdeki kişilerin görevlerini engelleyecek bir uygulamada bulunmamanın gerekiyordu. Lahey Sözleşmesi'nde "Convention on Hospital Ship" başlığı altında yer alan bu maddeler için bkz. <https://www.icrc.org/ihl/INTRO/175?OpenDocument> (Erişim tarihi: 13.02.2016).

⁹⁹ Shwerib, *a.g.e.*, s.

¹⁰⁰ *Sabname*, *a.g.e.*, s. 96-98; Giray, *a.g.e.*, s. 485.

yet ettiler, gürültü kopardılar. Bu sıralarda meydana gelen Tunus Olayı da eklendi ve Fransa, çaresiz bir durumda kaldı".¹⁰¹

Bu yazı 30 Aralık 1911 tarihli *Tanin* gazetesinde "Ahmed Şerif Bey'in 1911-1912 yıllarında Trablusgarb Gezisi İle İlgili Notları" başlığıyla yayınlanmıştır. Ertesi gün Ahmet Şerif Bey'in bazı değerlendirmelerine okuyuculardan gelen tepkiler üzerine gazete tarafından bazı açıklamalar yapıldı. Bu açıklamalarda konumuzla ilgili ilgi çekici noktalardan biri, söz konusu yolculukta aslında Ahmet Şerif Bey'in de gerçek kimliğini değiştiren ve bu şekilde Trablusgarp'a giden kişilerden biri olduğuydu. Gazetenin açıklamasında, "Ahmet Şerif Bey Trablusgarp'ta *Tanin* gazetesini muhabiri olarak bulunmaktadır. Aslında bu yüzden geçiş serbestisi hakkına sahiptir. Hilal-i Ahmer kaflesinde bulunmasının ise hem yolda kafilere yardımcı bulunmak hem de, bu şekilde, güvenlik içinde seyahat etmek amacından ileri geldiği açıktır" deniyordu.¹⁰²

Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanların hastane gemilerine el koymaları yukarıda anlatılan olayla sınırlı kalmadı. Benzer bir olayın savaşın en başında Süveyş Kanalı'nda da yaşandığını görüyoruz. *Kayseri* isimindeki hastane gemisine İtalyanlar tarafından el konmuş, mürettebatının çoğu da savaş sonuna kadar esir tutulmuştur. Aslında bu gemi Yemen'de çıkan isyanı bastırmak amacıyla gönderilecek askerlerin nakline tahsis edilmişti. Fakat gemi henüz yoldayken Trablusgarp Savaşı'nın çıktığı haberi alınmış ve bunun üzerine geminin Yemen'e gönderilmesinden vazgeçilmişti. 26 Kasım 1911'de geminin hastane gemisi olarak kullanımına karar verildi ve gerekli resmi işlemler yapılarak hastane gemisine dönüştürüldü. Ardından gemiye Hilal-i Ahmer bayrağı çekilerek Hudeyde'ye gönderildi. Savaş hukuku gereğince, geminin hastane gemisine dönüştürüldüğü Roma'daki Almanya Sefareti vasıtasıyla İtalyan yetkililerine de bildirilmişti. Fakat *Kayseri* hastane gemisi Süveyş Kanalı'na ulaştığı sırada İtalyan donanması tarafından durduruldu ve yapılan incelemenin ardından el konuldu. İtalyan yetkililer *Kayseri hastane gemisinin* Kızıldeniz'e asker nakliyatı için gönderildiğini ve vapurda doktor oldukları söylenen kişilerin de aslında subay olduklarını iddia ediyorlardı. Osmanlı kaynaklarında ise geminin Hudeyde'ye giderek zayıf ve hasta askerleri aldıktan sonra İstanbul'a dönmek üzere gönderilen bir hastane gemisi olduğu belirtiliyordu.¹⁰³ İtalyanlar *Kayseri* hastane gemisinde bulunan sıhhiye memurlarını serbest bırakarak, gemi mürettebatını esir almışlar ve gemiyi önce Massava'ya oradan da İtalya'ya

¹⁰¹ Ahmet Şerif, *a.g.e.*, s. 241.

¹⁰² *A.g.e.*, s. 246.

¹⁰³ BOA, BEO 4049/300612, belge no: 3.

göndermişlerdi. Osmanlı Devleti geminin serbest bırakılması için diplomatik girişimlerde bulunduysa da savaş sonuna kadar bir sonuç alamadı. *Kayseri* hastane gemisi ve esir alınan mürettebatı bir yıla yakın İtalya'da esir olarak tutuldu. Ancak savaşın sonunda imzalanan Ouchy (Uşi) Antlaşması (18 Ekim 1912)¹⁰⁴ gereği Osmanlı Devleti'ne iade edildiler.¹⁰⁵

İtalyanlar tarafından el konulan gemilerden bir diğeri *Manouba/ Manuba* gemisi idi. Fransa'nın Tunus üzerinden yapılan kaçak asker ve savaş malzemesi sevkiyatını önleyememesi üzerine İtalya Marsilya ve Tunus arasında seyreden ve içinde Türk subaylarının da bulunduğu büyük Fransız gemilerinden ikisine el konulması emrini verdi. *Carthage* ve *Manouba* ismini taşıyan bu iki gemiye, Sardinya kıyısı açıklarında seyrederken, el konuldu.¹⁰⁶ *Manouba* gemisinin içinde Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından Trablusgarp'a gönderilen ikinci sağlık heyeti de bulunuyordu. Dr. Emin Muhammed liderliğinde 29 kişiden (3 hekim, 24 hemşire ve 2 sayman) oluşan Hilal-i Ahmer heyeti 4 Ocak günü İstanbul'dan ayrılmış ve 17 Ocak 1911'de Paris'ten kendilerine katılanlarla Marsilya'da buluşarak, *Manouba* gemisiyle Tunus'a hareket etmişti. Heyet Tunus'a doğru yola çıktıktan bir gün sonra (18 Ocak 1912) İtalyan savaş gemileri tarafından tutuklandı ve savaş esiri olarak Sardinya'daki Cagliari limanına götürüldü. Heyet üyelerinin tutuklanma gerekçesi olarak; sağlık heyetini taşıdığı söylenen geminin içinde kaçak para ve subayların olması gösteriliyordu. İtalyanlar bu iddia ile Osmanlı Devleti'nin 1869 Cenevre Sözleşmesi'ni ihlal ettiğini ileri sürüyorlardı. Fakat hem iddia doğru değildi hem de tutuklanan geminin Fransızlara ait olması başka bir uluslararası sorun yaratıyordu.¹⁰⁷ Gemide Osmanlı Hilal-i Ahmer Heyeti'nin dışında 70 kişi daha bulunuyordu. Tutuklama Fransa'daki politik ve ticari çevreleri harekete geçirdi. Fransız Temsilciler Meclisi'nin birçok üyesi de konuyla ilgili Dışişleri Bakanı Poincare'den bilgi istedi. Bakan Poincare ise Roma'daki Fransız elçisi aracılığıyla olayı protesto etti ve derhal bu yanlışın düzeltilmesini talep etti.¹⁰⁸ Fransa'nın harekete geçmesine rağmen, İtalyanlar Osmanlı Hilal-i Ahmer heyetinin üyelerini on gün boyunca tutuklu bıraktıktan sonra Roma'dan getirtilen İtalyan bir hekim ve tıp

¹⁰⁴ Bu antlaşma İsviçre'nin Lozan şehri yakınındaki Ouchy kasabasında imzalandığı için Osmanlı Devleti tarafından Ouchy (Uşi) Antlaşması, İtalyanlar tarafından Trattato di Losanna olarak bilinmektedir. Antlaşmanın tam metni için bkz, Childs, *a.g.e.*, s. 279-283.

¹⁰⁵ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁰⁶ Beehler, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁰⁷ *Sahname*, *a.g.e.*, s. 101-104; Giray, *a.g.e.*, s. 486, 487.

¹⁰⁸ "Italian Shell Town: Repulse Turks in Battle in Desert Near Tripoli, The Washington Post, Jan 20, 1912.

heyeti tarafından sınava tâbi tuttular. Sınav sonucunda tutukluların hepsinin tabip ve hastabakıcı oldukları anlaşılınca, Fransızların da müdahalesiyle, serbest bırakılarak ikinci defa Marsilya'ya gönderildiler.¹⁰⁹ Buradan Tunus'a giden ekip Tunus Müslümanları tarafından tam bir kahraman gibi karşılandı. Heyeti görmeye gelen kalabalık o kadar büyüktü ki, heyet üyeleri Tunus'a çıkamadı. Onun yerine Cerba limanına yönlendirildiler. Fakat bu sefer de gemilerinin etrafı Müslümanlarla dolu sandallar tarafından çevrildi. Halk heyet üyelerine çok büyük sevgi ve nümâyişlerde bulundu. Tunus İslam Heyeti de heyeti ziyaret ederek, o günün hatırasına hazırlanmış ve üzerinde “*Aux Prisonniers de Cagliari Leyr Ami Tunisien*” yazılmış, doktorlara birer altın saat, hastabakıcılara da gümüş tütün tabakalar hediye ettiler.¹¹⁰ Heyet tüm bu sevgi gösterilerinin ardından Tunus'un Safakes limanından ayrılarak Aziziye'deki karargaha 1911 Şubat'ında ulaşabildi.¹¹¹ İtalyanlar tarafından tutuklanan *Manouba* gemisinin Fransız bandıralı olması İtalya ile Fransızlar arasında da diplomatik bir krize neden olmuştu. Dönemin İtalyan başbakanı Giovanni Giolitti Trablusgarp Savaşı'na dair yazdığı hatıratında, *Manouba* gemisinin esir edilmesini ve Fransızların olaya tepkisini şöyle anlatmıştı:

“18 Kanunisi'de bir İtalyan torpidosu, bu defa da Manube¹¹² namındaki Fransız yolcu vapuruna Sardinya'nın güneyinde rast gelerek, vapurun içinde bulunan 29 kişiden mürekkep Türk Hilal-i Ahmer Heyeti'nin hakikat halde Türk zabiti olduğu bahanesiyle teslimini talep etmiş ve bunları alarak Cagliari Limanı'na götürmüştü. Fransız vapuruna vuku bulan bu tecavüzler, Fransız kamuoyunda birden bire büyük bir galeyana hasıl etmiş ve o vakit yeni başvekil ve Hariciye Nazırı olan Mösyö Poincaré gayet şiddetli bir nutuk iradına mecbur olmuştu. Bu nutukta Mösyö Poincaré meselenin halli için Lahey Mahkemesi'ne gitmeye hazır olduğunu ve fakat mahkemeye gitmeden evvel İtalya'nın tevkif ettiği gemi ile bilhassa Türk Hilal-i Ahmer Heyeti'ni derhal Fransa'ya iade etmesini talep edeceğini söylemiş ve bu hususta şiddetle ısrar ettiğinden nihayet İtalya hükümeti hem 29 Türk'ü hem de tevkif ettiği vapuru, hiçbir müzakere başlamadan evvel iadeye mecbur olmuştur. Bu suretle Hilal-i Ahmer heyeti bir müddet sonra İtalyan gemilerinin gözü önünde tekrar Tunus yoluyla Trablusgarp'a gitmiştir. Bu Hilal-i

¹⁰⁹ Tutuklananlardan sadece bir subayın gitmesine izin verilmediği, bu kişinin de Hilal-i Ahmer'de görevli olmadığı ve yanında çok miktarda para bulunduğu belirtilmiştir. Beehler, *a.g.e.*, s. 73.

¹¹⁰ Salname, *a.g.e.*, s.101-104; Giray, *a.g.e.*, s. 486, 487.

¹¹¹ Shwerib, *a.g.e.*, s..

¹¹² Bu olaydan iki gün önce de, 16 Ocak 1912'de *Kartaca* adında bir Fransız Posta Vapuru İtalyan torpidosu tarafından, içinde bir uçak bulunduğu gerekçesiyle tevkif edilmiş ve yine Cagliari Limanına götürülmüştü.

Ahmer heyeti Dr. Emin Bey isminde bir zatın riyaseti altındaydı. Bu doktorların elyevm nerede olduğu ve ne yaptığı malum değildir".¹¹³

Manouba olayı, İtalyanların uluslararası alanda hesap vermek zorunda kaldığı bir olaya dönüşmüştür. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti bu olaydan dolayı İtalya'yı Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne şikayet etmiştir. Uluslararası Kızılhaç Komitesi de bu şikayeti İtalyan Kızılhaç Örgütü'ne ileterek, Manouba gemisindeki sağlık heyetine esir muamelesi yapılmaması konusunda yetkilileri uyarmıştır. İtalya ise Kızılhaç Komitesi'ne olumsuz cevap vererek, hukuk dışı uygulamasına devam etmiştir.¹¹⁴

Manouba gemisi olayı, 1912'de yapılan Washington Uluslararası Kızılay Konferansı'na Osmanlı delegesi olarak katılan Dr. Besim Ömer Paşa tarafından da gündeme getirilmiştir. Söz konusu konferansta Cenevre Sözleşmesinin kararları hatırlatılarak, İtalya'nın bu hareketi protesto edilmiştir.¹¹⁵

Daha önce bahsedildiği üzere Trablusgarp Savaşı'nda esir alınan "Kayseri" isimindeki hastane gemisi Kızıldeniz'de esir alınmış, Almanya'nın devreye girmesi ve diplomatik çabalarıyla kurtarılabilmiştir.¹¹⁶

30 Eylül 1911'de Hilal-i Ahmer bayrağı taşıyan *Kızılırmak* hastane gemisi de İtalyanların baskısına maruz kalmıştı. 745 zayıf ve güçsüz Osmanlı askerini Hudeyde'den alarak yola çıkan gemi, İtalyan taaruzu ile karşılaşınca yoluna devam etmesinin tehlikeli olacağına kanaat getirilerek, Port Said Limanı'nda beklemeye alınmıştı.¹¹⁷

Trablusgarp Savaşı'nda hastane gemileri ve sağlık heyetlerine yapılan bu hukuk dışı uygulamalar üzerine, Osmanlı Devleti tıbbî malzeme taşıyan gemileri güvence altına almak amacıyla farklı bir uygulamaya gitmiştir. 1906 tarihli Cenevre Sözleşmesi'nin 14. maddesi¹¹⁸ gereğince sağlık malzemeleri ile tıbbî araç ve

¹¹³ *Trablusgarp'ı nasıl aldık?*, Haz. Tahsin Yıldırım, DBY yay., İstanbul 2012, s. 96, 97.

¹¹⁴ Tetik ve Güzel, *a.g.e.*, s.50, 51.

¹¹⁵ Besim Ömer, *IX Washington Salib-i Ahmer Konferansı'nda Memuriyetim ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne Tekliflerim*, İstanbul: 1328, s. 8.

¹¹⁶ *Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in Not Defterinden* ....., s. 11.

¹¹⁷ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹⁸ Cenevre Sözleşmesi'nin 14. maddesi şöyledir; *Art. 14. If mobile sanitary formations fall into the power of the enemy, they shall retain their 'matériel,' including the teams, whatever may be the means of transportation and the conducting personnel. Competent military authority, however, shall have the right to employ it in caring for the sick and wounded. The restitution of the matériel shall take place in accordance with the conditions prescribed for the sanitary personnel, and, as far as possible, at the same time.* Sözleşmenin tam metni için Bkz. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906. <https://www.icrc.org/ihl/INTRO/180?OpenDocument> (Erişim/Accessed: 20.02.2016)

gereçlere el konulamayacağı hükme bağlanmıştı. Fakat savaş sırasında Yemen'e sevk edilecek tıbbî ilaçlara İtalyanların el koymasını önlemek amacıyla, ilaç sandıklarının Hilal-i Ahmer tarafından tarafsız bir ülke gemisi ile sevk edilmesi yoluna gidildi.¹¹⁹ İtalya'nın bu durumda tarafsız devletle arasında çıkacak siyâsî bir krizi göze alamayacağı düşünülüyordu.

Tüm olaylar dikkate alındığında hem İtalyanların hem de Osmanlı Devleti'nin farklı şekillerde yürürlükteki anlaşmaları ihlal ettikleri anlaşılmaktadır. Osmanlı gönüllü subaylarına doktor ya da sağlık görevlisi kimliklerinin verilmesi ya da resmi makamların buna göz yumması her ne kadar “vatan savunması” için yapılmış olsa da, savaşta sağlık görevlilerinin dokunulmazlıklarının kötüye kullanımını olarak değerlendirilmektedir. Kuşkusuz savaş içinde İtalyan savaş gemilerinin Osmanlı sivil gemilerine, hastane gemilerine ve sağlık görevlilerine yaptığı baskıların ve tutuklamaların tek sebebi bu değildir. Fakat bu durum İtalyanların savaş ihlallerine her defasında bu durumu “haklı” bir gerekçe olarak ortaya koymalarına olanak sağlamıştır. Öte yandan İtalyanların savaş boyunca, bandırasına bakılmaksızın, Osmanlı sivil ve hastane gemilerine yaptığı engellemeler ve tutuklamalar Cenevre ve Lahey Sözleşmelerine doğrudan aykırı bir durumdur ve açık bir savaş ihlalidir.¹²⁰ Üstelik İtalyanların savaş hukukunu hiçe saymaları sadece sivil gemilerle de sınırlı değildir. Savaş içinde asker ve sivillere uyguladıkları kıyım ve vahşet yabancı Batı basınının gündeminde yer almıştır.¹²¹ İtalyanların uluslararası hukuka ve insaniyete karşı işledikleri bu suçlar Osmanlı parlamentosunda da görüşülmüş ve 9 Kasım 1911'de bir protesto metni hazırlanarak, Uluslararası Sulh Cemiyeti'ne gönderilmesine karar verilmiştir.¹²²

İtalyanların Trablusgarp'ı işgali ve savaş içinde hukuka aykırı uygulamala-

¹¹⁹ BOA, HR.HMŞ. İŞO, lef.31.

¹²⁰ Trablusgarp Savaşı öncesinde İtalya ve Osmanlı Devleti 1899 tarihli Lahey Sözleşmesi'ni imzalamış ve onaylamışlardı. 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'ni ise imzalamışlar fakat henüz onaylamamışlardı. Tetik ve Güzel, *a.g.e.*, s. 45.

¹²¹ Savaş sırasında Trablusgarp'ta bulunan Manchester Guardian, Dailly Mirror, Daily Mail, Morning Post, Daily Graphic ve Frankfurter Zeitung gibi Avrupa basınının savaş muhabirleri İtalyan askerlerin kadın, çocuk, genç ayırt etmeksizin yerli halkı doğrudan hedef aldığını, savaş esirlerine de vahşet dolu muameleler yaptığını Reuters ajansı muhabirlerinden aldıkları bilgiler doğrultusunda tüm dünyaya duyurmuşlardı. Bu gazeteler bilhassa Ekim 1911'de İtalyanlar tarafından yerli halka karşı girişilen ve işgalin başlangıcından beri en kanlı dört gün olarak Trablusgarp savaşı tarihine geçen katliamlara dikkat çekmişlerdi. Bu haberleri İtalyan başbakanı ise tümüyle inkar etmişti. Wilfrid Scawen Blunt, *The Italian Horror And How to End It*, The Chancery Lane Press, London 1911, s. 14-22.

¹²² Hakan Bacanlı, “1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı ve Örikağasızade Hasan Sırrı'nın ‘Hukuk-i Düvel Nokta-i Nazarında Osmanlı-İtalya Muharebesi Adli Eseri’”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, Şubat 2013, s. 49-50.

ra gitmesi üzerine Osmanlı Devleti de İtalyanlara karşı bazı hukuki yaptırımlara gitmiştir. Örneğin İtalya ile yapılmış antlaşma ve mukaveleler feshedilmiş, İtalyan malları boykot edilmiş, ticari bazı kısıtlamalara gidilmiştir. Ayrıca Osmanlı topraklarında yaşayan İtalyanların işlerine son verilerek, İtalyan tebanın ihracına yönelik bazı kararlar alınmıştır. Bu kararlar sağlık görevlilerini de kapsamaktadır. İtalya vatandaşlarının ihraç kararının ardından, Almanya devreye girmiş ve amele, doktor, dul kadınlar, İtalyan hastanelerinde görevli doktor ve hastabakıcıların, ayrıca Alman konsolosluğunda bulunan memurlar ve fiziki durumları dolayısıyla uygun olmayan hasta ve yaşlıların ihraçtan muaf tutulmalarını talep etmiştir. Dahiliye Nezareti ise Alman sefirine, “doktorların ihraçtan istisnası konusunda bir karar yoktur” açıklamasını yaparak, uygulamanın tüm İtalyanları kapsayacak şekilde uygulanacağını bildirmiştir. Bununla birlikte “ancak hastanede görevli İtalyan doktorların ihracından müessese ve hastalar büyük zarar gördüğü takdirde, doktorların ihraçtan istisna tutulabileceği” söylenmiştir.¹²³

Trablusgarp Savaşı'na giden gönüllü subayların, doktorların ya da Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından gönderilen sağlık heyetlerinin karşılaştıkları tek zorluk İtalyanların baskısı değildi. Trablusgarp'a gidenler, bin bir güçlüğün yanı sıra karantina engelini de aşmak zorunda kalmışlardır. Bu tarihte İstanbul'da kolera olduğundan yolcuların Mısır'a çıkmasına engel olunuyor, ancak karantinadan geçtikten sonra Trablusgarp'a ulaşabiliyorlardı.¹²⁴ Örneğin Enver Paşa'nın bulunduğu gemi dört gün karantinada kaldıktan sonra karaya çıkılmasına izin verilmiştir.¹²⁵ Karantina engelini aşabilenleri bu defa Kuzey Afrika'nın zorlu coğrafi koşulları, insan vücudunu zorlayan iklim şartları, sıkı askeri kontroller ve başka birçok zorluk bekliyordu.

Karantinadan geçerek bir an önce savaş alanında sağlık hizmeti vermeye çalışan gönüllü doktorlar ve Hilal-i Ahmer heyetleri zorlu bir yolculuk yapmak zorundaydılar. Genellikle deniz yoluyla Mısır ve Tunus üzerinden Trablusgarp'a gitmeye çalıştıklarından, gemi yolculuğunun ardından develerle ya da atlarla haf-

¹²³ Nurdan İpek Şeber, “Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaya Yansımaları”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 38, 2011, s. 25.

¹²⁴ 1910 yılında Trabzon'da başlayan kolera, önce Karadeniz sahillerine ardından da İstanbul'a sıçrayarak salgın halini aldı. Bu sırada sonbahar manevrası için İstanbul Okmeydanı'ndaki ordugahta toplanan ordu içinde de kolera vakaları tespit edilmiş fakat yeterli önlemler alınamamıştı. Askerler vasıtasıyla kolera tüm memlekete yayılarak ciddi bir durum almıştı. Aralık ayında kolera vakalarında büyük bir artış görüldü. Alman sıkı tedbirlerle koleranın önü alınmaya çalışıldıysa da Trablusgarp savaşı başladığında İstanbul ve Anadolu'da kolera salgını hala devam ediyordu. Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010, s. 90.

¹²⁵ Aydemir, *a.g.e.*, s. 219, 227, 228.

tarlarca süren çöl yolculuğu yapmak zorundaydılar. Bu sırada İtalyanların yaptığı ani hücumlardan dolayı yanlarında getirdikleri bütün yiyecek ve giyecekleri bırakmak ya da orduya vermek zorunda kalabiliyorlardı. Bu durumda yeniden yiyecek ve yiyecek tedarik etmek zorundaydılar. Gemi, tren ve develerle yapılan ve aylarca süren uzun ve zorlu yolculuklarda kaybolma, donma ve ölümle karşı karşıya geliyorlardı. Örneğin Derne ve Şehat hastanelerinde doktorluk yapmış olan Dr. Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü Bey, İstanbul'dan yazdığı günlükte İstanbul'dan Trablusgarp'a iki ayda ve son derece zor koşullar altında varabildiğini anlatıyordu.¹²⁶ Hilal-i Ahmer heyeti üyesi Ahmet Şerif Bey de İstanbul'dan hareket ederek, 28 gün süren uzun ve çok zorlu bir yolculuktan sonra Trablusgarp'a ulaşabildiğinden bahsetmektedir.¹²⁷

Sonuç

Trablusgarp Savaşı Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinin hızlandıran savaşların başlangıç noktasıdır. Bu savaşta Osmanlı Devleti Kuzey Afrika'da elinde kalan son toprak parçasına saldıran İtalyanlara karşı asimetrik bir savaş yürütmüştür. İtalyanlar iyi organize olmuş kara ordusu ve güçlü donanmalarıyla savaşırken, Osmanlı Devleti askeri yetersizlikler ve fiziksel engeller yüzünden ordusunu Trablusgarp'a gönderemediği için savaşı gönüllü subaylar ve yerli kabileler vasıtasıyla sürdürmüştür. Belki de bu özelliğinden dolayı, Kuzey Afrika'da elde kalan son toprak parçasını savunmak “milli bir dava”ya dönüşerek, asker ve sivil tüm Osmanlı toplumunun vicdanında “vatanseverlik” duygularının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hayatlarını tehlikeye atarak gizli yollardan Trablusgarp'ı savunmaya giden gönüllülerin gözünde burası “kutsal vatanın” bir parçası, kendileri de bu uğurda kendilerini feda eden “vatanseverler”dir. Bu milliyetçi söylemleri sadece gönüllü subayların yazılarında değil, cephede yaralanan askerlere yardımcı olmak amacıyla gönüllü olarak Trablusgarp'a gitmek isteyen bazı doktor, cerrah, eczacı, hastabakıcı gibi sağlık personelinin başvurularında da görmek mümkündür.

Trablusgarp Savaşı Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarihinde de önemli bir köşe taşıdır. Cemiyet'in kurumsal tarihinde pek çok ilkin bu savaşta yaşandığını söyleyebiliriz. Örneğin 1911'de üçüncü defa ayağa kaldırılan ve “ihyaen tesis” edilen Cemiyet, bu savaşla birlikte geçici olmaktan çıkarak sürekli bir kurum haline gelmiştir. Buna bağlı olarak o zamana kadar geçici olarak kullanılan hilal sembolü de, artık sürekli kullanılmaya başlanmıştır.

¹²⁶ Dr. Hüseyin Hüsnü Bey'in *Not Defterinden* ....., s. 11, 15, 78.

¹²⁷ Ahmet Şerif, *a.g.e.*, s. 241-243.

Hilal-i Ahmer, savaş boyunca yürüttüğü faaliyetler ile ülke içinde ve dışındaki Müslümanlar arasında ilk kurumsal imajını da yine Trablusgarp Savaşı'nda oluşturmaya başlamıştır. Savaş boyunca yaptığı çalışmalar, asker ve sivil halka verdiği sağlık hizmeti ve insani destek çalışmaları hem ülke içinde hem de Müslüman dünyada Hilal-i Ahmer'e karşı derin bir sempatinin oluşmasına neden olmuştur. Savaş sonunda İtalyanların öne sürdüğü iddiaya göre, hilal sembolü Müslüman Arap kabileleri arasında sadece bir amblem olmakla kalmayıp, "İslam birliği"ni sembolize etmiş, bu da Türk subaylarına destek vermede oldukça etkili olmuştur. Kızıl haç sembolünün ise tam tersi Hıristiyanlığı hatırlattığı o yüzden bu savaşın semboller üzerinden bir hilal-haç savaşı ya da diğer bir söylemle, 20. yüzyılda yeniden canlanan Haçlı ruhuna karşı Müslümanların verdiği kutsal İslam mücadelesi şeklinde yürütüldüğüdür. İtalyanların bu iddiası, Osmanlı Hilal-i Ahmer'inin bu savaşta sadece sağlık yardımı yapan bir kurum olmakla kalmayıp, sosyolojik açıdan da etkili olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte, Osmanlı hükümetinin fiili asker gönderemediği bu savaşa dünyanın dikkatini çekmek amacıyla kamuoyu oluşturma çabalarında da Hilal-i Ahmer'in oldukça etkili olduğu anlaşılıyor. Bu çerçevede Hilal-i Ahmer'e hem Müslüman dünyasından (Hint Müslümanları, İngiltere'de yaşayan Müslümanlar, Mısır, Bosna, Güney Afrika Müslümanları vs) hem de çeşitli Batı toplumlarından aynı ve nakdi yardımlar yapılmış, tıbbi malzeme, ilaç vs gönderilmiş, doktor, cerrah ve pek çok sağlık görevlisi yardım için gönüllü olmuştur.

Trablusgarp Savaşı'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti ilk kez yabancı Kızılhaç ve Kızılây heyetleriyle birlikte çalışma tecrübesi de edinmiştir. Bu heyetlerle yaptığı işbirliği, onun hem savaşta sağlık hizmetleri verme konusunda önemli tecrübeler edinmesine, hem bu konuda eksiklerini yakından görmesine hem de uluslararası alanda tanınıp, kabul görmesine yardımcı olmuştur. Trablusgarp'ta edindiği tecrübeler, Hilal-i Ahmer'e daha sonra yapılacak Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda çok daha etkin bir hizmet verme konusunda büyük yarar sağlayacaktır.

Trablusgarp Savaşı'nda Hilal-i Ahmer'in uluslararası "dokunulmazlığı", bazı gönüllü vatansever subaylar tarafından cepheye gizli yollardan gitmek için bir kamuflaj olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin olanaksızlıkları ve içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında, bu durumun vatan savunmasında zorunlu olarak başvurulan bir yöntem olduğu düşünülse de, bu açık bir savaş ihlalidir. Üstelik bu yöntemin fark edilmesi, İtalyanların savaş içinde Hilal-i Ahmer heyetlerine baskı yapmalarına, gözaltına almalarına, esir etmelerine ve yaptıkları birçok savaş ihlaline gerekçe olarak kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türk Kızılay Arşivi (TKA)

TKA. 7/8.

TKA.,19/159.

TKA., 43/2.

TKA.43/8.

TKA., 43/11.

TKA. 43/13.

TKA.43/17.

TKA., 140/10.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, DH. SYS. nr. 75-15/1-4.

BOA, DH. SYS. nr. 75-15/ 2-3.

BOA, DH.SYS, nr. 75-6/1-6, 27.

BOA, BEO 4049/300612/ 3.

BOA, HR.HMŞ. İŞO, 31.

BOA, MV, 154/93.

Kitaplar ve Makaleler

Ahmet Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarb'de Tanin*, cilt II, haz. Ahmet Çetin Börekçi, TTK, Ankara 1999.

Akçiçek, Eren, "Trablusgarp Savaşı'nda Mustafa Kemal (Atatürk)'in Geçirdiği Travmalar ve Sağlığı", *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler*, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, ss. 541-549.

Akgün, Seçil Karal - Uluğtekin, Murat, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay yay., Ankara 2000.

- “Alliance Aiding Jews in Tripoli”, *The American Hebrew & Jewish Messenger*, Apr. 5, 1912.
- “Arab Amazons in Tripoli”, *New York Times*, May 19, 1912.
- Ataç, Adnan, “Osmanlı Devleti’nde Askeri Sağlık Hizmetleri”, *Osmanlı Devleti’nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu*, Haz. Bilal Ak ve Adnan Ataç, Ankara: 2000, ss. 249-262.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa, cilt II, (1908-1914)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971.
- Bacanlı, Hakan, “1911-1912 Osmanlı-İtalyan Savaşı ve Örikağasızade Hasan Sırrı’nın ‘Hukuk-i Düvel Nokta-i Nazarında Osmanlı-İtalya Muharebesi Adlı Eseri””, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, Şubat 2013, ss. 45-80.
- Barclay, Sir Thomas, *The Turco-Italian War And Its Problems*, Constable&Company Ltd, London 1912.
- Beehler, W. H. Commodore, *1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı*, çev. Leyla Yıldırım, İlgı Kültür Sanat yay., İstanbul 2014.
- Besim Ömer, *IX Washington Salib-i Ahmer Konferansı’nda Memuriyetim ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne Tekliflerim*, İstanbul 1328.
- , *Hanımefendilere Hilal-i Ahmer’e Dair Konferans*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Türkiye Kızılay Derneği yay, Ankara 2009.
- Blunt, Wilfrid Scawen, *The Italian Horror And How to End It*, The Chancery Lane Press, London 1911.
- Childs, Timothy W., *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, çev. Deniz Berktaş, İş Bankası yay., İstanbul 2008.
- Çakar, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı Trablus (1516-1579)*, TTK, Ankara 2012.
- Çapa, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türk Kızılayı, Ankara 2010.
- Dirim, Hasan Kadri, “Trablusgarp Harbinde Derne Cephesi Sıhhi Hizmetleri”, *Dirim*, 31, 1956, ss. 153- 155.
- Giray, Saip, “Trablus Harbinde Kızılay (Hilal-i Ahmer)”, *Dirim*, Sayı 30, 1955, ss. 484-487.
- Grassi, Fabio L., “Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler*, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, ss. 37-47.

- “Help For Turkish Sufferers in Tripoli”, *The Manchester Guardian*, Nov 9, 1911.
- Herrmann, David G., “The Paralysis of Italian Strategy in the Italian- Turkish War, 1911-1912” *The English Historical Review*, vol.104, no.411 (April 1989), s. 332-356.
- “Italian Shell Town: Repulse Turks in Battle in Desert Near Tripoli, *The Washington Post*, Jan 20, 1912.
- Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, yay. haz. M. Şükrü Hanioglu, Der yay., İstanbul 1989.
- Kishlansky, Mark - Patrick, Geary - Patricia, O'Brien, *Civilization in the West*, sixth edition, Pearson, Longman, New York 2006, s. 851.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı- İtalyan Savaşı'nda İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal*, Ümit yay., Ankara 1999.
- Korkmaz, Mehmet, “Kızıldeniz’de Rekabet: 1911-1912 Trablusgarp Harbi Sırasında Kızıldeniz’de Osmanlı-İtalyan Mücadelesi”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, Şubat 2013, ss. 17-43.
- Kurşun, Zekeriya, “Trablusgarp Savaşı’nın Osmanlı Devleti’nin Mukadderatındaki Yeri”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler*, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, ss. 3-17
- Kurtcebe, İsrail, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK, Ankara 1995
- Kutay, Cemal, *Osmanlı Trablusgarp’inde (Libya) İtalyan İşgaline Direnen Üç Türk’ün Anıları (Mustafa Kemal-Enver Paşa-Eşref Paşa), 1911-1912*, abm yay., İstanbul 2016.
- Mansilla, Paulino Toledo, “Trablusgarp Savaşı’nın İdeolojisi ve Propaganda Esasları (1911): Trablusgarp ve Sirenayka’da Çökmekte Olan Osmanlı Kültürüne Karşı Bir Kurtuluş Çaresi Olarak Görülen İtalyan Medenileştirme Misyonu”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler*, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, s. 555-564.
- Mert, Hasan, “İzmir Basınında Trablusgarp Savaşı”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler*, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK; Ankara 2013, ss. 683-694.
- Missionary Herald*, vol. CVII, no: 12, December 1911.
- Moreau, Marie-Odile, “Ottoman Resistance During the Turkish –Italian War”, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011, İzmir, Bildiriler*, yay. Haz. Mehmet Ersan ve Nuri Karakaş, TTK, Ankara 2013, ss. 77-83.

- “Natal Muhammedans”, *The Scotsman*, Nov. 9, 1911.
- Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.
- “Our Berlin Letter: Military Surgery in Tripoli And in the Balkans”, *Medical Record*, 84/11, Sep 13, 1913, s. 486.
- Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, cilt I, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 84.
- Perk, Haluk, *Felaketlerin Umut Işığı Türk Kızılayı*, Zeytinbunu Belediyesi yay., İstanbul 2012.
- “Red Crescent Society in Tripoli: The British Field Hospital”, *The Scotsman*, Feb. 9, 1912.
- Seppings-Wright, H.C., *Hilal Altında İki Yıl*, çev. Derin Türkömer, İş Bankası yayınları, İstanbul 2010.
- Shwerib, Abdulkarim Abu, *El-Hilalu'l Ahmar el-Osmani Ve Devruhu fi'l Cihâdi'l Lâbi* (Osmanlı Kızılay'ı ve Libya Savaşı'ndaki Rolü), Dar-ul Kutub El Vataniyye, 1989.
- Şeber, Nurdan İpek, “Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarb Savaşı'nın Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaya Yansımaları”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 38, 2011, s. 237-262.
- Şıvgın, Hale, *Trablusgarb Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.
- Tandoğan, Muhammed, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, TTK, Ankara 2013.
- Temel, Mehmet, “Trablusgarb Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve İtalya Tarafından Savaş Kaçağı İlan Edilen Maddeler ve Denizlerde Karşılıklı El Koymalar”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt 22, Sayı: 1, ss. 203-214.
- Tetik, Ahmet - Mehmet Şükrü Güzel, *Kızılay ve Kızılhaç Belgeleriyle Osmanlılara Karşı İşlenen Savaş Suçları (1911-1921)*, İş Bankası yay., İstanbul 2013.
- “Turco-Italian War, New British Red Crescent Mission for Tripoli”, *The Scotsman*, Jun 1, 1912.
- Türkiye Kızılay Derneği, *73 Yıllık Hayatı, 1877-1949*, (yay.y.), Ankara 1950
- Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1331-1329 Salnamesi*, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul 1329.

Trablusgarp'i nasıl aldık?, haz. Tahsin Yıldırım, DBY Yay., İstanbul 2012.

Türkiye Kızılay Cemiyeti Rakam ve Resimlerle Çalışmalarımız, Doğu Matbaası, Ankara 1959.

Yeniaras, Orhan, *Türkiye Kızılay Tarihine Giriş*, Kızılay Bayrampaşa Şubesi, İstanbul 2000.

Yıldırım, Nuran, *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 2014.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.

"Zion Jews to Aid Turks: Will Send Doctors and Nurses to Tripoli From Palastine", *New York Times*, Dec 10, 1911.

Web Sayfaları

http://www.cyclopaedia.de/wiki/Italian_irredenta (Erişim/Accessed: 13.03.2016)

<https://www.icrc.org/ihl/INTRO/175?OpenDocument> (Erişim/Accessed: 13.02.2016).

<https://www.icrc.org/ihl/INTRO/180?OpenDocument> (Erişim/Accessed: 20.04.2016)

<https://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/emblem-history.htm> (Erişim/Accessed: 23.06.2016)

<https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=B087250D706E5B5EC12563CD00518BA8> (Erişim/Accessed: 23.06.2016)

Hamiyet Sezer, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı'da Vilayet Yönetiminde Düzenleme Gayretleri-Trablusgarp Örneği ve Ahmet Rasim Paşa", [http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20\(443\).pdf](http://www.eskieserler.com/dosyalar/mpdf%20(443).pdf), (Erişim/Accessed: 16.06.2016).

Zuhal Özaydın, "Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Çalışmaları", <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=293938> (Erişim/Accessed: 21.06.2016)

ALMAN BELGELERİ IŞIGINDA OSMANLI ERMENİLERİNE DAİR TESPİTLER (1915–1918)

SEZEN KILIÇ*

Giriş

1915 Tehcirini konu edinmeden Osmanlı topraklarında yaşamış olan Ermenileri farklı bir bakış açısıyla ve arşiv belgelerine dayanarak ele almayı amaç edinen araştırmamız, Osmanlı topraklarında farklı tarihlerde önemli görevlerde bulunmuş olan iki Alman subayının izlenim ve tespitlerini aktardıkları yazı ve raporlarına dayanmaktadır. Bu subaylardan ilki Birinci Dünya Savaşı'ndan bir yıl önce başlayarak Kasım 1917 tarihine kadar Osmanlı topraklarında görev yapan Alman Deniz Ataşesi Deniz Binbaşı Hans Humann'dır. Humann, Bergama antik kentini bulan ve daha sonra buradaki bazı önemli kalıntıları bugünkü adıyla Berlin İslam Sanatları Müzesi'ne taşıyan Alman arkeolog ve mühendis Carl Humann'ın oğlu olarak 1878'de İzmir'de dünyaya gelmiş ve 12 yaşına gelinceye kadar Türkiye'de yaşamıştır. 1890'da Almanya'ya döndükten ve eğitimini tamamladıktan sonra Alman Deniz Kuvvetleri'nde subaylık kariyerine başlamıştır. Pangermen eğilimi sayesinde kısa sürede binbaşılığa yükselmiş, bir süre Alman Deniz Bakanlığı istihbarat şubesinde çalıştıktan sonra 1913 sonbaharında pek sınırları belirlenmemiş olsa da İstanbul'da görevlendirilmiştir. 1914 yılından itibaren İstanbul'da Alman deniz ataşesi görevini icra etmeye başlamış ve Almanya'ya geri çağırıldığı 1917 yılı sonbaharına kadar bu görevini sürdürmüştür. Bu tarihten sonra Humann 1920 yılı Haziran ayına kadar Alman Savaş Bakanlığı'nda Osmanlı Devleti ile ilgili işlerden sorumlu danışman olarak görevlendirilmiş, bu işinin ardından 1920'li yıllarda Almanya'da çok okunan *Deutsche Allgemeine Zeitung* gazetesinde çalışmaya başlamıştır. 7 Ekim 1933 tarihinde vefat eden Humann, Osmanlı topraklarında kaldığı sürece başta Enver Paşa olmak üzere birçok Osmanlı devlet adamıyla olan

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ankara/TÜRKİYE, sezenkili197@yahoo.com

yakın diyalogu sayesinde bulunduğu görevden daha üst bir konuma sahip olmakla birlikte İstanbul Alman Büyükelçiliğinde görevinin çok üstünde yetki ve etkilerde bulunmuştur. Bu nedenle Alman tarihçiler tarafından Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli temsilcilerinden, hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya saflarında savaşa katılmasındaki en büyük pay sahiplerinden biri olarak gösterilmiştir.¹ Ermeni Tehcirinin en önemli tanıklarından biri olarak kabul gören Humann gerek Osmanlı topraklarında görev yaptığı yıllarda gerekse Almanya'ya döndükten sonra Türkler ile Ermenilerin artık aynı topraklarda birlikte yaşamasını mümkün görmediğini ve bu nedenle Ermeni tehcirini haklı bulduğunu yazılarında açıkça savunagelmiştir.²

Araştırmamızın izlenim ve tespitlerine başvurulmuş diğer Alman subayı ise Osmanlı Umumi Karargâhı II. Şube (İstihbarat) Müdür Yardımcısı olarak 8 Eylül 1916–30 Ekim 1918 tarihleri arasında görev yapan Yarbay Sievert³'tir. Yaptığı bu görev dışında, hayatı ile ilgili makale ve kitaplarda veya Birinci Dünya Savaşı ile ilgili yazılmış çok sayıda eserin ve savaşla ilgili belgelerin dijital ortama aktarıldığı Münih Dijital Merkezi ve Berlin Alman Devlet Dijital Kütüphanesinde de herhangi bir bilgiye ulaşılamayan Sievert, birçok Türkçe ve yabancı dildeki eserde Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı İstihbarat Daire Başkanı olarak gösterilmesinin yanı sıra -o dönemde Osmanlı Umumi Karargâhı İstihbarat Şube Müdürü Kurmay Yarbay Seyfi Bey⁴'dir- Ermeni tehcirini finanse ve organize etmekle⁵, hatta bu işte bizzat elini kana bulaştırmakla suçlanmaktadır. Oysa Sievert Osmanlı topraklarına Ermeni Tehcirinden yaklaşık 16 ay sonra gelmiştir. Kendisinin kaleme aldığı ve Alman Askeri Arşivinde yer alan 68 sayfalık raporundan yola çıkılarak

¹ Kenan Aksu, *İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa*, Çatı Kitapları, İstanbul 2007, s. 51–60; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa II*. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1970, s. 532–535; Franz von Papen, *Der Wahrheit eine Gasse*, Paul List Verlag, München 1952, s. 88–89.

² Vahakn N. Dadrian, *The History Of The Armenian Genocide*, Berghahn Books, Newyork 1995, s. 273.

³ Yarbay Sievert'in ismi tespit edilememiştir.

⁴ Seyfi Düzgören: Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı olarak mezun olduktan sonra Osmanlı Umumi Karargâhı İstihbarat Şube Müdürlüğü, Danimarka Üsera Mübadele Kongresi Türk Murahhaslığı, Doğu Cephesi Komutanlığı, 13. Kafkas Tümen Komutanlığı, Doğu Cephesi Kurmay Başkanlığı, Millî Savunma Bakanlığı Ordu Dairesi Başkanlığı, 23.ve 57. Tümen Komutanlıklar, Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarlığı, Gümrük Muhafaza Genel Komutanlığı yapmıştır. 1923'te askerlikten emekli olduktan sonra üç dönem milletvekilliği, akabinde de üç dönem Gümrük ve Tekel Komisyonu Başkanlığı yapmıştır. T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1972, s. 172; TBMM Albümü, I. Cilt.

⁵ Dadrian, age., s. 252; "The role of Turkish military in the destruction of Ottoman Armenians: A study in historical continuities" *Journal of Political and Military Sociology*, 1992, 20 (2), s. 257–286; Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, St. Martin's Press, Newyork 1990, s. 304–305.

hakkında sadece yarbay rütbesinde Osmanlı ordusunda görev yaptıktan sonra albay rütbesindeyken emekli olduğu anlaşılmaktadır. Aynı rapora dayanarak 1893–1895 yılları arasında Bükreş Elçiliğinde çalıştığı, bu görevi sırasında 1894’te İstanbul’da altı hafta kaldığı ve buradaki Alman Askerî Heyet Üyeleri ile temasta bulunduğu, akabinde Rusya’da 1899–1900 yılları arasında altı ay, sonrasında ise Çin’de ve Uzak Doğu’da önce 1901–1905 yılları ve sonra 1908–1909 yıllarında görev yaptığı bilgisi edinilmektedir.⁶

Araştırmamızın dayanak noktasını oluşturan yazı ve raporları kaleme alan her iki Alman subayı hakkında bilgi verdikten sonra Osmanlı topraklarında görev yapma tarihleri göz önünde bulundurularak öncelikle Humann’ın ardından da Sievert’in Ermenilerle ilgili tespitleri aktararak yorumda bulunulacaktır.

1. Humann’ın Ermenilere Dair İzlenim ve Tespitleri

Bu bölümde Humann tarafından kaleme alınan yazılar incelenecektir. Humann’ın Ermenilerle ilgili görüş ve tespitlerini yansıtan yazıların çoğu, yaşadığı bir takım olaylardan edindiği kanaatlerine dayanmaktadır. Bu yazılardan ilk ikisi Enver Paşa’ya hitaben 18 Mayıs ve 22 Ekim 1915 tarihinde kendisi tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan 18 Mayıs 1915 tarihli olanı şu şekildedir:

“Sevgili Enver! Bükreş’teki istihbarat subayım, şu an orada muhtemelen İstanbul’da bir suikast planlayan 12–15 kadar Ermeni Kaldani Yahudisinin bulunduğunu bildiriyor. Onlar hakkında daha fazla bilgi edinmeye ve fotoğraflarını da göndermeye çalışacak. Ayrıca pek güvenilir olmayan Ermeni memurların tamamının Türkiye’de sınırdan uzak tutulmasını uygun buluyor.”⁷

Her ne kadar Musevi geleneklerini devam ettiren ve Pakraduni olarak adlandırılan Ermenilerin var olduğu ve ilk kez tarih sahnesine MS 30 yılında çıktıkları, 885–1045 yılları arasında Doğu Anadolu’da hanedanlık şeklinde varlıklarını sürdürdükleri, hatta günümüzde de varlıklarını gizli şekilde devam ettirdikleri ileri sürülse⁸ de Ermenilerin çoğunun Hıristiyanlığın Gregoryan, Kaldanilerin ise Katolik mezhebine ve farklı bir ırka mensup olduğu, Yahudilerin de hem din hem ırk açısından Ermenilerden farklı olduğu bilinmektedir. Buna rağmen bu yazıda sanki

⁶ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Melde-sammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 1–3. Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 9.

⁷ Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 9.

⁸ Ahmet Akgül, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Kripto Yahudiler ve Pakraduniler*, Togan Yayınları, İstanbul 2011, s. 527–536.

sadece Ermenilerden değil de üç farklı milletten bahsediliyormuş gibi görünmesi haber kaynağı olan Bükreş'teki Alman istihbarat subayının yanlış bilgilendirmesinden ve Humann'ın da bu yanlış bilgiyi bilgi süzgecinden geçirmeden olduğu gibi aktarmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ancak burada asıl ilgi çekici olan Bükreş'te bulunduğu tespit edilen Ermenilerin İstanbul'da bir suikast planladığı şüphesinden yola çıkılarak Osmanlı hükümetinden kendi vatandaşı Ermeni memurları sınırlarından uzak tutmasının istenmesidir. Bu istek, Ermenilere yönelik Tehcir Kanununun (Sevk ve İskân Kanunu) çıkarıldığı 27 Mayıs 1915 öncesinde de Osmanlı Ermenilerine başta Almanların güven duymadığını göstermesi açısından önemlidir.

22 Ekim 1915 tarihli yine Enver Paşa'ya hitaben Humann tarafından kaleme alınan ikinci yazının konusu şikâyetidir:

“Sevgili Enver! Geçen hafta dikkatini İstanbul'daki tüccar Mihran Güssaryan'a çekmiş ve onun ticaretinin müsadere edilmesinin önlenmesini senden rica etmişim. Çünkü Güsseryan, gemi ve tersane gibi benzeri şeyler için çok acil ihtiyaç duyduğumuz birçok malzemeyi ithal etmiş, ancak mallarına yapılan çok sayıda müsadere yüzünden aşırı para kaybına uğramış ve bunun üzerine kanunlara uygun ticaret yapılacağına dair gerekli güvence kendisine verilinceye kadar her zaman peşin ödediği malların alımından vazgeçmiştir. İsmail Hakkı Paşa ile yaptığın telefon görüşmesinden sonra bana Osmanlı Donanma Komutanlığı yararına Güssaryan'ın depolarını müsadere koruyacak bir belge sözü de vermiştin. Sonuç ise İsmail Paşa'da her zaman yaşandığı üzere gerçek bir felaketti. İsmail Paşa söz verdiği belgeyi düzenlemediği gibi bugün Güssaryan'ın ticarethanesine 10 subay ve 60 asker göndererek büyük miktarda gemi perçinini müsadere ettirmeye başlamış, yani özellikle tam da Donanmanın ihtiyacı olan malzemeleri. Böyle bir davranış biçimi sence şereflice mi?”⁹

Yukarıdaki yazıda Humann, Almanya'nın İstanbul'da bulunan gemi ve tersanelerine malzeme sağlayan Ermeni asıllı tüccar Güsseryan'ın savaş nedeniyle mallarının müsadere edilmesinin önlenmesini Enver Paşa'dan istemiş ve bunun üzerine Enver Paşa, Osmanlı Levazım Umum Reisi İsmail Hakkı Paşa ile görüşerek böyle bir müsadereyi önleyecek bir belge düzenleme sözü vermiştir. Ancak İsmail Hakkı Paşa'nın bu sözünü yok sayarak Güsseryan'ın mallarını tekrar müsadere ettirmesi, Humann'ın tepkisini çekmiştir. Burada Humann'ın Ermenilere karşı tutumu bir önceki yazıdan tamamen farklıdır, çünkü önceki yazıda bir

⁹ Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 21.

istihbarata dayanarak Ermeni memurların Osmanlı sınırlarından uzak tutulmasını isterken, bu yazıda bir Ermeni tüccar için devreye girdiği, hatta onun için bir Osmanlı Paşa'sının şerefini sorguladığı görülmektedir. Humann'ın bu tutarsız davranışında Alman menfaatlerini her şeyin üstünde tutmasının rol oynadığı düşünülmektedir. Aksi takdirde bir yandan Osmanlı sınırlarından Ermenilerin uzak tutulmasını isteyecek kadar Ermenilerden şüphe duyarken, diğer yandan Alman gemi ve tersaneleri için hayati malzemelerin alımını bir Ermeni tüccara bırakacak kadar Ermenilere güven duymasının başka türlü bir izahı mümkün olamayacaktır.

Üçüncü yazı ise Humann'ın Alman Deniz Ataşesi sıfatıyla Alman Deniz Kuvvetlerine hitaben İstanbul'da 29 Ekim 1916 tarihinde kaleme aldığı sekiz sayfadan oluşan rapordur. Bu raporda Humann, Ekim 1916'da Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu anlatmaktadır. İttihat ve Terakki Parti Kongresi, kapitülasyonlar, askeri durum ve genel durum gibi konuları içeren raporun Türkiye'nin genel durumunun anlatıldığı bölümde ise şu tespit aktarılmaktadır:

“Türk hükümeti son dönemde çok sayıda casusluk şebekesini ortaya çıkarmıştır. En çok hayret uyandıran ise İzmir'de yapılan tutuklamalar esnasında itibarlı bir İngiliz-Levanten-Rum topluluğunun çok sayıda üyesinin bu casusluk olayına karıştığı tespit edilmesidir. Osmanlı istihbarat servisi, İzmir'den yola çıkarak Sakız Adası üzerinden Midilli'ye ulaşmış ve bir evvelki İzmir İngiliz Konsolosunun buradan Türkiye'deki casusluk faaliyetlerini organize ettiğini tespit etmiştir. Bu casusluk olayı ile bağlantılı olarak İstanbul'da çok sayıda Rum tutuklanmıştır. Bunun yanı sıra Şark Demiryollarında görevli bir Ermeni memurun İsviçre merkezli bir Fransız casusluk servisi ile irtibatı ve düşmana Osmanlı askeri birliklerinin nakli konusunda çok değerli bilgiler iletildiği ortaya çıkartılmıştır.”¹⁰

Yukarıdaki rapor, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı vatandaşı bir kısım gayrimüslimin, Osmanlı Devleti'nin savaşta düşmanı durumunda bulunan İngiliz ve Fransızlarla casusluk faaliyetleri içinde bulduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle Ermeni bir memurun Fransız casusluk servisi ile irtibatı ve bu servise Osmanlı askeri birliklerinin demir yolu vasıtasıyla nakline dair bilgiler aktarması, Osmanlı Devleti'nin savaşta bir yandan dışta düşmanla çarpışırken içte ise kendi vatandaşlarından bir kısmının düşmanla casusluk faaliyetinde bulunmasının verdiği bir durumla da karşı karşıya olduğunu göstermektedir.

Bu bölümün son yazısı yine Humann tarafından 28 Kasım 1916'da İstanbul'da kaleme alınan gizli bir rapordur. Bu rapor, Humann'ın 22 Ekim 1915 tarihli

¹⁰ Bundesarchiv RM 2/2003, s. 2, 8-9.

yazısıyla tamamen zıtlık teşkil etmektedir, çünkü bu kez Enver Paşa'dan Almanlarla ticaret yapan bir Ermeni tüccarın mallarının müsadere edilmesinin önlenmesi değil, gerektiğinde mallarının müsadere edilmesi istenmektedir. Söz konusu rapor, 27 Kasım 1916 tarihinde Osmanlı topraklarında görevli Alman subayları Deniz Albay Tägert, Deniz Binbaşı Rohde, Deniz Yüzbaşı von Mohl, Yüzbaşı Seeliger, Üsteğmen Cabolet ve Deniz Binbaşı Hans Humann'ın katılımında Karadeniz üzerinden Alman deniz nakliyatına dair yapılan toplantı ile ilgilidir.¹¹ Bu toplantıda Mangan Şirketi Temsilcisi olarak Üsteğmen Cabolet, görüşmeye katılan Alman askeri yetkililerine Enver Paşa'ya sunduğu itiraz yazısını iletmiştir:

“Ereğli'deki mangan ocağı sahibi Hallaçyan Efendi¹² her ton başına 80 Piaster (100 Piaster: 1 Paunt) kazı bedeli talep etmektedir. Bu bedel çok yüksek ve abartılıdır. Almanya'da barış zamanında bir ton mangan 20–30 Mark, şimdi ise 400 Marktır. Türk hükümeti, Hallaçyan'ı ton başına 20 Piaster olacak şekilde fiyatları düşürmesi için zorlamalı ya da mallarını kamulaştırmalıdır. Bu olmadığı takdirde Türkiye'ye yapmış olduğumuz çelik nakliye bedelini arttırmamız gerekecektir.”¹³

Humann'ın Enver Paşa'dan 22 Ekim 1915 tarihli talebinin tam tersine Üsteğmen Cabolet Osmanlı hükümetinden Almanlara mangan madeni satan Ermeni tüccar Hallaçyan'ın maden çıkarma ton bedeli olan fiyatı önce düşürmesini, bunu yapamadığı takdirde ise mallarının müsadere edilmesini istemektedir. Cabolet bununla da kalmamakta Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı bu meseleyi Almanların istediği şekilde halletmediği takdirde Almanya'nın Türkiye'ye yapmış olduğu çelik nakliye bedelini arttırmakla tehdit etmektedir. Bu yazı, Almanların Birinci Dünya Savaşı yıllarında menfaatleri için Osmanlı devlet adamlarına karşı ne kadar cüretkâr olabildiklerini göstermesi açısından çok önemlidir.

2. Sievert'in Ermenilere Dair İzlenim ve Tespitleri

Bu bölüm, Alman Yarbayı Sievert'in Osmanlı Umumi Karargâhı II. Şube (İstihbarat) Müdür Yardımcısı olarak görev yaptığı 8 Eylül 1916–30 Ekim 1918 tarihleri arasında yaşadıklarını kaleme aldığı raporundaki Ermenilere dair tespitlerini içermektedir. Söz konusu rapordaki ilk üç belge Ermenilerle birlikte Osmanlı gayrimüslimlerine dair genel bilgi ve kanaatleri içermektedir. Üç belgeden

¹¹ Bundesarchiv RM 8/351, s. 79.

¹² Hallaçyan: Bahriye İdaresi'nin işletmecisi müteahhitlerindendir, 1882'den itibaren Zonguldak'ta maden ocakları işletmiştir. Murat Kara, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829–1920)”, *History Studies*, Sayı 5, Ocak 2013, s. 236–237.

¹³ Bundesarchiv RM 8/351, s. 80.

ikisi seyahat izni ile ilgilidir ve savaş esnasında Osmanlı topraklarında görev yapan Alman subaylarının tamamına yakınının tercüman olarak Ermeniler başta olmak üzere Osmanlı gayrimüslimlerini bulundurdıklarına ve bunların da Türkler tarafından önceden beri şüpheli şahıslar olarak görüldüklerine dairdir. Bununla birlikte Alman subaylarının tercümanları da dâhil olmak üzere Osmanlı gayrimüslimlerinin seyahat iznine tabi olduğu ve bu iznin de Sievert'in görev yaptığı istihbarat şubesi tarafından verildiği belgelerde anlatılmaktadır.¹⁴ Üçüncü belge ise gayrimüslimlerin tamamının Türklerden nefret ettiği, Levanten, Rum, Yahudi ve Ermenilere karşı davaların her daim ertelenmesine rağmen Türklerle karşı asla ertelenmediğine, Yahudilerin tamamen Antant, ama her şeyden önce İngiliz dostu olduğuna dair Sievert'in kanaatlerini içermektedir.¹⁵

Sievert'in raporunda yer alan ve Türkler açısından son derece önemli bir haksızlığa işaret eden davaların daha ziyade Osmanlı topraklarında bulunan yabancı temsilciliklerde kurulan mahkemelerde görülen davalar olduğu değerlendirilmektedir. Aynı raporda sözü edilen gerek Türklerin gayrimüslimlere gerekse gayrimüslimlerin Türklerle karşı olumsuz duygularında savaş ortamının büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir.

Osmanlı topraklarında görev yapacak Alman subayların buldukları ülkenin dilini göreve katılmadan önce ya da katıldıktan sonra öğrenmek yerine tercüman olarak gayrimüslimleri seçmelerinin yaratmış olduğu sorunu şu olay bariz şekilde açıklamaktadır:

“Bir Alman tümen komutanının cezalandırılmasının istendiği bir olayda ordu komutanı sadece Türkçe biliyordu, Türkçe bilmeyen tümen komutanının tercümanı da bir gayrimüslimdi. Tümen komutanının da dinlenmesi için bir soruşturma yapılması fikrindeydim. Enver Paşa tam tersine, söz konusu subay ordu komutanı tarafından şikâyet edildiği için mutlaka cezalandırılması gerektiği fikrine sahipti. Nihayetinde, Alman Askerî Heyeti vasıtasıyla bir tahkikat yaptırılması ve bu suretle artık yerinde kalması mümkün olmayan söz konusu subayı -asında her şey bir dizi yanlış anlamadan kaynaklanıyordu- hiç olmazsa ceza almadan ve şerefli bir şekilde Alman'ya geri göndermek mümkün oldu.”¹⁶

¹⁴ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53–7/1292, H 13–7/5, 327/36gK. s. 10–13.

¹⁵ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53–7/1292, H 13–7/5, 327/36gK. s. 19–20.

¹⁶ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53–7/1292, H 13–7/5, 327/36gK. s. 48–49.

Osmanlı topraklarında görev yapan Alman subaylarının dil bilmedikleri için gayrimüslimleri tercüman olarak bulundurmalarının yaratmış olduğu zorluğu ve bunu Almanya'nın savaşın bitimine doğru nasıl çözdüğünü Sievert kendi sözleriyle ifade etmektedir: *Alman subayları, Türklerin hiç güven duymadığı Yahudi, Rum veya Ermeni tercümanlara tamamen bağımlı olmasalardı, birçok zorluk hiç yaşanmazdı. Bu nedenle 1918 yılı başlangıcında İstanbul'daki Alman Askerî Heyetinin kendi inisiyatifıyla Türkçe dil kursu açması çok memnuniyet vericiydi.*¹⁷

Dördüncü ve beşinci belgeler ise Sievert'in Ermenilere dair bilgi ve kanaatlerini içermesinin yanı sıra kendisine yönelik Ermeni Tehcirini finanse ve organize ettiğine dair iddialara cevap niteliğindedir:

“Ermeniler Türklerin can düşmanıydı, aslında bu karşılıklıydı. Bahis konusu olan Ermeni vahşeti ve Türklerin Ermenilere karşı imha savaşı, benden önceki zamana dayanıyordu. Türkler bana, Ermenilerin kendilerine karşı ne kadar acımasız olduklarını ortaya koyan propaganda malzemeleri gösteriyordu. Bu mücadelenin sebebi her şeyden önce ekonomikti. Ermeniler büyük bir organizasyon kabiliyetine, üstelik Türklerin kendilerini kovmaya gayret ettikleri en büyük şirketlere sahipti. Ayrıca kendi kendilerine zarar verecek ölçüde çok küstah ve kibirliydiler. Bununla birlikte oldukça zekiydiler, fakat Yahudilerin esnekliğine sahip değillerdi.”¹⁸

Sievert bu iki belgede Ermeniler ile Türkler arasındaki düşmanlığın sebebinin tamamen ekonomik olduğunu, Ermenilerin ticari kabiliyetinin çok yüksek olmasına rağmen ticaretteki küstah ve kibirli tavırlarının kendilerine zarar verecek boyutta, Yahudilerin ticaretteki esnekliğe sahip olmalarının ise büyük dezavantaj olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.

Bir başka belgede Sievert, Enver Paşa'nın Ermenilere dair hassasiyetini ve bu hassasiyet sonucu yaşanan bir olayı aktarırken aynı zamanda şarklıların özelliğine de eleştiri getirmektedir:

“Ermenilere karşı nasıl hareket edileceği oldukça nazık bir konuydu ve özellikle de Harbiye Nazırı Enver Paşa bu konuda son derece hassastı. Örneğin Telgraf Müdürlüğünde görevli Ermenilerin casusluk yapma ihtimallerinin olup olmadığını Posta Umum Müdürü ile birlikte tespit etmem için beni

¹⁷ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Melde-sammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53–7/1292, H 13–7/5, 327/36gK. s. 64.

¹⁸ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Melde-sammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53–7/1292, H 13–7/5, 327/36gK. s. 19–20.

huzuruna çağırıldı. Onlardan ne pahasına olursa olsun kurtulmak istendiğini hemen kavradım. Posta Umum Müdürü ile birlikte Telgraf Müdürlüğünde yaptığımız inceleme sonucunda casusluk yapmayı imkânsız kılacak her tür tedbirin alındığından emin olduk ve bunu birlikte Harbiye Nazırına rapor ettik. Enver Paşa rapordaki kanaatimize katılmış olacak ki söz konusu Ermenilerin Telgraf Müdürlüğündeki görevlerinde kalmalarına karar verdi. Tabii ki buna pek inanmadım ve tamamen tesadüf eseri Umumi Harp Daire Başkanından söz konusu Ermenilerin belli bir süreden sonra askere alındıklarını öğrendim. Meselelerin bu şekilde ve gerçek bir şarklı tarzında halledilmesi karşısında yapılacak pek de bir şey yoktu.”¹⁹

Bu belge, Sievert’in ilk iki belgede ileri sürdüğü Türklerin gayrimüslimlere duyduğu güvensizliği ispatlar niteliktedir. Burada posta hizmetlerinde çalışan ve casusluk yapma şüphesi görülen Ermeni memurların soruşturmasına Osmanlı Posta Müdürü ile birlikte bizzat Sievert üstlenmiş ve bunun mümkün olmadığını ortaya koymuştur. Bunun üzerine Enver Paşa’nın Ermeni memurların görevde kalmalarına karar verdiğini, ancak daha sonra sırf posta hizmetinden ayırmak için askere alındıklarını Sievert iddia etmekte ve bu tür çözümleri de şarklılıkla bağdaştırmaktadır. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus, -bilindiği üzere Ermeniler ile birlikte diğer Osmanlı gayrimüslimlerinden 21 Temmuz 1909 tarihinden itibaren “bedel-i askeriye” (vergi ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulmak) alınmamasına dair yasa teklifi kanunlaşmıştır²⁰- Ermeni memurlarının askere alınışının onlara duyulan güvensizlikle ilgisi olmayabileceği, askerlik hizmetlerini yapma sıralarının gelmiş olabileceğidir.

Bir başka olay ise Osmanlı 5. Ordu Komutanı ve Alman Askeri Heyet Başkanı General Liman von Sanders’in İzmir’de çok sayıda Ermeninin bombalı saldırı tasarlamaktan dolayı haksız yere tutuklandıklarını dair şikâyetini Alman Büyükelçiliğinde gündeme getirmesidir. Alman Büyükelçisi, Osmanlı hükümeti ile savaşta müttefik olunmasından kaynaklanmış olsa gerek Sanders’in bu şikâyeti üzerine resmî bir girişimde bulunmakta tereddüt yaşamış ve olayı gayri resmi şekilde çözmek için Askerî Ataşe General von Lossow’u Osmanlı Umumi Karargâhı İstihbarat Şubesi Müdür Yardımcısı Sievert’e göndermeyi tercih etmiştir. Sievert, olayı çözeceği konusunda Lossow’a söz verdikten sonra Şube Müdürü Seyfi Bey ile gö-

¹⁹ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Melde-sammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933-1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 32, 49.

²⁰ Ayhan Aktar, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler”, *Toplumsal Tarih*, No: 255, Mart 2015, s. 30.

rüşerek olayla ilgili gerçek durumu öğrenmeye çalışmıştır. Her ne kadar Seyfi Bey başlangıçta konu hakkında konuşmak istemese de sonuçta Sievert, İzmir’de suikast tasarlamak suçundan tutuklanan Ermenilerin üzerlerinde herhangi bir suç unsuru bulunmadığını yaptığı soruşturma sonucunda meydana çıkartarak saliverilmelerini sağlamıştır. Sievert, olayla ilgili Şube Müdürüne, “olayı daha soruşturmadan polislin tutuklama yapmasının yanlış olduğu ve bu tür yanlış tutuklanmaları İtilaf Devletlerinin çok rahatlıkla Osmanlı hükümeti aleyhinde ileride kullanabilecekleri” uyarısında bulunmuştur.²¹

Sievert, Seyfi Bey ile kendi şubesinin inisiyatifinde olan seyahat izni verilmesi konusunda -özellikle bu seyahat izni bir Ermeni ile ilgili ise- zaman zaman farklı görüşte olduklarını ifade etmekte ve aynı zamanda Osmanlı hükümetinin Ermeniler konusundaki hassasiyetini güncel hayattan bir örnekle açıklamaktadır:

“Danimarkalı bir bayan, kendisi ve yedi yaşındaki Ermeni evlatlığı adına Danimarka’ya gidebilmek için yurt dışı seyahat iznine başvurmuştu. Seyfi Bey, Danimarkalı bayan için onay, Ermeni çocuk için ret kararı aldı. Böyle bir durumda Ermeni çocuğun sonunun felaket olacağı hususunda Seyfi Bey’i uyardım. Seyfi Bey’in konuyla ilgili Enver Paşa ile görüşmesi üzerine Paşa, her ikisine de seyahat izni verilmesine, ancak Ermenilerle ilgili tüm seyahat başvurularının sonuçlandırılmasının bir iç siyasi mesele olması bakımından İç Siyasi İşler Sorumlusu Binbaşı İsmail Bey’in konuyu incelemesine karar verdi.”²²

Yukarıdaki olayda iki ayrıntı göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki alıntıdan rahatlıkla anlaşılacağı üzere Enver Paşa’nın Ermenilerle ilgili tüm hassasiyetine rağmen konu bir Ermeni çocuk ile ilgili olduğundan kararını lehte vermesidir. İkincisi ise bu lehte kararını ilgili birimin konuyu incelemesine bağlamasıdır. Kısacası inceleme olumlu olursa Enver Paşa’nın kararı Ermeni çocuk lehine, olumsuz olursa aleyhine olacaktır. Buradaki asıl ayrıntı Enver Paşa’nın konu hakkındaki kararını tek başına vermek yerine profesyonel bir birimin incelemesine bırakmayı tercih etmesidir.

Güncel hayatla ilgili bir başka olaydan yola çıkarak Sievert’in Ermenilerle ilgili izlenimlerinin sonuncusunu sıra dışı bir ilişki oluşturmaktadır. Bu sıra dışı iliş-

²¹ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Melde-sammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933-1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 32-33.

²² Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Melde-sammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933-1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 34.

ki bir Ermeni bayanla Pera'da (İstanbul Beyoğlu) yaşayan bir Osmanlı Paşasının Fransız eşiyle olan ilişkisidir. Söz konusu Ermeni bayan siyasi nedenlerle Konya'da tutuklanınca onunla ilişkisi olan Osmanlı Paşasının Fransız eşi de tüm siyasi himayeye rağmen aynı kaderi paylaşmak zorunda kalmıştır.²³ Bu olay, savaş ortamında Osmanlı hükümetinin özellikle Ermenilerle ilgili meselelerde hiçbir şekilde siyasi himaye tanımadığını göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmamız sonucunda Osmanlı topraklarında çok önemli, hatta kritik düzeyde görevde bulunan iki Alman subayı Binbaşı Humann ve Yarbay Sievert'in yazı ve raporlarından Ermeniler ile ilgili şu tespitler ortaya çıkarılmıştır: 1- Osmanlı topraklarında görev yapan Almanların genel anlamda Ermenilerine karşı güvensizliği söz konusudur ve bu güvensizlik Tehcir öncesine dayanmaktadır, 2- Ermeni Tehcirine rağmen Osmanlı topraklarındaki gemi ve tersaneler için hayati nitelikteki malzemelerin alımı ile silah sanayisi açısından çok büyük öneme haiz mangan madeninin çıkarılması Ermeni tüccarlar tarafından yapılmaktadır, 3- Savaş koşullarının etkisiyle de olsa diğer Osmanlı gayrimüslimleri gibi bir kısım Ermeniler düşmanla casusluk faaliyeti içindedir, 4- Almanya'nın Osmanlı topraklarında görevlendirdiği subayları ya göndermeden önce ya da gönderdikten sonra Türkçe öğretmek yerine başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim tercümanları kullanması Osmanlı askerleri ile Alman askerleri arasında bir takım önemli sorunların yaşanmasına vesile olmuştur, 5- Yine savaş yıllarının özel koşullarından kaynaklandığı düşünülse de Osmanlı gayrimüslimlerinin Türklere karşı nefreti söz konusudur ve bu nefret duygusu Ermenilerde çok daha fazladır, 6- Ermeniler ile Türkler arasındaki husumette ekonomik gerekçeler büyük rol oynamaktadır. Bu da Ermenilerin Osmanlı ticari hayatındaki önemli konumundan kaynaklanmaktadır, 7- Ermeniler ile Türkler arasındaki husumetten dolayı başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı devlet adamları Ermeniler konusunda aşırı temkinli hareket etmişlerdir, 8- Ermeni memurlara güven duyulmamasına rağmen yine de posta ve telgraf işleri gibi savaşta çok kritik görevler Ermenilere teslim edilmiştir, 9- Tehcire rağmen Osmanlı Ermenilerinin savaşta askere alınmasına devam edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle Osmanlı ticari hayatında, tercüme alanıyla birlikte çok önemli ve kritik devlet kademelerinde yeterli sayıda Türkün yetişmemiş olması veya bulunmayışı bu hizmetlerde Osmanlı Ermenilerini başta

²³ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Melde-sammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933-1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 40-41.

olmak üzere gayrimüslimlerini öne çıkarmış, hatta vazgeçilmez bir konuma getirmiştir.

Sonuç itibarıyla iki Alman subayının tespitlerine dayanan çalışmamızda Birinci Dünya Savaşı yıllarında da olsa Ermenilere dair birçok gerçekçi tespitler yapıldığı anlaşılmalı birlikte gerektiğinde Osmanlı topraklarında görev yapan Almanların zaman zaman tabiri caizse “dün ak dediklerini bugün kara diyebilecek” kadar çelişkili tutum içinde buldukları, bunda da ne pahasına olursa olsun her daim kendi menfaatlerini düşünmelerinin ve bunu her şeyin üstünde tutmalarının rol oynadığı gözlemlenmiş ve aynı zamanda Almanların menfaatleri uğruna en üst düzey Osmanlı yetkililerini suçlamak ve tehdit etmekten çekinmeyecek kadar pervasızlık içinde olabildikleri de tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

Alman Arşiv Belgeleri

Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 9-21. Bundesarchiv RM 2/2003, s. 2, 8-9.

Bundesarchiv RM 8/351, s. 79-80.

Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933-1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 1-3, 10-13, 19-20, 32-34, 40-41, 48-49, 64.

Basılı Eserler

Akgün, Ahmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Kripto Yahudiler ve Pakraduniler*, Togan Yayınları, İstanbul 2011.

Aksu, Kenan, *İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa*, Çatı Kitapları, İstanbul 2007.

Aktar, Ayhan, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler", *Töplumsal Tarih*, No 255, Mart 2015.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II. Cilt, Remzi Kitapevi, İstanbul 1970.

Dadrian, Vahakn N, "The role of Turkish military in the destruction of Ottoman Armenians: A study in historical continuities." *Journal of Political and Military Sociology* 1992, 20 (2).

_____, *The History Of The Armenian Genocide*, Berghahn Books, Newyork 1995.

Kara, Murat "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)", *History Studies*, Sayı 5, Ocak 2013.

Papen, Franz von, *Der Wahrheit eine Gasse*, Paul List Verlag, München 1952.

T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1972.

TBMM Albümü, I. Cilt.

Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation*, St. Martin's Press, Newyork 1990.

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA TÜRKİYE'DE “GENÇLİK TEŞKİLATI” OLUŞTURMAYA DÖNÜK BAZI TASAVVUR VE TEŞEBBÜSLER

EROL AKCAN*

Giriş

Birinci Dünya Harbi'nin sona erdiği 1918 öncesi döneme bakıldığında, “gençlik teşkilatı” oluşturmaya yönelik sırasıyla dört farklı deneyimle karşılaşılır: İziciler Ocağı (1914), Türk Gücü Cemiyeti (1913), Osmanlı Güç Dernekleri (1914) ve Osmanlı Genç Dernekleri (1916). Bahsini ettiğimiz bu örgütlenmelerin tamamı, daha önce yaptığımız bir çalışmada ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir¹. Burada, yapılan bu çalışmadan hareketle bu kuruluşlar hakkında genel bazı bilgiler vererek Cumhuriyet'in bu konuda Osmanlı'dan nasıl bir miras devraldığını ortaya koymaya çalışacağız.

İlkeleri ve çerçevesi İngiliz Generali Baden Powell tarafından 1908 yılında ortaya konan ve dilimize “izcilik” olarak yerleşen gençlik teşkilatı ile ilgili Türkiye'deki ilk faaliyetler, Galatasaray Lisesi başta olmak üzere İstanbul'un önde gelen liselerinde başlatıldı. Daha sonraki günlerde, Edirne'deki bazı okullarda uygulanan izcilik ile ilgili, dönemin süreli yayınlarında tanıtıcı nitelikte yazılar yayınlandı. I. Balkan Savaşı öncesindeki izcilik faaliyetlerine bakıldığı zaman, bu faaliyetlerin bahsi edilen bazı üst düzey okullarda bu işe meraklı şahıslar tarafından gerçekleştirilen serbest zaman etkinliği ve bu konuda yazılan birkaç tanıtıcı nitelikteki yazılardan ibaret kaldığı görülmektedir².

Bab-ı Ali Baskını'ndan sonra Osmanlı toplumunda, izcilik faaliyetlerine ve bu konuyla ilgili yazılara daha fazla önem ve ağırlık verildiği dönemin süreli yayınlarından rahatlıkla anlaşılabilir. Bunda iki farklı faktörün etkisinden söz edilebilir:

* Yrd. Doç. Dr., İğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İğdır/TÜRKİYE, eerolakcan@gmail.com.

¹ Bkz. Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK, Ankara 2015.

² Bu şahıslar ve yazılar ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için. Bkz. Akcan, *a.g.e.*, s. 142-145.

Birincisi, Bab-ı Ali Baskını'ndan sonra siyasi iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki'nin bu konuya olan ilgi ve desteği; İkincisi ise; Balkan Mağlubiyeti'nin toplum nezdinde yarattığı “millî galeyana ve heyecan”dır. 1913 yılına yayılan izcilik ile ilgili faaliyetlere bakıldığı zaman, bu faktörlerin etkisi kolaylıkla fark edilir. Bu faaliyetlerde, belirli bir istikamet ve tekdüzelik olduğu söylenemez. Her kişi ya da kurum kendi bilgi ve anlayışı doğrultusunda izciliği taklit etmeye çalışmıştır.

Bu şekilde amatörce yürütülen izciliğe, “millî bir hüviyet” ve istikamet vermek isteyen İttihat ve Terakki Hükümeti, 1914 yılı Nisan ayı ortalarında Enver Paşa'nın himayesinde “İzciler Ocağı” adıyla bir teşkilat kurdu. Bu teşkilatın başına izcilik konusundaki tecrübesiyle bilinen Belçika İzcisi Mösyö Parfitt getirildi³. Ancak, kısa bir süre sonra Avrupa'da patlak veren Cihan Harbi ve ardından Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanı yeni başlayan izcilik faaliyetlerini akamete uğrattı. İzciler Ocağı'nın resmi yayınlarına bakıldığı zaman, bu teşkilatın “Türkçülük” fikri üzerinde temellendirilmek istendiği, kullanılan kavram ve sembollerden rahatlıkla anlaşılabilir.

Resmi olarak 14 Mart 1913 tarihinde kurulan Türk Gücü'nün fiili olarak ortaya çıkışı bir avuç Türk gencinin 1913 yılı Ocak ve Şubat aylarında yaptıkları uzun yürüyüşlerle başladı. Türk Ocağı bünyesinde teşkilatlanan Cemiyet, Türkçülük fikri etrafında toplanan dönemin aydınlarından ciddi destek gördü. Türklerin, tarihteki eski gücünü kaybettiği iddiasıyla ortaya çıkan Cemiyet, Türklere bu gücünü yeniden kazandırabilmek için sağlık, eğitim, askerlik ve kültürel faaliyetler başta olmak üzere farklı alanlarda çalışmalar yürütmeyi amaçladı. Ancak, Cemiyet'in 1913 yılında hazırlanan nizamnamesinde dile getirilen bu amaçları büyük oranda söylem düzeyinde kaldı. Cemiyet üyelerinin gerçekleştirdiği faaliyetler, aynı dönemde yoğunluk kazanan izcilik faaliyetleriyle özdeşleştirildi ve Cemiyet'in üyeleri izciliği taklit etmekle itham edildi. Cemiyet'in kurucuları, bu tür iddiaları reddederek tamamen Türk'e özgü bir gençlik hareketi oluşturmak çabasında olduklarını ifade etti. 1914 yılı başlarında İttihat ve Terakki Hükümeti'nin daha önce değinilen “İzciler Ocağı” nı ve aşağıda üzerinde durulan Osmanlı Güç Dernekleri'ni kurmasıyla birlikte Türk Gücü, yeni bir nizamnameyle siyasi iktidarın himayesine alındı. İzciler Ocağı gibi Türk Gücü'nün faaliyetlerini de Cihan Harbi kesintiye uğrattı⁴.

Osmanlı Güç Dernekleri'nin kurulması 30 Mart 1914 yılında hazırlanan tez-

³ Akcan, *a.g.e.*, s. 159.

⁴ Türk Gücü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akcan, *a.g.e.*, s. 87-125.

kerenin 14 Mayıs 1914 tarihinde Meclis-i Vükela'da kabul edilmesiyle gerçekleşti. Derneğin amacı, nizamnamesinin birinci maddesinde, memleket evladını, maddi ve manevi yönden vatan müdafaasına hazırlamak ve ölünceye kadar kuvvetli ve sağlam bir vatansaver kalmasını sağlamak olarak ifade edildi. Resmi mekteplerde oluşturulması zorunlu olan Güç Dernekleri'ne 17 ila 20 yaşlarındaki gençlerin katılması zorunluymdu. Devlet okullarının dışındaki cemaat müesseselerinde teşkilatın oluşturulması ise isteğe bağlıydı. Bunun yanında toplum tabanında, her mahalle ve köyden başlayarak Güç Dernekleri'nin şubeleri açılabilirdi. Bütün bu Güç Dernekleri şubeleri Harbiye Nezareti'nin desteği ve himayesinde açılacaktı. Askerlik şubeleri başta olmak üzere, bütün askeri birimler hiyerarşik olarak bu Güç Dernekleri'nin teşkilatlanmasından ve faaliyetlerinden sorumluydu. Hemen aynı tarihlerde açılan İzciler Ocağı, Güç Dernekleri'nin alt şubesi olarak kabul edilmişti. 12 ila 17 yaşları arası İzciler Ocağı'nda geçiren bir Osmanlı genci, bu yaştan sonra Osmanlı Güç Dernekleri'ne katılacaktı. Diğer iki teşkilatın olduğu gibi, Osmanlı Güç Dernekleri'nin faaliyetleri de Cihan Harbi nedeniyle büyük ölçüde kâğıt üzerinde kaldı⁵.

Birinci Dünya Harbi nedeniyle büyük oranda kâğıt üzerinde kalan ve uygulanamayan bu üç örgütlenme sayesinde Osmanlı Genelkurmayı'nın toplumun başta genç kesimleri olmak üzere eli silah tutabilecek yaştaki erkek nüfusunu hedef kitle olarak seçtiğini, güçlü bir ordu oluşturabilmek için "güçlü bir millet oluşturma" yı amaçladığını söyleyebiliriz. Balkan Mağlubiyeti'nden sonra toplum tabanında ivme kazanan izcilik, askeri talim ve sportif faaliyetler, bu teşkilatlar sayesinde devlet eliyle gerçekleştirilmeye ve desteklenmeye çalışıldı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'ne girmesiyle birlikte bahsi edilen bu üç örgütlenmenin ülke genelinde-çok cılız ve seyrek de olsa- faaliyetleri devam etti.

Osmanlı Genç Dernekleri, harp içerisinde, 17 Nisan 1916 tarihinde çıkarılan geçici kanunla kuruldu. Böyle bir gençlik teşkilatının kurulma fikri, Çanakkale Muharebeleri'nin bütün hızıyla devam ettiği 1915 yaz aylarında Von Der Goltz Paşa tarafından ortaya atıldı. Genelkurmay'ın bünyesinde kurulan bir genel müfettişliğin idaresine verilen Osmanlı Genç Dernekleri'nin başına Von Der Goltz'un tavsiyesiyle Albay Von Hoff getirildi. Teşkilatın, hedef kitesini 12 ila 20 yaşları arasındaki Osmanlı gençleri oluşturuyordu. Bu yaş aralığındaki gençlerin derneklere devam etmeleri zorunluymdu. 12-17 yaş grubundaki çocuklar teşkilatın, Gürbüz kısmını, 17-20 yaş grubu arasındaki gençler ise Dinç kısmını oluşturuyor-

⁵ Osmanlı Güç Dernekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Akcan, *a.g.e.*, s. 184-210.

du. Gürbüzlerin, talim ve terbiyesinden rehber olarak görevlendirilen Beden Eğitimi öğretmenleri, Dinçlerin talim ve terbiyesinden ise görevli subaylar sorumluydu. Teşkilatta verilen eğitimin amacı, “bedenen, ruhen ve zihnen” sağlam nesiller yetiştirmek ve gençleri hayata hazırlamaktı. Osmanlı Genç Dernekleri Müfettişliği, bu amaçları gerçekleştirebilmek için savaş içerisinde ortaya çıkan bütün maddi imkansızlıklara rağmen yoğun bir faaliyet yürüttü. 1918 yılı Mart ayı ortalarında Müfettiş Von Hoff ülkesine dönmek zorunda kaldı ve bu tarihten sonra teşkilatın faaliyetleri Mütareke’ye kadar giderek azalma gösterdi⁶.

Mütareke Dönemi’nde Genç Dernekleri’nin sahada bir faaliyetine rastlanmamakla birlikte Genç Dernekleri Müfettişliğinin kadrosu Genelkurmay’ın bünyesinde varlığını devam ettirdi. Ordunun yeniden yapılandırılması çerçevesinde, Genç Dernekleri’nin geleceği de ordu içerisinde tartışma konusu oldu. Genç Dernekleri Müfettişliği, Genelkurmay’a sunduğu raporlarda, başta Avrupa’daki olmak üzere benzer teşkilatların ordu ve askerlik için önemine temas ederek Genç Dernekleri’nin devam ettirilmesi gerektiği yönünde görüş bildirdi. Mütareke ile birlikte Genç Dernekleri’nin fiilen sonra ermesiyle beraber İstanbul’da başta azınlık müesseseleri olmak üzere izcilik faaliyetleri yeniden canlandı⁷. Böylelikle Cumhuriyet’e geçiş sürecinde, Genelkurmay’ın bünyesinde resmen varlığını devam ettiren Osmanlı Genç Dernekleri ile Mütarekeyle birlikte yeniden canlanma sürecine giren İzcilik, Cumhuriyet’e Osmanlı’dan miras olarak kaldı.

1. Tek Parti Yönetimi'nin Kurulmasına Kadar Geçen Dönemde Devlet Eliyle Gençlik Teşkilatı Kurma Teşebbüsleri

Cumhuriyet Dönemi’nde devlet eliyle gençlik teşkilatı kurmaya dönük çalışmalar, Lozan Antlaşması’nın II. Meclis’te onaylanmasından hemen sonra başladı. Bu konuda kurumsal bir hafızaya ve tecrübeye sahip olan Maarif ve Erkan-ı Harbiye Vekaleti bünyesinde hazırlanan taslak projeler Başvekalet’e sunuldu⁸. Su-

⁶ Akcan, *a.g.e.*, s. 215-314.

⁷ *a.g.e.*, s. 307-310.

⁸ Maarif Vekaleti, 26 Ağustos 1923 tarihinde “İzci ve Keşşaf Teşkilatı Projesi” isminde bir taslak metin hazırladı. Bu taslak için bkz. *B.C.A.*, 030.10.144.34.6/5.; Erkan-ı Harbiye Vekaleti ise Birinci Ordu Müfettişi Kazım Karabekir Paşa’nın başkanlığında toplanan bir komisyona 29 Ağustos 1923 tarihinde 10 maddelik taslak metin hazırlattı. Kazım Karabekir, *Çocuk Davamız 2*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 142.; Aynı günlerde Genelkurmay’ın resmi yayınlarında konuyla ilgili iki önemli makale yayımlandı. Bu makalelerin ilkinde, başta Amerika, İngiltere, Fransa olmak üzere Lehistan gibi ülkelerdeki gençliğin askeri talim ve terbiyesinin durumu ele alınmış; ikincisinde ise Türkiye’de gençliğin askeri talim ve terbiyesiyle ilgili tarihi tecrübelerle değinilmiş ve bu konudaki Genelkurmay’ın teklifleri ortaya konulmuştur. Bu makaleler için bkz. Hamdi Mustafa, “Memalik-i Müterakkiyede Gençlerin Askerliğe İhzanı Usulleri. Cemahir-i Mütetike-i Amerika’da, İngiltere’de, Fransa’da ve Lehistan’da Gençliğin Askeri Terbiyesi”, *Mecmua-i Askeri*, C.4,

nulan bu projelerden sonra Başvekalet, ilgili konu üzerinde çalışmak üzere Dahiliye, Maarif, Müdafaa-i Milliye ve Erkan-ı Harbiye Vekaletlerinin temsilcilerinden oluşacak bir komisyon kurulması ve elde edilecek sonucun bildirilmesi talimatını verdi⁹.

Konuyla ilgili olarak bahsi edilen kurum temsilcilerinden oluşan komisyon, Başvekil İsmet Paşa'nın direktifi doğrultusunda başlattıkları çalışmalarını tamamlayarak hazırladıkları kanun layihasını ve talimatnameyi gerekçeleriyle birlikte 3 Ocak 1924 tarihinde Başvekalet'e sundu¹⁰.

Komisyonun hazırladığı tasarıda Genç Dernekleri Teşkilatı'na neden ihtiyaç duyulduğu altı madde halinde gerekçelendirildi. Buna göre, geniş sınırlara ve kuvvetli düşmanlara sahip olan memleketin müdafası, silah altında büyük kuvvetler bulundurmaya; silah ve savaş teknolojisindeki gelişmeler ve bunların orduda kullanılması askerlik süresinin uzun tutulmasını gerekli kılıyordu. Ancak, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum, fazla sayıda askeri kuvvetin silah altında tutulmasına ve askerlik süresinin uzatılmasına imkan vermiyordu. Bu iki mahzuru, bir derece ortadan kaldırmak, memleketin gençlerini maddi ve manevi yönden takviye etmek için onlara askerlik çağına gelmeden önce "iptidai talim ve terbiye" vermek amacıyla Genç Dernekleri Teşkilatı'na ihtiyaç duyulmuştu¹¹.

Buna benzer teşkilatlara "medeni memleketlerde" ve komşumuz Rusya ve Balkanlarda rastlanabileceği gerekçede ifade ediliyordu. Hazırlanan kanun layihasında, "memleket gençlerinin maddeten ve manen takviyesi ve terbiyesi için" Genç Dernekleri Müfettişliği kurulacağı, bu müfettişliğin bakanlıklarla olan bağının ve görevlerinin Bakanlar Kurulu'nca bir talimatnameyle belirleneceği, müfettişlik kadrosunun maaşının mensup olduğu bakanlık bütçesinden karşılanacağı, bu tarihten önce bu konuyla ilgili hazırlanan mevzuatın feshedilmiş sayılacağı hususlarına yer veriliyordu¹².

Türkiye Genç Dernekleri Teşkilatı'nın teşkilat yapısı ve işleyişi, yirmi dokuz madde ve iki layihadan oluşan talimatnamede ayrıntılı şekilde ele alınıyordu. Teşkilatın başında Genelkurmay ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti'nin belirlediği ve

S. 50, (31 Ağustos 1923) s. 56-66; Ahmet Sedat, "Memleketimizde Gençliğin Askeri Talim ve Terbiyesi", *Mecmua-i Askeriye*, C. 4, S. 50, (31 Ağustos 1923) s. 75-81.

⁹ B.C.A., 030.10.144.34.6/6.

¹⁰ Mustafa Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılap Gençleri Derneklerine", *ATAM*, C. XV, S. 43, (Mart 1999) s. 142.

¹¹ Balcıoğlu, a.g.m., s. 143.

¹² a.g.m., s. 142.

Bakanlar Kurulu'nun atadığı asker kökenli bir müfettiş bulunacaktı. Teşkilat'ın bünyesinde 12 yaşından başlayarak askerlik çağına giren bütün gençler, talim ve terbiye görecekti. Maarif bünyesinde yer alan derneklerin başkanı Maarif Vekili, bunun dışında kalan derneklerin başkanı ise Dahiliye Vekili idi. Genç Dernekleri Müfettişi, teşkilatın eğitim-öğretim hizmetlerinin yanı sıra bakanlıklar arasındaki koordinasyonu sağlamaktan sorumluydu. Derneklere dahil olacak gençlere uygulanacak süreç, talim ve terbiyenin şekli ve biçimi, kılık-kıyafet, gençlere uygulanacak imtiyazlar gibi hususlar talimatnamede belirtiliyordu¹³.

Hazırlanan bu taslağa bakıldığında zaman Nisan 1916 tarihinde yürürlüğe konulan Osmanlı Genç Dernekleri Teşkilatı'nın zamanın şartlarına uyarlanarak Türkiye Genç Dernekleri Teşkilatı adıyla devam ettirilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Başvekalet'e sunulan Türkiye Genç Dernekleri Teşkilatı taslağı, görüş alınmak üzere Maarif Vekaleti'ne gönderildi. Maarif Vekili Vasıf Bey, talimatnamenin bazı maddelerinde küçük bazı değişiklikler yapılmasını önererek taslağın esasına dair bir itirazda bulunmadı¹⁴. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın 1924 yılı içerisinde Başvekalet nezdindeki girişimlerine rağmen taslak Meclis'e gelerek kanunlaşmadı. Ülke içerisinde yaşanan siyasi gelişmeler ve olaylar taslağın bir süreliğine de olsa askıda kalmasına yol açtı.

1925 yılı Eylül ayı içerisinde Fevzi Paşa, tekrar Başvekalet'e başvurarak ilgili taslağın biran evvel kanunlaşmasını talep etti. Fevzi Paşa'nın ilgili talebinde öncekilerden farklı olarak İngiltere, Fransa, Lehistan gibi ülkelerde benzer uygulamalarla ilgili örnekler verilmekte, Türkiye Genç Dernekleri Teşkilatı'nın ülke savunması için lüzumuna işaret edilmekteydi¹⁵. Bundan sonra Başvekalet, Fevzi Paşa'nın bu konudaki görüşleri ile ilgili olarak Maarif Vekaleti'nden görüş istedi. Daha önce Osmanlı Genç Dernekleri Müfettişliği kadrosunda Beden Eğitimi Müfettişi olarak da görev yapmış olan Selim Sırrı (Tarcan), Maarif Vekaleti'ne verdiği raporda, Genelkurmay'ın Avrupa'daki uygulamalarını destekler nitelikte Fransa ve Belçika'dan örnekler sunmuş ve "askerliğin kışlaya inhisarı"yla birlikte on yedi yaşından sonra gençlere poligonda atış talimi yaptırılmasını tavsiye etmiştir¹⁶. Ge-

¹³ a.g.m., s. 143.

¹⁴ Balcıoğlu, a.g.m, s. 144.

¹⁵ Mustafa Balcıoğlu, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Gençliğin Savaşa Hazırlanması İle İlgili İki Belge İki Görüş", *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Nobel Yay., Ankara 2001, s. 211-215.

¹⁶ Balcıoğlu, "...İki Belge İki Görüş", s. 218-223.; Balcıoğlu, Selim Sırrı'nın bu raporunda, Genç Dernekleri'yle ilgili Avrupa'daki uygulamaların Genelkurmay'ın yazısında belirtildiği şekilde olmadığını örneklerle kanıtlamaya çalıştığı sonucuna varmıştır. Balcıoğlu'nun böyle bir çıkarıma bu rapordaki hangi

nelkurmay'ın ve Maarif Vekaleti'nin bu raporlarından sonra da tasarının kanunlaşması mümkün olmamıştır.

Fevzi Paşa'nın 6 Ocak 1926 tarihli Başvekalet'e tasarının durumuna dair yazdığı bir yazıya verilen cevapta tasarıya ilişkin olarak Maarif Vekaleti'nin bazı çekinceleri olduğu ifade edilerek yeni bir komisyon kurulması önerildi. Genç Dernekleri Teşkilatı'nın yeni mevzuatı üzerinde çalışacak olan bu komisyonda öncekinden farklı olarak dört bakanlığın dışında Bahriye, Sıhhiye bakanlıkları ile Türk Ocağı ve Spor Federasyonu'ndan da temsilci katıldı¹⁷. Bu yeni komisyonun hazırladığı taslak metin, 5 Mart 1927 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda imza edildikten sonra Meclis'e gönderildi. Ancak, bu yeni teşkilat tasarısı yıl boyunca bakanlıklar ve encümenler arasında gidip geldi¹⁸. 5 Aralık 1927 tarihinde Başvekalet, Genelkurmay'ın tasarının akıbetine ilişkin yazısına, tasarının encümende olduğu, bu toplantı devresinde görüşülmesi için girişimde bulunulacağı yanıtını verdi.

Yeni tasarının encümenler arasında görüşüldüğü bu sıralarda TBMM'de kabul edilen 12 Mayıs 1928 tarihli bir kanunla, okullar ve okulların dışında izcilik, keşşaflık teşkilatının ancak Maarif Vekaleti'nin iznine tabi ve sadece Türk vatandaşlarına ait olduğu kararlaştırıldı¹⁹. Bu kanunun kabul edildiği günlerde meclis komisyonunda görüşülen Genç Dernekleri Teşkilatı ile ilgili kanun layihasının son hali basına yansıdı²⁰. Dokuz maddeden oluşan bu kanun tasarısında kurulması düşünülen gençlik teşkilatı, ilk tasarıdan oldukça farklıydı. Tasarının birinci maddesinde, "gençlerin maddeten ve manen kuvvetlenmesi ve milli terbiyelerinin artması için tedbirler itihaz eylemek üzere Bozkurt Teşkilatı" kurulacağı ifade edilmekteydi. Teşkilata katılmak isteğe bağlıydı. Bozkurt Teşkilatı, Maarif Vekâleti'ne bağlı bir umumi müfettiş tarafından idare olunacaktı. Genelkurmay, Maarif, Müdafaa-i Milliye, Dahiliye, Sıhhiye ve Milli Cemiyetlerin temsilcilerinden oluşacak olan "Büyük Orta", teşkilat işlerinin yürütülmesinde Maarif Vekiline istişare heyeti olarak yardımcı olacaktı. Teşkilata katılarak ehliyetname alan gençlere, as-

bilgilerden hareketle vardığım doğrusu anlayamadık. Selim Sırrı'nın Avrupa'daki uygulamalardan verdiği örnekler bilakis Genelkurmay'ı teyid eder niteliktedir. İlginçtir, Selim Sırrı burada verdiği Binbaşı Fastrane'nin "Askerliğe Hazırlanma Dernekleri" isimli makalesini, Osmanlı Genç Dernekleri'nin kurulmasından önce 20 Mart 1915 tarihinde *Tedrisat Mecmuası*'nda yayınlamıştır. Bkz. Selim Sırrı, "Gençler Askerliğe Nasıl Hazırlanmalı?", *Tedrisat Mecmuası*, Sene:5, C. 5, nr. 1-28 (7 Mart 1331/20 Mart 1915) s. 16-17.

¹⁷ Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri.." s. 150.

¹⁸ Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri.." s. 151.

¹⁹ Gökhan Uzgören, *Türk İzcilik Tarihi*, Papatya Yayınları, İstanbul 2000, s. 277.; Necmettin Sadak'ın mevcut kanunu destekleyen makalesi için bkz. Necmettin Sadak, "Gençlik Teşkilatı", *Akşam*, 25 Nisan 1928, nr. 3425,

²⁰ "Bozkurt Teşkilatı", *Açıksöz*, 17 Nisan 1928, nr. 2226.

kerlik hizmet süresince bazı imtiyazlar tanınacaktı. Bu taslağın yasalaşmasıyla birlikte 4 Nisan 1332/17 Nisan 1916 tarihli Osmanlı Genç Dernekleri geçici kanunu yürürlükten kalkacaktı. Kanunun icrasından Maarif, Maliye, Sıhhiye, Dahiliye ve Müdafaa-i Milliye Vekilleri sorumluydu²¹.

Kurulması düşünülen Bozkurt Teşkilatı'nda, Türkiye Genç Dernekleri Teşkilatı'na oranla Maarif Vekâleti'nin teşkilat üzerindeki ağırlığının belirgin bir şekilde artırıldığı, buna karşılık teşkilat üzerindeki Genelkurmay hakimiyetinin ve teşkilatın askeri hüviyetinin bir hayli azaltıldığı dikkat çekmektedir.

Maarif Vekili Mustafa Necati, Meclis'te yaptığı bir konuşmasında kurulacak Bozkurt Teşkilatı'yla “mektep haricindeki gençlerin de tarz-ı hayata girmelerini temin edeceğiz” diyerek teşkilatın amacına dikkat çekmiştir²². Yunus Nadi, Bozkurt Teşkilatı'nın daha önce uygulanan Genç Dernekleri Teşkilatı'ndan farklı olarak Maarif Vekaleti'ne bağlanmasından hareketle teşkilattan beklentilerini şu cümlelerle anlatmaktadır:

“Gençlik Teşkilatı'nı askeri bir daireye raptettiğimiz zaman artık yapılacak iş askeri bir cereyan olmaktan kurtulamıyor. Halbuki biz gençliği yalnız askerlik hayatı için yetiştirecek değiliz. Gençlik- askerlik de dahil olduğu halde- millet hayatının asıl unsurunu teşkil edecektir. Gençliği, hayatta her manasıyla mükemmel adam olarak yetiştirmek lazımdır. Her manasıyla mükemmel olan adamın, icabında her manasıyla mükemmel asker dahi olacağına şüphe yoktur. İşte yeni teşkilatta böyle şamil gören bir nazarın hakim olması bundandır ve bunun içindir ki yeni teşkilat gençliği Maarif Vekaleti'ne bağlıyor. Türk Gençliğinin maddeten olduğu kadar manen kuvvetli, hayata hakim bir şekil ve heyette yetişmesi gayedir. Hedefimiz yalnız askerlik olamaz. Fakat gençliğimiz mükemmel hayat adamları olarak yetiştiğinde milli müdafaamız son kemal derecesine varmış olduğundan dahi emin bulunuyoruz²³.”

Yunus Nadi'nin bu şekilde büyük önem attığı Bozkurt Teşkilatı tasarısı, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın ısrarlı çabalarına rağmen kanunlaşamadı. Gençlik Teşkilatı'na dair yasa tasarısı Maarif Vekaleti ile Başvekalet arasında kimi zaman mevzuattaki güncellemeler, kimi zaman da mali gerekçeler gösterilerek sürüncemede bırakıldı. 19 Şubat 1932 tarihinde Fevzi Paşa'nın Başvekalet'e yasa

²¹ “Bozkurt Teşkilatı”, *Açıksöz*, 17 Nisan 1928, nr. 2226.

²² Mustafa Eski, *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati*, ATAM, Ankara 1999, s. 174.

²³ Yunus Nadi, “Türk Gençliği”, *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1928, nr. 1410, s. 1.

tasarısının durumuna dair gönderdiği yazıdan sonra gençlik teşkilatının Maarif Vekaleti'nce hazırlanan son hali Genelkurmay'a gönderildi. Gönderilen bu tasarıda kurulması düşünülen gençlik teşkilatının ismi bu kez "İnkılâp Gençleri Dernekleri" olarak değiştirildi. Genelkurmay'ın tasvibinden sonra Vekâletlerin olurlarına sunulan bu tasarıya Maliye Vekaleti'nin "malî vaziyetimizin ne bugün ne de yakın bir gelecekte bu gibi teşekküllere umumi bütçeden yardıma müsait olmadığı" ve tasarıнын 6. Maddesindeki "hazineden vukubulacak muavenetle" ibaresinin kaldırılması şeklindeki itirazları eklendi²⁴.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu tarihten sonra TBMM'ye böyle bir yasa tasarısı bir daha gelmemiştir. Ancak, gençliği teşkilatlandırma düşüncesi siyasi kadroların ve aydınların bu tarihten sonra da önemli bir meselesi olarak varlığını devam ettirmiştir.

2. Tek Parti Dönemi'nde Gençlik Teşkilatı Kurmaya Dönük Tasavvur ve Teşebbüsler

Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim anlayışının Takrir-i Sükun Kanunu'ndan başlayarak 1931 yılında tamamlanacak olan tek parti rejimine doğru evrildiği bilinmektedir²⁵. Bir yıl önce başarısızlıkla sonuçlanan ikinci çok partili rejim denemesinin ardından Türk Ocakları kapatılarak geride kalan müesseseleri CHP'ye devredildi. Türk Ocakları'nın kapatılma sürecinde kamuoyunda faşist gençlik örgütlerini andırır şekilde ülke geneline yayılan bir gençlik teşkilatının kurulacağı yönünde söylenti ve beklentiler ortaya çıktı²⁶.

Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra 19 Şubat 1932 tarihinde Halkevleri açılmaya başlandıysa da Halkevleri bünyesinde oluşturulan 9 şube arasında gençlikle ilgili bir şube yer almadı²⁷. Ancak, CHF'nin 1931 kongresinden sonraki yeni teşkilat yapılanmasında Umumi İdare Heyeti içinde oluşturulan 13 bürodan 6'ncısı "spor ve gençlik" ismini taşıyordu²⁸. Kurulduktan sonra büronun ilk başkanlığına Hasan Cemil (Çambel), sonrasında ise sırasıyla İzmir milletvekili Kazım (Özalp) ve Tekirdağ mebusu Rahmi (Apak) getirildi²⁹. Büronun isminde "spor ve

²⁴ Balcıoğlu, "Osmanlı Genç Dernekleri..", s. 153.

²⁵ Bahsi edilen sürecin ayrıntısı için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2005.

²⁶ Bu tartışmalar için bkz. Füsün Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 324, 334.

²⁷ Tunçay, *a.g.e.*, s. 329.

²⁸ *a.g.e.*, s. 329.

²⁹ B.C.A. 490.01.1106.40.2/1.

gençlik” kavramlarını yanyana kullanması bir tesadüf eseri değildir. Yigit Akın’ın yerinde ifadesiyle “*Erken Cumhuriyet yılları boyunca, gençlik teşkilatı ve beden terbiyesi ve spor meselesi Kemalist siyasi elitlerin gözünde aynı madalyonun iki yüzü gibidir*”³⁰. Bu tarihten sonraki gençlik teşkilatı projeleriyle ilgili çalışmaların ve incelemelerin bu büro tarafından yapılmış olması dikkat çekmektedir.

Bu bağlamda atılan adımların başlangıcını ise Alman sporunun önde gelen ismi Carl Diem’in CHP Parti Sekreteri Recep Peker tarafından, gençlik organizasyonu, beden terbiyesi ve spor konularının ıslahı projesi hazırlamak amacıyla Türkiye’ye davet edilmesi oluşturmaktadır³¹. 1933 yılının Eylül ve Ekim aylarında Türkiye’de bahsi edilen konular üzerinde çalışan Carl Diem, bu incelemelerinin ardından on yedi ana başlıktan oluşan detaylı bir rapor hazırladı. Bu rapora karşılık Carl Diem’e beş bin mark ücret ödendi³².

Bu raporun yanı sıra, gerek konsolosluk ve elçilik gibi resmi kanallar ve gerekse parti mensubu bazı isimlerin görevlendirilmesi suretiyle Avrupa’nın farklı ülkelerindeki gençlik organizasyonları tetkik edilerek bu konuda elde edilen bilgiler bir rapor halinde partinin “spor ve gençlik” bürosuna teslim edildi³³. İktidar partisi CHP’nin bu türden çalışmaları yürüttüğü tarihlerde dönemin aydınlarından bazıları Avrupa’daki örneklerden hareketle Türkiye’de de gençlik teşkilatı oluşturulması gerektiği yönünde görüş belirtmişlerdir³⁴. Aşağıda, partiye sunulan gençlik teşkilatı raporları ve bu raporların içeriği hakkında bilgi verilmektedir.

a. Carl Diem’in “Gazi Gençlik Derneği”

Alman spor adamı Dr. Carl Diem’in hazırlamış olduğu rapor, burada ele alacağımız raporlar içerisinde hem içerik hem de kapsam itibarıyla diğerlerinden

³⁰ Yigit Akın, “*Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*” *Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2004, s. 150.

³¹ Erol Akcan-Recep Murat Geçikli, *Cumhuriyet Dönemi Tür Spor Tarihinde Carl Diem ve Raporu*, Salımsöğüt Yayınları, Erzurum 2016, s. 15.

³² *a.g.e.*, s. 35-78.

³³ *B.C.A.*, 490.01.1106.40.1/14; *B.C.A.*, 490.01.1106.40.2/137; Yasemin Doğaner’in bu dönemde hazırlatılan bu raporlardan hareketle yaptığı iki çalışma için bkz. Yasemin Doğaner, “İki Savaş Arası Dönemde Avrupa’da Gençlerin ve Kadınların Siyasi Terbiyesi ve Teşkilatlanmaları: Avusturya Örneği”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, (Ağustos 2012) s. 45-50; Yasemin Doğaner, “İki Savaş Arası Dönemde Balkanlarda Gençlik Teşkilatları-Macaristan ve Yugoslavya Örneği-“, *VII. Uluslararası Atatürk Kongresi*(17-22 Kasım 2011 Üsküp-Manastır-Makedonya), C.II, ATAM, Ankara 2015, s. 1427-1437.

³⁴ Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, “Genç Nesil Meselesi”, *Kadro*, S. 4 (Nisan 1932) s. 5-8; Selim Sırrı, “İtalya’da Halk ve Gençlik Teşkilatı”, *Ülkü*, S. 3, (Nisan 1933) s. 241-243; Hıfzı Oğuz, “Gençlik ve Demagoji”, *Çığır*, nr. 17 (Ağustos 1934); Bahadır Ragıp, “Gençlik Teşkilatı”, *Çığır*, nr. 18 (Eylül 1934); Kazım Nami, “Disiplinli Gençlik”, *Çığır*, S. 9, s. 172-173.

farklıdır. Spor ve gençlik alanının organizasyonu için Türkiye'ye getirilen Diem'in raporu, sadece gençlik teşkilatı değil, beden eğitimi ve spor yönetimini de kapsayan bir özelliğe sahiptir. Türk halkının beden eğitimi "içiçe geçmiş kapalı bir sistemle" yerine getirmeyi amaçlayan Diem, bu sistem içerisinde okul öncesinden başlayarak okul, gençlik derneği, spor kulüpleri ve kültür derneklerinde beden eğitimi alınmasını hedeflemiştir³⁵. Diem raporunda, devletin, bütün spor alanlarını, başında bakanlık düzeyinde Spor Başkanı'nın bulunduğu Spor Müdürlüğü Kurumu eliyle yönetmesini öngörmüştür³⁶. Burada, Diem'in sadece gençlik teşkilatı konusundaki düşünceleri ele alınacaktır.

Diem, 10-18 yaşları arasındaki kız ve erkek Türk gençlerini "Gazi Gençlik Derneği" adını verdiği birlik çatısı altında toplamayı amaçlamıştır. Bu yaş grubu arasındaki gençler, 10-14, 15-16, ve 17-18 olmak üzere üç kategoriye ayrılmaktadır. Her birlik 100 öğrenciden oluşmakta ve birliğin kurulması için Halk Partisi'nin görevlisi yetkilendirilmektedir. Birlikler kurulduktan sonra Halkevleri'ne devredilmektedir. Birliklerin ilk başkanları Halk Partisi'nin görevlileri tarafından tavsiye edilmekte ve Gençlik Başkanları tarafından atanmaktadır. Bu ilk başkanların görevleri Gençlik Başkanları'nın atadıkları özel eğitim almış gençlik müdürleri atanıncaya kadar devam etmektedir. Gazi Gençlik Derneği'nin en üst yöneticisi Spor Müdürlüğü'ne bağlı olarak çalışan Gençlik Başkanı'dır. Gençlik derneklerine bir yılın sonunda flama verme yetkisi Gençlik Başkanı'nın yetkisindeydi. Derneğe bağlı her genç bu flama önünde yükümlülüğünü yerine getirecekti. Kusurlu davranışlar gösterilmesi durumunda ise flama alınarak dernek feshedilecekti. Derneklerin, cinsiyete göre belirlenmiş kendilerine özel uniformaları, rütbe ve işaretleri olacaktı. Kıyafetlerle ilgili masraflar gençler ve velileri tarafından karşılanacak, yoksul gençlere belediyeler yardım elini uzatacağı³⁷.

Gazi Gençlik Derneği'ne üyelik ücretsizdi. Ancak seçimlik dersler için Gençlik Başkanı'nın izniyle ücret alınabilirdi. Derneklerin programı okullarla dengeli ve okulları tamamlayacak şekilde olacaktı. Derneklerin programlarında, koşu, atlama, gülle atma, jimnastik, yüzme, atıcılık, düzen ve arazi etkinlikleri, yürüyüş etkinlikleri, yıllık kamp, kır gezileri, yurtseverlik ve temizlik bilgisi dersleri yer alacaktı. Bunların dışında dernekler seçimlik dersler alabilecekti. Dernekteki faaliyetler, okula devam zorunluluğu bulunan üyeler için beden eğitimi dersleri yerine

³⁵ Akcan-Geçikli, *a.g.e.*, s. 18-19.

³⁶ *a.g.e.*, s. 35.

³⁷ *a.g.e.*, s. 54.

geçebilecekti. Derneklerde sıkı disiplin olmakla birlikte okuldaki zorunluluklara benzer uygulamalardan kaçınılacaktı. Erkek ve kız öğrenciler derneklerde kendilerini özgür hissedecekti³⁸.

Gazi Gençlik Derneği'ne mensup gençler, 10-16 yaşları arasında ön askerlik eğitimi, 17-18 yaşları arasında ise askeri eğitim alacaklardı. Daha üst sınıf öğrenciler ise okulda bilimsel askeri derslere tabi tutulacaktı. Bu çalışmalar haftada iki kez uygulanacak ve bedensel, askeri ve zihinsel eğitimin tamamı için mümkün olduğunca erken ders kitabı çıkarılacaktı. Gençlik başkanları için ise zihinsel materyal takip eden aylarda başkanlık gazetesi veya bülteni aracılığıyla sağlanacaktı³⁹.

b. Nüzhet Haşim Sinanoğlu'nun “Türkiye Gençlik Teşkilatı”

Nüzhet Haşim Sinanoğlu, İtalya'da başkonsolos olarak görev yaptığı yıllarda, faşizm ve devlet anlayışı üzerine yaptığı “uzun tetkikleri” ni, önce makaleler halinde Hakimiyet-i Milliye gazetesinde, sonrasında ise bu yazıları derleyerek bir kitap halinde yayınlamıştır⁴⁰. Bu incelemelerinden sonra Türkiye'de kurulması düşünülen gençlik teşkilatıyla ilgili düşüncelerini bir rapor halinde CHP'nin “spor ve gençlik” bürosuna takdim etmiştir⁴¹.

Raporun başlangıç kısmında Sinanoğlu, Türkiye'de kurulması düşünülen gençlik teşkilatıyla ilgili fikirlerini ifade etmeden önce, dünyanın geldiği noktaya ilişkin bazı tespitler yapmaktadır. Ona göre, Cihan Harbi ve sonrasında yaşanan ekonomik bunalım ile birlikte bireyci fikirler değerini yitirmiş, bu iki bunalımın etkisinden milli varlığını korumak isteyen toplumlar, başta gençler olmak üzere “fertlerini, milli menfaatin yüksek icapları etrafında kadrolandırmak” ihtiyacını duymuşlardır⁴². Sinanoğlu, bu genel sebebin yanı sıra Türkiye'yi “çok köklü bir gençlik teşkilatı” kurmaya zorlayan bir diğer sebebin “yaşanan inkılap süreci” olduğu düşüncesindedir. İnkılap sürecinin bir “rejim” değişikliğinden öte anlam ifade ettiğini belirten Sinanoğlu, “hem genç kuşağı eskilerin tesirinden kurtarmak hem de onlara yeni hayatın icaplarını çabuk aşlamak için” gençlik teşkilatına ihtiyaç olduğunu ifade eder. Bu teşkilatı yaparken başka memleketlerdeki teşkilatı tetkik ve bunlardan istifade etmenin faydasına inanan Sinanoğlu, bize en iyi örnek

³⁸ *a.g.e.*, s. 55

³⁹ *a.g.e.*, s. 56

⁴⁰ Bkz. Nüzhet Haşim Sinanoğlu, *Faşizm ve Onun Devlet Sistemi*, İstanbul 1933.

⁴¹ Raporun üst kısmına siyah mürekkepli bir kalemle, “Nüzhet Haşim Bey'in Raporu, İtalyan Konsolosu”, yan tarafına ise “okudum, çok enteresan. 2/04/1934 H. Rahmi” notu düşülmüştür. Bkz. *B.C.A.* 490.01.1106.40.1.

⁴² *B.C.A.* 490.01.1106.40.1/1.

olarak İtalyan gençlik teşkilatını tavsiye etmektedir.

Ona göre İtalyan gençlik teşkilatı dayandığı esaslar ve kadrolama tekniği itibariyle mükemmeldir. İtalyan gençliğinin bu mükemmel teşkilat içerisinde beklenen disiplini kazanamamasını, "başboşluk ve bir politikacılık" manzarası sergilemesini teşkilatın kusuru olarak görmemelidir. Bunu, İtalyanların gevşek karakterli, disiplinsiz ve gösterişi seven bir millet olmasına ve gençlik teşkilatının partililiğinin bir mahsulü olmasına yormalıdır. İtalyan gençlik teşkilatının prensipleri, metodu ve kadrosu Türkiye'de kısa sürede başarı sağlayacaktır. Çünkü İtalyanlardan farklı iki yönümüz vardır. Birincisi, disiplin, Türklüğün bariz bir vasfıdır. Kadro, bizim için "ana kucağı kadar alışkın olduğumuz" bir şeydir. İkincisi ise, bizim gençlik teşkilatımız partinin bir mahsulü olmayacaktır. Çünkü Cumhuriyet Halk Fırkası, basit manada bir siyasi fırka değildir.

"CHF, bir ihtilal yapan ve bir inkılabı yürüten milli kudretin idare ve teşkilat mekanizmasıdır. CHF, vatanda her şeydir. Milli varlık ifadesi içinde manasını bulan her şey onun içindedir. Dışında kalanlar, milli varlık ifadesi içinde manaları artık kaybolmuş olanlardır. Fert veya müessese, CHF kadrolarının dışında kalmış olan her şey fırkaya muhalif değil, vatana düşmandır. Bu sebeptendir ki bizim gençlik teşkilatımız CHF tarafından yapılmakla bir fırka teşkilatı manasını almış olmaz⁴³."

Sinanoglu, raporunun bundan sonraki kısmında, İtalyan gençlik teşkilatının "nerelerinden ne suretle" yararlanabileceğimizi belirli yaş kategorilerinden hareketle ortaya koyar. Doğumdan itibaren yedi yaşına kadar olan çocuklar gençlik teşkilatının "hazırlık teşkilatı"nı oluşturmalıdır. Hazırlık teşkilatı ise kendi içinde Çocuk Koruma Seksiyon (0-4 yaş) ve Çocuk Yuvaları (4-7) olarak ikiye ayrılmalıdır.

Sinanoglu'nun teşkilatın hazırlık ayağı olarak gördüğü 0-7 yaş arasındaki çocukları içine alan kısmıyla ilgili ilginç tespitleri vardır. Ona göre Türkiye Gençlik Teşkilatı'nın yeni kuşakla daha doğumdan başlayarak alakadar olması lazımdır. Doğum ve yeni doğmuş çocuğun bakımı "milli meseledir." Devletin bu işin üstesinden tek başına gelmesi mümkün değildir. Himaye-i Etfal, ismini değiştirmekten başlanarak yeniden organize edilmeli ve gençlik teşkilatının bünyesine alınmalıdır. Dört ila yedi yaşları arasındaki çocukların terbiyesi yalnızca aile ocağına bırakılmamalıdır. Çünkü "bizde aile terbiyesi çocuğu yeni hayatın icaplarına göre

⁴³ B.C.A. 490.01.1106.40.1/3.

yetiştirmekten henüz çok uzaktır.” Bundan dolayı çocukları okula başlayıncaya kadar çocuk yuvalarında, çocuk eğlence yurtlarında teşkilatın terbiye çerçevesi içinde hazırlamak bir gerekliliktir. “Doğu’da Kürt, Karadeniz’in doğu yahlarında (Kemerburunu- Batum arası) Laz, şurada burada çok kör bir idarenin eseri olarak toplu yerleştirilmiş olan Çerkez ve saire kalabalıkları içinde çocuğu Türkleştirmek gibi mühim bir vazifemiz vardır⁴⁴.” Çocuklar, okul çağından önce, çocuk yuvalarında Türk kadın terbiyecilerinin elinde bulundurulmalıdır. İtalyanlar, doğu-kuzey hudutlarında Yugoslavya ile bitişik olmalarına rağmen, 600 bin Slavın İtalyanlaşması gibi çok güç bir işte bile bu tarzı tek çare olarak kullanmaktadırlar⁴⁵.

Sinanoğlu, Türkiye Gençlik Teşkilatı’nın ana gövdesini 1. kademe (7-12 yaş), 2. kademe (12-17) ve 3. kademe (17-20) oluşturur. Bu yaş gruplarında bulunan gençlerin örgün eğitim kapsamında olmasından dolayı teşkilatın bünyesine kazandırılması daha kolaydır. Ancak, okul dışında kalan gençler de teşkilata kazandırılmalıdır. Teşkilatın üçüncü kademesini oluşturan üniversite gençliği kendi içinde teşkilatlanmalıdır. Üniversite öğreniminin dışında kalan gençlerden ise askerlik çağına girmemiş olanlar teşkilata dahil edilmelidir. Gençleri teşkilatın bünyesine alırken cinsiyet ayrımı yapılmamalıdır. Ancak, kadının erkekleşmesine, erkeğin kadınlaşmasına da çalışılmamalıdır. “Gençlik teşkilatı dişileri kadrolandırırken asıl modern kadını, yani kocasını ve evini sevmesini bilen, çocuk doğurmasını seven ve çocuk yetiştirmekte toplanmış o biricik ve çok büyük vazifesini anlayan ve hakka ile yapan kadını yetiştirmek gayesini güdecektir⁴⁶.”

Sinanoğlu, Türkiye Gençlik Teşkilatı’nın 0-7 yaş grubunu kapsayan hazırlık aşamasında karma, sonraki aşamalarında ise her iki cinsiyet için ayrı bir teşkilatlanma öngörmektedir. Raporun bundan sonraki kısmı kurulacak gençlik teşkilatının taşınması gereken genel prensipleri ihtiva etmektedir. Gençlik teşkilatı, gençliğin “fiziki ve moral” bakımından yetiştirilmesi için uğraşan tek teşkilat olmalı ve bugüne kadar bu konuda faaliyet yürüten oluşumlar bu teşkilatın bünyesine alınmalıdır. Gençlik teşkilatının ülke gençliğinin yetiştirilmesinde tek yetkili organ olarak planlanmasının sebebi ise, gençliğin terbiyesinin “inkılap” a ve onun temsilcisi olan CHP’ye ait olmasıdır. CHP’nin dışında aynı programa sahip olan bir başka teşkilatın varlığına izin verilmesinin bir anlamı yoktur. Zaten Türkiye’de iki farklı organın ihtiyaçlarını karşılayacak yetişmiş eleman da bulunmamaktadır⁴⁷.

⁴⁴ B.C.A. 490.01.1106.40.1/4

⁴⁵ B.C.A. 490.01.1106.40.1/5.

⁴⁶ B.C.A. 490.01.1106.40.1/7.

⁴⁷ B.C.A. 490.01.1106.40.1/1.

Gençlik teşkilatının prensiplerinden bir diğeri “askeri disiplin” dir. Gençlik, askerce yetiştirilmeli, “milli menfaatleri konusunda, kendi menfaatlerinden feragat etmiş bir gençlik” vücuda getirilmelidir. Teşkilat askeri bir teşkilat olması dolayısıyla, kullanılan terimler ve adlar Türk askeri teşkilatında kullanılan adlar olmalıdır. Teşkilatın kendine mahsus bir üniforması olmalı ve bu üniformalar teşkilatın kadrolarına göre değişiklik göstermelidir. Teşkilatın birimlerini birbirine bağlama noktasında “harç” görevi yapacak olan selam vesair gibi tarz ve işaretler olmalıdır⁴⁸.

Gençlik teşkilatının bir diğers prensibi “moral terbiye” olmalı ve bu terbiyede “Türklüğün emsalsiz büyük tarihinin bütün gururuna, bütün kahramanlık anelerine” dayanmalıdır. Türklüğü “istismar edilen şarklı” durumundan kurtararak, “istismar eden garplı” bir millet haline getirmelidir. Türklüğe, moral terbiyesi noktasında zararı dokunan bütün yabancı unsurlar ve “enternasyonalci” duygu ve düşünceler, gençliğin mutlak suretinde dışında tutulmalıdır⁴⁹.

Gençlik teşkilatının merkez kumanda heyeti, mutlaka asker olmalıdır. Teşkilat birimlerinin kumandanları ve bütün talim ve terbiye heyetinin mümkün olduğu kadar ordudan olması ve Milli Mücadele’de muharebeye girmiş olanlardan teşkil edilmesi lazımdır. Bunun yanı sıra kumanda heyetinde, karakter bakımından sağlamlık, geçmişte “nasyonalist prensiplere” aykırı hiçbir politik cereyana karışmamış olmak, mutlak surette “cumhuriyetçi ve nasyonalist olmak” gibi vasıflar aranmalıdır⁵⁰.

Sinanoğlu’nun gençlik teşkilatını “askeri kadrolar” a emanet etmek istemesinin sebebi “Türk İnkılabının Türkiye’ye getirdiği yeni hayata en çok ve en hazırlanmış olarak intibak eden” zümresinin bunlar olmasıdır. Askeri kadroların yetmediği durumlarda Milli Mücadeleye katılmış öğretmenlerden istifade etme yoluna gidilebilir. Bu öğretmenlerin yetiştirilmesi için İtalyan gençlik teşkilatının bu amaçla açılmış akademi kısmına öğretmen gönderilmelidir⁵¹.

Gençlik teşkilatının bünyesinde talim ve terbiyecilerden başka sağlık ve sağlamlık bakımından özel şartlar istemeyen işlerinde kullanılmak üzere “muharebe sakatları” istihdam edilebilir. Bu takdirde, vücutlarının bir parçasını milletin

⁴⁸ B.C.A. 490.01.1106.40.1/10

⁴⁹ B.C.A. 490.01.1106.40.1/11

⁵⁰ B.C.A. 490.01.1106.40.1/11.

⁵¹ B.C.A. 490.01.1106.40.1/12.

yüksek menfaatleri uğrunda kaybeden insanları gören gençler, “moral terbiyesi” bakımından takviye edilecektir⁵².

Teşkilatın akademisinin oluşturulması için Roma’ya öğrenci gönderilmeli, daha sonraki süreçte ise teşkilatın kendi akademisi oluşturulmalıdır. Teşkilatın idaresi ve programları noktasında İtalyan gençlik teşkilatından yararlanılmalıdır. “Enternasyonalizm, hangi şekli ve hangi tecellileri ile kendini gösterirse göstere, bizim için mutlak surette zararlıdır.” Bunun bir uzantısı olan “gençlik hilal-i ahmer” teşkilatı kaldırılmalı ve bu teşkilat için Hilal-i Ahmer bütçesinde ayrılan ödenek kurulacak gençlik teşkilatına devredilmelidir. Asırlarca kendinden uzaklaşarak boş enternasyonal “İslamlık davası” uğrunda kan döktüren, enerjisini heba eden milletimizin kendine dönmesi ve yalnız Türklük için yaşaması lazımdır⁵³. Sinanoğlu’nun, faşist İtalya’nın gençlik teşkilatından ilham alarak ortaya koyduğu gençlik teşkilatının çerçevesini bu prensipler oluşturmaktadır.

c. Hasan Cemil Çambel’in “Türk Milli Gençlik Birliği”

Daha önce değinildiği üzere Hasan Cemil Çambel, “spor ve gençlik” bürosunun başına getirilen ilk isimdi. Bu göreve getirildikten sonra Avrupa’daki gençlik teşkilatlarını inceleyerek kurulması tasarlanan gençlik teşkilatıyla ilgili düşüncelerini bir rapor halinde büroya sunmuştur.

Raporun “gayeler” kısmında, “Türk vatanının 8 yaşından 20 yaşına kadar oğullarını ve kızlarını mütecanis gruplarla sinesinde toplayan büyük milli bir gençlik teşkilatı” oluşturmaktaki amaçlar üzerinde durulur. Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Cumhuriyet’i gençliğe emanet ettiğine atf yapılarak, inkılabın ideolojisinin genç nesillere kazandırılmasında bir gençlik teşkilatına ihtiyaç duyulduğu üzerinde durulur. Oluşturulacak gençlik teşkilatından beklenen “vatani ve askeri” maksatlar üç madde halinde ortaya konmaktadır. Buna göre, Türk gençliği, gençlik teşkilatı sayesinde vatan, cumhuriyet ve inkılabı koruma ve kollama noktasında milli bir birlik halinde toplanacak ve dünyada Türk menfaatlerini müdafaa edecek şekilde yetiştirilecekti. Gençlik, askerlik çağı olan yirmi yaşından önce askerlik vazifesine ve vatan müdafaasına hazırlanacak ve bu sayede memleket, ağır bir masrafa girmeksizin askeri terbiye almış vatandaşlara sahip olacaktır. “Kalpleri vatan, cumhuriyet, Türklük, kahramanlık, fedakârlık, sevgi, vefa ve ahlak duyguları ile dolu, seciyeli, feragatli, kültürlü ve inkılapçı şahsiyetler ve bu

⁵² B.C.A. 490.01.1106.40.1/13.

⁵³ B.C.A. 490.01.1106.40.1/14.

şahsiyetlerden mürekkep mütesanit bir Türk gençliği camiası yaratmak" gençlik teşkilatı sayesinde olacaktı⁵⁴.

Raporda gençliğe kazandırılacak "Ruhi ve Harsi" beklentiler ise, "fikri ve ruhi amilleri beslemek", "gençlikte kudret ve mesuliyet şuurunu uyandırmak", Cumhuriyet Hükümeti'nin kültür politikasına "Türk gençliğinden yardımcı bir unsur yaratmak", "Türk gençliğini yaşadığı vatani, Türklüğü ve halkı anlayacak şekilde yetiştirmek", kurulacak kamplar sayesinde "gençlikte tabiat sevgisini, sağlıklı ve zinde yaşama tarzını uyandırmak", "mekteplerde verilen milli terbiyeyi ikmal etmek, Türk gençliğini mazisine ve istikbaline layık bir şekilde yetiştirmek" olarak sıralanıyordu⁵⁵.

Gençlik teşkilatından "bedeni terbiye" noktasında çok şeyler bekleniyordu. Bu beklentiler raporda şu cümlelerle ifade edilmektedir:

"Jımnastik, spor ve bütün beden hareketleri Türk ferdinin ve Türk halkının beden, ruhen ve ahlaken kuvvetlenmesinde, Türk kütlesinin kendi irki vasıflarını besleyerek inkişaf etmesinde, milletin müdafaa kuvvetinin artmasında, Türk milli şuurunun ve Türk beraberlik ve birlik şuurunun canlanmasında, vatani heyecanların ve milli ruh hayatının uyanmasında müessir bir vasıttır. Milli terbiyenin mahrumiyet kabul etmeyen asli bir rüknüdür⁵⁶."

Çambel'e göre böylesine büyük amaçları ve beklentileri olan gençlik teşkilatı, devlet ve milletin bütün kuvvetlerinin birlikte çalışmasıyla meydana gelebilirdi. Gençlik teşkilatının "hami reisi" Cumhurbaşkanı, "fahri reisler" i Başvekil, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisi ve Maarif vekili olacaktı. Teşkilatın merkez idare heyeti, CHP'nin merkez idare heyetine bağlıydı. Merkez idare heyetinin başkanını, umumi katibini, ve diğer görevleri yapacak şube çalışanlarını CHP Riyaset Divanı seçecekti. Gençlik Teşkilatı'nın bünyesinde 8 ila 20 yaşları arasındaki gençler bulunacaktı. Bu yaş grubu arasındaki gençler ise yaş gruplarına göre "Cumhuriyet yavruları" (8-14), Cumhuriyet Öncüleri (14-18 yaş), Cumhuriyet bekçileri (18-20) olarak kategoriye ayrılmıştı. Gençlerin, teşkilata katılımında gönüllülük esas olacaktı. Kızlar, üniversiteliler, amale, esnaf için ayrı gruplar oluşturulacaktı. Gençlik Teşkilatı'nın vilayet, kaza ve nahiye örgütlenmesi olacak ve kademelerinin teşkilat-

⁵⁴ B.C.A. 490.01.1106.40.2/18.

⁵⁵ B.C.A. 490.01.1106.40.2/19.

⁵⁶ B.C.A. 490.01.1106.40.2/20

lanmasında ordu teşkilatına benzer bir şekil tercih edilecekti. Kademe kumandanları muvazzaf ve ihtiyat zabitlerinden ve muallimlerden seçilecekti⁵⁷.

Gençlik teşkilatının üyeleri, verecekleri ücrete göre, “hami üye”, “daimi üye” ve “geçici üye” olarak sınıflandırılacaktı. Halkın vereceği yardımlar kabul edilebilirdi. Maddi veya manevi büyük hizmetlerde bulunan kişilere belge ve madalya takdimi yapılacaktı. Merkez idare heyeti, gençliğin yetişmesine hizmet eden cemiyetleri, resmi müesseseleri ve ideal sahibi şahısları fahri üyeliğe almaya itina gösterecekti. Gençlik teşkilatını ve mevcut müesseseleri ahenkli bir şekilde idare edecekti. Gençlik Teşkilatı idare heyeti, gerek kendi yayınlarını ve gerekse ulusal yayınları kullanmak suretiyle, talimler, yürüyüşler, oyunlar, kongreler ve gençlik bayramları düzenleyebilecek ve bu şekilde kamuoyunu etkileyecek ve harekete geçirebilecekti. Türkiye’nin ismini yüceltecek atletleri, denizci ve tayyareleri yetiştirmek için gerekli tedbirleri Gençlik Teşkilatı alacaktı. Türk gençlerinin çalışabilecekleri ve eğlenebilecekleri mekânlar ihdas edecekti. Gençlik Teşkilatı, dispanserler, hastaneler açarak gençleri muayene ettirmek, yarışmalarda ödül ve derece alan gençleri Avrupa’ya göndermek şeklinde himaye edilecekti⁵⁸.

Çambel’in raporunda, gençlik teşkilatının gelir kaynakları olarak, devlet yardımı, belediyelerin yardımı, CHP’nin yardımı, fahri üye yardımı, müessese-lerden gelecek yardım, etkinliklerden gelecek yardım ve Türk Ocakları binaları öngörülmüştü. Gençlik teşkilatının uygulamaya konulmasında Çambel, kademeli bir geçişin uygun olacağını düşünüyordu. CHP’nin parti teşkilatının bulunduğu merkezlerden başlayarak kademeli olarak teşkilatın taşraya yayılabileceğini ya da İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük illerden başlamak suretiyle pilot merkezler seçilebileceğini tavsiye ediyordu.

d. Kazım Özalp’in “Türk Kemal Gençliği”

Daha önce değinildiği üzere Kazım Özalp, CHF’nin “spor ve gençlik” bürosunun başına getirilen isimlerden birisiydi. Carl Diem’in Türkiye’de bulunduğu 1933 yılı güz aylarında bahsi edilen büronun başında bulunuyordu. Türkiye’de kurulması düşünülen gençlik teşkilatıyla ilgili fikirlerini de bu tarihlerde ortaya koymuştur⁵⁹. Kazım Paşa, ilk olarak Birinci Dünya Harbi’nden sonra gençlik teşkilatı ve spor cemiyetlerinin başta Avrupa olmak üzere dünya genelinde yaygın-

⁵⁷ B.C.A., 490.01.1106.40.2/21

⁵⁸ B.C.A., 490.01.1106.40.2/23.

⁵⁹ “Gençlik Teşkilatı” başlıklı raporun üzerinde Kazım Paşa ve 3 Eylül 1933 tarihi yer almaktadır. Bkz. B.C.A., 490.01.1107.42.1./1.

laşması ve önem kazanmasına işaret etmektedir. Ona göre, bu yaygınlaşmada, savaş sonrasında rejim değiştiren başta Almanya ve Rusya gibi memleketlerin, yeni rejimin ideolojisini genç nesillere aktarmak istemeleri etkili olmuştur. Özalp'e göre, bizim durumumuz bu tablodan ayrı tutulamazdı. Türkiye'nin yaşadığı inkılap sürecini kastederek şöyle demektedir: "Bu yürüyüş o kadar uzun devam etmeli ki Türk yavrusu Kemalist yapılmak için değil fakat artık Kemalist olarak ana rahmine düşmelidir⁶⁰."

Alman Carl Diem'in sporun ve gençliğin organizasyonu için Türkiye'de bulunduğu tarihlerde kaleme alınan raporda, "Bir milletin gençliğindeki organizasyonu başka bir milletin profesörü, doktoru, tespit edemez" diyen Özalp, ordumuzu ıslah için gönderilen Almanların bir Türk askerinin neler yapabileceğini ancak savaşta öğrendiklerini ve daha neler yapabileceğini anlamadan ayrıldıklarını hatırlatmaktadır. Benzer bir eleştiriyi Çanakkale önlerine gelen İngilizlere yapmaktadır. Ona göre yabancı uzmanların teknik yardımlarından faydalanmalı ancak "Türk gencinin ruhundan ne isteneceği" bize bırakılmalıdır⁶¹. Öyle anlaşılmaktadır ki Özalp, bu meselelerin bütünüyle yabancı uzmanlara bırakılmasından rahatsızdır.

Özalp'in "Türk Kemal Gençliği" adını verdiği teşkilatın genel merkezi Ankara'dır. Reis-i Umumi ve Başkumandanı Gazi Hazretleridir. Fırka, "amil, nazım ve kontrolcü" mevkiindedir. Teşkilat vilayet, kaza ve köylerde sırasıyla Kemal Birliği, Kemal Derneği, Kemal Ocağı şeklinde örgütlenecektir. Müstakil bina bulunmadığı takdirde, parti, halkevi ve mektep binaları kullanılabilir. Fırka'ya bağlı olan İdman Cemiyetleri İttifakı, ıslah edilerek gençlik teşkilatına bağlanmalı, Halkevi'yle birlikte mevzuatı yeni teşkilatla uyumlu hale getirilmelidir. Köylerde ise meydana olan bir köy odası kafidir. Teşkilatın kademelendirilmesinde ordu teşkilatı örnek alınmalıdır. Kendi atlarıyla katılmak şartıyla teşkilatın bünyesinde atlı sınıf bulunabilir. Teşkilatın, bütçesi, üniforması, yemini, ödül vesaire gibi hususları mevzuatında ayrıntılı olarak belirtilir⁶².

"Türk Kemal Gençliği" teşkilatına, 8 ila 20 yaşları arasındaki bütün gençler katılabilir. Teşkilata katılmada gönüllülük esastır. 15 yaşına kadar olan gençlerin yetiştirilmesinden Maarif Vekaleti sorumludur. 15-18 yaşları arasındaki gençler "münhasıran askeri terbiye" vermek üzere Milli Müdafaa ve Genelkurmay Başkanlığı ile irtibatlandırılır. 18 yaşını birmiş gençlerle, mektepli olsun veya olmasın

⁶⁰ B.C.A., 490.01.1107.42.1./2

⁶¹ B.C.A., 490.01.1107.42.1./3

⁶² B.C.A., 490.01.1107.42.1./5-6.

“resen fırka” ilgilendir. Bu yaş grubundaki gençlerin eğitilmesi için muallimlere kurs verilmeli ve sonrasında mektep açılmalıdır. Mektep içerisindeki gençlerle, mektep dışındaki gençlerin talim ve terbiyesinde uyumu sağlayabilmek için Maarif Vekâletiyle, Fırka arasında koordinasyon sağlanmalıdır⁶³.

“Türk Kemal Gençliği” teşkilatındaki gençlere, “istiklalın ne olduğu öğretildikten sonra kendisine lazıme-i hayat olarak Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Layıklık ve İnkılapçılık mefhumlarını” aşlamak Türkiye ve Türklük için yeterli olacaktır⁶⁴. Ruhi ve inkılap terbiyesi için özel bir kitap yazılmalı ve bu kitabın ismi “Kemal Kitabı” olmalıdır. Askerlik talim ve terbiyesiyle ilgili materyaller Genelkurmay tarafından temin edilmeli, erkeklere askerliğe hazırlık eğitimi verilirken kızlar savaş sırasında ilk yardım dersleri almalıdır⁶⁵.

Bu rapordan yaklaşık iki ay sonra “Türk Kemal Gençliği” ismini taşıyacak olan gençlik teşkilatının “spor ve gençlik” bürosunda yasa taslağı çalışmalarının başlatıldığı belgelerden anlaşılmaktadır⁶⁶. Bu belgelerde oluşturulacak teşkilatla ilgili mevzuata havale edilen hususlara açıklık getirilmiştir.

e. Rahmi Apak’ın “Atatürk Gençleri”

Rahmi Apak da CHP’nin “spor ve gençlik” bürosunun başında bulunan isimlerden biridir. Türkiye’de gençliğin teşkilatlandırılması meselesiyle ilgili olarak 1937 tarihinde parti-devlet bütünleşmesinin gerçekleştiği bir dönemde düşüncelerini bir rapor halinde ortaya koymuştur⁶⁷.

Apak, raporuna, gençliğin Cihan Harbi öncesi ve sonrasında Almanya, İtalya, Bulgaristan, Macaristan, Sovyet Rusya’da hangi amaçlar doğrultusunda-devlet veya parti eliyle- teşkilatlandırılmak istendiği üzerinde durur. Bu ülkelerdeki gençlik teşkilatları hakkında bilgi verdikten sonra, bu teşkilatların iki amacı gerçekleştirmek için oluşturulduğu kanaatine varır. Bu amaçlardan birincisi, “millet” in askerliğe hazırlanması ve silahlanmış millet oluşturulmak; ikincisi ise, yeni rejimin yaygınlaştırılması ve genç nesillere kazandırılmak istenmesidir⁶⁸. Apak, birinci amaçla oluşturulan gençlik teşkilatına örnek olarak Bulgaristan’daki “Yunak” ları

⁶³ B.C.A., 490.01.1107.42.1./7-9.

⁶⁴ B.C.A., 490.01.1107.42.1./3

⁶⁵ B.C.A., 490.01.1107.42.1./4.

⁶⁶ B.C.A., 490.01.1107.42.1./22-35.

⁶⁷ B.C.A., 490.01.1107.43.1/144.; Rahmi Apak’ın bu raporu 1937 yılında gözden geçirerek ve çoğaltarak belli şahıslara takdim ettiği anlaşılmaktadır. Rahmi Apak, *Gençlik Teşkilatı Hakkında Rapor*, Ulus Basımevi, Ankara 1937.

⁶⁸ B.C.A., 490.01.1107.43.1/145

ve Macaristan'daki "Levente" leri örnek olarak verir. Birinci amacı da içine alacak şekilde daha çok ikinci amaçla oluşturulan gençlik teşkilatlarına örnek olarak ise İtalya, Almanya, ve Sovyet Rusya gibi rejim değiştiren memleketlerdeki gençlik teşkilatlarını örneklendirir⁶⁹. Bundan sonra bizde gençliğin bugüne kadar her iki amaç doğrultusunda yetiştirilmesi için bir teşkilat yapılmadığına atıf yapan Apak, gençliğin bu amaçlar doğrultusunda teşkilatlandırılmasına Türkiye'de ihtiyaç olup olmadığı yönündeki soruya olumlu yanıt vermektedir⁷⁰.

Beden terbiyesi ve sporun, yeni neslin sağlıklı, vatan müdafaasına hazır, ahlaklı ve manevi olarak sağlam yetişmesi açısından gerekli olduğunu savunur⁷¹. Türk gençliğinin, bugünkü durumuna temas eden Apak, gençliğin teşkilatlandırılmıyış olması nedeniyle büyük bir ahlaki çöküntüye sürüklenmekte olduğu, rejimin ve inkılabın prensiplerinin genç nesle kazandırılmadığı kanaatine varır. Bunları, tecrübelerinden hareketle raporunda örneklendirir⁷².

Raporun bundan sonraki bahsinde Apak, oluşturulması düşünülen gençlik teşkilatının hangi esaslar üzerine kurulması gerektiği konusundaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Ona göre, gençlik teşkilatının ismi "Atatürk Gençleri" olmalıdır. "Atatürk Gençleri" teşkilatı, partiye bağlanmalı ancak Milli Savunma, Genelkurmay gibi diğer bakanlıklardan destek alınmalıdır. Rejimi değiştirmek, inkılabı yürütmek gibi işler partinin omuzlarında olduğu için gençliği istediği gibi yetiştirmek de partinin hakkı ve yükümlülüğüdür⁷³.

Apak'a göre, "Atatürk Gençleri" teşkilatına başlangıçta 16-21 yaşları arasındaki gençler, cinsiyet ayrımına bakılmaksızın dahil edilmelidir. Teşkilatın memleket sathına yayılmasında ve yaş grubunun aşağıya çekilmesinde tedrici bir yöntem izlenmelidir. Gençlerin teşkilata dahil edilmesinde gönüllülük esası benimsenmeli ancak partinin bu konuda yoğun bir propaganda yapması gereklidir. "Kanuni olmayan bir zorlama" yöntemi takip edilmelidir. Teşkilatın, tektip bir kıyafeti olmalı

⁶⁹ B.C.A., 490.01.1107.43.1/146.

⁷⁰ B.C.A., 490.01.1107.43.1/147.

⁷¹ B.C.A., 490.01.1107.43.1/151-155.

⁷² Apak, 1934 yılında Ankara hapisanesinde gördüğü mahkûmların büyük çoğunluğunun 16-20 yaşları arasındaki sağlam yapılı gençlerden oluştuğunu, bunların cinayet, hırsızlık, eşkıyalık, kız kaçırmak ve tecavüz suçlarından mahkum olduklarını ifade etmektedir. Köylü gençlerinin ilgisizlikten bedenen ve ahlaken çöküntü içerisinde olduğunu, şehir gençlerinin ise egoizm, komünizm, anarşizm gibi akımların etkisinde kaldığını ifade etmektedir. Atatürk'ün "Gençliğe Hitabe" sine atıf yapan Apak, Hitler, Stalin ve Mussolini'den çok önce söylenen bu sözlerin Halkevi duvarlarında asılı kaldığından ve gençliğe benimsetilemediğinden yakını. Bkz. B.C.A., 490.01.1107.43.1/159.

⁷³ B.C.A., 490.01.1107.43.1/164.

ve gençlere şapka bedava verilmelidir. Gençler her hafta bir gün (Cumartesi öğleden sonra) üç saat müddetle yaşadıkları yere en yakın mevkide, her yıl on beş gün süreyle de uygun olan merkezlerde toplanarak askeri talim, müşterek sporlar, bayram, geçit merasimi yapılacak ve konferanslar verilecektir. Gençlik Teşkilatı'nın sonunda yapılacak imtihanda başarılı olacak olan gençlerin askerlik süreleri üç ay kısa tutulacaktır⁷⁴.

Apak, gençlik teşkilatının mali finansmanı üzerinde önemle durmaktadır. Bu noktada, gençlik teşkilatının gelir kaynağı olarak, kuruma girecek gençlerden alınacak ücret, yapılacak yardımları sıralar. Kamplarda ihtiyaç duyulacak silah, cep hane, çadır vesair ihtiyaçların karşılanmasını Milli Savunma Bakanlığı'na havale etmektedir. Apak, gençlik teşkilatının yürürlüğe konulmasından sonra askerlik süresindeki kısalmasından sağlanacak gelire işaret etmekle birlikte, teşkilatın bütçeye yılda 2-3 milyon liralık bir ek maliyet getireceğini öngörmektedir. Böyle olmakla beraber teşkilatın, bütçeye getireceği maliyetin uygulama safhasında ortaya çıkacağı kanaatindedir. Bunun görülebilmesi için teşkilatın başlangıçta birkaç vilayette pilot olarak uygulanması taraftarıdır⁷⁵.

Son olarak raporda, böyle bir gençlik teşkilatının bizim için gerekli olup olmadığı, ertelenip ertelenmeyeceği soruları üzerinde durulmaktadır. Apak'a göre, rejimin ve inkılabın yerleşmesi ve inkişafı için gençlik teşkilatı elzemdir. Cumhuriyet'ten bu yana yeni rejim taraftarı insanlar yetiştiğini ancak bunların sayısının "pek az" olduğunu, gençliğin mühim bir kısmının yaşayan eski zihniyetin elinde kaldığını düşünen Apak, buna mani olunması gerektiği kanaatindedir.

Gençlik teşkilatının kurulmasının taşra açısından ifade ettiği önemi, asker kökenli birisi olarak şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

"Türk köylüsünün hantal vücuduna çeviklik vermeyecek olursak, geçmişte olduğu gibi, gelecekte dahi Türk askerinin ancak müdafaa savaşı yapabilen, saldırma kuvveti az olan ve savaşlarda kendi düşmanlarından daha ziyade zayıf veren bir asker olduğu tevatür veya ananesini kitaplardan söylemeyiz⁷⁶."

Atatürk'ün çok erken bir tarihte söylediği "Gençliğe Hitabe" yi hatırlatan Apak, gençliği yetiştirme ödevinin partinin omuzlarında olduğunu düşünmektedir.

⁷⁴ B.C.A., 490.01.1107.43.1/166-174.

⁷⁵ B.C.A., 490.01.1107.43.1/175.

⁷⁶ B.C.A., 490.01.1107.43.1/184

3. Gençlik Teşkilatı Raporlarına Toplu Bir Bakış ve Siyasal İktidarın Uygulamaları

Yukarıda içerikleri hakkında bilgi verdiğimiz, gençlik teşkilatı ile ilgili raporlara toplu olarak bakıldığında şu noktalar dikkat çekmektedir: Bahsi edilen raporlardan Carl Diem'in raporu dışındaki, diğer dört rapor parti-devlet görevlilerince hazırlanmıştır. Bu raporları hazırlayan isimlerden -Carl Diem hariç- diğerlerinin beden eğitimi ve spor alanında ihtisası yoktur. Nüzhet Haşim Sinanoğlu diplomat, Hasan Cemil Çambel, Kazıp Özalp ve Rahmi Apak ise asker kökenli ve partili şahsiyetlerdir.

Ele aldığımız bu raporların tamamı, iktidar partisi CHP'nin gençliği bir teşkilat altında yetiştirme ve organize etme düşüncesinden doğmuştur. Nitekim, raporların hepsinde oluşturulacak olan gençlik teşkilatının CHP ile olan kuvvetli bağlarına dikkat çekilmiştir. Benzer şekilde gençlik teşkilatı tasarılarında Mustafa Kemal Atatürk'ün önemli bir yeri vardır. Kurucu önderin ismine, hazırlanan gençlik raporlarında bir şekilde yer verilmiştir. Oluşturulması düşünülen gençlik teşkilatları, yukardan aşağıya, otoriter ve disipline önem veren bir siyasi anlayışı yansıtmaktadır.

Gençlik teşkilatı raporlarının tamamında cinsiyet ayrımı gözetilmemiş, inkılabın ideolojisini genç nesle kazandırma, gençlere beden eğitimi verme ve askerliğe hazırlama açısından bu organizasyonlar bir araç olarak düşünülmüştür. Diem'in raporu istisna tutulursa diğer raporların tamamında dünyanın genel seyrine ve başka memleketlerdeki benzer örgütlenmelere temas edilmiştir. İnkılap yapan Türkiye'nin hedeflediği gençlik kitesini meydana getirmesi açısından bu tür organizasyonlara olan ihtiyaç vurgulanmıştır.

1930'lu yılların başlarından itibaren CHP'nin "spor ve gençlik" bürosu tarafından yaptırılan incelemeler ve oluşturulan bu türden raporlardan sonra iktidar partisi bu konularda her hangi bir teşebbüste bulundu mu? Türkiye'de gençliğin hükümet veya parti eliyle teşkilatlandırılmasına dönük bir uygulama söz konusu oldu mu? Bu sorulara aşağıda yanıt aramaya çalışacağız.

CHF'nin 1935'teki 4. Kongresine kadar spor ve gençlik konularında "hevesli tartışmalar"ın dışında ciddi bir adım atıldığı söylenemez⁷⁷. Parti Sekreteri Recep Peker'in 8 Mayıs 1935 tarihinde parti kurultayında yaptığı konuşmasında ve kurultay sonrasında hazırlanan parti programında gençliğin teşkilatlandırılmak

⁷⁷ Akın, *a.g.e.*, s. 148.

istendiğine dair söz ve ifadelerle karşılaşmak mümkündür⁷⁸. Hasan Rıza Soyak'ın anılarından öğreniyoruz ki Recep Peker'in Almanya ve İtalya gezisinden sonra oluşturduğu, içinde gençlik teşkilatı kurulmasını da içeren, otoriter bir devlet modeli planı Atatürk tarafından tasvip görmemiştir⁷⁹. Ancak Parti'nin 4. Kurultay'ından yaklaşık bir yıl sonra uzunca bir süredir Parti'yle organik bağı olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı, devlet-parti bütünleşmesinin bir sonucu olarak, Türk Spor Kurumu adını alarak devletleştirildi ve kurumun başına Emekli General Ali Hikmet Ayerdem atandı⁸⁰. Böylelikle ülkedeki spor politikaları, bir hükümet politikası haline getirildi. Parti'nin "spor ve gençlik" bürosunun başında bulunan Rahmi Apak, 1935 yılı içerisinde gençlik teşkilatını pilot olarak iki ilde uygulayabilmek için Kırklareli ve Balıkesir'de incelemelerde bulundu. Bu iki ildeki uygulama için devlet bütçesine yüz yirmi lira ödenek kondu. Bu ödenek sonraki yıllarda da verilmeyle devam etti. Ancak uygulamaya geçilemedi⁸¹.

Bu tarihten sonrasına bakıldığında hükümetin gençlik ve spor konusunda 1938 yılı içerisinde atmış olduğu iki önemli adımla karşılaşılır. Bunlardan ilki, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yapılan jimnastik şenliklerinin ilk defa Atatürk'ün Samsun'a çıktığı gün olan 19 Mayıs'a kaydırılması ve daha sonra bugününün 20 Haziran 1938 tarihli bir kararla Gençlik ve Spor Bayramı ilan edilmesi kararıdır⁸². İkincisi ise, 29 Haziran 1938 tarihinde TBMM'de kabul edilen ve 16 Temmuz 1938 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan Beden Terbiyesi Kanunu'dur⁸³. Kanun'un birinci maddesi uyarınca Başbakanlığa bağlı Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü kurularak başkanlığına Tümgeneral Cemil Tahir Taner atandı⁸⁴. Beden Terbiyesi Kanunu, mahalli spor ve gençlik kulüplerine dayanan kapsamlı bir gençlik teşkilatı kurma girişiminin siyasi ve hukuki altyapısını hazırladı. Kanun'un dördüncü maddesine göre gençlerin boş vakitlerinde gençlik grupları ya da kulüplerine girmeleri ve beden terbiyesi faaliyetlerine katılmaları zorunlu tutuldu. Kanun'un tatbik şeklini içeren nizamname 3 Nisan 1940 günü İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kabul edildi⁸⁵. Görüldüğü üzere II. Dünya Savaşı öncesinde siyasi

⁷⁸ Aliyar Demirci, "Tek Parti Döneminde Siyaset- Gençlik İlişkilerinde Bir Örnek: Gençlik Teşkilatı Tasarıları", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 58, S. 2, (Ankara 2003) s. 71.

⁷⁹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı kredi Yayınları, İstanbul 1973, s. 57-59.

⁸⁰ Akın, *a.g.e.*, s. 73.

⁸¹ *B.C.A.*, 490.01.1106.40.2

⁸² Özbay Güven, "19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı'nın Tarihsel Arka Planı Osmanlı'dan Cumhuriyete Gençlik ve Spor Bayramları", *Toplumsal Tarih*, C.11, S. 65 (Mayıs 1999) s. 33-38.

⁸³ "Beden Terbiyesi Kanunu", *Resmi Gazete*, 16 Temmuz 1938, (Kanun Numarası: 3530);

⁸⁴ Akın, *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁵ *a.g.e.*, s. 160.

iktidarın ele aldığımız raporlardan herhangi biri doğrultusunda gençlik teşkilatı kurmaya dönük bir uygulaması yoktur.

Akın'a göre, 1938 yılı yazında çıkarılan Beden Terbiyesi Kanunu, "hem Parti içindeki arayışın hem de savaşın yaklaşmasının doğal bir sonucu olarak görülmelidir"⁸⁶. Gençlere beden terbiyesi mükellefiyeti getirmesi yönüyle de Carl Diem'in hazırladığı rapordan etkilenilerek hazırlanmıştır⁸⁷. Bu düşüncelere katılmakla birlikte ilave etmeliyiz ki Diem'in raporunda öngördüğü beden eğitimi mükellefiyeti ile bahsi edilen kanunla getirilmeye çalışılan uygulama aynı şeyler değildir. Diem'in raporundaki mükellefiyetten kastedilen 8-18 yaşları arasındaki gençlerin okullar ve Gazi Gençlik Dernekleri'nde almaları gereken beden eğitimidir⁸⁸. 1930'lu yılların başlarından itibaren Parti içerisinde gençlik teşkilatı oluşturmaya dönük bir arayışın olduğu gerçeğini, incelediğimiz bu raporlar ortaya koymakla birlikte, siyasi iktidarın uygulamaları ile incelediğimiz gençlik teşkilatı raporları mukayese edildiğinde, atılan adımların raporlar doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkün değildir. Kanaatimizce, 1938 yılında çıkarılan kanunla getirilen düzenleme, bir gençlik teşkilatı oluşturmaya dönük adımdan daha ziyade yaklaşan savaşın doğurduğu birtakım kaygılarla gençliği, spor ve gençlik kulüpleri vasıtasıyla kontrol altında tutma ve yönlendirme çabasıdır. II. Dünya Savaşı'na giderken Türkiye'de spordan, spor yapan gençlerin varlığından bahsedilebilir ancak incelediğimiz raporlarda düşünüldüğü şekilde bir gençlik teşkilatının varlığından söz edilemez.

Sonuç

Türkiye'de gençliği, devlet ya da parti aracılığıyla teşkilatlandırma düşüncesi İttihat ve Terakki'nin tam olarak iktidara hakim olduğu yıllarda başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde devlet eliyle gençliği teşkilatlandırma düşüncesiyle uygulamaya geçirilen Osmanlı Genç Dernekleri, Avrupa'da başlayan savaş nedeniyle akamete uğramıştır. 1916 yılı Nisan ayı içerisinde Alman Genç Dernekleri'nden ilham alınarak oluşturulan Osmanlı Genç Dernekleri teşkilatı ise bir süreliğine uygulandıktan sonra savaşın bitmesiyle birlikte resmen olmasa da fiilen uygulamadan kaldırılmıştır. Mütareke'yle birlikte Osmanlı Genç Dernekleri'nin uygu-

⁸⁶ *a.g.e.*, s. 77.; Benzer bir yaklaşım için ayrıca bkz. Gül İnanc, "Bir Memleket Davası: Beden Terbiyesi", *Toplumsal Tarih*, C.3, S.14 (Şubat 1995) s. 59-63.

⁸⁷ *a.g.e.*, s. 79.

⁸⁸ Akcan-Geçikli, *a.g.e.*, s. 48-49; Yiğit Akın'ın bu sonuca varmasında Diem'in raporunun orijinal haline ulaşamaması etkili olsa gerekir. Bkz. Akın, *a.g.e.*, s. 71.

lamasına son verdiği İzcilik hareketi, başta İstanbul olmak üzere yerli ve yabancı okullarda yeniden canlanma göstermiştir.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra Ankara Hükümeti, gençliği teşkilatlandırmaya dönük girişimlere başlamıştır. Daha çok Genelkurmay'ın isteği ve çabasıyla başlayan bu girişimler, Cumhuriyet Hükümetleri tarafından sürüncemede bırakılmış uygulamaya konulmamıştır. Ülkenin bir devrim sürecini yaşadığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında Genelkurmay'ın gençlik teşkilatı konusunda Osmanlı Genç Dernekleri çizgisini devam ettirmek istediği, hükümetlerin ise gençlik teşkilatına olan ihtiyacı kabul etmekle birlikte bunun eskiyi devam ettirmek şeklinde olmayacağı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, siyasi ve toplumsal devrimlerin tamamlandığı 1928 yılı başlarında hükümet önce aldığı bir kararla gençlik teşkilatı benzeri faaliyetleri yürütme konusunda Maarif Nezareti'ni tek yetkili kurum haline getirirken diğer taraftan uzunca bir süredir bakanlıklar arasında tartışma konusu olan teşkilatı tasarısının isminde ve içeriğinde önemli değişikliklere giderek Osmanlı Genç Dernekleri tasarısını "Bozkurt Teşkilatı" haline dönüştürmüştür. Ancak, kimi zaman siyasi gelgitler, kimi zaman da mali gerekçelerle gençliğin teşkilatlandırılması ötelenirken, gençliğin teşkilatlandırılmasına dönük düşünceler gerek hükümet gerekse kamuoyunda artarak devam etmiştir.

1930'lu yılların ortalarında başlatılan çok partili rejime geçiş denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, Türkiye'nin yönetim anlayışıyla birlikte gençliği teşkilatlandırma düşüncesi de ayrı bir safhaya girmiştir. Başarısızlıkla sonuçlanan çok partili rejim denemesinin ardından siyasi iktidara hakim olan CHP, topluma nüfuz edebilme ve devrimin ideolojisini topluma kazandırma noktasında bir yandan Halkevleri'ni açarken diğer yandan gençliğin nasıl ve ne şekilde teşkilatlandırılması gerektiği konusunda parti bünyesinde yoğun bir faaliyete başlamıştır. Bu çerçevede, Parti'nin "Spor ve Gençlik" bürosu başta olmak üzere elçilik ve konsolosluklar aracılığıyla Avrupa'daki gençlik teşkilatları üzerine kapsamlı inceleme ve araştırmalar yapılmıştır. Bahsi edilen büronun başında bulunan görevliler, Türkiye'de oluşturulması düşünülen gençlik teşkilatının hangi esaslar üzerine kurulması gerektiği konusunda birbirinden farklı fikirler ortaya koymuştur. Bu raporlarda benzer ve ayrışan fikirlere rastlanmakla birlikte bir gençlik teşkilatına Türkiye'nin duyduğu ihtiyaç noktasında hepsi hemfikirdir. 1930 yılından önceki gençlik teşkilatı tasarılarında daha ziyade askeri amaçlar öne çıkarılırken, bu tarihten sonraki tasarılarında bu amaca ilave olarak bir de rejimin ve devrimin

ideolojisinin topluma yayılması ve genç neslin bedenlen ruhen ve zihnen yetiştirilmesi eklenmiştir.

Bütün bu incelemelere ve raporlara rağmen siyasi iktidar, 1938 ortalarına kadar gençliği teşkilatlandırma düşüncesini bir türlü "kuvveden fiile" çıkaramamıştır. 1938 yılında çıkarılan Beden Terbiyesi Kanunu ile her ne kadar gençliği teşkilatlandırmanın siyasi ve hukuki çerçevesi ortaya konulmuş olsa da uygulama safhası II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllara denk düşecektir. Balkan Savaşları'ndan sonra İttihat ve Terakki İktidarının gençliği teşkilatlandırma çabaları nasıl ki Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla yarım kalmış ve gençlik vatan müdafaasına hazırlıksız yakalanmış ise, iki savaş arasında uzunca bir süre olmasına rağmen, Cumhuriyet Hükümetleri gençliği teşkilatlandırma noktasında başarılı olamamış ve Türk gençliği II. Dünya Savaşı'na da hazırlıksız yakalanmıştır. Bu açıdan bakıldığında iki savaş arasındaki tek fark, son savaşta gençliğin farklı cephelerde savaşmak zorunda kalmamasıdır. Tersinden düşünülecek olursa, üzerinde durduğumuz raporlarda sıralanan gençliği teşkilatlandırma gayelerine, böyle bir teşkilatlanma meydana getirilemediği için ulaşamamıştır. 1938 gibi geç bir tarihte siyasi ve hukuki bir altyapıya kavuşturulan ve II. Dünya Savaşı yıllarında uygulamaya konulan Beden Terbiyesi Mükellefiyeti ise savaşın getirdiği birtakım kaygılarla girişilen ve seferberlik ortamında çok fazla uygulama imkanı bulamayan çaba ve gayretler olmaktan öteye geçememiştir.

Cumhuriyet Hükümetleri, böylesine önemli bir meseleyi niçin ve hangi sebeplere dayanarak uzun zaman sürüncemede bırakmıştır? Gençliğin teşkilatlandırılmamasında siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerden hangisi ya da hangileri etkili olmuştur? Bu sorulara farklı yönlerden yaklaşmak ve her soruyu ayrıca irdelemek mümkündür. Şu kadarını ifade etmeliyiz ki, gençliğin teşkilatlandırılmamasında sosyal ve ekonomik sebepler etkili olmakla birlikte esas etken, siyasi iktidarın meselenin üzerine ciddiyetle eğilmemesidir.

KAYNAKLAR

Arşiv

B.C.A (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

Tetkik Eserler, Anılar, Makaleler ve Bildiriler

- Akcan, Erol, İttihat ve Terakki *Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, TTK, Ankara 2015.
- Akcan, Erol - Geçikli, Recep, Murat, *Cumhuriyet Dönemi Tür Spor Tarihinde Carl Diem ve Raporu*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2016,
- Akın, Yiğit, “*Gürbüz ve Yavuz Eoatlar*” *Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2004.
- Eski, Mustafa, *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati*, ATAM, Ankara 1999.
- Sinanoglu, Nüşet Haşım, *Faşizm ve Onun Devlet Sistemi*, İstanbul 1933.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2005.
- Uzgören, Gökhan, *Türk İzçilik Tarihi*, Papatya Yayınları, İstanbul 2000.
- Karabekir, Kazım, *Çocuk Davamız -2*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı kredi Yayınları, İstanbul 1973.
- Balcıoğlu, Mustafa, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Gençliğin Savaşa Hazırlanması İle İlgili İki Belge İki Görüş”, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Nobel Yay., Ankara 2001, s. 211-220.
- _____, “Osmanlı Genç Derneklerinden İnkılap Gençleri Derneklerine”, *ATAM*, C. XV, S. 43, (Mart 1999) s. 142-152.
- Demirci, Aliyar, “Tek Parti Döneminde Siyaset- Gençlik İlişkilerinde Bir Örnek: Gençlik Teşkilatı Tasarıları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 58, S. 2, (Ankara 2003), s. 71-82.
- Doğaner, Yasemin, “İki Savaş Arası Dönemde Avrupa'da Gençlerin ve Kadınların Siyasi Terbiyesi ve Teşkilatlanmaları: Avusturya Örneği”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, (Ağustos 2012), s. 46-54
- _____, “İki Savaş Arası Dönemde Balkanlarda Gençlik Teşkilatları-Macaristan ve Yugoslavya Örneği-“, *VII. Uluslararası Atatürk Kongresi (17-22 Kasım 2011 Üsküp-Manastır-Makedonya)*, C.II, ATAM, Ankara 2015, s. 1427-1437.

Güven, Özbay, "19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı'nın Tarihsel Arka Planı Osmanlı'dan Cumhuriyete Gençlik ve Spor Bayramları", *Toplumsal Tarih*, C.11, S. 65 (Mayıs 1999) s. 33-38.

İnanç, Gül, "Bir Memleket Davası: Beden Terbiyesi", *Toplumsal Tarih*, C.3, S.14 (Şubat 1995) s. 59-63.

Sürelî Yayınlar

Açıksoz

Akşam

Askerî Mecmua

Cumhuriyet

Çığır

Kadro

Tedrisat Mecmuası

Ülkü

Kıtap Tanıtma:

VAK'ANÜVİS HALİL NURİ BEY, *Nûrî Tarihi*, (Yayına Haz. Seydi Vakkas Toprak), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, XIV, 938 s. tıpkı basım, ISBN: 978-975-16-3142-8.

Giriş

Osmanlı tarih yazıcılığı şehnamecilik ile başlamaktadır. Resmî bir vazife olan şehnamecilik, XVI. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Mesela Kanuni Sultan Süleyman'ın şehnamecisi Fettullah Arif Çelebi idi. Şehnameciler eserlerini manzum bir şekilde kaleme almışlar ve şehnamenüvis olarak anılmışlardır. Şehnamecilik XVII. Yüzyıl başlarından itibaren yerini *vekayinüvisliğe* bırakmıştır. Söz konusu terim, takip eden yüzyılda *vak'anüvis* şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Vak'anüvis, Arapça vaka (olay) ile Farsça nüvis (yazan) kelimelerinden türetilmiştir. Vakanüvisliğe tayin edilecek kişilerin hünerli, marifetli, tecrübeli ve sır saklayabilme gibi farklı meziyetlere sahip olmaları şartı aranmıştır. Vakanüvisler, kendi dönemlerinin tarihini kaleme aldıkları gibi seleflerinin yarım bıraktığı tarihleri de tamamlamışlardır. Vakanüvislere yapmış oldukları hizmetleri karşılığında belirli miktarda tahsisat verilmiştir. Yaşanan tarihi gelişmelerin müşahidi olan ve sınırlı da olsa devletin önemli resmi belgelerini görme fırsatı elde eden vak'anüvisler tarafından kaleme alınan vekayinâmeler, Osmanlı Tarihi için vaz geçilmez başvuru eserleri olduğu gibi aynı zamanda tarih biliminin ana kaynakları konumundadırlar. Özellikle vak'anüvislik müessesesinin ortaya çıkışından sonra düzenli olarak olayları kaydeden vak'anüvislerin eserleri daha da önem kazanmıştır¹.

İlk Osmanlı vak'anüvisi Halepli Naima Efendi olmuştur. Takip eden yıllarda sırasıyla; Rifat Efendi, Raşid, Küçük Çelebizade Asım, Sami, Şakir, Refet, Hıfzı, Suphi, İzzi, Şefik, Rahmi, Hakim, Mehmed Said, Musa-zade Ubeydullah, Behçeti, Süleyman Molla, Enveri, Edip, Halil Nuri, Vasıf, Pertev, Amir, Mütercim Asım, Şâni-zâde Ataullah, Esat, Mehmet Recai Efendiler, Cevdet Paşa, Lütfi Efendi, Muallim Naci Efendi ve son olarak Abdurrahman Şeref Bey vak'anüvis olmuşlardır². Böylece üç asırlık dönemde 33 vak'anüvis görevlendirilmiştir.

Vakanüvislerin yazdıklarıyla en fazla ilgilenen Osmanlı Padişahları III. Selim ve II. Mahmud olmuştur.³ III. Selim döneminde Sadullah Enveri, Ahmet Vasıf ve Halil Nuri Bey

¹ Vak'anüvisliğin bir kalem olarak Divân-ı Hümayun bünyesinde teşekkülü ve vak'anüvislerin eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 64-68; Bekir Kütükoğlu, "*Vekâyi-nüvis*", *İA*, XIII, s. 271-287; Bekir Kütükoğlu, "*Vak'anüvis*", *TDVİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 457-461.

² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 67.

³ Kütükoğlu, "*Vak'anüvis*", s. 457-461.

gibi farklı isimler vakanüvis olarak görevlendirilmişlerdir. Her biri farklı tarihlerde olmak üzere toplamda üç defa vak'anüvislik makamına getirilmiş olan Sadullah Enveri'nin vefatının ardından, söz konusu makama Halil Nuri Bey tayin edilmiştir. Osmanlı Tarihi'nin 22. Vak'anüvisi olan Halil Nuri Bey, 1794–1799 yılları arasında yaklaşık beş yıl devam eden görevi sırasında *Nûrî Tarihi* adlı önemli bir eser kaleme almıştır. Söz konusu eser, takip eden yıllarda göreve getirilen Ahmed Vâsîf Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın eserlerinde oldukça sık bir şekilde kullanılmıştır. Uzunçarşılı'ya göre Halil Nuri Bey, Vasîf, Cevdet Paşa ve Lütfî Bey diğer vak'anüvislerden farklı olarak daha fazla belgeye dayanmışlardır⁴.

Vak'anüvis tarihlerinin bir kısmının bilimsel kritikleriyle birlikte günümüz harflerine çevrilmeleri hususunda Bekir Kütükoğlu'nun rolü yadsınamaz bir gerçektir. Kütükoğlu, yazdığı makalelerle ve öğrencilerine hazırlatmış olduğu doktora tezleriyle milli kültürümüzün esası olarak kabul ettiği kaynak eserlerin gün ışığına çıkartılıp yayınlaması hususunda büyük çaba sarf etmiştir. Kütükoğlu'nun 1993 yılında yayınlamış olduğu "Vekâyi-nüvis" başlıklı çalışması ve bu çalışmanın yeniden düzenlenmiş hali olarak, 2012 yılında yayınlamış olan "Vak'anüvis" çalışması, kaynak eserler üzerine yapılacak çalışmalara adeta rehber olmuştur. Nitekim onun öğrencilerinden Ziya Yılmaz, hocasının vasiyeti olarak gördüğü *Sahhaflar Şeyhi-Zâde Es'ad Efendi Tarihi (1821-1826) başlıklı* çalışmasını tamamlayarak, 2000 yılında Osmanlı Araştırmaları Vakfı tarafından yayınlamıştır. Ziya Yılmaz yine hocasının vasiyeti üzerinden yola çıkarak 2008 yılında bu defa Vak'anüvis Şâni-zâde Atullah Efendi'nin *Şani-zâde Tarihi (1808-1821)* üzerine bilimsel bir çalışma gerçekleştirmiş ve günümüz harflerine çevirisini gerçekleştirmiştir. Söz konusu eser, Çamlıca yayınları tarafından iki cilt halinde yayınlamıştır. Yılmaz, alana ve Osmanlıcaya hâkimiyeti, titizliği ve bilimsel çalışma disiplini ile söz konusu eserleri adeta yeniden canlandırmıştır. Dolayısıyla bu alanda her türlü saygı ve takdiri hak etmektedir. Bekir Kütükoğlu'nun danışmanlığında Mehmet Ali Beyhan tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *Câbi Tarihi*, vak'anüvis tarihi olmasa bile, II. Mahmud Dönemi tarihçiliğini gözler önüne sermesi açısından büyük bir kıymet taşımaktadır.

Vak'anüvis tarihleri arasında en şöhretli ve en kapsamlı bilgilere sahip olanların başında hiç şüphesiz *Tarih-i Cevdet* gelmektedir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan *Tarih-i Cevdet*, 1854-1884 yılları arasında on iki cilt olarak basılmıştır. Böylesine önemli bir eserin bilimsel edisyonu ile birlikte günümüz harfleriyle basımı bugüne kadar yapılamamıştır. Tarih-i Cevdet'in çok kısa bir özeti, Behçet Kemal Çağlar ve Sadı İrmak tarafından *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler* başlığı ile MEB tarafından 1994 yılında İstanbul'da yayınlamıştır. Tarih-i Cevdet yurt dışında yapılan bir doktora tez çalışmasına konu olmuştur. Christoph K. Neumann tarafından hazırlanan ve *Araç Tarih Amaç Tanzimat* başlığı ile Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından 2000 yılında yayınlanan söz konusu tezde, Tarih-i Cevdet'in hazırlanış öyküsü, yazılış gayesi, içerdiği olaylar, yöntemi, Osmanlıca nüshalarının değerlendirilmesi ve baskı tarihleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 65.

Ahmed Cevdet Paşa'nın yerine 1866'da vak'anüvisliğe getirilen Ahmet Lütfi Efendi, yaklaşık olarak 41 sene bu görevde kalmıştır. *Lutfi Tarihi*'nde 1825-1879 yılları arasındaki olaylar konu edinilmiştir. İlk olarak Münir Aktepe tarafından günümüz harflerine çevrilmiş olan *Lutfi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu tarafından 1984-1990 yılları arasında 15 cilt olarak yayınlanmıştır. *Lutfi Tarihi*, takip eden yıllarda Yücel Demirel, Tamer Erdoğan ve Ahmet Hazerfen tarafından yeniden yayına hazırlanmış ve Yapı Kredi Yayınları ile Tarih Vakfı'nın ortak projesi olarak 1999 yılında 8 cilt olarak yayınlanmıştır. Ancak ikinci baskıda yalnızca 1825-1849 yılları arasındaki olaylar söz konusu edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son vak'anüvisi Abdurrahman Şeref Efendi olmuştur. Hazırlanmış olduğu eser *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi* adıyla anılmıştır. Eserde II. Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart Vakası ve Adana Olayları gibi 1908-1909 yılları arasındaki tarihi gelişmeler ele alınmıştır. Abdurrahman Şeref Bey'in özellikle Adana Olayları'nı kaleme alırken sergilemiş olduğu objektif tarihçilik anlayışı zikredilmeye değerdir. Diğer vak'anüvis eserlerine oranla daha kısa olan söz konusu eser Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal tarafından büyük bir titizlikle yayına hazırlanmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından 1996 yılında günümüz harfleriyle yayınlanmıştır.

a. Halil Nuri Bey Kimdir?

Halil Nuri Bey, eski sadrazamlardan Abdullah Nailî Paşa'nın torunudur. Beylikçilik, teşrifatçılık ve reisülküttaplık gibi önemli hizmetleri yürütmüş olan Abdullah Nailî Paşa, 28 Ekim 1753 tarihinde Başdefterdarlık hizmetine getirilmiş, 19 Mayıs 1755 tarihinde ise Hekimoğlu Ali Paşa'nın yerine Sadaret'e atanmıştır. Üç ay dokuz gün süreyle sadrazamlık makamında bulunmuş ve ardından, 24 Ağustos 1755'de azledilerek Sakız'a gönderilmişse de, bir süre sonra affedilmiştir. Daha sonra Kandiye, Selanik ve Cidde Valiliği gibi görevlerde bulunmuştur. Halil Nuri Bey'in babası olan Feyzullah Şâkir Bey ise, kalemiye sınıfına mensup olup, Babiâli'de yetişerek hâcelik unvanına sahip olmuştur. Halil Nuri Bey, aynı zamanda Sultan III. Selim döneminde Rumeli Kazaskerliği ve şeyhülislâmlık yapmış Mustafa Âşir Efendi'nin damadıdır. Halil Nuri Bey genç yaşta kâtiplik mesleğine girerek yükseldiği, tezkirecilik, rûznâmecilik ve âmedcilik gibi memuriyetlerde bulunmuştur. Çalışkanlığı ve zekâsıyla mesleğinde yükselerek Maliye tezkirecisi ve küçük tezkireci görevlerinde bulunmuştur 1794 yılında, vak'anüvislik görevini yürüten Ahmed Vâsıf Efendi'nin Midilli Adası'na sürgüne gönderilmesi, yerine beşinci defa vak'anüvisliğe getirilmiş olan Sadullah Enverî'nin kısa bir süre sonra vefat etmesi üzerine boş kalan vak'anüvislik makamına Halil Nuri Bey getirilmiştir. Halil Nuri Bey, vefat ettiği 1799 yılına kadar görevini sürdürmüştür⁵.

b. Nürî Tarihi'nin Önemi ve İçeriği

Halil Nuri Bey tarafından yaklaşık beş yıllık bir çalışmanın ardından kaleme alın-

⁵ *Vak'anüvis Halil Nuri Bey, Nürî Tarihi*, Hazırlayan: Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 5-15.

muş olan *Nûrî Tarihi*, 1794-1799 yılları arasında meydana gelen olayları konu edinmektedir. Kronolojik sıralamaya dikkat edilen eserde, hem devletin resmî belgelerinden hem de önceki vak'anüvis Sadullah Enverî Efendi'nin notlarından yararlanılmıştır. *Nûrî Tarihi*, Osmanlı Tarihi'nin 1794-1799 yılları arasındaki beş yıllık döneminin ana kaynaklarından-
dır. Halil Nuri Bey, altı cilt olarak hazırlamış olduğu eserini tarihe karşı ilgi ve merakıyla bilinen Padişah III. Selim'e takdim etmiştir. Karşılığında III. Selim'den övgü ve atiyeler elde etmiştir.

Yakın tarihimizin bu önemli kaynağı Seydi Vakkas Toprak tarafından, Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan gibi alana ve Osmanlıcaya hakim usta bir hoca yönetiminde gerçekleştirilmiş olan başarılı ve titiz bir akademik çalışma ile adeta yeniden hayat bulmuştur. 2011 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Doktora tezi olarak hazırlanan çalışma⁶, 2015 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Böylece Daha önce III. Selim ve Nizam-ı Cedid Dönemi üzerine yapılmış ancak ulaşılamamış ya da sınırlı Osmanlıca bilgisi nedeniyle değerlendirilememiş oldukça önemli bir kaynak, ilk defa tam metin halinde yayınlanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuş oldu.

Toprak, öncelikle *Nûrî Tarihi*'nin bütün nüshalarını incelemiştir. Bu doğrultuda İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan üç nüsha ile Süleymaniye Kütüphanesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İBB Kütüphanesi, Londra-British Library, Viyana-Nationalbibliotek ve Mısır-Kahire Hidiviye Kütüphanesi'nde bulunan nüshalar büyük bir titizlikle tek tek incelenmiş ve mukayese edilmiştir⁷.

Nûrî Tarihi, Halil Nuri Bey'in vefatından sonra gözden düşmüş ve neredeyse unutulmuştur. Bu yüzden ancak Ahmed Vasıf Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa gibi, sınırlı sayıda tarihçi tarafından kullanılabilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa meşhur eseri *Târih-i Cevdet*'i yazarken büyük ölçüde *Nûrî Tarihi*'ni kaynak olarak kullanmıştır. Bu nedenle birçok insan, Osmanlı tarihinin 1794-1799 arasındaki yıllarına ait olayları, ana kaynağı olan *Nûrî Tarihi*'nden değil de, bu dönem için ikincil kaynak durumunda olan *Târih-i Cevdet*'ten öğrenmiştir.

Halil Nuri Bey, Nizâm-ı Cedid'in uygulandığı bir esnada vak'anüvis olmuştur. Bu sebeple Nizâm-ı Cedid'e dâir pek çok uygulamanın görgü tanığıdır. Nizâm-ı Cedid ile ilgili nizâmlar, şurûtlar, hatt-ı humâyûnlar gibi tarihi öneme sahip belgelerinin çoğu aynen *Nûrî Tarihi*'nde yer almıştır. Bu husus *Nûrî Tarihi*'nin en can alıcı bölümüdür. *Nûrî Tarihi* bu yönüyle Nizam-ı Cedid reformları üzerine yapılacak araştırmalar için ana kaynak durumundadır. Eserde; Nizam-ı Cedid ile ilgili çıkartılan tüm kanun ve düzenlemeler, askerî alandaki yapılanmalar, Levend Çiftliği, Humbaracı, Topçu, Arabacı, Lağımçı ve Cebeci

⁶ Seydi Vakkas Toprak, *Nûrî Tarihi* (Metin-İnceleme), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

⁷ Toprak, *a.g.e.*, s. 45-47.

gibi ocakların kuruluşları veya yeniden yapılanmaları, Tersanenin tanzimi, askerî talimler, kullanılacak silahlar, subay ve erlerin rütbeleri ve alacakları maaşlar vs. ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Dolayısıyla söz konusu dönem üzerine yapılacak araştırmalar için tartışmasız başucu kaynağı durumundadır. Daha önceki yıllarda konuya ilişkin yapılmış araştırmalarda *Nûrî Tarihi*'nden istifade edilmemiş olması büyük bir eksikliktir. Toprak'ın titiz çalışmasıyla bu alandaki sıkıntılar giderilmiş ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

Nûrî Tarihi, diplomasi tarihimiz açısından büyük ve tarihi bir önem arz etmektedir. Eserde Nizâm-ı Cedîd reformları çerçevesinde kurulan daimî elçilikler ve Avrupa devletleriyle olan ilişkilere yer verilmiştir. Bu yüzden eserde İngiltere, Avusturya, Prusya ve Fransa'da açılan daimi elçilikler, ilk daimî Osmanlı elçilerinin özellikleri, bu elçilerin görevlerine nasıl gittikleri ve oradan gönderdikleri yazılar hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Buna mukabil Divan-ı Hümayun'da yapılan İran, Revan-Karabağ, Venedik, Rusya, İsveç, Fransa, İngiltere ve Prusya elçilik heyetlerinin kabulü ile ilgili kısa bilgilere yer verilmiştir.

Ayrıca 1789'da gerçekleşen ihtilâl öncesi ve sonrası Fransa'nın siyasi ve dini durumu, Voltaire'in düşünceleri, Jakobenler ve Farmasonlar hakkında genel bilgiler, Fransız İhtilâli, krallık ve cumhuriyet taraftarlarının mücadeleleri, kral ve kraliçenin firar teşebbüsleri, yakalanmaları ve idamları, ihtilâl'in öncülerinden Ropespierre'in öldürülmesi ve Avrupa devletlerinin Fransa aleyhine ittifakları gibi önemli bilgilere yer verilmiş olması eserin kıymetini daha da artırmaktadır.

Nûrî Tarihi'nde Osmanlı-Fransız ilişkileri de ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. İhtilâl sonrası bütün Avrupa, Fransa'ya karşı cephe aldığı halde, Osmanlı Devleti'nin oluşturulan ittifaklara dahil olmadığı, eski dostu Fransa'ya sadık kaldığı, ama Fransa'nın 1798 yılında Mısır'ı işgal ederek her şeyi alt üst ettiği açık bir şekilde anlatılmıştır.

Nûrî Tarihi'nde Osmanlı-Fransız ilişkileri kapsamında; Fransız İhtilâli'nden sonra Avrupa'da Fransa'ya karşı oluşturulan ortak bloğa Osmanlı Devleti'nin eski dostluğuna sadık kalarak katılmadığı özellikle belirtilmiştir. Halil Nuri Bey, Osmanlı Devleti'nin bu jestine, Fransa'nın 1798 yazında Mısır'ı işgal ederek cevap verdiğini, bu durumun iki ülke ilişkilerinin bozulmasına ve nihayet Osmanlı Devleti'nin de Fransa'ya savaş ilanı ile sonuçlandığını ifade etmiştir.

Nûrî Tarihi'nde, 1794-1799 yılları arasındaki tüm tevcihatlar, rütbe tevzii, eyalet, sancak ve livaların vali, kadı, muhafız ve mütesellimlerin tayinleri, görevden alınmaları ve yerlerine yenilerinin atanması; merkezî idaredeki değişiklikler; o yıllarda vefat eden devlet adamlarına ait biyografik kayıtlara da yer verilmiştir. Biyografisi verilen devlet adamları arasında Tatarcıkzade Abdullah Molla, Sadullah Enveri, Şeyh Galip ve hattat Mehmed Esad Yesârî gibi III. Selim döneminin önde gelen isimleri yer almaktadır.

Nûrî Tarihî'nde III. Selim Dönemi Anadolu ve Rumeli'deki eşkıyalık hareketleri, eşkıyalara karşılık devlet tarafından alınmış tedbirler ve büyük ayanların durumu önemli yer tutmaktadır. Bunlar arasında Rumeli'de ortaya çıkan Pasbanoğlu Osman isyanı ile ilgili oldukça geniş belge ve bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca devletin dağlı eşkıyalarla mücadele etmek için Tirsinikli İsmail ve Pasbanoğlu Osman gibi ayanlara çaresizlikten mîr-i mîrânlık ve vezirlik rütbeleri verildiği ifade edilmiştir. Sonuç olarak Nizam-ı Cedit ve Pasbanoğlu Osman hakkında şimdiye kadar *Nûrî Tarihî*'nin ilgili bölümleri görülmeden yapılmış çalışmaların ne kadar büyük eksikliklerle dolu olduğunu ifade etmek durumundayız.

Doç.Dr. Nevzat ARTUÇ
Adıyaman Üniversitesi

Türkçe Özetler

ERKAN FİDAN: *Madenciliğin Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları*

Dünya üzerinde ilk metal eserin kullanıldığı Anadolu, bu ilk olma özelliğini erken dönemlerden itibaren burada yerleşik hayata geçen insanlara ve bu toprakların maden yatağı bakımından zengin olmasına borçludur. Yapılan araştırmalar Anadolu'da erken dönemlerde işletilmiş olabilecek binlerce maden yatağının olduğunu göstermektedir. Ancak bu konudaki en önemli sorun, bunların ne kadarının Anadolu'da yazının kullanılmaya başladığı MÖ 2. binyıl öncesindeki tarih öncesi dönemlere ait olduğudur. Bu çalışmada Anadolu'da tarih öncesi dönemlerde kullanılmış olabilecek bakır yataklarını incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, bakır, eski bakır yatakları, madencilik tarihi.

VELİ KÖSE: *Türkiye'de Sözde Miken Göçüne Teorik Yaklaşım*

Bu çalışmada, antik kaynaklar ve bazı araştırmacılar tarafından daha evvelce teklif edilen, Anadolu'ya gerçekleştiği iddia edilen Miken göç akınlarnın, arkeolojik veriler ele alındığında aslında var olmadığı; model olarak, Pers egemenliği altındaki Lykia'lıların arkeolojik kültürel materyalleri incelenip sonuçlar karşılaştırıldığında: her iki farklı dönem ve farklı kültür etkileşimi olmasına rağmen etkileyen ve etkilenen kültürlerin benzer politik, sosyolojik ve ekonomik davranışlar ve özellikler gösterdiği, ve bu kültürel etkilenimin bir Akültürasyon süreci ve derecesi ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Miken, akültürasyon, Lykia, göç, kültür.

AYTÜL KAPLAN: *Yukarı Seyhan Havzası - Yukarı Ceyhan Havzası Bağlantılarını Sağlayan Antik Yol Güzergahının Merkezi: Almadere (Elmeredere) Geçidi*

Bu güzergah, Kuzey Mezopotamya'nın Kilikya'nın kuzeyinden, Toros Dağları içinden, Kapadokya bağlantısını sağlayan yoldur. Bölgedeki her güzergah ve her geçit, ticari kazanım açısından değerlidir. Bu çalışmada, Kilikya üzerinden Kapadokya ve

Kuzey Mezopotamya'nın denize çıkan yolları üzerinde çok önemli bir geçit ve kavşak olan, Elmedere (Almadere) Geçidi'ni ve buradan geçen güzergahların gittikleri yönlerde bulunan yerleşim ve kalelerin tanıtılmasına çalışılmıştır.

Antik dönemdeki ana yol güzergahlarından olan ve Yukarı Ceyhan Havzası - Yukarı Seyhan Havzası yollarını birleştiren Elmedere (Almadere) Geçidi'nin bağladığı yollar, Bağdaş Beli ve Mazgaç Beli'ne daha doğuda Meryemçil Beli'ne gider. Elmedere (Almadere) Geçidi'ni; Bağdaş Beli- Akyol (Ağyol)'a, Mazgaç Beli- kuzeye, Orta Anadolu'ya, Meryemçil Beli doğuya, Kuzey Mezopotamya'ya bağlar. En doğudan itibaren, Kuzey Mezopotamya ile Kültepe arasındaki direkt güzergahlardan olduğu muhtemel bu yoldan ilerlersek; Bağdaş Beli- Almadere (Elmedere) Geçidi (günümüzde Akçaluşağı Köyü Göller Yaylası civarındadır)- Akçaluşağı Köyü Esebeleni Mevki (Roma yerleşimi - nekropolü) - Tokmanaklı Köyü - Tapan Paşalı Köyü (Roma yerleşimi), buradan yol ikiye ayrılır; batıya dönen yol; Tenkerli - Uğurlubağ (Hefkereyebakan) - Kayadamlığı Geçidi'nden şimdiki Pınargözü Köyünün yukarisından geçerek, Üsküyen Geçidi'nin kuzeyine çıkar. Bir başka yol da Cevzlidere'den Çulluşağı Köyü'ne ve Üsküyen Geçidi'ne gider. Buradan Feke (Vahka)'ye, oradan da batıya yönelerek Marançılı ve Mansurlu üzerinden Kayseri-Kültepe'ye uzanır. Esasen burası, Mezopotamya – Kültepe arasındaki önemli güzergahlardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Antik güzergah, kavşak, Almadere Geçidi, antik yerleşimler.

ABDULHALİK BAKIR: Ortaçağ İslam Dünyasında Köle Fiyatları

Kölelik bütün yönleriyle eskiçağ, antikçağ ve erken ortaçağdan İslam dünyasına intikal etmiş ekonomik, sosyal ve kültürel bir kurumdur. Köle ticareti ise bu kurumun en canlı alanını teşkil etmektedir. Köleliğin ortaya çıkışından yirminci yüzyılın başlarında ortadan kaldırılışına kadar köle ticaretinin en ilginç alanını da şüphesiz ki köle fiyatları oluşturmaktadır. Ortaçağ İslam dünyasında iki çeşit köle fiyatı ile karşılaşılır. Bunlardan biri vasıflı köle fiyatları; diğeri ise vasıfsız köle fiyatlarıdır. Rakamsal olarak bu iki fiyat arasında büyük bir uçurum bulunmaktaydı. Zira zaman zaman önemli özelliklere sahip olan marifetli ve eğitilmiş bir köle veya aynı vasıflara sahip çok güzel bir cariye bir servete denk bir fiyata satılırken, anılan vasıflardan yoksun herhangi bir köle veya cariye aşırı düşük bir fiyatla satışa sunulabiliyordu. Ayrıca bu dönemde köle satışlarını, dolayısıyla da fiyatlarını birçok faktör etkilemekteydi. Bu faktörleri ise şöyle sıralamak mümkündür: Simsarlık işlemleri, coğrafi ve etniksel özellikler, eğitim ve yetenekler, kölelere duyulan ihtiyaç ve elden çıkarma zarureti, salgın hastalıklar ve topluca köle ölümleri, köle isyanları, doğal afetler (deprem, sel vs.), yıkıcı iç ve dış

savaşlar, aşk ve estetikle ilgili özellikler, teşhir ve tanıtım faaliyeti (reklam), köle tacirlerinin yetenek ve güvenilirliği, arz-talep ilişkisi, topluca köle kaçışları ve büyük miktarlarda köle azat etme faaliyeti.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Kölelik, Köle Ticareti, Simsarlık, Fiyat

İSLAM KAVAS: Ağaçlar, Bağırsaklar ve Fatih William

Kurucu rüyalar ortaçağ kroniklerinde cihanşümûl bir gelenek olmalarına rağmen yeterince dikkate alınmamıştır. Bu makale, bir kurucu rüya olarak Fatih William'ın annesinin rüyasının ilk olarak Malmesburyli William tarafından kaydedildiğini ortaya koyacaktır. Bu rüyanın kurgulanmasında Malmesburyli William klasiklerden ve Yunanlılardan gelen rüya tabiri geleneğinden etkilenmiştir. Daha sonra, Wace ve Benoit bu rüyayı 12. yüzyıl ortalama Avrupalısının anlayabileceği şekilde yeniden yazmışlardır. Bu makale iddiasını rüya tabiri kaynakları, özellikle Artemidorus, ve Jesse Ağacı başta olmak üzere Ortaçağ Avrupasının kültürel figürleri ile destekleyecektir. Bu Herleva'nın rüyasının nasıl oluşturulup değiştirildiğine dair muhtemel bir senaryodur.

Anahtar Kelimeler: Fatih William, Herleva, bağırsaklar, Ağaç, Artemidorus, rüya tabirleri, Jesse Ağacı, Malmesburyli William.

KAYHAN ORBAY: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Üretkenlik Üzerine Tetkikat ve Notlar*

Osmanlı tarihinde 16. yüzyıl tahrir defterlerine dayalı demografik çalışmalarda hızlı bir nüfus artışı dönemi olarak tanımlanmaktadır. Tahrir defterlerinin sağladığı veriler, aynı dönem için tarımsal üretim ve üretkenlik hesaplamaları yapılmasını teşvik etmektedir. Böylece iktisat tarihçileri nüfus değişimleri ile tarımsal ekonomideki gelişmeleri ilişkilendirerek anlamaya gayret etmektedir. Elde edilen sonuçlar tarımsal üretimde nüfusun hayli gerisinde kalan bir artışa işaret etmektedir.

Bu makale, önce Batı'da tarımsal üretkenlik üzerine yapılan çalışmaları daha sonra Osmanlı tarımsal tarihi üzerine çalışmaları ve yanıtı aranan sualleri gözden geçirerek arşiv malzemesi, hesaplama usulleri ve ulaşılan sonuçlara değinmekte, üretim ve üretkenlik hesaplarının zaaflarını vurgulamaktadır. Daha sonra, Osmanlı tarımında üretim ve üretkenlik hesaplamalarında üzerinde durulması gereken bazı hususlara değinmektedir.

Osmanlı tarımsal tarihinin arşiv kaynakları tahrir defterleri ile sınırlı değildir. Vakıf defterleri içinde de tarımsal üretim ve üretkenliğe dair soruları yanıtlayabilecek ve iktisat tarihçilerinin dikkate alması lazım gelen kayıtlar bulunmaktadır. Bu makale, vakıf defterlerindeki kayıtları esas alarak bugüne değin üretim ve üretkenlik verilerinin elde edildiği malzeme ve usuller ile tüm hesaplamalar müddetince dayanılan kabullerin sağlam olmadıklarını iddia etmektedir. Tahrir defterlerindeki yetersiz ve sağlıklı veriler sebebiyle hesaplamalar sonucu elde edilen rakamların ve bunlara dayanan her türlü yanıtın isabeti hakkında şüphe duyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: tarımsal üretkenlik, emek üretkenliği, tarımsal ekonomi, tarımsal devrim.

KAYA GÖKTEPE: *İstanbul'un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII. - XIX. Yüzyıllar)*

Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un ihtiyaçlarının sorunsuz şekilde karşılanması önemli bir iktisat politikasıdır. Bu politika ise kapsamlı bir organizasyon çerçevesinde şekillenmektedir. Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi boyunca her türlü üretimin, üretim bölgelerindeki ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan kısmının belirli bir plan dâhilinde öncelikli olarak İstanbul'a gönderilme zorunluluğu bulunmaktaydı. İstanbul'un hububat gibi temel tüketim ihtiyaçları ise ulaşım açısından elverişli çevre merkezlerden karşılanmaktaydı. Başkent İstanbul'un iâşe ihtiyaçlarının bir kısmına cevap vermesi bakımından elverişli limanı ve limanı besleyen arka bölgesiyle Tekirdağ kazası ve çevresi bu açıdan Osmanlı tarihi boyunca önemli bir yere sahip olmuştur. Bu araştırmayla Osmanlı iktisat politikaları doğrultusunda, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Tekirdağ kazasında üretim, ulaşım ve sevkiyat süreçleri iâşe sistemi çerçevesinde tahlil edilerek İstanbul'un tüketimini karşılamada Tekirdağ ve çevresinin katkıları incelenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İâşe, Osmanlı İktisat Politikaları, Tekirdağ, İstanbul, XVIII. ve XIX. Yüzyıl.

NEJLA GÜNAY: *Osmanlı Devleti'nde Kurulan Spor Cemiyetleri ve Jimnastik Derslerinin Milliyetçilik Hareketlerindeki Rolü*

Türkiye'de spor, bir bilim dalı olarak kabul edilmiyor, askerî talim ya da eğlence aracı olarak görülüyordu. Halkın askerî talim benzeri faaliyetlerde bulunması yasaktı.

Bu ancak devletin kontrolünde yapılabilirdi. Osmanlı topraklarında bulunan yabancılar ve gayrimüslim tebaa çeşitli cemiyetler kurmak suretiyle sportif faaliyetler yapıyorlardı. Ancak bu durum yasal değildi. II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra bu konudaki yasal boşluğun doldurulması amacıyla Cemiyetler Kanunu çıkarıldı. Böylece mevcut cemiyetler yasallaştı ve birçok spor kulübü kuruldu. Bu kulüplerden bazıları yasal görünümde olmalarına rağmen halka askerî talim yaptırmak suretiyle yasadışı faaliyetler yürüttüler. Bu zaman zaman resmî makamlarla cemiyetlerde faaliyet gösterenleri karşı karşıya getirmiş, hatta bu faaliyetleri nedeniyle yargılananlar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, jimnastik cemiyetleri, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler.

OYA DAĞLAR MACAR: *Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Kurumsal Tarihinde Önemli Bir Deneyim: Trablusgarp Savaşı (1911-1912)*

Trablusgarp Savaşı, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprak parçasını kaybederek, bu coğrafyadaki egemenliğinin sona erdiği bir savaştır. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kurumsal tarihi açısından da bu savaş pek çok ilklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Trablusgarp Savaşı ile geçici olmaktan çıkarak sürekli bir kurum haline gelen Hilal-i Ahmer Cemiyeti, hilal sembolünü bu savaştan sonra sürekli olarak kullanmaya başlamıştır. Kurumun uluslararası “dokunulmazlığı”, bazı gönüllü vatansever subaylar tarafından cepheye gizli yollardan gitmek için bir kamuflaj olarak kullanılmış, bu da açık bir “savaş ihlali” sayılarak, Hilal-i Ahmer'in eleştirilmesine neden olmuştur.

Hilal-i Ahmer, savaş boyunca yürüttüğü faaliyetler ile ülke içinde ve dışındaki Müslümanlar arasında ilk kurumsal imajını da yine Trablusgarp Savaşı'nda oluşturmaya başlamıştır. Savaş sonunda İtalyanların öne sürdüğü iddiaya göre, hilal sembolü Müslüman Arap kabileleri arasında sadece bir amblem olmakla kalmayıp, “İslam birliği”ni sembolize etmiş, bu da Türk subaylarına destek vermede oldukça etkili olmuştur.

Bununla birlikte, Osmanlı hükümetinin fiili asker gönderemediği bu savaşa dünyanın dikkatini çekmek amacıyla kamuoyu oluşturma çabalarında da Hilal-i Ahmer'in oldukça etkili kullanılmıştır. Bu faaliyetlerinin sonucunda hem Müslüman dünyasından (Hint Müslümanları, İngiltere'de yaşayan Müslümanlar, Mısır, Bosna, Güney Afrika Müslümanları vs) hem de çeşitli Batı toplumlarından aynı ve nakdi yardımlar yapılmış, tıbbi malzeme, ilaç vs gönderilmiş, doktor, cerrah ve pek çok sağlık görevlisi yardım için gönüllü olmuştur.

Trablusgarp Savaşı'nda Hilal-i Ahmer Cemiyeti ilk kez yabancı Kızıllaç ve Kızılay heyetleriyle birlikte çalışma tecrübesi de edinmiştir. Bu heyetlerle yaptığı işbirliği, onun hem savaşta sağlık hizmetleri verme konusunda önemli tecrübeler edinmesine, hem bu konuda eksiklerini yakından görmesine hem de uluslararası alanda tanınıp, kabul görmesine yardımcı olmuştur.

Anahtar Kelimeler:

SEZEN KILIÇ: *Alman Belgeleri Işığında Osmanlı Ermenilerine Dair Tespitler (1915–1918)*

Osmanlı topraklarında yaşamış olan Ermeniler ile ilgili mevcut yerli ve yabancı çalışmaların pek çoğu 1915 Tehcirini konu edinmiş ve bu konuda bilinen Türk ya da Ermeni bakış açısını yansıtmış, hatta bu bakış açılarından birinin haklılığını ispatlamaya çalışmıştır. Ancak bunlardan çok azı her iki bakış açısından uzak, farklı bir bakış açısı ortaya koyabilmiştir. Bu noktadan hareketle araştırmamızda, Mayıs 1915-Ekim 1918 tarihleri arasındaki Bundesarchiv belgelerinde yer alan Osmanlı Ermenileri ile ilgili bir takım gözlem ve tespitler üçüncü bir gözle ele alınacaktır. Bu tespitler; tercüman olarak Osmanlı topraklarında görev yapan Ermenilere karşı Türklerin duyduğu şüphe ve bu nedenle ortaya çıkan bir takım diplomatik ve askeri sorunlar, Ermeniler ile Türkler arasında yaşanan düşmanlığın altında yatan bir takım ekonomik gerekçeler, Ermenilerin ticaretteki üstün ve zayıf yönleri ve diğer gayrimüslim tüccarlardan farklılıkları, Enver Paşa'nın Ermenilere karşı özel hassasiyeti nedeniyle alınan bir takım tedbirler, posta ve telgraf hizmetlerinde çalışan Ermeni memurlardan duyulan şüphe yüzünden yaşanan olumsuzluklar ve İzmir'de bombalı bir saldırı planlamaktan tutuklanan Ermenilerin salıverilmesine yönelik yabancı misyon teşebbüsü ve bu teşebbüsün yarattığı kriz gibi birçok siyasi, sosyal ve ekonomik konuların yanı sıra bir Ermeni ile bir Fransızın yaşadığı sıra dışı ilişki ve Osmanlı topraklarında yaşayan Danimarkalı bir kadının Ermeni evlatlığını ülkesine götürmesi sırasında yaşananlara dair günlük hayattan kesitler de içermektedir.

Çalışmamızda söz konusu arşiv belgeleri ışığında Ermeniler ile ilgili elde edilen ve pek bilinmeyen izlenim ve tespitler yorumlanıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ermenileri, Bundesarchiv belgeleri, istihbarat, müsadere, ticaret.

EROL AKCAN: *İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye’de “Gençlik Teşkilatı” Oluşturmaya Dönük Bazı Tasavvur ve Teşebbüsler*

Türkiye Cumhuriyeti’nin çağdaşı olan Avrupa’daki pek çok ülkede gençlik, parti veya devlet eliyle teşkilatlandırılmış ve farklı adlar ve amaçlarla pek çok gençlik teşkilatı meydana getirilmiştir. Aynı dönemde Türkiye’de benzer gençlik teşkilatı oluşturmaya dönük düşünce ve girişimler vardır. Bu girişimlerin üzerinde ise bugüne kadar yeterince durulmamıştır. Bu makalede, önce Osmanlı’dan bu konuda tevarüs eden miras üzerinde durulduktan sonra, Cumhuriyet’in ilk yıllarından başlayarak II. Dünya Savaşı’nın başlayacağı tarihe kadarki dönemde Türkiye’de devlet veya parti eliyle gençlik teşkilatı oluşturmaya dönük çaba ve gayretler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gençlik Teşkilatı, Tek-Parti Yönetimi, Osmanlı Genç Dernekleri, Beden Terbiyesi, Bozkurt Teşkilatı, Türk Gençliği.

Abstracts

ERKAN FIDAN: *Anatolia, Cradle of Mininig: Prehistoric Copper Deposits*

The use of metal products is known to initially start in Anatolia as a result of early settlements and richness of ore deposits. Researches show that there may be thousands of copper deposits mined in Anatolia, from early times. Number of the mining areas belonging to the pre-literate era of Anatolia, the time before the 2nd millennium B.C. is the main question here. This study examines prehistorical copper deposits used in Anatolia.

Key Words: Anatolia, copper, ancient copper deposits, history of mining.

VELİ KÖSE: *Theoretical Approach for The So-Called Mycenaean Migration in Turkey*

On the basis of archaeological data, it is suggested in this study that Mycenaean migration flows to Anatolia, of the kind proposed in ancient sources and by some researchers, did not actually occur. As an example, when the material culture of the Lycians under the Persian rule was examined and the results were analysed, it could be seen that although the two civilisations are of different periods and had different interactions, the influencing and the influenced cultures exhibit similar political, socio-logical and economic behaviors and characteristics. Therefore, it is proposed that this cultural influence is correlated to a process and degree of acculturation.

Key Words: Mycenaean, acculturation, Lycia, migration, culture.

AYTÜL KAPLAN: *The Upper Center of the Ancient Road to the Up Seyhan River Basin - Up Ceyhan River Basin: Elmedere (Almadere) Pass*

This study, through Cappadocia and Cilicia to the sea on your way from northern Mesopotamia is a very important passage, and The junction Almadere have been introduced gateway. There are ancient settlements here.

Almadere Pass that is one of the ancient main road routes, up Seyhan and Ceyhan Basins roads combine. And also roads that connect the gateway of Almadere, Bağdaş Pass and Mazgaç Pass and further east Meryemçil Pass. The Almadere Pass is connected to Akyol (Ağyol) by way of the Bağdaş Pass, to the north (the Central Anatolia) by the way of The Mazgaç Pass and to the east (North Mesopotamia) by the way the Meryemçil Pass. If we go forward these routes from the most east; The Bağdaş Pass, the Almadere Pass, The Akçaluşağı Village Esebeleni location, here the road goes into division; the road running to the west connects to the North of The Üsküyen Pass Through above The Pınargözü Village from Tenkerli- Uğurlubağ (Hefkereyebakan)- The Kayadarlığı Pass. The another road also goes to the Çulluuşağı Village from Cevizlidere and The Üsküyen Pass. From here to the road goes into Feke (Wahka), then heading west to Marankeçili and Mansurlu to Kayseri-Kültepe. In fact from the easternmost direct routes between Northern Mesopotamia and Kültepe.

Key Words: The ancient route, junction, Almadere Pass, ancient settlements.

ABDULHALİK BAKIR: *Slave Prices in The Medieval Islamic World*

Slavery with its all aspects is an economic, social and cultural system inherited from ancient age or early medieval period to Islamic World. Slave trade is the most active field of that system. From the emergence of slavery to the abolition of it at the beginning of the twentieth century the most interesting thing regarding the slaves was the value of them. In the Islamic World two types of slave prices were encountered. First one of them was qualified slave price, the other one unskilled/unqualified slave price. There was a serious price gap between those two categories. Whereas a slave that was skillful and well-educated or a *cariye* (female-slave) having the same qualifications was sold at a wealth value, a slave or a *cariye* that was lack of mentioned qualifications could be presented at a really low price. Besides at that period there were many factors having affected slave sells and thereby slave prices. These factors can be listed as following: brokerage activities, geographical and ethnical features, education and abilities, need for slaves and must to dispose/sell out them, epidemic diseases and collective slave deaths, slave rebels, natural disasters (Earthquake, inundation etc.), civil wars and wars, features in relation with love and aesthetic, displaying and advertising activities, abilities of slave merchants, supply and demand equilibrium, collective slave escapes, emancipation of slaves.

Key Words: Medieval Age, Slavery, Slave Trade, Brokerage, Price.

İSLAM KAVAS: *Trees, Intestines and William The Conqueror*

Although founding dreams are a worldwide tradition in the chronicles of the Middle Ages, they have not taken attention enough. This article shows that, as a founding dream, the dream of William the Conqueror's mother is firstly crated by William of Malmesbury influenced by Classics and the dream interpretation tradition coming through Greeks. Later, Wace and Benoit, by preserving its frame, rewrite the dream in a way of which is more understandable to the twelfth century European common man. This article will uncover evidences through dream interpretation sources, mainly Artemidorus, and medieval European cultural figures, mainly Tree of Jesse. This is a possible scenario for how the dream of Herleva was created and developed.

Key Words: William the Conqueror, Herleva, intestines, tree, Artemidorus, dream interpretation, Tree of Jesse, William of Malmesbury.

KAYHAN ORBAY: *Reconsiderations and Notes on Agricultural Productivity in the Ottoman Empire*

Ottoman historiography considers the survey registers as the primary source for demographic history and studies on these registers reveal the 16th century as a period of rapid population rise. The rich content of the registers encouraged the historians to estimate agricultural production and productivity for the 16th and 17th centuries. Thus, economic historians attempted to understand economic developments by linking changes in population and agricultural economy. Historians widely concluded that there was an increase in agricultural production lagging behind the population rise in the 16th century.

This paper reviews the works on agricultural productivity in the Western economic history, then it focuses on the works on Ottoman agricultural history. It reconsiders the question pool in the historiography, deals with the pitfalls in archival sources and methods for calculating production and productivity.

Archival sources for the Ottoman agricultural history are not limited to the survey registers. The waqf registers can contribute significantly to the economic and demographic history. There are many records in these registers which need to be considered by the economic historians in studying production and productivity matters. Based on these records in the waqf registers this paper concludes that archival sources from which production and productivity data were extracted have several drawbacks and challenges assumptions used in calculations. Therefore, this paper argues that

margin of error in estimation is too large and casts doubt on alleged production and productivity figures.

Key Words: agricultural productivity, labour productivity, agricultural economy, agricultural revolution.

KAYA GÖKTEPE: *Procurement Issue of Provision of İstanbul and A Contributing Center for Provision of İstanbul: Tekirdağ District (XVIII.-XIX. Century)*

In the Ottoman Empire, it is an important economic policy to be met the needs of İstanbul seamlessly. This policy is shaped within the framework of a comprehensive organization. During The Classical Age of Ottoman Empire, within a specific plan, all kinds of production were required to be sent to İstanbul primarily, after the removal of the needs of production areas. Fulfilling the basic consumption needs of İstanbul like cereals, was made possible by the close, easily accessible surrounding settlements. With the adequate port and hinterland, Tekirdağ district and the surrounding settlements had an important role in fulfilling some provision needs of capital İstanbul, during the Ottoman history. With this study, at XVIII and XIX. centuries, alongside with the Ottoman economic policies, the attributes of Tekirdağ district to İstanbul's consumption been studied through production, transportation and shipment processes of Tekirdağ district which assayed in the context of provisioning system.

Key Words: Provision, Ottoman Economy Policies, Tekirdağ, İstanbul, XVIII. and XIX. Century.

NEJLA GÜNAY: *The Role of the Sport Communities and Gymnastics Classes on Nationalist Movements in the Ottoman Empire*

In Turkey, sports were not considered as a scientific branch, but rather a means for military training or personal joy. The people were banned from undertaking any activities that resembled military training. These could only be performed under the supervision of the state. The foreigners and Non-Muslims in Ottoman soil were performing sportive activities by founding communities. However, this was not legal. After the reinstatement of the Constitution in 1876, this legal gap was tried to be filled by enacting the act of communities. Thus, the present communities gained legal status and lots of sport clubs were founded. Some of those clubs; however, although containing legal status, performed illegal activities by allowing the people to take part in mili-

tary training. This sometimes resulted in clashes between the community activists and officials, which sometimes even resulted in the institution of lawsuits for the activists.

Key Words: Ottoman Empire, Gymnastic Communities, Greeks, Bulgarians, Armenians.

OYA DAĞLAR MACAR: *An Important Episode in the History of the Ottoman Red Crescent Society: The Italo - Turkish War of Tripoli (1911-1912)*

The War of Tripoli resulted in the Ottoman Empire losing its last territorial possession in North Africa and therefore also its sovereignty in this part of the world. At the same time, the war led to a number of “firsts” in the history of the Ottoman Red Crescent as an institution. With this war, the Red Crescent Society transformed from a temporary into a permanent institution and also began to use the crescent as a permanent symbol. The institution’s international “immunity” was used as a cover by a number of volunteering patriotic officers in order to reach the battlefield in secret, and since this was a clear wartime violation, the Ottoman Red Crescent received much criticism.

Moreover, the institutional image of the Ottoman Red Crescent Society began to take shape among Muslims both domestically and internationally, thanks to its activities during the War of Tripoli. At the end of the war, according to Italian claims, the crescent was no longer merely a symbol among Muslim Arab tribes, but it stood for the “unity of Islam”; the society was also quite effective when it came to supporting the Turkish officers.

Furthermore, the Red Crescent was very effective in its efforts to address the public and draw the world’s attention to this war, to which the Ottoman government did not actively send any troops. As a result of these activities, aid was sent from Muslims around the world—from India, Great Britain, Egypt, Bosnia, South Africa, and so on—as well as from various Western countries, in cash and in kind: medical supplies and medicine arrived, together with volunteer doctors, surgeons, and healthcare staff.

During the War of Tripoli, the Red Crescent Society also gained its first experiences in working together with foreign Red Cross and Red Crescent committees. This collaboration helped not only with acquiring significant experience with dispensing medical care on the battlefield, but also with recognizing shortcomings in an international context and accepting them.

Key Words:

SEZEN KILIÇ: *Detections on Ottoman Armenians Enlightened By German Documentation (1915-1918)*

Most of the current available local and foreign studies conducted regarding the Armenians who lived in Ottoman lands have dealt with the 1915 Relocation, reflecting the Turkish or Armenian point of view known in this subject, and strived for proving the accuracy of either of them. However, few of them achieved to put forward a different perspective. In light of this, a number of observations and detections about Ottoman Armenians in Bundesarchiv documents between May 1915 and October 1918 will be dealt with through a far different standpoint. The detections include the suspicion of the Turkish towards the Armenians working as a translator in Ottoman lands and the diplomatic and military problems thereof; some economic reasons rooting the animosity between Turks and Armenians; the superior and weak points of Armenians in commerce and their differences from the non-Muslim merchants; measures taken against Armenians due to Enver Pasha's approach towards them; problems due to the suspicions over Armenian officers working in mail and telegraph services; a foreign missionary attempt directed to the release of the Armenians arrested for planning a bomb attack in İzmir and the political social and economic consequences of this attempt; and daily events such as an affair of an Armenian and French; episodes from while a Danish woman who lived in Ottoman lands took her Armenian adopted child back to her country.

In the study, the obtained and less known observations and detections about Armenians will be evaluated while commented in light of the said archive documents.

Key Words: Ottoman Armenians, Bundesarchiv documents, intelligence, confiscation, commerce, trade.

EROL AKCAN: *Some Thought and Attempts Over Creating “Youth Organization” in Turkey Between Two World Wars*

Youth organized by hand of party or state and countless youth organization with different names and purpose in lots of country in Europe which are contemporary to Republic of Turkey. During the same period, there were attempts and thoughts to create similar youth organizations in Turkey. The focus on these initiatives has not been enough so far. In this Paper, firstly focused on heritage inherited from the Ottoman Empire in this regard and then in the period, starting from the first years of the Republic to the date of the start of World War II, the efforts on creating youth organizations organized by the hand of party or state in Turkey were discussed.

Key Words: Youth Organization, One- Party System, Ottoman Youth Associations, Physical Training, Bozkurt Organization, Turkish Youth

BELLE TEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayım hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Alttan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, turnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri turnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.ge.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.ge.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynakça:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Bellekten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.

- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.

- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.

- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.

- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article

shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
FİDAN, ERKAN: Anatolia, Cradle of Mining: Prehistoric Copper Deposits.....	667
KÖSE, VELİ: Theoretical Approach for the So-Called Mycenaean Migration in Turkey	677
KAPLAN, AYTÜL: The Center of the Ancient Road to the Upper Seyhan River Basin - Upper Ceyhan River Basin: Almadere (Elmedere) Pass.....	703
BAKIR, ABDULHALİK: Slave Prices in The Medieval Islamic World	715
KAVAS, İSLAM: Trees, Intestines and William The Conqueror.....	767
ORBAY, KAYHAN: Reconsiderations and Notes on Agricultural Productivity in the Ottoman Empire	787
GÖKTEPE, KAYA: Procurement Issue of Provision of İstanbul and a Contributing Center for Provision of İstanbul: Tekirdağ District (XVIII.-XIX. Centuries)	857
GÜNAY, NEJLA: The Role of the Sport Communities and Gymnastics Classes on Nationalist Movements in the Ottoman Empire	917
DAĞLAR MACAR, OYA: An Important Episode in the History of the Ottoman Red Crescent Society: The Italo - Turkish War of Tripoli (1911- 1912).....	947
KILIÇ, SEZEN: Detections on Ottoman Armenians Enlightened by German Documents (1915-1918)	987
AKCAN, EROL: Some Thought and Attempts on Creating “Youth Organization” in Turkey between Two World Wars	1001
Book Review:	
ARTUÇ, NEVZAT: Vak'anüvis Halil Nuri Bey, (Yayma Haz.: Seydi Vakkas Toprak), <i>Nürî Tarihi</i>	1031
Turkish Abstracts.....	1037
Abstracts.....	1045
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish).....	1053
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English).....	1056

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXXI

No. 292

December 2017

ANKARA - 2017